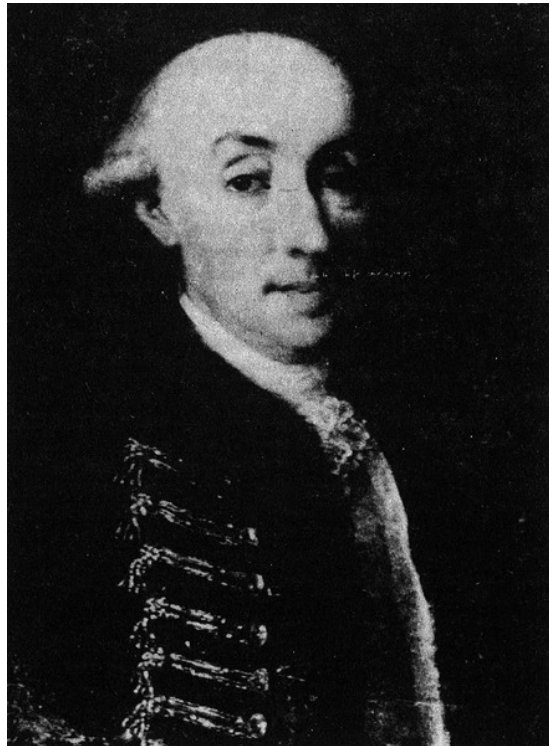

F. CSANAK DÓRA

KÉT KORSZAK HATÁRÁN

Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó

Teleki József (1738–1796)

TARTALOM

Bevezetés	3
Teleki József élete	6
Az író és a tudós	28
Naplók, úti feljegyzések	28
Az „Essai sur la foiblesse des Esprits-forts”	56
Valószínűségi számítás és himlőoltás. Teleki József szerepe egy nemzetközi tudományos vitában	86
A költő	100
A politikai szónok	117
Teleki József a közéletben és a művelődési életben	122
Teleki József és az iskolaügy	122
Teleki József és a nevelés	169
A könyvgyűjtő	187
Teleki József és a művészetek	214
Teleki József, a mecénás	233
Összegezés	251

Bevezetés

Teleki József személyére akkor terelődött először a figyelmem, amikor hivatali feladatként kaptam az Akadémiai Könyvtár alapításának és története kezdeti szakaszának a megírását. A könyvtár alapja, mint ismeretes, a Teleki-család 30 ezer kötetes gyűjteménye volt, s a források számbavétele során hamarosan kiderült, hogy míg az Akadémiai Könyvtár létrejötte és működésének kezdete a régi akadémiai levéltárban őrzött iratokból pontosan kirajzolódik, addig szinte semmiféle szakirodalom sem foglalkozott a Teleki-könyvtár eredetével, összetételével és jellegével. Kitűnt továbbá, hogy az alapítón, az Akadémia későbbi első elnökén kívül még legalább két generáció is figyelmet érdemel – az elnök apja és nagyapja – mint a könyvgyűjtemény létrehozója.

A kép teljessé tételéhez a kezdetekhez kellett visszanyulni, ezért fordultam a 18. század második felében élő és működő Teleki Józsefhez. Elsőnek az ő könyvtárával kezdtem el foglalkozni, erről szóló tanulmányom a Szauder József-Tamai Andor szerkesztésében megjelent *Irodalom és felvilágosodás* (Bp. 1974) című gyűjteményes kötetben látott napvilágot. Kiderült, hogy Teleki olyan gazdag, sokszínű könyvgyűjteményt hozott létre, amely hozzájárult sokoldalú, a kor legmagasabb európai színvonalát képviselő s a hazai irodalmat és tudományt is felölelő műveltségének kialakításához, s egyben tükrözte Teleki József személyiségét is.

A nyugat-európai utazások, a bécsi, erdélyi és magyarországi társadalmi és közélet, valamint a könyvműveltség hatására egy, a kor gazdasági, politikai és szellemi kérdéseire érzékenyen reagáló, azokban minden téren verzás, tudatos és felelősségteljes egyéniség bontakozott ki, s a források fényt derítettek Teleki életének és működésének számos eddig teljesen ismeretlen szakaszára, területére, olyan személyes kapcsolatok egész sorára, amelyek vitathatatlanul az akkori idők egyik legérdekesebb, ugyanakkor számos vonatkozásban egy ellentmondásos kor ellentmondásos egyéniségének tüntetik fel Teleki Józsefet, s indokolják a vele való alaposabb foglalkozást.

A „koronaőr” jelzővel megkülönböztetett Teleki József (1738–1796) személyéről önálló munkák, cikkek, tanulmányok egész sora készült, s működéséről különféle vonatkozásban szólnak a 18. század második felére vonatkozó történeti, művelődés- és irodalomtörténeti összefoglaló munkák és résztanulmányok. S noha ezekben is a kor egyik nagy jelentőségű kulcsfigurájának mutatkozik meg, mindeddig egyetlen, Teleki egész életét, tevékenységét felölelő mű készült róla, Krusché Emil *Gróf Teleki József élete és művei. 1738–1796* című munkája (Bp. 1928). Ez a mű azonban koncepciótlan, s bár kéziratos forrásokat is felhasznál, számos problémakört teljesen mellőz; Teleki életének fontos szakaszairól, tevékenységének jelentős területeiről egyáltalán nem vagy csak vázlatosan szól, ugyanakkor kevésbé fontos részletkérdéseket bőbeszédűen tárgyal. A korábbi irodalom ellentmondó megállapításait nem oldja fel, nem tisztázza, sőt következetlenül átvesz belőlük.

Krusché munkájánál elemzőbbek és fontosabb megállapításokat tartalmaznak Telekiről azok a tanulmányok, közlemények, szövegpublikációk és jegyzetek, amelyek életének és tevékenységének csak egy-egy szakaszát, részterületét vizsgálják. Időben elsőnek kell közülük említeni Fuhrmann Kamilla *Gróf Teleki József és a magyar-francia szellemi kapcsolatok* című művét (Bp. 1929), továbbá Tolnai Gábor több fontos közleményét és tanulmányát, amelyek részben ugyancsak Teleki francia kapcsolataival, általában utazásaival, valamint a naplóíró Telekivel foglalkoznak (*La cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki*. Bp. 1943; *Egy erdélyi mágnás utazásai*. Erdélyi Helikon 1941; *Bod Péter és Teleki József*. Irodalomtörténet 1944; *Die Reisen Jozsef Telekis*. Acta Litteraria 1965; stb.), s végül mindazon írásokat (pl. Halász Gábor, Jelítai József, Gulyás József stb.

tollából), amelyeket *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig* (Bp. 1972. 551–552.) is számba vesz.

Ezekben, valamint a korrall foglalkozó különféle irodalomtörténeti és történeti munkákban szinte kivétel nélkül csak Teleki nyugat-európai utazásáról, a kor nagynevű vezéralakjaival kötött személyes ismeretségeiről, a francia kultúra hatásáról, az *Essai sur la foiblesse des Esprits forts* című traktátusáról esik szó, élete későbbi szakaszaiból pedig Bessenyei Györggyel támadt összeütközéséről, a Ratio Educationisszal kapcsolatos állásfoglalásáról, valamint a tolerancia-rendelet létrejöttében játszott szerepéről olvashatunk bővebben, de néhány kivételtől eltekintve nem az összefüggések minél teljesebb feltárásával, hanem meglehetősen sommásan, olykor szimplifikáló módon kezelve a problémákat. Mindezek eredményeképpen rendkívül változatosak, olykor egymással homlokegyenest ellentétesek, szélsőségesek az egyéniségét és pályáját méltató, minősítő jelzők. Abban általában minden szakíró egyetért, hogy Teleki kora egyik legműveltebb, legképzettebb egyénisége volt Magyarországon, hogy ismerte a korszerű tudományos eredményeket és a felvilágosodás különféle nézeteit és áramlatait; de hogy ezeket milyen módon közvetítette Magyarországra, s hogyan foglalt állást velük kapcsolatosan, arról már nagyon eltérőek a vélemények: esik szó róla mint a felvilágosodás hívéréről és mint dühödt ellenfeléről is; emlegetik a konzervatív református ortodoxia képviselőjeként, a felvilágosodott abszolutizmus művelődési törekvéseinek esküdt ellenségeként, aulikus főúrként, Voltaire-rel polemizáló hitvitázóként, de Rousseau szívesen látott vendégeként és európai látóköri művelődéspolitikusként is.

Ezeket az ellentmondásos megállapításokat – amelyek számos részgazságot is tartalmaznak – csakis a kéziratok és nyomtatott forrásanyag feldolgozásával lehetett elemezni, feloldani és korrigálni.

Elsősorban a Teleki-család kéziratok hagyatékát vizsgáltam át, amely az idők során három részre szakadt. Az első rész a családi könyvtárral együtt a Magyar Tudományos Akadémia birtokába került 1844-ben; a második, az úgynevezett gyömrői levéltár az Országos Levéltárba, ahol az anyagot súlyos tűzkárosodás érte. A harmadik rész, az úgynevezett kendilőnai levéltár előbb az Erdélyi Múzeum levéltárában, majd – a teljes levéltári anyaggal együtt – a Román Szocialista Köztársaság Akadémiájának kolozsvári fióklevéltárában kapott helyet. A három rész azonban szervesen összetartozik, a különböző helyeken fellelhető dokumentumok kiegészítik egymást. A Budapesten (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Országos Levéltár) található Teleki-levéltárat teljes egészében feldolgoztam, a kolozsvárinak – a rendelkezésre álló idő rövideje és egyéb okok miatt – csak a misszilis leveleit.

Munkám témakörébe vágó kéziratok dokumentumokat találtam az Országos Levéltár Kancelláriai és Helytartótanácsi Levéltárában, a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában, a Ráday-levéltárban, a Piarista Rend Budapesti Levéltárában, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában és az Országos Levéltár családi (Orczy-, Széchényi-család stb.) levéltáraiban is.

Külföldön – Kolozsváron kívül – a párizsi Bibliothèque Nationale kézirattárában és az Académie des Sciences levéltárában személyesen végeztem kutatást, a bázeli Öffentliche Bibliothek der Universität és a Német Lovagrend bécsi Zentralarchivja pedig kérésre mikrofilm-, illetve xeroxmásolatokat küldött kéziratok dokumentumokról.

Néhány fontos korabeli hazai és külföldi folyóiratban (pl. *Mercure de France*, *Journal de Trévoux*, *Hamburgische Anzeigen für gelehrte Sachen*, *Schlözers Staatsanzeigen*, *Göttingische gelehrte Anzeigen*, *Magyar Kurír*, *Magyar Hírmondó*, *Magyar Museum*, *Orpheus*, *Felső Magyar Országi Minerva*, *Bétsi Magyar Merkurius* stb.) is találtam eddig jórészt feldolgozatlan, Telekire vonatkozó forrásanyagot.

A szakirodalom ismeretében és számos újabb dokumentum birtokában sem vállalkozhattam rá, hogy Teleki teljes életpályáját minden szempontból bemutassam. Politikai és egyházpolitikai tevékenységével nem foglalkozom részletesen, tudományos és irodalmi munkásságát, közéleti pályájának a művelődésüghöz kapcsolódó vonatkozásait elemzem elsősorban.

Munkámmal Teleki József életpályájának és működésének bemutatásán túl szeretnék adalékokat nyújtani a 18. századi hazai irodalmi élet és művelődésügy, valamint a korabeli magyar-svájci és magyar-francia szellemi kapcsolatok jobb megismeréséhez is.

A munkámhoz nyújtott segítségért köszönetet mondok az említett hazai és külföldi intézményeknek, opponenseimnek, H. Balázs Évának és Bíró Ferencnek, lektoromnak, R. Várkonyi Ágnesnek. A néhány további esetben kapott személyes segítségért a megfelelő helyeken, a jegyzetek között mondok köszönetet.

Teleki József élete

A Teleki-család fellendülése – bár korábban is dicsekedhetett nevezetes személyiségekkel, kapcsolatai pedig Erdély szinte minden előkelő családjával összekötötték – a 17. század végén kezdődött, amikor a kancellár, Teleki Mihály megkapta előbb a grófi, majd a római szent birodalmi grófi címet. A családi nevet hat fia viselte tovább, hét leánya pedig – házassága révén – közvetlen rokonságot teremtett Erdély legismertebb nevű famíliáival. A Teleki-birtokok eredetileg Erdély területén és a vele határos magyar vármegyékben voltak, de a 18. században házasság és vásárlás útján többfelé szereztek magyarországi birtokokat és sikerült visszaszerezniök, kikerekíteniök és megerősíteniök régebbi erdélyi domíniumaikat is. Gazdagságuk ennek ellenére sem mérhető a fejlettebb gazdálkodási formák révén jelentékeny jövedelemmel rendelkező magyarországi nagybirtokos családok némelyikéhez, elsősorban azért nem, mert a birtokok jórészt az ország gazdaságilag legelmaradottabb vidékein voltak, s mivel elaprózódottságuk miatt nemigen lehetett ésszerű, modern módon gazdálkodni rajtuk.

Nem túloz Bajza József, amikor a Teleki család kiemelkedő tagjairól nagy elismeréssel szól.⁰⁰⁰¹ Közülük többen a kor legigényesebb nevelésének megfelelően külföldi úttal s ezzel egybekapcsolt akadémiai tanulással fejezték be tanulmányaikat; olyan is akadt, aki nemcsak műveltséget szerzett, hanem valamiféle szellemi munkát végzett: önálló művet alkotott vagy esetleg fordított; többen mecénásként támogatták mások irodalmi és tudományos munkásságát. Általában igyekeztek az elérhető legkiválóbb nevelőkkel taníttatni gyermekeiket, de segítették szegény kollégiumi diákok tanulását is, és gondjuk volt az iskolák anyagi alapjának növelésére. A kancellárról, Teleki Mihályról Bod Péter megemlíti a *Magyar Athenas* bevezetésében, hogy többre tartotta a kolozsvári professzorok társaságát a fejedelmekénél, s tudjuk, hogy gernyeszegi majorjának jövedelmét felerészben a marosvásárhelyi református kollégiumnak, felerészben pedig a vásárhelyi református egyháznak rendelte adni.⁰⁰⁰²

A család legnépesebb és legvirágzóbb ága a kancellár ötödik fiától, Teleki Sándortól ered. Ebből az ágból származnak a szellemi téren legjelentékenyebb eredményeket elérő Telekiek, amiben nem kis része volt annak, hogy a család férfitagjai generációkon át sokoldalúan művelt, olvasni szerető, sőt olykor irodalommal aktívan foglalkozó feleséget választottak maguknak. Teleki Sándor maga ugyan nem járt külföldi akadémián, de igen fontosnak tartotta az iskolázást, fiait gonddal nevelte, s leveleiben különösen a nyelvtanulásra buzdította őket⁰⁰⁰³ László fia azonban azt sohasem bocsátotta meg neki, hogy bár megígérte, mégsem küldte el őt külföldre tanulni.⁰⁰⁰⁴

Bod Péter a *Magyar Athenas*ban és leveleiben is kemény, nehéz természetű embernek mondja Teleki Sándort⁰⁰⁰⁵ s a fiainak szóló levelek is igazolják ezt a véleményt. Az apa természete okozhatta – legalábbis részben – azokat az ellentéteket, amelyek miatt Teleki László így tekintett vissza fiatalkorára: „Ifjú státusomtól fogva eleinten példátlan árvaságban, kimondhatatlan sanyarúságban nevelkedtem, melynél alábbvaló módon egy tíz ház jobbágyú nemesember gyermeke nem; azután az Atyámtól elhagyottan, hazámon kívül, mint egy exiliumban sok esztendőig nyomorogtam.”⁰⁰⁰⁶ Ez az exilium alighanem Magyarországon volt, s egyik fő oka lehetett annak, hogy amikor Teleki László 1732-ben feleségül vette Ráday Esztert, Ráday Pál leányát, igen erős szálakkal kötődött felesége családjához, elsősorban sógórához, Ráday Gedeonhoz. Ezen a réven a Teleki-gyerekek nevelése is szorosan kapcsolódott a nagy műveltségű Ráday-család hagyományaihoz, ami döntő hatással volt az egyetlen férfikort ért fiú, Teleki József egész életútjára.

A Teleki- és Ráday-család a fiatalok házasságkötésétől fogva sűrűn levelezett egymással, személyesen is gyakran találkoztak. Ráday Pál már nem élt, szellemi érdeklődését és könyvgyűjtő hajlamát azonban nemcsak fia, Gedeon, hanem bizonyos mértékben leánya, Eszter is örökölte. A Ráday Pálné, Ráday Gedeon, Teleki László és felesége alkotta szellemi körhöz csatlakozott Teleki László családjának egyik legjelentékenyebb egyénisége: nagybátyjának, Teleki Józsefnek özvegye, az akkori szóhasználat szerint Árva Bethlen Kata. Nyomtatásban megjelent és kézíratos levelezése⁰⁰⁰⁷ számos bizonyítékát őrzi annak a meleg szeretetnek, amelyet Bethlen Katának elhagyatottságában a Ráday-rokonság nyújtott. Rádayék családjában ugyanaz a művelt, könyvszerető szellem, a pietizmus felé hajló vallásosság élt, amely őt magát jellemezte, Teleki László és Ráday Eszter családi életében pedig azt látta megvalósulni, amit a sors tőle megtagadott: a közös vallás kötelékében élő, a gyermekeket a hagyományok szellemében nevelő házastársi kapcsolatot. Tőle elszakították első házasságából született gyermekeit, a másodikból valók pedig mind meghaltak kiskorukban. Második férje, Teleki József halála után pörbe keveredett a Teleki-rokonokkal az örökség miatt. Közülük egyedül Teleki Lászlóékkal maradt meg a jó kapcsolata: gyakori, súlyos betegségei idején saját testvérei mellett Ráday Eszter és leányai ápolták, a férje öröksége miatt támadt perben pedig Teleki László volt a család egyetlen olyan tagja, aki az ő pártját fogta. Bethlen Kata igényei alighanem jogosak lehettek, mert hiszen Teleki László maga is érdekelve volt az örökségben. Az, hogy ennek ellenére mellé állt, igazolja Halmágyi István későbbi jellemzését, aki Teleki Lászlónak egy peres ügyben hozott ítélete kapcsán így írt róla: „oly diszinteressate viselte eddig magát és oly egyenesen ítél, hogy többet senkitől sem lehet kívánni”.⁰⁰⁰⁸ Bethlen Kata részt vett a Teleki-gyermekek nevelésében is: Esztert olykor az ő gondjára bízták szülei, József számára pedig ő szerezte meg tanárnak Bod Pétert, aki diákkorában pártfogoltja, majd udvari papja volt. Hogy Bethlen Kata milyen tekintély volt Teleki László családjában, azt József naplóbejegyzése tanúsítja, amelyet akkor írt Bázelen, amikor nagynénje halálhírét megkapta: „Mindenféle virtusokkal fel ruházott alkotványa volt ez az Asszonyosság az Istennek. Kegyes volt minden mordság nélkül, mert szüntelen vidám ábrázattya még a nyavalya sem könnyen változtatta meg; könyörülő és adakozó minden tettetés nélkül. Nagy és a maga nemét felyül haladó elméjű. Nem szükséges sok szóval dicsérni, mert dicsérik őtet az ő tselekedetei mindenek előtt (...) nem könnyen születik ezen már ki múlt Férjfiú természettel birtt Asszony helyett más Bethlen Kata.”⁰⁰⁰⁹

Teleki László és Ráday Eszter házasságából számos gyermek született, a kiskorukban meghaltakkal együtt tizenöt; köztük nyolc fiú. József 1738. december 1-én, Huszton látta meg a napvilágot. Az apa először Erdélyben, a kolozsvári kollégiumban szeretne volna iskoláztatni fiait, ahol ő maga is tanult, ezért arra kérte Bethlen Katát, engedje át neki kolozsvári házat. Mivel azonban „Pápai Uram” – alighanem Pápai Páriz András orvos, Pápai Páriz Ferenc fia – benne lakott, nem kaphatta meg. A fiúk ezért a losonci gimnáziumba kerültek, mert a városban Ráday Eszternek volt háza. Az iskola igazgatóját, Kármán Andrást szoros szálak fűzték a Rádayakhoz (Gálos Rezső feltételezése szerint Ráday Pál költségén tanult az utrechti, leideni és boroszlói egyetemen),⁰⁰¹⁰ s tanulmányútjáról hazatérve a Duna melléki és dunántúli egyházkerületek egyetlen teljes, hat osztályos gimnáziumává fejlesztette a losonci iskolát.⁰⁰¹¹ Ő maga logikát, történelmet és matematikát tanított, s ő készítette elő konfirmációra a Teleki-fiúkat. Három testvér járt a losonci iskolába: a legidősebb Pál, az 1748-ban, 12 éves korában meghalt László és József, aki hétéves korában, 1745-ben került oda és három évig volt az iskola növendéke.

Teleki József kapcsolata a Kármán-családdal később is megmaradt: Kármán András két fiával, Andrással és Józseffel Bázelen találkozott 1761-ben; József, a későbbi superintendens jó embere maradt egész életében, a haláláról sajnálkozva emlékezik meg egy 1792-es levelében; bizonyára a régi kapcsolat is hozzájárult ahhoz, hogy Teleki előfizettként támogatta a superintendens fiának, az író Kármán Józsefnek Uránia című folyóiratát.

Teleki József tanulóéveiről keveset tudunk: A töredékesen fennmaradt családi levelezésben csak néhány utalást találunk erre vonatkozóan. Teleki László apja életéről írt *Lebensbeschreibungja*⁰⁰¹² pedig – a szerző bevallása szerint – a családi levéltár használata nélkül készült, ami érthetővé teszi néhány – éppen ezzel kapcsolatos – tévedését.

Az 1740-es évekből jóformán csak néhány nevelő neve ismeretes: Keresztúri Jánosé, Vámosi Jánosé és Bátorküsi Józsefé.⁰⁰¹³ Ismeretes, hogy 1747-ben Teleki László Bécsben külföldi nevelőt keresett fiai mellé: Matolai János ágens ajánlott neki egy strassburgi születésű, tehát németül és franciául egyaránt tudó „szép tudományú, erkölcsű és magaviseletű” lutheránus ifjat.⁰⁰¹⁴

1748 és 1753 között Teleki József Erdélyben, magánúton tanult tovább. Tudjuk, hogy egymást követően három nevelő volt mellette, de csak egynek a nevét ismerjük, Magdeburg Károlyét, aki német nyelvre, matematikára és történelemre oktatta. Ő szeretettette meg Telekivel a matematikát.⁰⁰¹⁵ Krusché Emil, Teleki József életrajzírója előrevetítve a jövőt „rokonszenves tábornoknak, apja barátjának” nevezi Magdeburgot, holott ez időben még nem volt katoná.⁰⁰¹⁶ Bod Péter levelei és Halmágyi István naplófeljegyzései francia praeceptornak mondják, mindketten nagyra tartották és barátjuknak tekintették. Bod egy, Ráday Gedeonnak írt levelében nagy tudású embernek nevezi, s amikor 1754 decemberében „az úrfi nagy kárára” már nem állt Telekiék szolgálatában, képességei és egyénisége alapján melegen ajánlja Ráday figyelmébe egy közelebbiről meg nem nevezett hivatalra. Magdeburg mérnökként kívánt volna működni, majd a katonai pályára lépett, és 1763-ban kapitányi rangban Siskovits báró altábornagy adjutánsa lett. Később is szívesen gondolt vissza tanítványára: Székely András írja 1764-ben egy, Teleki Józsefnek szóló levelében, hogy megismerkedett Magdeburggal, s főként róla beszélgettek. Teleki pedig élete végén is hálával emlékezett meg egykori nevelőjéről.⁰⁰¹⁷

Magdeburg tanításán kívül a későbbiek során Bod Péter nevelői tevékenysége bizonyult még maradandónak Teleki fejlődésében. Krusché Emil ezzel kapcsolatban – félreértve Teleki László rövidre fogott közléseit – Bod Péter iskolájáról ír, amelyben Teleki kitűnt volna a többi növendék közül. A valóságban ilyen iskola nem létezett. Bod Péter nem volt professzor, a felkínált kollégiumi tanárságot sem fogadta el, s Teleki Józsefet is csak nehezen, Bethlen Kata unszolására vállalta el növendékül. Teleki és nevelője, Magdeburg 1753. június 26-án költözött át Magyarigenbe. A tanító házában kaptak szállást, étkezni és tanulni pedig Bod Péter parókiájára jártak át. A mester elégedett volt növendéke szorgalmával és képességeivel, ahogyan Bethlen Katának írt leveleiből megtudjuk,⁰⁰¹⁸ a tanítvány azonban már sokkal kevésbé örült annak, hogy a megbeszélrt napi két óra tanulás Bod Péter lelkesíti vagy egyéb elfoglaltsága miatt gyakran elmaradt, s bár ezen a leckén kívül még napi négy órát tanult Magdeburggal is, Teleki – alábbi sorai szerint – meglehetősen unatkozott Magyarigenben: „... mulatságom bizony kevés vagyon, nem azért, mintha nem elégszer mennénk ki, hanem hogy én nem igen nagy mulatságnak tartom, ki menni a mezőre egyben járni a búzát s vetést, nézni az aratókat, s meg vissza jőni. Jó ugyan azért, még is a vér meg ne romoljon.”⁰⁰¹⁹

A tanulás 1754 elején egy időre megszakadt. Teleki József megkapta a himlőt, s anyja hazavitte Szebenbe, ahol kevéssel azelőtt ugyancsak himlőben meghalt egyik kisöccse, Zsigmond. Később visszatért Magyarigenbe, s még legalább 1755 nyaráig folytatták itt a tanulást. Hosszú távon Bod tanításának igen nagy hatása volt Teleki Józsefre, tőle sajátította el a filozófiai gondolkodás alapelemeit, ő alapozta meg teológiai és egyháztörténeti ismereteit, s tőle kaphatta az első impulzusokat a hazai irodalom és történelem, általában véve a nemzeti múlt iránti érdeklődésre, amely idővel egyre inkább kifejlődött benne. Ami Bod Péter tanításának szellemét illeti, Teleki különösen azért emlékezett rá később hálással, mert az előítéletek levetésére és az igaz tudás megbecsülésére oktatta.⁰⁰²⁰ A következő években Teleki József – mint szülei és rokonai is – támogatta Bod tudományos tevékenységét, ő intézte pl. 1759–1760-ban Bázelen *Az Isten Vitézkedő Anyaszentegyháza*

*Históriájának kiadását.*⁰⁰²¹ Tanár-tanítványi kapcsolatukat örökíti meg – egyebek mellett – a Magyar Athenas dedikációja, amelyben Bod a három külföldet járt, nagy műveltségű Teleki-sarjnak, Józsefnek, Ádámnak és Sámuelnek ajánlja nevét, de a dedikációt „József napján”, a volt tanítvány neve napján keltezi.

A Teleki-család életmódjában az 1750-es évek közepétől lassú átalakulás figyelhető meg. Míg korábban csaknem minden birtokukon romladozó, elavult, sőt lakhatatlan épületek álltak, s a Ráday Eszter egyik levele mellett található és feltehetően a huszti vagy a máramarosszigeti házuk alaprajzát megörökítő vázlat is szerény lakóházra vall,⁰⁰²² 1756-ban megveszik a marosvásárhelyi egykor fejedelmi szállásul szolgáló emeletes házat a Szentgyörgy–Szentkirály utca sarkán, s átépítik maguknak. Ezzel kezdetét veszi a család folyamatos építő tevékenysége: tatarozás, átépítés, majd új házak, kastélyok és gazdasági épületek építése követi egymást minden birtokukon. Ezzel párhuzamosan átalakul a család életmódja is. E változás külső jele, megnyilvánulása pl. a Hollandiában vásárolt porcelán étkészlet és japán ízlése dísz tárgyak beszerzése, a csokoládé- és teafogyasztás, továbbá a család nőtagjai számára külföldön vásárolt órák, ékszerek és finom gyolcsanyagok, valamint a férfiak európai szabású ruhája. Teleki József ugyan inkább csak külföldön vetette le a magyar öltözéket, fiatalabb húga, Klára azonban már leány korában, Marosvásárhelyen áttért a „németes” viseletre, amiért az erdélyi főúri társaság meg is szólta. Bizonyos egyszerűsége törekvés mégis mindvégig jellemezte a család életmódját; nemcsak a gyerekek éltek igen puritán, csaknem spártai módon (amit részletes útiköltségjegyzékeik tanúsítanak), hanem kivételes, megrovandó esetnek számított az is, ha Teleki József költekezett. Barátja és önkéntes „pénzügyminisztere”, Málnási László erdélyi főkonzisztóriummi lelkész pl. egyik levelében megrója, amiért a gróf Bécsben költséges ünnepi vendégséget rendezett.⁰⁰²³

Minderre az életmódváltozásra fokozatosan került azonban csak sor. A gyermek Teleki József még olyan élményeket szerzett, amilyeneket egy falun felcseperedett, a gazdálkodást és a falusi életet közvetlen közéről ismerő éles szemű fiú visz magával az életbe. Utazás közben nemegyszer összehasonlítja az ausztriai és bajorországi falvak képét és népét az otthonival, ha feltűnik neki egy, a megszokottól eltérő formájú szekér Hollandiában, lerajzolja; kiskorában bizonyosan sokat téblábolt az anyja számára fonó-szövő jobbágyasszonyok között, mert Párizsban, a királyi gobelinszövő műhelyben pontosan, magyarázat nélkül is tudja és leírja, mi a különbség a gobelinszövés kétféle technikája és a közönséges szövőszéken szokásos szálfelvetés között. A Saint-Denis-ben látott régiségek között olyan is akad, amelynél szebbnek tartja az otthoni cigányok faragásait. Első zenei élményeit jelenthették azok a „dudások és furuglások”, akikre egy párizsi koncert alkalmával szeretettel és elismeréssel emlékezik, s mint egy vers tanúsítja, idős korában is gyönyörködni tudott soknemzetiségű birtokain a szász és román parasztok táncában-zenéjében:

...Mindenik seregnek egy muzsikás juta,
Az-is (számár is jó mikor ló nints) buta,
de ki-ki a' maga Nemzeti nótáján
's eleitől tanult tántzának formáján
Úgy rakták, hogy áradt a verejték sokról...

...
Őket a' nagy Gróf is nézte mosolyogva
's éjj-félig vigadtak nap-nyugottól fogva.⁰⁰²⁴

Teleki életének egyik legnagyobb jelentőségű szakasza nyugat-európai tanulmányútja volt, amelynek során – nem egészen két esztendő alatt – Svájcban, Hollandiában és Franciaországban időzött hosszabban.

A már gyermekkorában megígért külföldi út megvalósulása sok akadályba ütközött. Az egyik a szülői aggodalom volt. Ráday Eszter alig húsz esztendő alatt tizenöt gyermeket szült, s közülük ötöt még csecsemőkorukban, hatot pedig kisgyermekként temetett el. Dániel, László, Gedeon, Benjámin, Zsigmond és Krisztina halála után mindössze négyen érték meg a felnőttkort: az elsőszülött Pál, nála öt esztendővel fiatalabb öccse, József, Eszter, aki egy évvel kisebbik bátyja után született s a mindnyájuknál jóval fiatalabb Klára. Pál is fiatalon halt meg. Apja 19 éves korában, 1752-ben Halmágyi István kíséretében Göttingába küldte az egyetemre. Halmágyi naplójából kiderül, hogy a fiatal gróf nem volt sem érdeklődő, sem szorgalmas, talán nem is bánta túlságosan, amikor Halmágyinak váratlanul haza kellett térnie Erdélybe, s apja őt sem engedte egyedül Göttingában maradni. Teleki László úgy tervezte, hogy ha József felcseperedik, együtt küldi vissza fiait az egyetemre tanulni. Pál azonban – ahogy apja keserű hangú leveleiből megtudható – kocka- és kártyaadósságokat csinált, majd 1755-ben megszökött hazulról, porosz szolgálatba szegődött és hamarosan meghalt az idegenben. Az ifjabb Teleki László, József fia viszont a történetnek e hitelesnek látszó adatokra épülő verziójával szöges ellentétben valóságos dicshimnusz írt az apjáról szóló *Lebensbeschreibungjában*⁰⁰²⁵ Pál nagybátyja testi-lelki tökéletességéről; szökésével és halálával kapcsolatosan a vak végzetet és olyan titokzatos kényszerítő körülményeket emleget, amelyeket még félszázad múltán sem lehet szellőztetni anélkül, hogy a családnak ne ártana vele. Ő is szól arról, hogy Pál a porosz hadseregben szolgált (a hétéves háború idején!), s tőle tudjuk meg, hogy Odera-Frankfurtban éhen halt.

A Teleki-szülők tehát joggal féltették egyetlen életben maradt fiukat, aki nem volt erős szervezetű, sőt már fiatalon súlyos betegségen ment át, s nem szívesen engedték volna el maguk mellől.

A másik akadály politikai természetű volt. Mária Terézia ezekben az évtizedekben általában azon igyekezett, hogy megakadályozza vagy legalábbis korlátozza a protestáns diákok peregrinálását. A hétéves háború idején különösképpen szigorúan vigyáztak, hogy a diákok ne mehessenek német egyetemekre tanulni, s a tilalmat a főúri utazókra is kiterjesztették. Visszautasították pl. Teleki Ádám első útlevélkérelmét is. A *Cid* későbbi első magyar fordítója Teleki Józsefnek másodunokatestvére volt, nála két évvel fiatalabb (1740-ben született). Amikor Teleki József utazása ügyében végül sikerrel járt az apai próbálkozás, Ádám is újból folyamodott, ezúttal ő is sikerrel, majd hamarosan engedélyt kapott a velük ugyancsak közel egykorú harmadik Teleki-fiú is, Sámuel, a későbbi erdélyi kancellár, a marosvásárhelyi Teleki-téka alapítója. Sámuel József apjának, Lászlónak volt féltestvére, mint kései és ifjabb gyermek azonban fiatalabb volt bátyja több gyermekénél (ő 1739-ben született). A családnak ez a három, közel egyidős tagja ekkor került először közel egymáshoz, s a kapcsolat végigkísérte egész életüket. A szellemi érdeklődés és a személyes rokonszenv elsősorban Józsefet és Sámuelt kötötte össze, bár természetesen nem minden kérdésben vélekedtek egyformán. Ádám és József között később – főképpen a Haller-féle per kapcsán – némi feszültség támadt, idővel azonban elsimult, s gyermekeik – László és Mária – házassága újból szorosra fonta a fiatalkori köteleket. Sámuel, aki későbbben nősült, s gyermekei a másik kettőénél jóval fiatalabbak voltak, szinte apai gondossággal foglalkozott unokaöccsei sorsával. Mint a család legmagasabb pozíciót betöltő egyénisége – erdélyi kancellár – Teleki József László fia pályájának legfőbb egyengetője volt, József halála után pedig a legkisebb gyermek, József egyetemi tanulásával és külföldi utazásával kapcsolatosan tanácsai révén döntő szerepet vállalt a fiú neveltetésének befejezésében.

Teleki József ifjúkori külföldi utazása főbb eseményeinek közvetlen és egész életét megszabó hatását a következő fejezetekben részletesen ismertetjük. 1759. július 2-án indult el Budáról. Első úticélja Svájc volt, ahol Bázelen kilenc hónapot töltött el. Magánkollégiumot hallgatott jogból, matematikából és fizikából, s eljárt az egyetemi előadásokra is. Részt vett a város társadalmi életében, s a hamarosan ugyancsak Bázelbe érkezett Ádám és Sámuel,

valamint egyetemi társai kíséretében bejárta Bázeli környékét. Svájc távolabbi vidékeit egy genfi utazás során ismerte meg, amikor – többek közt – kirándult Tournay-be s felkereste Voltaire-t.

1760. május végén Strassburgon, Karlsruhén, Rastatton és Mannheimon át Hollandiába utazott. Itt négy hónapot töltött. Teleki Ádám együtt indult el vele Bázeliől, de útjuk itt elvált egymástól, ő ugyanis hosszabb ideig Hollandiában maradt, s csak később ment Párizsba. Sámuel még később követte őket, nagyjából azonos útvonalon. Hollandia után József Franciaországba utazott, Párizsban és környékén töltött négy hónapot. Nancy-n át indult vissza Svájcba, közben Leszczyński Szaniszló emigráns lengyel király udvarában időzött néhány napot Bercsényi Miklós fiának, a francia marsallnak a társaságában. Útja végén ismét Bázeli volt néhány napig tanáraival és volt diáktársaival, majd Münchenen át 1761. április 8-án, csaknem két év után megérkezett Bécsbe, ahol a szülei várták.

Az itt töltött néhány hét alatt Teleki számára az volt talán a legjelentékenyebb esemény, hogy a vámnál lefoglalt könyvsomagjai miatt két alkalommal is találkoznia kellett van Swietenel, akit már utazása előtt szeretett volna megismerni. Mindkét alkalommal hosszan beszélgettek, szóba került a Telekit már ekkor leginkább érdeklő kérdés, a vallási tolerancia is, „melynek van Swieten úgy látszik erősen fogja pártját. (...) Derék ember ez, ha az elméje egyez a szavaival” – írja róla naplójában.⁰⁰²⁶

1761 után tevékeny, de az addigi, szellemi munkát és színvonalas szórakozást egyaránt tartalmazó életmódjától erősen eltérő szakasz kezdődik Teleki József életében. Apja ki akarja használni fia utazásával szerzett presztízsét a család felemelése érdekében. Maga mindaddig csak magánemberként élt és gazdálkodott, a 60-as években azonban a család anyagi felvirágoztatása mellett más célokat is tűz maga elé. Sikertült gyarapítania a vagyonát, de gazdagodásának híre, amely Bécsig eljutott, nem növelte jóakaróinak számát. Most, amikor címmel és ranggal is emelni akarta személyének súlyát, az irigység csak szaporította az akadályokat. Tolnai Gábor egyik tanulmányában⁰⁰²⁷ a család helyzetének 18. századi alakulásával foglalkozva utal arra, milyen eltérően ítélte meg az udvar az apát és fiát. Teleki László a királyi tábla praesese szeretett volna lenni, s fiát hazaérkezése után hamarosan Bécsbe küldte az ügy elintézésére. Ott kiderült, az udvarnál az a híre, hogy nemigen igyekszik előmozdítani és támogatni Erdélyben a Habsburgok törekvéseit. Nem is sikerült az audiencián határozott ígéretet kapnia a királynőtől, pedig Teleki mindent elkövetett célja érdekében, eljárt mindenhová, ahol remélte, hogy pártfogókra akad. Gyakran megfordult az erdélyi kancellárián, megismerkedett Colloredóval, mindennapos vendég lett Kaunitz herceg házában – ez a kapcsolata a családi érdekektől függetlenül később is megmaradt –, kereste a befolyásos emberek társaságát, hogy „hozzájuk tartozásomat meg mutathassam, melyet rend szerint kedvesen is szoktak venni”.⁰⁰²⁸ Még színházba, hangversenyre is azért járt el ekkoriban, mert úgy gondolta, használ az ügynek, ha jelenléte szemébe ötlük a királynőnek.

Az akció végül is eredménnyel járt, de a döntés sokáig elhúzódott. Teleki László magatartása a Habsburgok iránt azonban a nehézségek láttán sem lett óvatosabb. 1764 őszén fiának ismét Bécsbe kellett sietnie a királynőhöz egy, az apja és Buccow generális között támadt összeütközés miatt, ekkori diplomatikus érvelését Halmágyi István naplója örökölte meg.⁰⁰²⁹ Ujabb fél év múlva a székely határőrség ügyében tett kijelentései miatt vádolják be Teleki Lászlót, majd Hadik András híreszteli róla, hogy más kérdésekben is az uralkodó akarata ellen szokott beszélni, s kellemetlenségei támadtak a szászok kivételezettsége miatt tett megjegyzései nyomán is. Közben kiderült, hogy a birodalmi grófi címről szóló diploma kiadásakor adminisztratív hibák történtek, az érvényesítésért hosszas tárgyalások után 3000 forintot kellett Teleki Lászlónak maga és utódai nevében a mainzi érsek pénztárába befizetnie.⁰⁰³⁰

Mindezen ügyeknek a kapcsán Teleki Józsefnek gyakran kellett Bécsbe utaznia, hivatalokba eljárnia és személyes társasági nexusokkal is egyengetnie a sikeres elintézés

útját. Néhány olyan fontos ismeretséget kötött, amely nemcsak közvetlen hasznát jelentett ügyei kedvező elintézésében, hanem egész gondolkodására, politikai nézeteire is életre szóló befolyást gyakorolt. 1762 márciusában pl. naponta megfordult Kaunitz kancellár palotájában.⁰⁰³¹ Kapcsolatuk jellegéről és alakulásáról csak kevés adat maradt fenn, de ez arra enged következtetni, hogy harminc éven át tartó rendszeres találkozások követték első látogatásait. Ha nem is bizalmas barátság, de kölcsönös megbecsülésen alapuló szívélyes viszony volt közöttük. Kaunitztól mindössze két, Telekinek szóló levél maradt ránk. Az egyikben arról értesíti, hogy kérésére a legnagyobb készséggel küldött ajánlólevelet fiai nyugat-európai tanulmányútjához.⁰⁰³² A levél tehát tartalmilag nem jelentékeny, hangja azonban feltűnően meleg és barátságos.

Kaunitz politikai szerepe a birodalom ügyeinek intézésében, felvilágosult szellemű polgári reformokat előkészítő diplomáciai tevékenysége minden bizonnyal nagy hatást tett Teleki Józsefre, s a mariahilfi palotában tett látogatásai feltehetően nemcsak tájékozottságához járultak hozzá, hanem befolyással lehettek politikai nézeteire, hatottak a követendő út megválasztásának részletkérdéseire is. A Kaunitz és II. József felfogása közötti mind nagyobb távolság alighanem hozzájárult a császárral kezdetben ugyancsak szimpatizáló Teleki eltávolodásához uralkodójától. Amikor a magyar rendek erősödő elégedetlensége hatására a birodalom egységét féltő államtanács és Kaunitz kancellár fellépése nyomán József visszavonta rendelkezéseit, a kancellárral való személyes ismeretsége révén Teleki kapott megbízást, hogy honfitársai nevében köszönetet mondjon neki.

A levél elején Magyarország és Erdély háláját tolmácsolja, s kéri, ne tekintse hízeglőnek, amivé ő sohasem alacsonyodna le, de amire Kaunitznak nincs is szüksége. „Reményilem kiváltképpen, hogy Herczegséged előtt a maga jótéteménye leg jobban tudva lévén, hitelt fog nékem adni, ha azt mondom, hogy ezen két Haza minden szegelyuka a Herczegséged, mint Oltalmazójuk nevével repeső öröm között hangzik. Melly két Haza dolgai egészen más ábrázatba öltözvén, a Felséges Császár 28-ik Jan. költ. rendelése által, és a legirtóztatóbb előre nézés helyt adván a legvidámabb tekintetnek, s az előttünk néhány esztendőktől fogva esmérletlen öröm könyv hullatásai váltván fel azokat, a mellyeket a leg mélyebb szomorúság fatsart vala ki ez előtt, azt mondják, hogy ez a hirtelen tsuda tétel kiváltképpen a Herczegséged közbenvetésének gyümöltse. Az igazság egy igaz mondása által esmérletes szájából jöven ki, nem lehetett, hogy az a Fejedelem reá ne esmérjen. (...) E szerént a világnak nagy Ura, a ki maga is a maga teremtéseit a szabadságnak, mellynek ő a szerzője, sérelme nélkül kívánja igazgatni, hogy nálunk ezt a maga betses ajándékát meg tarthassa, azt akarja, hogy egy Fő Tanács adó, akinek az a férjfi bátorsága vagyon, hogy a dolgok valóságos állapotját ki fedezze, olyan Fejedelemre találjon, a kinek lelke elég nagy légyen más felől arra, hogy az igazság szeretetének a maga szeretetét és az igazság érzésének a maga tzeljút véghez vitelének indulatját fel tudja áldozni. (...) De ha egy felől az a megkülönböztetett szolgálat, a mellyet Herczegséged egyszersmind a Fejedelemnek és a Hazának tett, olly méltán megérdemli a mi köszönésünket: ugyan ez nem kevésbbé bátorít másfelől arra, hogy itten egy alázatos kérésünket jelentsem. Minthogy Herczegséged csíráztatta ki ezen kellemetes reménységünket, igyekezzen Herczegséged aztat valósággá is változtatni és a mi szabadságunk Herczegséged gondoskodása által romlásából felépülni kezdett alkotványának olyan erősséget is adni, hogy soha többször öszve ne omolhasson. Herczegségednek betsületében járó dolog ez, és ez a kötelesség, a melly a Herczegséged első helyzetével együtt jár, nem kevésbbé kívánja, hogy tölünk ezen nemes igyekezetét meg ne vonja. (...) Ha a mint reményljük meg halgatja e tekintetben óhajtasainkat, nem fogja többé látni a Fejedelem és Haza között kölcsönös bizalmatlanságnak keserű gyümöltseit. Nem fogja többé a maga alatt valokat abban a szomorú választás kéntelenségbe, a mellybe a Fejedelméhez leg hívebb ember is, ha leg kisebb betsület maradványnya is vagyon nála, éppen nem kételkedhetik, mit válasszon.”

Befejezésül ígéri, hogy a szabadságában megerősített nemzetre az uralkodó is számíthat majd, második Sully-nek nevezi Kaunitzt, és áldást kérve rá hangsúlyozza, hogy a népek boldogságának állandóbbnak kell lennie a fejedelmek országlásának idejénél, s hogy fenn kell tartani a törvények tiszteletét, mert egyedül az lehet „közfal a Fejedelem változó kénye és a népek dühössége” között.

Ez az eredetileg francia nyelvű levél magyar fordításban, Teleki akkori titkárának, Mátyási Józsefnek a kézírásában maradt ránk Telekinek egy, Aranka Györgyhez írt, 1793. április 19-én kelt saját kezű levele mellékleteként.⁰⁰³³

Kaunitz március 14-én válaszolt Teleki levelére. Megköszönte neki a saját és honfitársai nevében kifejezett bizalmat, s a józsefi rendelkezések visszavonásával kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a legnagyobb örömet az jelenti számára, hogy semmi olyat nem tett, amit a most kezdődő új rendszer ne erősítene meg. Reményekkel tekint az ég ajándékából nyert filozófus király uralma elé, s egyúttal legfőbb ekkori politikai törekvéseit is megfogalmazza: megakadályozni a magyarság esetleges kiszakadását a monarchia kötelékéből. „Tökéletes lesz a boldogságom – írja –, ha az Önök nemzete is részt vesz hálás örömkben, s igaz hazafiságból, nagylelkűen, minden személyes elfogultság és elkülönülés fölé emelkedve a monarchia többi nemzetével együtt alkotja majd az ország erejét, dicsőségét és gazdagságát a testvéri egyetértésnek és valamennyi nép kölcsönös boldogságának az alapján.”⁰⁰³⁴

Kaunitz palotájában – s a vele való kapcsolat létrejöttével körülbelül egy időben – alakult ki Teleki másik, talán még nagyobb jelentőségű s ugyancsak harminc évig tartó ismeretsége, sőt szoros barátsága Karl von Zinzendorffal.

Megismerkedésükről Zinzendorf 1762. március 10-i naplófeljegyzései tudósítanak. Feljegyzi új ismerőséről, hogy erdélyi származású, református, s megörökíti szavait, amelyek szerint személyes ambíció nem készteti hivatalvállalásra, ha nem bízzák meg vele.⁰⁰³⁵ Ez a feljegyzés azért fontos, mert hosszan tartó barátságuk töredékesen ránk maradt dokumentumainak állandóan visszatérő motívuma. Zinzendorf maga is protestánsnak született, pietista nevelést kapott s a jénai egyetemen jogot tanult. Bécsben jártakor Kaunitz kancellár hívta fel rá az uralkodónő figyelmét, aki hivatalhoz juttatta. Ezzel együtt járt Zinzendorf katolikus vallásra térése, élete anyagi megalapozottságát pedig a német lovagrendbe való belépése biztosította a számára. Széles körű érdeklődése, rendkívüli műveltsége és elsősorban a gondolkodásmódját döntően meghatározó tolerancia gondolatának érvényesülése tevékenységében sok tekintetben rokonságot mutat Teleki Józseffel, s érthető, hogy hamarosan barátság alakult ki közöttük. 1763-ban Zinzendorf levelezésre szólította fel a hazatérő Telekit, aki eleget is tett kérésének, de első leveléből még félreismerhetetlenül kicsendül némi feszélyezettség a birodalom fővárosában otthonos Zinzendorf iránt az ott időnként meg-megjelenő, de mégiscsak vendég, s a távoli Erdélyben gazdálkodó Teleki részéről.⁰⁰³⁶

Barátságuk további alakulását Zinzendorf naplófeljegyzései (Bécsben, majd 1772-ben, Zinzendorf utazása során Erdélyben is személyesen találkoztak), valamint a ránk maradt levelek, levélfogalmazványok tanúsítják.

1779-ben, a második ránk maradt levelének írása idején már régi barátságukra hivatkozva kéri Teleki Zinzendorft – akkor Trieszt kormányzóját – egy neki szóló, magyar vonatkozású iratokat tartalmazó küldemény továbbítására. Ugyanakkor sajnálkozását is kifejezi, hogy barátja Triesztben, nem pedig Bécsben él, ahol alkalmuk lenne a találkozásra, s egyúttal nagyobb befolyással is lehetne Magyarország ügyeinek alakulására. Telekinek e leveléből sem hiányzik a közzolgálat problémájának felvetése: apja és húga haláláról írva beszámol saját egészségének hanyatlásáról, amely miatt már-már hivataláról való lemondásra gondolt. Ez azonban nem lenne összhangban az állampolgári kötelességgel, ezért, ha

viSSzanyeri egészségét és rendezi ügyeit „a nélkül, hogy valaha is hivatalért zaklatnám az udvart, nem vonnám ki magam a szolgálat alól, ha őfelsége alkalmasnak ítélné rá”⁰⁰³⁷

Teleki Zinzendorf személyében egy rokonszenves, sok tekintetben rokon gondolkodású férfit ismert meg, akit ugyancsak protestáns vallása akadályozott abban, hogy képességeit a köz érdekében hasznosítsa. Zinzendorf vallását elhagyva az állam szolgálatát választotta. Teleki ilyen áldozatot nem vállalt volna, de neki, mint magyarnak protestáns volta nem is jelentette a teljes kizártságot a hivatalviselés lehetőségéből, noha lehetőségeit erősen korlátozta. Talán nem alaptalan a feltevés, hogy Zinzendorf példája hozzájárult Teleki nézeteinek tisztázásához, amikor döntenie kellett a csendes, visszavonult élet és a köz szolgálata közt, s befolyásolta elhatározását, hogy a kötelességérzetre hallgatva, akár szerényebb posztokat is vállalva, szolgálatba lépjen.

Levelezésüknek több olyan darabjáról maradt fenn adat, amely maga nincs már meg; így Teleki 1791. április 30-án, Kercsesorán kelt levelében utal Zinzendorf soraira, amelyek szerint Teleki levele éppolyan érdekes volt, mint amilyen a személye is. A könnyed hangú, csevegő bevezetés után Teleki e levelében hosszú és részletes beszámolót küld Bécsbe az erdélyi országgyűlés üléseiről, elsősorban a tolerancia érvényesüléséről, amelyre – Zinzendorf véleménye szerint – egyetlen ország sincs annyira felkészülve, mint Erdély. Az ország igen, írja Teleki, de lakosai, pontosabban lakosainak egy része nem. A vallásügyi kérdések feletti heves összecsapásokról szóló beszámoló után Teleki utal Zinzendorf egyik levelében kifejtett nézetére, hogy bármely felekezet tagjai egyformán üdvözülhetnek. Ő maga így szűkíti le a kört: „Nem tudom ugyan, mit fog kezdeni a jó Isten azzal a sok felekezettel, amelyet ön ... lovagiasan mind beenged a paradicsomba: Meggyőződésemm azonban, hogy mennyei atyánk a béke, nem pedig a széthúzás helyének kívánja azt tenni, az intoleránsok ezért – bármely felekezethez tartozzanak is – nem juthatnak be oda, vagy csak akkor, ha gyökeresen kigyógyultak e betegségből. Én magam, bármilyen nagy kálvinista vagyok is, fogadni mernék, hogy Kálvin is csak akkor juthat be, ha mélyen megbánta Servet megégetését.”⁰⁰³⁸

A levél végén Teleki kiábrándultsága és keserősége is hangot kap a félig komoly, félig tréfás beszámoló után. Megírja barátjának, hogy a fogarasi havasok tövében, a természet szépségei, a hatalmas éjszakai kék égbolt kupolája alatt olyan öröm fogja el, amely feledést hoz, de egyszersmind megvetést is kelt benne környezetének kicsinyessége iránt.

Alig öt hónappal halála előtt írta Teleki utolsó fennmaradt levelét Zinzendorfnak. Sorait Bécsből küldte, s a személyes találkozást kellett pótolniuk: a nagybeteg Teleki naphosszat ágyban feküdt már s csak ritkán mozdulhatott ki. E levélből kiderül, hogy a két barát beszélgetéseiben sok szó eshetett hajdani utazásaik élményeiről – mindketten jártak Franciaországban s megismerkedtek Rousseau-val –, Zinzendorf ugyanis arra kérte Telekit, küldje el neki Rousseau-nak írt egykori levelét másolatban. Sok közös témájuk, meghitt beszélgetéseik ellenére Teleki mindig hangot ad a kettejük helyzete közötti különbség érzékelésének. Udvariasan megköszöni Zinzendorfnak öreg, beteg barátja iránti figyelmességét, s Swift állítását – aki szerint a nagyurak márványpalotához hasonlítanak: minél csiszoltabbak, annál keményebbek – Zinzendorf példájára hivatkozva mondja rágalomnak.⁰⁰³⁹

Zinzendorfnak csak utolsó, erre a Teleki-levélre küldött válasza maradt ránk. Érdeklődéssel olvasta a Rousseau-nak szóló sorokat, majd rezignáltan foglalja össze tapasztalatait s tesz vallomást a kettejük sokszor megvitatott problémája, a köz szolgálata, a hivatali munka kapcsán: „Ami engem illet, noha nem tartom különösképpen kínos dolognak a munkát, úgy gondolom, hogy csak a jó lelkiismeret, a derék állampolgárok megbecsülése és – ha lehetséges – valamicske barátság kárpótolhat azért, hogy oly csekély sikerrel jár a közboldogságot legbiztosabban elősegíteni látszó minden jószándékunk.”⁰⁰⁴⁰

Visszatérve az ifjú Teleki bécsi időzéseire, természetesen nemcsak ilyen komoly és nagy jelentőségű ismeretségeket kötött. Kaunitz és Zinzendorf köréhez tartozott még de Fries gróf, a svájci származású bankár, akinek családja később Teleki László fiának életében játszott bizonyos szerepet; fennmaradt említés arról is, hogy barátságot kötött Teleki de Ligne herceggel, a kor egyik legszínesebb egyéniségével, akihez a társaság kedvelése és a kertművészet iránti különös érdeklődés fűzhette Teleki Józsefet, s természetesen összejárt a Bécsben élő erdélyi és magyarországi arisztokratákkal is.⁰⁰⁴¹

Egy, az apja érdekében kért audiencián 1765-ben Mária Terézia azt mondta Teleki Józsefnek, hogy őt szívesen látná a szolgálatában. Magyarországon azonban – bár anyai öröksége és felesége vagyona révén ott is tekintélyes birtokokkal rendelkezett – református vallása miatt nem remélhetett, Erdélyben viszont ő maga nem szívesen vállalt volna közhivatalt. Arra hivatkozva próbált tehát kitérni a kinevezés elől, hogy nem szeretne minden alkalommal külön királyi engedélyt kérni az eltávozásra, márpedig évente rendszeresen több hónapot tölt Magyarországon felesége szüleinél. Húzódozásának az lehetett a fő oka, hogy ekkoriban egyáltalán nem vonzotta a hivatalvállalás. Legszívesebben magánemberként, családjának és a tudományoknak élt volna. Utóbb kiderült, hogy jó politikai érzék, tárgyalóképesség, diplomáciai készség lakik benne, csupán a szereplés vagy a hatalom kedvéért azonban nem vonzotta a politika. „Fenntartás nélküli őszinteség”⁰⁰⁴² volt a természetes és kedves magatartás számára, ezt azonban az udvari körökkel való kapcsolatában – mint naplójából nemegyszer kiderül – nem engedhette meg magának. Az utókornak az a megállapítása, amely egyértelműen aulikus főúrként tartja számon Teleki Józsefet, kissé túlságosan is sommás és szimplifikáló. Teleki elfogadta az adott politikai szituációt, sőt látott is bizonyos előnyöket – így a fejlettebb nyugat-európai közösséghez tartozást – abban, hogy Magyarország és Erdély a Habsburg-birodalom része, de nem volt kritikátlan és maradéktalan híve sem Mária Teréziának, sem II. Józsefnek, sem uralkodási rendszerüknek. (Ahogy nem volt egyértelműen ellensége, elutasítója a felvilágosult abszolutizmusnak sem.)

Az a tény, hogy 1766-ban elfogadta a marosvásárhelyi királyi tábla assessorri kinevezését, amelyet a királynő főispánságról szóló ígérettel toldott meg, a kötelességérzetére apelláló rábeszélés eredménye volt. A kinevezés váratlanul érte, első pillanatban vissza akarta utasítani. Rokonai és barátai unszolták, hogy fogadja el, s azzal ijesztgették, hogy Mária Terézia nemcsak a Teleki-családra, de az egész reformátusságra megneheztel, ha nemet mond neki. Úgy látszik, Róth Johanna sem ambicionálta férje közéleti szereplését, legalábbis erre vall Telekinek a kinevezése után írt levelében az a passzus, amelyben valósággal vigasztalja feleségét, hogy a hivatal nem jelent majd nagy változást az életükben. A levélhez Teleki Sámuel írt tréfás utóiratot: „Kérem Édes Ángyom Asszony, hogy bocsátandó válaszában méltóztassék leütni a füle mellett a fenn tisztelt Assessor úrnak, mert igen sokat zörög, és mi nem bírhatunk véle. Tegnap szinte öszve verte a világot, hogy a resolútiót megtudta.”⁰⁰⁴³

Teleki Sámuel volt tehát az egyik, aki a kinevezés elfogadására biztatta Józsefet. Ő maga csakugyan vágyott közhivatalra. 1763-ban, hazatérése után szívesen maradt volna Bécsben, s nagyon csalódottnak érezte magát, amikor a kulturális és művészeti centrumban való élet helyett, a nyugat-európai városokban töltött hosszabb idő után egyszerre és szinte átmenet nélkül sárdi és sáromberki birtoka magányában találta magát. Panaszos levelére válaszolva Dániel Bernoulli a szellemi foglalatosságot, a természet vizsgálatát, a könyvtára nyújtotta örömeket és Teleki József társaságát ajánlotta neki vigasztalásul.⁰⁰⁴⁴

Teleki József életében hazaérkezése után nem következtek magányos évek. Először – mint láttuk – apja ügyeinek intézése kötötte le, majd családot alapított, s úgy alakult a sorsa, hogy még ha akarta volna sem tölthette volna idejét a kétéves utazás során megszokott és megszeretett rendszeres, tudományoknak szentelt életmód szerint. Külföldi tanáraival, tudós barátaival fenntartotta az érintkezést, de leveleinek csak csekély része maradt fenn. Párizsi

mestere, Clairaut már 1765-ben meghalt, két matematikussal, a bázeli Daniel Bernoullival és a párizsi La Condamine-nal, továbbá párizsi lelkészbarátjával, Jacques Duvoisin-nel és a holland generálissal, Martines-zel halálukig levelezett, s alkalmilag más régi ismerőseivel, egykori diáktársával, Salis de Soglióval és tanárával, Abel Socin-nal is tartott fenn kapcsolatot.

Egy, még dédapja idejére visszanyúló birtokper, amely a Teleki-örökösök és a Haller-család között folyt, hosszú időn át sok munkát adott neki, míg végül a legfelső fórumon a Teleki-család került ki belőle győztesen. Halmágyi István véleménye szerint azért nyerték meg a pert, mert ők – ellentétben a Haller-család tagjaival – tisztában voltak vele, miről is van valójában szó.

Ugyancsak Teleki hozzáértésének tulajdonították hozzátartozói, hogy sikerült elérnie a család jogainak megerősítését a kővári kerületben. Ez azonban csak pillanatnyi győzelmet jelentett, mert a nagy port felvert ügy jó fél évszázaddal tovább húzódott még Teleki József halála után is. Előzménye az volt, hogy amikor a kancellár, Teleki Mihály 1662-ben kővári kapitány lett, ő és utódai hozzáláttak a birtokszerzéshez Kővár vidékén. Utóbb Lipót császár privátusoktól kölcsönöket vett fel, s mások mellett Teleki Mihály özvegyétől is 45 ezer rajnai forintot. Az összeg egy részének fejében a Teleki-család megkapta az addig a fiskus kezén lévő kővári uradalmakat. A kölcsön többi részének visszatérítését hiába sürgették évtizedeken át, csak 1780-ban, Mária Terézia utasítására kaptak ennek fejében újabb két generációra szóló megerősítést a fiskális birtokok jogában. Az ügynek ebben a stádiumában kapott döntő szerepet Teleki József. Közben a család a Kővár vidékén magánkézben lévő birtokok megszerzéséhez is hozzálátott, s ennek során szembekerült a vidék egész birtokos nemességével. Törekvése heves és egységes ellenállásba ütközött, de sem az 1791. évi erdélyi országgyűlés, sem a következő évtizedek tárgyalásai nem hoztak megoldást. A per elintézetlenül húzódott 1848-ig.⁰⁰⁴⁵

Teleki gyöngye testalkatú ember volt. Már ifjú korában, utazása előtt kilenc hónapot feküdt valamilyen reumatikus eredetű baj miatt, és Svájcban is csak rendszeres testmozgással, sétával, vívással tudta rendben tartani az egészségét. Naplójában olykor mellfájásról panaszodik, s a szemével is sokat bajlódott. Lehet, hogy a gyertyafény melletti esti és éjszakai olvasás, de lehet, hogy családi hajlam okozta a szembajt: húga, Thoroczka Zsigmondné Teleki Eszter már 23 éves korában teljesen elveszítette a látását, és Európa legnagyobb híru orvosainak tanácsai és beavatkozása sem tudta visszaadni a szeme világát. Teleki Svájcban Albrecht Hallerrel, a híres orvossal és költővel konzultált húga szembaja miatt, később Bécsben a barátja, Martines generális által ajánlott Wenzel doktor hajtott vége sikertelen szemműtétet Thoroczka nénén. Teleki mellfájása hazatérése után néhány évvel kiújult, ő maga tüdőbajra gyanakodott, bár a tünetek – fáradtság, szédülés, fogyás, fejfájás, kedvetlenség, közöny – inkább neurotikus panaszoknak tűnnek. Betegségét az orvosa sem tartotta tuberkulotikus eredetűnek.

A Haller-per sikeres lezárása után javult az egészségi állapota, sort keríthetett itáliai utazására, amely 1761-ben elmaradt, majd a hetvenes években intenzívebben bekapcsolódott a közügyekbe, aktívabb szellemi életet élt, s lábfájásán kívül kevesebb panasa volt az egészségére. Hogy melyik volt az ok és melyik az okozat, nem állapítható meg. Mindig mértékletes, rendszeres életmóddal tudta csak fenntartani az egészségét, de megfigyelhető, hogy ha örömet lelte valamiben, ha érdekelte valami vagy fontosnak érezte az ügyet, amely lefoglalta, nem ismert fáradtságot. Alig négy évvel halála előtt pl., amikor utolsó, rég óhajtott németországi utazását sikerült megvalósítania, éppúgy képes volt egész éjjel kocsiiban utazni, s utána reggeltől estig talpon lenni, érdekes látnivalókkal és tudósokkal megismerkedni, mint húsz-huszonkét éves korában.

1769-es itáliai utazásáról igen kevés konkrét adatunk van. Teleki László apjáról írt életrajzában közli az útvonalat: Trieszt, Velence, Milánó, Mantova, Modena és Parma voltak

főbb stációi. Rómába – bár oda is készült – nem sikerült eljutnia. Nem kapta meg a szükséges engedélyt, s ideje sem maradt már rá. Két útitárral tette meg az utat: vele volt unokaöccse, Teleki Lajos és titkára, Cornides Dániel. Vannak adatok, amelyek szerint Firenzében, Ferrarában és Bolognában is jártak.⁰⁰⁴⁶ Az utazás mintegy négy hétig tartott, áldozócsüdtörtökön, amely ebben az évben május 4-ére esett, Velencében, az út második állomásán voltak, s látták a város és az Adria eljegyzésének emlékére tartott színpompás ünnepélyt. Még májusban eljutottak utolsó állomásukra, Parmába, június 1-én Trentóból, 9-én pedig már Bécsből datálja leveleit Teleki. Cornides egyik, Horányi Eleknek írt levelében három heti utazást emut, Czirbesz Jónás András pedig – Cornides beszámolójára válaszolva – három-négy hétről szól.⁰⁰⁴⁷ A félévszám tartó karneváli mulatságokon, amelyek a végnapjaihoz közeledő velencei köztársaság életét jellemezték, Teleki aligha vett részt, bár nemegyszer hangsúlyozta más esetek kapcsán, s útinaplói megerősítik állítását, hogy a látványosságok nagyon vonzották. A fennmaradt adatok szerint elsősorban tudósok és itáliai fejedelmek megismerése, művészeti emlékek meglátogatása volt az út fő programja. Velencében pl. felkeresték a Nagyszebenben szolgáló Gabri nevű mérnökezzredes pap bátyját, aki szívesen fogadta s talán kalauzolta is őket; találkoztak a Velencében élő Horányi Elekkel; Cornides egy 1770-ben írt levelében előző évi látogatásukra hivatkozik, s tolmácsolja a gróf üdvözlését is Horányinak. Ugyanebben a levélben szó esik a velencei Marciana két könyvtárossával, Antonio és Francesco Zanettivel kötött ismeretségükről. Jártak a milánói Ambrosianában; a könyvtáros, Balthasar Ostrocchi utóbb Cornidesnek írt levelében a grófnak is üdvözlését küldi. Parmában ugyancsak megismerkedtek a hercegi könyvtár őrével, akivel Teleki később is leveleket váltott. Bizonyosan más tudósokkal is kapcsolatba kerültek, de Cornides gyűjtő- és másolómunkája miatt elsősorban a könyvtárosokkal kötött ismeretségeknek maradt írásos nyoma. Milánóban és Parmában az uralkodó hercegnél is jártak, s üdvözléseket vittek tőlük Mária Teréziának.⁰⁰⁴⁸

Abban, hogy az itáliai utazásra éppen ekkor került sor, talán az is közrejátszott, hogy egy hónappal ezután kötött házasságot a parmai herceg fia Mária Terézia egyik leányával. A főhercegnőt néhány hét múlva a Telekiével szinte azonos útvonalon kísérte el a magyar testőrség 15 tagja, köztük Bessenyei György új otthonába.

Az apa, Teleki László megkönnyebbülten vette tudomásul hazaérkezésük után, hogy fia jól bírta az út fáradalmait és az 1769-es év Itáliában is ritkaságszámba menő hőségét. Utazását „ifjú úri emberhez méltó” vállalkozásnak nevezi, amiért még irigyei is becsülni fogják. Helyesli azt is, hogy unokaöccsét hozzásegítette az utazáshoz. Teleki László már korábban tapasztalhatta, hogy milyen hasznos az egész családnak fia külföldön szerzett műveltsége, nagyvilági jártassága és az a tekintély, amelyre idegen fejedelmi udvaroknál tett látogatásai révén tett szert. Örömmel vette tudomásul a királynőnek szóló, fiára bízott üdvözléseket is, amelyek szintén növelik majd a hírért Bécsben. Egyik levelében arra biztatja, hogy ha az úti fáradalmak mellett nem is volt rá módja, legalább utólag írjon „diariumocskát” apja, rokonai, barátai és utódai hasznára és gyönyörűségére, még mielőtt élményei elhomályosulnak. Sajnos ez a napló, vagy inkább útirajz minden valószínűség szerint sose készült el, így az itáliai út élményeit csak apró adatokból tudjuk úgy-ahogy rekonstruálni.⁰⁰⁴⁹

A nyugat-európai tanulmányút végétől az itáliai utazásig terjedő nyolc esztendő alatt Teleki megosztotta idejét Erdély, Magyarország és Bécs között. Házassági szerződése szerint állandó, önálló lakása Erdélyben volt, de legalább annyi időt töltött Magyarországon is felesége szüleinél. Teleki László a Bethlen Katától örökölt sorostélyi birtokrészt adta át a fiataloknak, ahol új kastélyt kezdtek építeni. Az építés elhúzódott, s mire a kastély elkészült, Teleki a királyi tábla assessora lett, és ettől fogva az erdélyi hónapokat nem vidéki otthonában vagy Szebenben, hanem jobbára Marosvásárhelyt töltötték. A sorostélyi kastély egyébként sem sikerült jól, falai hamarosan megrepedeztek, s nem lehetett benne lakni.⁰⁰⁵⁰ Már 1763-ban felmerült az a gondolat, hogy Bécsbe költözzenek, Teleki azonban drágállotta

az ottani életet, adósságot pedig nem akart csinálni. Hosszabb-rövidebb időt minden évben töltött a császárvárosban, s 1793-ban házat is vásárolt magának Bécsben.⁰⁰⁵¹

A hetvenes évek elejétől kezdve egyre inkább megerősödött az a szándéka, hogy tevékenysége súlypontját Magyarországra teszi át, ahol 1764-ben meghalt anyja után értékes birtokokat örökölt, – bár Teleki és két húga, Teleki Klára, illetve az 1778-ban meghalt Thoroczkaayné Teleki Eszter örökösei csak az apa halála, 1778 után osztoztak meg az anyai örökségen. Felesége, a gazdag Királyfalvi Róth Tamás egyetlen gyermeke, ugyancsak jelentékeny magyarországi vagyonnal rendelkezett. Döntéséhez az is hozzájárulhatott, hogy Róth Tamás – valahányszor nyugtalanná vált az erdélyi helyzet – sürgette vejét, hogy családjával együtt jöjjön a biztonságosabb Magyarországra. Így történt ez pl. a madéfalvi veszedelem idején, amikor Teleki hosszú levélben ismertette apósával az eseményeket,⁰⁰⁵² s később, más alkalmakkor is, ha erdélyi parasztmozgolódások híre jutott el Róth Tamás fülébe.

Annak ellenére, hogy saját és felesége birtokainak tekintélyes része amúgy is Pest közelében volt – Gyömrőn, illetve Pomázon –, Teleki arra törekedett, hogy minél több birtoka legyen a gyors fejlődésnek indult város közelében. Az 1770-es évek elején megvásárolta Belezna Miklós generális ócsai birtokát, s a következő évben újabb Pest megyei birtokot szeretett volna szerezni – akár csere útján is. Egy esetleges ecsédi birtokcsere is szóba került⁰⁰⁵³ Ezekkel, a csak részben megvalósult tervekkel valószínűleg az volt a fő célja, hogy a pesti piac lehetőségeit kihasználva növelje jövedelmét. Erdélyi birtokain is igyekezett modernizálni a gazdálkodást: könyvtárában egy sor borászattal, kertészettel, selyemhernyó-tenyésztéssel, talajjavítással kapcsolatos szakmunkát találunk, Sorostélyon szárazmalmot építtetett, Dolhán és Kercsesorán papírmalmok voltak s üveghutával is rendelkezett. Megkövetelte alkalmazottaitól a pénzjövedelem előteremtését is: „aki pénzt nem tud szerezni, azt jó gazdának minden értelmében a szónak nem tarthatom”⁰⁰⁵⁴ – vallotta. E törekvései mellett azonban személyes sorsát is összekapcsolta az egyre dinamikusabban fejlődő Pest várossal, s elhatározta, hogy rendszeresen, hosszabb időt tölt ott. Első kísérlete, hogy megvesse a lábát, nem járt sikerrel. 1774-ben kérvényt adott be a kancelláriához, amelyben anyai dédapja, Kajali András 1693ban vásárolt, és a 18. század elején elvett házat kéri vissza, vagy értékének megfelelő másik fundust kíván helyette. Mivel Pesten református vallású polgár nem lehetett, Teleki az ugyancsak református Belezna Miklós generális példájára hivatkozik a kérvényben, aki 1767-ben megkapta az anyai örökségképpen reászállott pesti házat. A kérést elutasították, pontosabban szólva csak anyagi kártalanítást kapott; az indoklás szerint Belezna esete más, mint Telekié, mert az ő anyja, Grassalkovich Zsuzsanna katolikus vallású volt.⁰⁰⁵⁵

Az elutasítás nem szegte kedvét Teleki Józsefnek. Ha saját háza nem lehetett, lakást bérelt, először a „Kleiner Sebastien Platz”-on, a Popovits-házban, a belvárosi templom közelében, majd néhány év múlva átköltözött a Batthyány-grófok Szervita téri házába. A türelmi rendelet életbe lépése után nem volt többé akadály a pesti házvásárlásnak: 1783-ban Róth Tamás és felesége megvette a Szervita téri Landmüntzer-házat, amelyet a következő évben, apósa halála után Teleki átvett anyósától, aki asszony létére nem lehetett pesti polgár.

A Pestre költözés fő célja a városban való letelepedés volt, elsősorban azoknak a kulturális előnyöknek, lehetőségeknek a kedvéért, amelyeket Teleki bázeli időzése óta oly sokra becsült. Ha számba vesszük a pesti életéről fennmaradt adatokat, nyilvánvalóvá válik, hogy a fejlettebb városi életforma nyújtotta lehetőségek vonzották Telekit: a hasonló szellemi színvonalú és érdeklődésű társakkal való érintkezés, az értelmiséggel kialakított állandó és szoros kapcsolat és a városi élettel járó szórakozási formák. Baráti viszonyba került előbb a pesti piarista gimnázium tanáraival, köztük Benyák Bernáttal, akihez fűződő kapcsolatáról a továbbiakban még szó lesz; általa bekapcsolódott olyan szellemi törekvésekbe, amelyek kedvelt tudományának, a filozófiának magyar nyelve művelését célozták. Később, az

egyetem Pestre helyezése után, baráti köre kiegészült az egyetem tanáraival, zeneestélyeken látta vendégül őket. Művelt főúri barátaival is Pesten találkozott rendszeresen, megvitatták egymás irodalmi munkásságát Orczy Lőrincsel, s közeli barátság fűzte Telekit a Pest életében ugyancsak fontos szerepet játszó Beleznay Miklóshoz és feleségéhez, Podmaniczky Anna Máriához is. Részt vett feleségével és barátaival együtt a város nyilvános társadalmi eseményein, így a Hacker-szálában tartott bálon 1777-ben, amely a pesti diákság mulatsága volt.⁰⁰⁵⁶

Feltűnő a hasonlóság Teleki életmódja és az ifjúkorában megszeretett, főképpen Bázelen kialakított életstílusa között. Itt is, ott is egy felsőfokú oktatási intézmény tanárai és diákjai körül kialakult értelmiségi kör és a város notabilitásai alkották állandó, mindennapos társaságát. Teleki felismerte Pest növekvő szerepét és jelentőségét az ország életében, s bízott a fejlődésében. II. József uralkodása idején így írt róla unokaöccsének, Teleki Ádámnak: „Mi itt a nagy Budára való készülletben látunk helyheztenni mindeneket. Bezzeg régi fényességét el éri ismét, vagy talán felyül is fogja haladni nem sokára Buda. Bellicum, Locumtenentiale Consilium, Camara, Septemviralis és királyi Tabla mind oda mennek. Pestből pedig a mint hallom Commercialis várost akar tsinálni ő Felsége. Én ugyan mint Pesti Burger nem akarnám tsak azzal tartom, hogy ha most által megyen is a két Tábla, de hamar ide ismét vissza jő.”⁰⁰⁵⁷

A magyarországi érvényesülés érdekében közhivatal kérésére is rászánta magát. 1774. október 1-i kelettel kérvényt írt Eszterházy Ferenc kancellárnak, amelyben a királynő kilenc évvel azelőtt, assessori kinevezése idején tett önkéntes ígéretére hivatkozik, „de meg vallom az Erdélyi hivatal viseléshez nem sok kedvem vagyon mind egyéb nevezetes okokbul, mind pedig abbul hogy N. Magyar Országban nem tsak több birtokotskáim vagynak, hanem egyéb tekintetekben is szorosabb a nexusom” – s kéri a Forgách János halálával megüresedett csongrádi főispánságot. A kérést elutasították, arra hivatkozva, hogy a posztot már más kapta meg. Hasonlóan járt két évvel később a máramarosi főispánsággal is, amelyre rokona, Csebi Pogány Ádám biztatására adta be folyamodását.⁰⁰⁵⁸ Az erdélyi királyi táblai assessorságról 1776-ban lemondott, csak a címet tartotta meg.

Ha közhivatalt egyelőre nem sikerült is kapnia, Teleki – mint általában a magyarországi protestáns nemesek – az egyházi ügyek intézése terén vállalt közéleti szerepet. Hivatalos tiszte ugyan eleinte az egyházban sem volt, de műveltsége és rátermettsége révén hamarosan fontos szerephez jutott azokban a küzdelmekben, amelyeket a két protestáns felekezet a szabad vallásgyakorlat, az iskolázás és általában véve a protestánsok egyenlő állampolgári jogainak elnyerése érdekében vívott. Az egyházpolitikai harcokban és tárgyalásokban Teleki – helyzete és kapcsolatai révén – kétszeresen is összekötő szerepet játszott; egyrészt a magyarországi egyházpolitikában (elsősorban meggyőződésből, de evangélikus felesége családi nexusai révén is) mint az evangélikus és református egyház közeledésének és közös fellépésének híve és szószólója, másrészt a magyarországi és erdélyi református egyház vezetői között, főképpen iskolaügyi törekvéseik összehangolásában és Béccsel való kapcsolataik egyengetése terén. Az evangélikus egyház vezető köreivel leánya házassága révén is szoros nexust teremtett: apatársa, Prónay László és veje, a Göttingát járt Prónay Sándor egyaránt művelt, az egyház és az iskolaügy érdekében aktívan tevékenykedő személyiség volt.

Különösen nagy szerepet vállalt Teleki az egyházi életben Mária Terézia halála és II. József trónra lépése után. A protestánsok nagy reményeket fűztek II. József uralkodásához, s mielőbb elébe akartak járulni a vallásügy kedvező elintézését kérő folyamodásukkal. Teleki és a bécsi ágensek igyekeztek lebeszélni erről a protestantizmus hazai vezetőit, mert attól tartottak, hogy a koronázó országgyűlés összehívása és a vallásügy azonnali napirendre tűzése esetén – amire ekkor még komolyan számítottak – a katolikus rendek megakadályozhatják a kedvező döntést. Amikor azonban 1781 elején nyilvánvalóvá vált,

hogy az uralkodó nem hívja össze az országgyűlést, elhatározták az írásos folyamodvány benyújtását. Vay István, a Tiszán inneni egyházkerület főgondnoka vállalta magára az elkészítést, s felkérte Telekit a közreműködésre. A deputációban való személyes részvételre Teleki nem vállalkozott, de az írásos tervezetet elkészítette, s ennek a Vay művével való kontaminációjából alkották meg a beadvány végleges szövegét. Mályusz Elemér a két fogalmazványt elemezve megállapítja, hogy Vay munkája formátlanabb, inkább anyaggyűjtés jellege, Telekié viszont „egy nagyműveltségű, európai látóköre államférfiú logikus, kitűnően felépített tanulmánya, amelyben elvi fejtegetések és bizonyítékok fonódnak össze”.⁰⁰⁵⁹ A továbbiakban Mályusz rámutat a Teleki-tervezetben található újszerű gondolatokra; arra, hogy ő a protestáns vallásszabadságot nemcsak azokkal a vallásügyi törvényekkel, békekötésekkel és szerződésekkel hozza összefüggésbe, amelyek a magyarországi protestantizmus létét biztosították, hanem a természetjogra, a keresztény vallás lényegére, a katolikus egyház dicsőségére és az államérdekre is hivatkozik vele kapcsolatban, s összeköti egymással a polgári és a vallásszabadság ügyét. Ezzel kapcsolatban Teleki azt hangoztatja, hogy a vallásszabadság sérelme megakadályozza a polgári szabadság károsodás nélküli érvényesülését is. Különösen újszere és Teleki modern szellemű műveltségére valló érvek nevezi Mályusz azt, hogy Teleki a természetjog védelme alá helyezi a vallásszabadságot, s a korábban hangoztatott békekötések és szerződések helyett a vallásügy területére is kiterjeszti a társadalmi szerződést. Kijelenti ugyanis, hogy a lakosság egyik szerződő fele nem zárhatja ki a hivatalokból, tehát az állam nyújtotta előnyökből a lakosság másik felét.⁰⁰⁶⁰ Ezek az érvek bekerültek a Vay István és Beleznay Miklós által készített végleges szövegbe, és megnyerték Geblernak, az államtanács tagjának tetszését, ugyanakkor azonban felkeltették a tolerancia ellenfeleinek figyelmét is. Ürményi József, a katolikus vármegyék tiltakozásának megfogalmazója ugyanis lényegében Teleki érveivel szállt vitába, amikor azt hangoztatta, hogy a protestáns vallások sorsa Magyarországon nem kétoldalú szerződésen nyugszik.⁰⁰⁶¹

A türelmi rendelet életbe lépése Teleki József szentélyes érvényesülését, hivatalvállalását is lehetővé tette Magyarországon. 1782. május 14-én Zichy Ferenc beiktatta Békés megye főispáni adminisztrátori tisztségébe, ugyanebben az évben, október 15-én pedig Sztáray Mihály utódként Ugocsa megye főispánja lett. Ez alkalommal – Teleki saját kérésére – régi barátja, Orczy Lőrinc iktatta be hivatalába.⁰⁰⁶² Főispáni működése nem tartott sokáig: 1784 végén a vármegyerendszer megszüntetésekor az északkeleti megyékből létrehozott közigazgatási kerületnek nem Nagyszőlős, hanem Munkács lett a székhelye, a kerület élére pedig báró Révay Simon került.⁰⁰⁶³

A következő évben Telekit a pécsi tankerület élére nevezte ki az uralkodó főigazgatónak.

Az iskolaügy a felvilágosult abszolutizmus idején kiemelt jelentőséget kapott. A kor nevelési felfogása, amely szilárdan hitt a tudás jobbító hatalmában, előtérbe állította a pedagógiát, az államhatalomnak pedig polgári szellemű reformjai érdekében némi alapvető ismerettel rendelkező tömegekre, racionálisabban termelő mezőgazdasági és kézműipari munkaerőre, valamint művelt, iskolázott hivatalnokok seregére volt szüksége. Ezért az iskolaügy valamennyi lépcsőfokát igyekezett egységes, az állam felügyelete alatt álló intézménnyé formálni Mária Terézia ismert, s sokszor idézett mondásának megfelelően, amely szerint „az iskolaügy politikum”. Az iskolázás jelentőségét az újonnan szervezett tankerületek élére állított tekintélyes társadalmi ranggal rendelkező főigazgatók kinevezésével is növelni igyekeztek. Teleki József II. József uralma alatt kapta s mintegy másfél éven át töltötte be ezt a posztot, de amint az iskolaügyről szóló fejezet tanúsítja, nemcsak e rövid időszakban foglalkozott az iskolázás különféle problémáival, hanem évtizedeken át, szinte teljes közéleti tevékenysége során.

Teleki már a hetvenes évek elejétől fogva nagy reményeket fűzött II. József személyéhez, később, uralkodása idején az őt általában jellemző kritikus, de nem mindenestől

elutasító magatartást tanúsította a jozefinista politika iránt. Tőle magától ugyan nem ismerünk ezzel kapcsolatos általános jellegű nyilatkozatot, de ha fia *Lebensbeschreibung*jának erre a korszakra vonatkozó szakasza valóban az ő, nem pedig fia nézeteit tükrözi, akkor Teleki elismerte az uralkodó jószándékát a közboldogság előmozdítása érdekében, de úgy vélte, hogy az egymást túl gyorsan követő, állandóan megmászott rendelkezések célt tévesztenek. Az sem vezethetett eredményre Teleki szerint, hogy az uralkodó minden téren maga, személyesen akarta megszabni az államigazgatás új módját. Ezt látva – írja Teleki László – apja nemegyszer felkereste a császárt, felhívta a figyelmét, hogy milyen nem várt következményei lesznek újításainak. Azt állítja továbbá, hogy II. József nemegyszer elfogadta Teleki ellenvéleményét, sőt olykor szavai, érvei hatására tervein is változtatott. Nem tudjuk, milyen konkrét esetekre utal az életrajznak ez a része, s hogy valóban változtatott-e II. József Teleki befolyására valamely döntésén, de az állítás első részét, a Teleki kritikájára vonatkozó közlést megerősíti Keresztesi József krónikájának következő néhány mondata: „A rugót meg lehet nyomni, de ha az azt nyomó erő róla hirtelen elvételük, még túl is pattan a régi helyén. Éppen ezt lehet most látni a magyarokban, kikben ily hamar betölt a gróf Teleki József jóvendölése, kitől kérdezvén II. József császár: 'mit ítél az ő reformatióiról'. – 'Amit, úgymond, most felséged erőszakosan elvesz a magyaroktól, a felséged maradékaitól még nagyobb dühösséggel fogják visszavenni'”.⁰⁰⁶⁴ A köztük lévő alapvető ellentét oka az lehetett, hogy Teleki élete végéig az alkotmányos monarchiát tartotta ideális államformának, de iskolaügyi javaslatai tanúsítják, hogy nem a szűk látókörű nemesi ellenállás kicsinyes álláspontját képviselte II. József törekvései ellenében, hanem más szellemben kívánta megvalósítani a szükségesnek tartott reformokat.

II. Lipót trónra lépése után Teleki visszakerült a helyreállított Ugocsa megye élére, s haláláig betöltötte főispáni tisztét. Nem lakott a megye területén, sőt huzamosabban sem tartózkodott ott, de ezt akkor nem várták el a főispánoktól. Részt vett a megye évi közgyűlésein, még élete utolsó évében, nagybetegen is készült odautazni. Állandó levélbeli kapcsolatot tartott fenn az alispánnal és más megyei tisztviselőkkel, irányította a pénzügyeket, véleményt mondott a gabona- és takarmánymegajánlások ügyében, az újoncállítási kérdésében. Különös érdeklődéssel foglalkozott a már korábban tervezett, de az átszervezés miatt félbemaradt új megyeháza építésének munkálataival.

Az egyházi életben mindvégig nagy szerepet vállalt mint a Duna melléki egyházkerület főgondnoka. A magyarországi református egyházban kialakult küzdelemben a papi vezetés, illetve a világi vezetők befolyásának érvényesítéséért Teleki az utóbbi irányzat egyik vezéralakja volt.

1790–1791-ben fontos szerepet játszott mind a magyarországi, mind az erdélyi országgyűlésen. A türelmi rendelet törvénybe iktatása egyik fő célkitűzésének sikerét jelentette, noha nem egészen az ő szándéka szerint valósult meg. A felekezeti megkülönböztetés megszüntetésén kívül Teleki – amint egyik iskolaügyi beszédében kifejezte – a társadalmi és nemzeti megkülönböztetésnek is ellensége volt. Ez a meggyőződése, elsősorban pedig humánus gondolkodása indította arra, hogy az erdélyi országgyűlésen felszólaljon a jobbágyok szabad költözködésének érdekében. Szavai hatására a rendek valóban megszavazták a javaslatot, de – amint Szekfű Gyula megállapítja – annyi megkötéssel terhelték meg; hogy a gyakorlatban nem sokat jelentett.⁰⁰⁶⁵

A 90-es évek elején Teleki József személyének megítélése Bécsben korántsem volt kedvező. Már II. József uralkodása idején gyanúba került, hogy tudnia kellett a protestáns rendek terveiről, akik porosz közvetítéssel a weimari herceget szerették volna a magyar trónra ültetni. Ez a gyanú lehetett az oka annak, hogy Teleki – ellentétben korábbi utazásaival, amikor mindig felkereste a meglátogatott országok uralkodóit – 1792-ben tett németországi utazása során egyetlen fejedelmi udvarba sem tért be. A Telekiről

megfogalmazott vélemény, amelyet II. Lipót készített fia, Sándor Lipót nádor számára, így hangzik: „Teleki József, Ugocsa vármegye főispánja, nagy tehetségű és igen művelt ember, rendkívül ravasz, lobbanékony és szenvedélyes; a protestáns párt vezére, akire mint pápájukra tekintenek; szoros kapcsolata van a Vayakkal stb. Vallási ügyekben igen fanatikus, egyebekben eléggé mérsékelt. Hihetőleg tudnia kellett a protestánsok tervéről és a berlini udvarral történt levélváltásról. Veszélyes ember, de használható...”⁰⁰⁶⁶

Teleki élénk figyelemmel kísérte a külpolitika eseményeit, különösképpen a francia forradalom iránt érdeklődött. Megszerzett és elolvasott egy sor különféle tendenciájú, a forradalommal vagy szereplőivel foglalkozó munkát, brosúrát, olvasta a Revolutionsalmanachot, a külföldi hírlapokat, és a más országok jakobinus mozgalmairól szóló tudósításokat. Németországban személyesen tájékozódott a jakobinus diktatúra hírére kitört diákmozgalmakról, külföldről kapott levelekből értesült július 14-ike évfordulójának megünnepléséről Svájcban, vagy a guillotine mibenlétéről.⁰⁰⁶⁷ Sohasem volt a radikalizmus híve, talán féltette a reformok útján elért addigi eredményeket is, mindenképpen elítélte az erőszakot, a forradalomról szóló hírek s talán – bár erre vonatkozó nyilatkozatát nem ismerjük – a néhány évvel korábbi erdélyi parasztfelkelés eseményei is hozzájárultak ahhoz, hogy hevesen elítélje a magyar jakobinusok szervezkedését. Pest megye közgyűlésén, amikor a megye tudta nélkül elfogott és Bécsbe szállított vádlottak ügyében tiltakozó feliratot készítettek, Teleki felszólalt, hogy enyhítse a tiltakozás tónusát, s ismeretes az a kijelentése, hogy ha saját fia részt vett volna a mozgalomban; zokszó nélkül viselné el a ráért halálos ítéletet.⁰⁰⁶⁸

Élete végén – bár 1793-ban valóságos belső titkos tanácsos, 1795-ben pedig koronaőr lett – betegsége miatt egyre inkább visszavonult a nyilvános szereplésektől.

Utolsó nagy élménye az 1792-ben tett németországi utazása volt. Az alkalom – Ferenc császár frankfurti és prágai koronázása – inkább csak ürügyül szolgált arra, hogy eljusson végre Göttingába, ahová fiatal korában tanulni készült, de a hétéves háború miatt akkor nem juthatott el, s ahová saját fiaival sem sikerült később elutaznia főispáni kötelezettségei és tankerületi főigazgatói kinevezése miatt.

Ez az út nem egészen két hónapig tartott, s Teleki magával vitte titkárát, Mátyási Józsefet is. Három hét telt el a Münchenen át Frankfurtig tartó kocsizással, majd a koronázással kapcsolatos ünnepségekkel és társas összejövetelekkel. A hátralévő időben Cassel, Marburg, Göttinga, Erfurt, Weimar és Jena meglátogatása következett, ahol Teleki főleg neves professzorokkal kötött ismeretséget, de találkozott az ott tanuló magyar diákokkal is.⁰⁰⁶⁹ Innen Lipszén és Drezdán át Prágába, majd hazafelé vette az útját.

Ebben az időben már olyan nevezetes személyiségnek számított, hogy elindulásáról és utazása eseményeiről több, hosszabb-rövidebb tudósítás jelent meg az időszaki sajtó hasábjain. Az újságolvasó magyar közönség a Magyar Kurír és a Magyar Hírmondó több beszámolójából értesülhetett Teleki József utazásáról, de személyéről és tevékenységéről külföldön is nemegyszer megemlékeztek a lapok, így pl. Schlözer Staatsanzeigenje, amely a magyarországi toleranciáról szóló cikkeiben említi a nevét. A vallásügyi törvény beiktatása alkalmából mondott pozsonyi beszédét pedig teljes terjedelmében átvette Schlözer a Magyar Kurírból, s így e tudósítások nyomán Teleki neve és tevékenységének híre eljutott az európai nyilvánosság elé is.⁰⁰⁷⁰

Az utolsó években mindinkább romlott Teleki egészségi állapota. Bécsben és Bécs melletti fürdőkben gyógyíttatta magát, de a kúra eredménytelen maradt. 1796 tavaszán már szinte egész nap feküdni volt kénytelen, csak este öltözött fel, hogy hűgánál, Wartensleben generális feleségénél vagy legkedvesebb rokonánál, Teleki Sámuel kancellárnál keressen felüdülést.

Amikor látta, hogy a gyógyulásra nincs remény, 1796 májusában hajón Pestre vitette magát – a kocsin utazást már nem bírta volna ki –, hogy családja körében töltse a hátralévő

időt. Hozzá tartozóinak nem szólt a közeledő végről, egyik barátjának, Molnár János budai evangélikus lelkésznek azonban elmondta, hogy tisztában van állapotával. Fájlalta, hogy itt kell hagynia családját és az életet, mert mint mondta, nem érte annyi rossz, hogy megkeseredve kívánná a halált, de nyugodtan és megbékélten néz szembe vele. 1796. szeptember 1-én Pesten csendesesen elaludt. Felesége szeptember 9-én a sziráki Róth-kriptában temettette el.

Jegyzetek

- ⁰⁰⁰¹ Bajza József. A Telekiek tudományos hatása. = A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. VII. Buda, 1846. 92–129.
- ⁰⁰⁰² *Ilenczfalvi Szász Péter*: A Méltóságos Gróf Széki Teleki Famíliáról való jegyeztetés (1609-1822). MTAK Kézirattár, Tört. Napló 2-r. 6. 100. f.
- ⁰⁰⁰³ MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 11.
- ⁰⁰⁰⁴ Teleki József - megnevezetlennek. K. n. MTAK Kézirattár, Egyház és Bölcsélet 2-r. 34.
- ⁰⁰⁰⁵ Bod Péter: Magyar Athenas. Szeben [1767] (2.v.); *Kelemen Lajos*: Bod Péter levelei Erdélyi Múzeum 1907. 193–208., 256–260., 328–335., 383–392.
- ⁰⁰⁰⁶ Teleki László - Szigethy Istvánnak, Száldobos, 1755. máj. 21. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 11.
- ⁰⁰⁰⁷ Bethlen Kata önéletírása. Kiad. és bev. Sükösd Mihály. Bp. 1963. 199-349.; MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 9.; Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókja Történeti Levéltára. A Teleki-család kendilónai levéltára. Levelezés (a továbbiakban: Klónai lt.).
- ⁰⁰⁰⁸ Halmágyi István naplói és iratai. Közli *Szádeczky Lajos* Bp. 1906. 297.
- ⁰⁰⁰⁹ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 115. v.
- ⁰⁰¹⁰ *Gálos Rezső*. Levéltári adatok Ráday Gedeon diákkoráról. ItK 1953. 269.
- ⁰⁰¹¹ A magyar református egyház története. Szerk. *Biró Sándor, Szilágyi István* Bp. 1949. 227.
- ⁰⁰¹² *Teleki László*: Lebensbeschreibung des Reichsgrafen Joseph Teleki von Szék. Szeben, 1800. Megjelent a Siebenbürgische Quartalschrift 1801. évfolyamában is. Az említett utalás csak ez utóbbiban van a 110. lapon.
- ⁰⁰¹³ Keresztúri János – Teleki Lászlónak, Csenger, 1743. OL P 654. A Teleki-család gyömrői levéltára. 6. d 29. tétel; Vámosi János – Teleki Lászlónak, 1746. okt. 30. OL P 654. 7. d. 29. tétel; Kármán András – Teleki Lászlónak, Losonc, 1747. máj. 3. OL P 654. 6. d. 29. tétel.
- ⁰⁰¹⁴ Matolai János – Teleki Lászlónak, Bécs, 1747. nov. 4. OL P 654. 7. d. 29. tétel.
- ⁰⁰¹⁵ *Rozgonyi József*: Drágalátos Részekből össze-állított Ditsőség Koronája... OSzK Kézirattár, Quart. Hung. 619. 16. f.
- ⁰⁰¹⁶ Krusché Emil: Gróf Teleki József élete és művei. 1738–1796. Bp. 1928. 7–8.
- ⁰⁰¹⁷ Bod Péter – Ráday Gedeonnak, Magyarigen, 1754. dec. 16. A Ráday-család levéltára VIII/a. (a továbbiakban: Ráday-lt.) 232. sz.; Székely András – Teleki Józsefnek, 1764. OL P 654.10. d. 31. tétel; *Molnár, Johann*: Das Glück eines wahren Christen... Pest, 1797. 40.
- ⁰⁰¹⁸ „T. Bod Uram levelét is vettem, melyben nagy örömmel ír az Ötsém Úr tanulásáról, egészségéről, éshogy mely gyönyörűséggel telik együtt az idő, s mely nagy engedelmességgel és függéssel vagyon.” (Árva Bethlen Kata – Teleki Lászlónak, Fogaras, 1753. aug. 27. Klónai lt.); „T. Bod Úr írja, hogy ötsém uram annyira igyekszik a’ tanuláson, hogy senki is többet ő Kglmétől nem kívánhat.” (Árva Bethlen Kata – Teleki Lászlónak; Sorostély, 1753. dec. 15. Klónai lt.); „Jóseff ötsém

Uram iránt kétszer is vettem tudósítást Bod Uramtól mindenik levelében erősen ditséri mej szorgalmatos a tanulásban.” (Árva Bethlen Kata – Teleki Lászlónak, Sorostély, 1754. jún. 15. Klónai It.)

- 0019 Teleki József – apjának, Teleki Lászlónak, Magyarigen, 1753 aug. 26. Klónai It.
- 0020 *Molnár, Johann* i. m. 4.
- 0021 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 128., 129., 133. v., 134., 135., 144., 146., 150. v., 156., 157. v., 167., 171. f. és Tört. Napló 4-r. 15. 4. v., 148. v.; *Staehelin, Ernst*: Die Korrespondenz des basler Professors Jakob Christoph Beck. 1711–1785. Basel, 1968. 308.; *Tolnai Gábor*: Bod Péter és Teleki József. It 1944. 17–19.; *Molnár, Johann* i. m 40.
- 0022 Telekiné Ráday Eszter – Teleki Lászlónak, Sziget, 1745. máj. 26. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 9.
- 0023 Málnási László (1722–1797) Bethlen Kata anyagi támogatásával tanult Enyeden, majd Leidenben. 1752-től Bod Péter utódként Bethlen Kata udvari papja, utóbb főkonzisztóriummi lelkész és pénztáros. Nagy érdemei vannak az erdélyi református egyház, elsősorban az iskolák anyagi helyzetének rendezésében. Idős korában Teleki Lászlónál élt Gernyeszegen, akihez – éppúgy, mint fiához, Teleki Józsefhez – szoros baráti szálak fűzték. Teleki József Igaz barát képe címmel verset írt Málnásiról, amely a Magyar Museum III. 384–385. lapján jelent meg. Málnási életét és működését *Markos András* Málnási László 1722–1797 címmel értékes tanulmányban dolgozta fel, a kéziratot a szerző szívességéből használhattam; Málnási szemrehányó levelét kivonatosan említi *Bíró József*: A gernyeszegi Teleki kastély. Bp. 1938. 50–51. A levél dátuma: Szeben, 1780. máj. 24.
- 0024 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 6. f., 40. v. – 41. f., 70–71. f., 104. v.; *Mátyási József*: Pestre egy jó barátomhoz. = Mátyási József verseinek folytatása. 11. darab. Vác, 1798. 224.
- 0025 *Teleki László* i.m. 12–13
- 0026 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 164. f.
- 0027 *Tolnai, Gabriel*: Die Reisen József Telekis, Acta Litteraria 1965.93.
- 0028 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 5. 14. v.
- 0029 Halmágyi István naplói és iratai. Közli *Szádeczky Lajos*. Bp. 1906. 126–127.
- 0030 A Teleki-család német birodalmi grófsága. Századok 1903. 767–774.
- 0031 *H. Balázs Éva*: A francia-magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete. = „Sorsotok előre nézzétek.” A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Tanulmányok. Szerk. *Köpeczi Béla és Sziklay László*. Bp. 1975. 151.
- 0032 Wenzel Anton Kaunitz – Teleki Józsefnek, Bécs 1787. jún. 29. OL P 654. 8. d. 31. tétel.
- 0033 OSzK Kézirattár, Levelestár.
- 0034 „Ma félicité sera parfaite, si je vois votre nation, partageant nos transport de reconnaissances et de vrai Patriotisme et s’élevant généreusement au dessus de toutes impulsions particulieres de prévention et de Division, concourir avec les autres patries de la Monarchie Autrichienne, pour en fonder la force, la gloire et la propriété, sur la seule inébranlable base de l’accord fraternel et du bonheur commun de toutes les nations qui la composent.” (Wenzel Anton Kaunitz – Teleki Józsefnek, [Bécs] 1790. márc. 14. OL P 654. 8. d. 31. tétel.)
- 0035 *H. Balázs Éva* i. m. 151.
- 0036 Teleki József – Karl von Zinzendorfnak, Szirák, 1763. aug. 27. Bécs, Deutschorden, Zentralarchiv. A levélre H. Balázs Éva hívta fel a figyelmemet.
- 0037 „Sans jamais inquieter la Cour au sujet des charges, je ne me soustrairais pas en son service et de celui de ma Patrie, si sa majesté n’en trouve capable.” (Teleki József –

- Karl von Zinzendorfnak, Szeben, 1779. ápr. 26. MTAK Kézirattár, Egyház és Bölcsélet 2-r. 36. I. IV. csomó.)
- 0038 „Je ne suis pas au juste ce que le bon Dieu fera un jour de toutes ces sectes (...) que (...) vous voulez tres cavalierement faire toute entrer au Paradis. Mais je suis moralement persuadé que notre Pere celeste voulant en faire un sejour de paix et non de discorde les Intolerants de quelque secte qu'ils puissent etre n'y entreront pas ou n'y entreront qu'apres etre bien radicalement gueri de cette maladie, et tres Calviniste que je suis je voudrais parier que Calvin meme n'y est entré qu'apres s'etre bien repenti d'avoir fait bruler Servet” (Teleki József – Karl von Zinzendorfnak, Kercsesora, 1791. ápr. 30. MTAK Kézirattár, RUI 2-r 17. II. 58-59. f.)
- 0039 Teleki József – Karl von Zinzendorfnak. H. n. 1796. ápr. 7. MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 57. f.
- 0040 „Quant a moi, quoique je ne trouve pas le travail excessivement penible, je pense qu'il n'y a qu'une bonne conscience, l'Estime des bons citoyens, et s'il est possible, un peu d'amitié qui puisse dedommager du peu de succes que l'on doit se promettre des intentions qui vous semblent devoir le plus surement contribuer a la félicité publique.” (Karl von Zinzendorf – Teleki Józsefnek [1796. ápr. 7. után], erősen rongált levél. OL P 654. 11. d. 31. tétel.)
- 0041 Ligne hercegről ld. *Sőtér István: A legboldogabb ember. (Ligne herceg.)* Ezüstkor 1943. 214–225.
- 0042 „Franchise sans réserve. C'est ma façon d'agir vis-à-vis de tous ceux que j'aime...” („Fenntartás nélküli őszinteség. Ez a magatartásom mindazok iránt, akiket szeretek...” Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Gernyeszeg, 1787. ápr. 11. Klónai lt.)
- 0043 Teleki József – feleségének, Róth Johannának, Bécs, 1766. jan. 31. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 11.
- 0044 Daniel Bernoulli – Teleki Sámuelnek, Bazel, 1764. máj. 7. Közli: *Gulyás Károly: Gróf Teleki Sámuel levelezése külföldi matematikusokkal. Matematikai és Fizikai Lapok* 1912. 218.
- 0045 *Teleki László* i. m. 20.; *Szentgyöngyi Mária: Kövár vidékének társadalma.* Bp. 1972. 105–119.
- 0046 *Teleki László* i. m. 16.; *Koppi Károly: Admonitio. = Clarissimi Danielis Comides...* Bibliotheca Hungarica. Pest, 1792. (II.); *Molnár, Johann* i. m. 45.
- 0047 Cornides Dániel – Horányi Eleknek, Szeben, 1770. jún. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 57. III. 28. f.; Czirbesz Jónás András – Cornides Dánielnek, 1769. júl. 12. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 60. 143. f.
- 0048 Ostrocehi, Balthasar – Cornides Dánielnek, Milánó, 1769. júl. 30. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 156.; Teleki László – fiának, Teleki Józsefnek, Kercsesora, 1769. máj. 13. Klónai lt.; Teleki László – fiának, Teleki Józsefnek, Szeben, 1769. jún. 17. OL P 654. 10. d. 31. tétel; Teleki László – fiának, Teleki Józsefnek, Szeben, 1769. júl. 1. OL P 654. 10. d. 31. tétel; Teleki József – megnevezetlennak, Bécs, 1773. nov. 2. MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. 21. f.; Teleki József – megnevezetlennak, Pest. 1774. okt. 1. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 5.
- 0049 Teleki László – fiának, Teleki Józsefnek, Szeben. 1769. jún. 17. OL P 654. 10. d. 31. tétel.
- 0050 *Bíró József* i. m. 42–43.; Telekiné Róth Johanna – fiának, Sorostély, 1763. febr. 13. Klónai lt.
- 0051 Teleki József – apjának, Teleki Lászlónak, Szirák, 1763. febr. 5. Klónai lt.; Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Bécs, 1793. márt. 8. Klónai lt.; „Akarom, ha a

Ház vásárom Bétsben tetszik a jóakaróimnak. Azt tartom hogy nem is vallok talán benne kárt.”

- 0052 Teleki József – Királyfalvi Róth Tamásnak, Kercsesora, 1764. febr. 6. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 11.
- 0053 Teleki József – apjának, Teleki Lászlónak, Marosvásárhely, 1776. dec. 1. Klónai lt.
- 0054 Teleki József – apjának, Teleki Lászlónak, Ócsa, 1777. dec. 26. Klónai lt.
- 0055 OL Kancelláriai Levéltár A 39. Acta generalia 3310/1774.
- 0056 *F. Csanak Dóra*: Orczy Lőrinc ismeretlen költeménye. ItK 1976. 238–240.; „Der Papa gab den Fasching hindurch alle Montage von 6 Uhr Abends bis 9 Academia Musica, wo sich sowohl von Ofen als Pest die vornehmsten Cavaliers und Damen, Officiers etc. einfanden. Die Professores unserer Universität erschienen gleichfalls dabey.” („A papa farsangkor minden hétfőn este 6-9-ig Academia Musicát tartott, amelyen a legelőkelőbb budai és pesti gavallérok és hölgyek, tiszték stb. ott voltak. Egyetemünk professzorai is megjelentek.” Cornides Dániel – Teleki Lászlónak, Pest, 1786. márc. 13. Klónai lt.)
- 0057 Teleki József – Teleki Ádámnak. Pest, 1784. ápr. 30. Klónai lt.
- 0058 OL P 39 Acta generalia 4289/1774.; Csebi Pogány Ádám – Teleki Józsefnek, Urmező, 1776. nov. 11. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 5.
- 0059 *Mályusz Elemér*. A türelmi rendelet. Bp. 1939. 181.; Teleki József fogalmazványa: MTAK Kézirattár, Egyház és Bölcsélet 2-r. 36. I. (III.) 60–95. f.
- 0060 *Mályusz Elemér* im. 186–187.
- 0061 Uo. 186., 357.
- 0062 A’ békési beiktatásról ld. Magyar Hírmondó 1782. 274., 313–314.; az ugocsai beiktatásról uo. 1782. 550.; Orczy Lőrinc beszéde megjelent: Magyar Hírmondó 1782. 753–756. és önállóan: Ortzi báró Ortzi Lőrintz gróf széki Teleki József... Ugotsa vármegyei fő ispányi hivatallyába lett bé-iktattatása alkalmatosságával elmondott beszéde... Pest, 1782; *F. Csanak Dóra*: Orczy Lőrinc levelei Teleki Józsefhez. ItK 1974. 230–234.
- 0063 *Marczali Henrik*: Magyarország II. József korában. II: Bp. 1884. 458.
- 0064 *Teleki László* i. m. 22–23.; Keresztesi József Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéről a XVIII. század végén. Pest, 1868. 223.
- 0065 *Hóman Bálint-Szekfű Gyula*: Magyar történet. VI. Bp. é. n. 457.
- 0066 „Joseph Telecky, comte suprême du comitat d’Ugocsk, homme d’un grand talent et très lettré, extrêmement fin, fougueux et violent, il est le chef du parti protestant qui le regardent comme leur pape, fort uni avec les Vay etc. très fanatique dans les matières de la religion, assez modéré dans le reste. On devroit croire qu’il doit avoir été informé du projet des protestans et de la correspondance avec la cour de Berlin. C’est un homme dangereux, mais a pouvoir s’en servir...” (Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Kiad., bev. *Mályusz Elemér*. Bp. 1926. 443.)
- 0067 Szentgyörgyi József életírásából. Magántulajdonban lévő kézirat. 12. f.; Saátor János – Teleki Józsefnek, Lausanne, 1790. aug. 11. OL P 654. 10. d. 31. tétel; Wartensieben Vilmos – Teleki Józsefnek, 1793. máj. 3. OL P 654. 11. d. 31. tétel.
- 0068 Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Kiad., bev. *Mályusz Elemér*. Bp. 1926. 224.; A magyar jakobinusok iratai. I–III. (Sajtó alá rend. *Benda Kálmán*. Bp. 1952–1957) című műben közölt dokumentumokban.
- 0069 Megemlékezik róla: Kis János emlékezései életéből. Sopron, 1845. 106–107.
- 0070 Magyar Hírmondó 1792. II. 4.; 836., 301., 202–203.; Magyar Kurír 1792. II. 836., 1020–1021.; Staatsanzeigen Bd. XIV. Heft 56. 458. és Bd. XVI Heft 61. 59.; Sermo quem Josephus S. R. I. Comes Teleki de Szék... die 13. Martii 1791 Posonü habuit... Magyar Kurír 1791. 387–391., valamint önállóan is. (Példányai: MTAK Kézirattár,

Egyház és Bölcsélet 2-r. 36. I. III. és IV. csomóban.) A beszéd megjelent Schlözers Staatsanzeigen Bd. XVI. Heft 61. 101–105. lapon is Dankrede des Herrn Grafen Josef Teleki címmel.

Az író és a tudós

Naplók, úti feljegyzések

Teleki József naplóiról az utókor másfél évszázados késéssel szerzett csak tudomást. Első életrajzában, a fia által írt *Lebensbeschreibung*ban nem esik róla szó; feltehető, hogy Teleki László ezt sem használta forrásként, mint a családi levéltárat sem, különben nem került volna a biográfiába éppen Teleki ifjúkorával és tanulóiidejével kapcsolatosan annyi téves állítás. Nem említi a naplók létét Bajza József sem 1844-ben írt *A Telekiek tudományos hatása* című dolgozatának Teleki Józsefről szóló szakaszában. Létezésükről még az 1910-es években sem vettek tudomást: ekkor ugyanis több, Teleki és Rousseau kapcsolatáról szóló közlemény látott napvilágot, de valamennyi csak Telekinek Rousseau-hoz írt levélfogalmazványáról és Rousseau-hoz fűződő nexusáról írt, Jacques Duvoisin-hez címzett leveleit dolgozta fel.⁰⁰⁰¹ Az első naplórészletet Mészöly Gedeon bocsátotta a nyilvánosság elé *Régi módi Kalendáriom... melyet... egybeszerkesztett Öregbik Bogárdi Gedeon* című munkájában. Mészöly 1916-tól 1922-ig az Akadémiai Könyvtár kéziratárában dolgozott, bizonyosan így kerültek a kezébe Teleki ott őrzött naplói. Az első tudományos publikáció a naplóból Baranyai Zoltán *Une visite hongroise chez Rousseau à Montmorency* című tanulmánya volt.⁰⁰⁰² Ezután egymást követve jelentek meg itthon és külföldön is olyan értékes kiadványok, amelyek a Teleki-naplókban megörökített irodalom- és művelődéstörténeti adatok közreadását és tárgyalását tekintették fő célkitűzésüknek. Ez annál inkább érthető, mivel a magyar irodalomban nincs még egy olyan napló, amelyben annyi személyes, első kézből származó közvetlen információ lenne olvasható olyan személyiségek egész soráról; akiknek a neve egy egész korszakot reprezentál. Fuhrmann Kamilla a francia szellemi élet tükröződését dolgozta fel disszertációjában, Otto Spiess a korabeli Bázelt elevenítette fel a két Teleki, József és Sámuel naplói alapján, Tolnai Gábor pedig több munkájában – egyebek mellett – a Franciaországra vonatkozó élményanyag feldolgozását állította munkája középpontjába. E munkákban a naplókban szereplő személyiségek, városok és nemzetek kultúrája természetszerűleg legalább akkora, vagy még nagyobb hangsúlyt kapott, mint magának a naplóírónak az egyénisége.⁰⁰⁰³

Ez a fejezet azzal kíván foglalkozni, hogy mi volt Teleki naplófeljegyzéseinek kimondott és rejtett célja, hogyan tükröződik bennük egyénisége, s hogyan rögzíti Teleki a maga szellemi fejlődését, az életútját s a későbbi tevékenységét meghatározó külföldön szerzett élményeket, és végül: hogyan helyezhetők el a naplók a kor magyar napló- és emlékirodalmában.

A magyar és az európai művelődéstörténet szempontjából igen fontos feljegyzések közül csak azokról lesz ezúttal részletesebben szó, amelyek közvetlenül hatottak Teleki irodalmi és közéleti tevékenységére.

Teleki Józsefnek több kötet naplója és naplótöredéke maradt ránk. A tartalomból ítélve kétségtelennek tűnik, hogy az a kötet készült legkorábban, amelynek első felében az 1759–1761-es egész tanulmányút napról napra jegyzett költségeit találjuk meg, s amelynek második felében az utazás napról napra papírra vetett élményeit rögzítette az első naptól, 1759. július 2-tól kezdve 1760. augusztus 17-ig, amikor betelt a könyv.⁰⁰⁰⁴ Korábbi – elkallódott – napló létét nincs okunk feltételezni. Kezdő naplóíróra vall pl., hogy utazásának kezdeti szakaszát három párhuzamos változatban örökítette meg.

Ennek a kötetnek a szövege az utolsó lapon mondat közepén szakad félbe, a bejegyzés dátuma 1760. augusztus 17-e. A további feljegyzések egy következő kötetben folytatódna megszakítás nélkül, ugyanezen a napon. A második kötetbe az egész utazás leírása belefért. A

napló: az út végén, Bécsben-töltött hetek élményeinek leírásával fejeződik be, s egy „Azután...” szóval kezdett, s félbeszakadt mondatral ér véget.⁰⁰⁰⁵ A kettő tehát összetartozik, s az utolsó, csonka mondat ellenére is teljesnek tekinthető.

Ennek az első *Teleki Gr. költségnaplója* feliratú kötetnek az első 47 levelére tehát a napi elszámolások kerültek, Teleki ugyanis az utazás első napjától az utolsóig pontosan és részletesen feljegyezte, hogy mikor, mire, mennyit költött. E majdnem könyvelésszerű jegyzetek tudósítanak utazása anyagi körülményeiről, s kitűnő; sok tekintetben kiaknázatlan adatokat nyújtanak a kor megélhetési és árviszonyairól.⁰⁰⁰⁶ Nemcsak az útra bérelt kocsi; a vendéglői étkezések, a kávéházban fogyasztott limonádé és mandulatej, a tűzifa és sok más árucikk és szolgáltatás, ingek, vászon, bársony, parókafodorítás árát tudjuk meg belőlük, hanem azt is, hogy mit fizetett Teleki küldött és kapott leveleiért – egyúttal azt is, hogy kikkel, milyen sűrűn levelezett –, mennyi volt az olasz és az angol nyelvtanár havi díja, mit kaptak a professzorok a magánkollégiumért, mekkora összeget költött el könyvkereskedőknél és könyvkötőknél (nemegyszer tételesen is felsorolva a vett könyvek címét és árát), mi volt az újságolvasás és könyvkölcsönzés díja, mennyibe kerültek a hangverseny- és színházjegyek, az előadott színdarabok, operák szövegekönyvei, mennyi borralalót adott stb. Olykor a pusztán pénzügyi adatokon túl ebben a részben is találunk naplószerű feljegyzéseket is.

Az ugyanennek, a kötetnek a második felében kezdődő, „napról napra” írt szöveg igazi, napló, tömör, meglehetősen szűkszavú közléseket tartalmaz. Semmiféle bevezetése nincs, a fiatal gróf a dolgok közepébe vágva „Ezen a napon” szavakkal kezdi meg július 2-án az utazás leírását.

A nyugat-európai tanulmányútról azonban nemcsak ez az egyetlen írásos dokumentum maradt fenn. A napló kezdetén, a Svájcig tartó utazás leírása, továbbá a Bázeltől Genfig, majd vissza Bázelig tartó utat megörökítő szövegben, tehát július 2-től szeptember elejéig Teleki hat alkalommal utal egy olyan „másik diarium” léteire, amelyben valamilyen feljegyzés megtalálható vagy bővebben van megírva. Az utalások többsége feliratok szövegére vonatkozik: Rohan herceg sírfeliratára, egy másik genfi síremlék szövegére, egy solothurni toronyra vésett írásra, vagy a bázeli viselet részletes leírására.⁰⁰⁰⁷ Egy alkalommal azonban olyan élmény bővebb elmondására utal Teleki, amelynek elkallódása nagy veszteség: a Voltaire-nél tett látogatás részletesebb történetére.⁰⁰⁰⁸ 1759 szeptembere után nincs többé szó másik naplóról, ettől kezdve viszont olykor részletesebb, bővebb szakaszokat találunk a napi feljegyzések között.

Fennmaradt egy harmadik kéziratos naplókötet,⁰⁰⁰⁹ amely látszólag megoldja a „másik diarium” kérdését. Ez a *Varia notata* feliratot viseli, s tartalma párhuzamos az előbbieken ismertetett kötet kezdetén írt szöveggel, de jóval bővebb nála. E kötetben mindössze 28 oldalnyi szöveg van, ebből 6 oldal bevezetés, 22 pedig az utazás kezdetének élményeit örökíti meg július 2-től július 25-éig, a Budáról való elindulástól a Schaffhausenbe érkezésig. E huszonkét oldallal szemben a napról napra írt előző kötet erről az időszakról mindössze hét és fél oldalon tájékoztat, tehát szinte még a költségnapló feljegyzései is terjedelmesebbek nála, abban ugyanis erre az időszakra vonatkozóan nyolc oldalnyi feljegyzést találunk.

A „másik diarium” kérdése azonban ezzel mégsem oldódott meg. Az említett bővebb változatot tartalmazó kötet ugyanis csak július végéig tartalmazza a feljegyzéseket, a „másik diarium”-ra való utalások pedig a naplóban szeptemberig találhatók. Külön papírra készítette volna Teleki ezeket a feljegyzéseket? S elmulasztotta volna beírni őket a kötetbe? E feltevés ellen az szól, hogy az összefoglaló, bővebb megfogalmazás nem másolat, hanem láthatóan eredeti fogalmazvány, még az is megállapítható róla, hogy két nekirugaszkodásra készült.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a költségnaplóban még egy kötetre való utalás olvasható 1760. szeptember 5-én tehát már Hollandiában: „Egy diariumnak valo album, azért is papírosostol (adtam) 1 Rf 27 x.”⁰⁰¹⁰ A bejegyzés dátuma előtt három héttel, augusztus 17-

én viszont Teleki már elkezdte a „napról napra” írt feljegyzések második kötetét, amelybe az egész további utazás megörökítése belefért. A „másik diarium” összefoglaló szövege pedig már több mint egy éve félbeszakadt, a kötet nagyrészt üresen maradt: Milyen célból vett Teleki új naplókötetet, és hová lett ez a könyv? Mindezek a kérdések ma már megválaszolhatatlanok.

A naplóírás célját Teleki a következőképpen fogalmazta meg: „Ezt előre-magam kedvéért meg írván, hogy annál hasznosabban véghez vihessem utazásomat, és amit látok, ne csak azért lássam, hogy ismét el felejtsem, hanem inkább, hogy előttem tarthassam másszor is és a mi jó léssen benne magam javára jövőben fordítsam, ami rossza pedig azt is annak érdeme szerint becsülhessem, minden meg tartásra méltó dolgokat itten napról napra fel jegyeztem és hogy minden annál jobb renddel fojthasson, szakaszokra osztottam...”⁰⁰¹¹

A cél tehát kettős: az úti élmények rögzítése későbbi időkre, részint az emlékek frissen tartása, tehát a tudás, részint pedig a tanulságok levonása, tehát az erkölcsi tökéletesedés kedvéért. Valójában még egy harmadik célt is szolgáltak a feljegyzések: általuk adott számot Teleki József apjának anyagi és egyéb tekintetben is utazásáról – a közös kötetben elhelyezett költség- és élménynapló már csak ezért is szorosan összetartozik.

Teleki László szigorú apa volt. Bár eleve elhatározta, hogy fiait külföldi akadémiára küldi, gyermekei mégsem érezhették úgy, hogy a tanulmányút magától értetődő természetességgel hull az ölükbe. József esetében, mint mondtuk, a szülői féltés is szaporította az akadályokat, de ezt végül sikerült legyőznie.

Teleki László azonban a szülői tekintélyre sokat adó, s egyúttal takarékos apa volt.⁰⁰¹² Amit egyszer kimondott, abból nehezen engedett, anyagi tekintetben pedig szorosan fogta a fiát. Ha a magyarországi kollégiumi diákok többségéhez képest Teleki József főúri körülmények között utazott is, a gazdag, nyugati polgári országok fiaihoz hasonlítva körülményei nem haladták meg egy svájci professzor fiának életszínvonalát. Turretini genfi teológiai professzor fia pl. éppen úgy egy nevelő és egy szolga kíséretében utazott Hollandiába, Franciaországba és Angliába, mint Teleki József; Párizsban ugyanazon a környéken bérelt magának ugyancsak két, kísérőinek pedig egy harmadik szobát, kocsit tartott, havi 700 livre-t költött (Teleki József átlag havi 740-et), s ugyanúgy megismerkedett az irodalom nagyjával, Fontenelle-lel és Voltaire-rel, s bemutatta magát az udvarnál is.⁰⁰¹³

Teleki László tizenhat hónapot engedélyezett fiának az utazásra, s ezalatt – a tervek szerint – Svájc, Hollandia, Párizs és Itália meglátogatása szerepelt a programban. Teleki József azonban első stációján, Bázelen kilenc hónapot töltött komoly, tanulással, s további útjára mindössze hét hónap maradt. Ezért már 1760 márciusában, Bázeltől arra kérte szüleit, hosszabbítsák meg kintlétét négy-hat hónappal, hogy legalább Hollandiában huzamosabban időzhessék. A válasz késve érkezett s nem volt egyértelmű: ne maradjon kint tovább – írták a szülők –, de azért megengedik, hogy rövid időre elmenjen Párizsba.⁰⁰¹⁴ Hollandiára így mindössze négy hónap jutott, pedig Teleki tanulni szeretett volna ott is. „Igaz, hogy az itt való Universitáson szerettem volna ezt a telet tölteni, de már minthogy Ngtoknak nem tetszett, tsak más utánunk jövöknek hagyom” – írja szüleinek.⁰⁰¹⁵ Két rokona, akik szintén Bázelen tanultak, Teleki Sámuel és Ádám e tekintetben kedvezőbb helyzetben voltak: Sámuel árva volt, s nem tartozott elszámolással senkinek, csak 1763-ban tért haza; Ádám pedig – aki együtt hagyta el Bázelt Józseffel – Hollandiában kívánta tölteni 1760 telét, sőt 1761 nyarát is az egyetemen, s ezután ment Párizsba. (Ő – tudomásunk szerint – nem írt naplót. A neki írt levelek címezéséből tudjuk meg, hogy 1761 áprilisában még Leidenben volt, október végén pedig már Bécsben, a közbeeső időt töltötte tehát Párizsban.) A bázeli és hollandiai tartózkodás együttesen kimerítette a Teleki Józsefnek engedélyezett tizenhat hónapot, a párizsi már ráadás volt. Teleki úgy gondolta, hogy két hónappal toldja meg az eredeti-időtartamot, s 1760. december végére tér haza. Hogy erre mégsem kerülhetett sor, annak elsősorban anyagi okai voltak. Az apa eredetileg 1000 aranyat szánt az utazásra, de

ebből az induláskor csak 500-at adott át fiának. Valószínűleg az elmaradott gazdasági viszonyok és a primitív gazdálkodás okozta pénzszűke miatt nem tudta az egész summát rögtön odaadni, az átutalás ugyanis nagyon kedvezőtlen feltételekkel történt, a bankárok sokat levontak a továbbított összegből. A pénzküldés lebonyolítása egyébként is nehézkes volt: Teleki már rég Hollandiában, sőt Párizsban időzött, amikor apja még mindig Bazelbe, Daniel Bernoulli címére küldte neki a pénzt, s onnan, hosszadalmas és körülményes módon juttatták el hozzá. Ezért történhetett meg az, hogy Teleki 1760 végén Párizsban anyagilag megszorult; a várt pénzküldemény nem érkezett meg. Mivel nem tudta, hol tartózkodik éppen az apja, azonos szövegű, pénzkérő levelét Gyömrőre és Szebenbe is elküldte, s kénytelen-kelletlen Párizsban maradt, mert pénz nélkül nem indulhatott el haza. Teleki László levelében szigorúan megdorgálta ezért, úgy gondolta, hogy „jobb lett volna egy kevés szemtelenkedés”, azaz ha kölcsönkéri a szükséges összeget és hazautazik belőle. Pedig a pénzkérés Telekinek komoly lelki gyötrelmet okozott: először legbizalmasabb barátjához, Duvoisin lelkészhez fordult, de neki nem volt kölcsönadni való pénze. Teleki annyira szégyellte az esetet, hogy utóbb visszakérte Duvoisin-tól pénzkérő levelét, amely valóban szinte kétségbeesett hangú írás.⁰⁰¹⁶ A kudarc után a Hollandiában időző Teleki Ádámmal fordult, aki 20 aranyat a magáéból, 50-et pedig Kovásznai Sándornak, a későbbi marosvásárhelyi professzornak a pénzéből küldött is unokabátyjának.⁰⁰¹⁷ Végül Teleki mégis az osztrák követet kereste meg, holott tudta, hogy Starhemberg gróf elvből nem ad kölcsön senkinek. Vele mégis kivételt tett, úgy látszik, négy hónap alatt, megbizonyosodott a fiatal magyar gróf komolyságáról. Titoktartást kellett ígérnie, így kapott 300 louis d'ort. Végre március 4-én megérkezett otthonról a várva várt küldemény, nem csoda, ha Teleki utolsó párizsi bejegyzésként megkönnyebbülten írta be a naplójába: „Mindeneket egy szóval ki fizettem.”⁰⁰¹⁸ Számadásai azt bizonyítják, hogy szerényen és takarékosan élt, nem költekezett, de nem is kuporgatott. Bár a tervezett tizenhat hónapból végül is több mint huszonegy lett, a kiszabott 1000 aranyat alig száz egynéhánnyal lépte túl. Leveleiben gyakran panaszkodik a drágaság miatt, hangoztatja, mennyire kell takarékoskodnia,⁰⁰¹⁹ sőt naplójában is nem egy olyan passzust olvashatunk, amely mintha egyenesen az apának szólna: azért utazik hajón Brüsszelbe, mert az a legolcsóbb, Párizsban kocsit fogad ugyan, de csak alkalmanként veszi igénybe, „a mint töllem ki tellhetett s betsület meg maradása mellett, oeconomisálván”⁰⁰²⁰ Apja ellenőrző tekintetét máskor is magán érezte: ha vasárnap elmaradt a templomból, megindokolja, hogy a mostoha időjárás, valamiféle rosszullét vagy a „paróka-fodorító” késése volt-e az oka, amikor pedig egy diákos mulatságról számol be, hozzáteszi: „nyájasan és vígan mulattunk, de nem a bor különös munkájából, hanem csak magunk józan jó kedvünkől...”⁰⁰²¹

A takarékoság és szolidaritás hangoztatása nyilvánvalóan szándékos volt, de több más jel is arra vall, hogy Teleki számított rá, hogy a naplót rajta kívül más is olvasni fogja: Előfordul pl., hogy Duvoisin neve mellé három hónapi ismeretség után odateszi magyarázatul: „A Hollandus követség mellett lévő egyik Frantzia pap”, mintha nem tudná régóta – ezt csak egy tájékozatlan olvasónak szánhatta; a menyasszonyának írt leveleit szemérmesen, mindig csak a „Tserhátra” küldött levélként említi. Egyetlen esetben lép ki egy pillanatra tartózkodásából, a napló egyik legrészletesebb és legőszintébb hangú, politikai természetű szakasza után, de ekkor is csak ennyit ír: „Johannámnak kedves levelét vettem”⁰⁰²² (hozzá is teszi rögtön, hogy nem tudja, miért írja be mindezt a naplóba).

A naplók többnyire szűkszavú feljegyzéseiből tehát csak óvatosan lehet Teleki természetére, egyéniségére következtetni, s amikor Spiess ezt nem eléggé körültekintően teszi, csak részben találja el az igazságot. Ha olvassuk Telekinek ebből az időből származó leveleit, különösen nyilvánvalóvá válik, milyen más hangon írt apjának és vele csaknem egyidős unokaöccsének, Ádámnak. Ádámnak pajtáskodó, olykor ugrató hangú leveleket küld, s a naplókötet szennylapján horatiusi sorokat írt mottónak:

...Ille potens sui,
Laetusque deget: cui licet in diem
dixisse: vixi, cras vel atra
Nube Polum Pater occupato
vel sole puro⁰⁰²³

Lejjebb egy elmázolt foltot látunk, rajta Teleki József írásával a következő, kevésbé fennkölt szavakat: „Ifjabb Teleki Ádám Úr kutya vére, melyet” – az utolsó szó kihúzva, nyilvánvalóan valamiféle bolondozás emlékeként.

A napló arról tanúskodik, hogy Teleki József komolyan tanult, de amellett diákos jókedvvel szórakozott Teleki Ádám és a „Magyar Szent Sereg”, a Hollandiában tanuló teológusok társaságában. Teleki feljegyzése szerint ilyenkor előfordult, hogy „mindnyájan a földre le telepedtünk, melynek e bizonyos jele, hogy mihelyt a Compánia együtt volt mindgyárt helyesnek találtatott ez a projectum. Különben ezt is hozzá kell tenni, hogy a Hollandiai Padimentum ki szőnyeggel, ki szép és jóféle gyékénnyel bé lévén húzva, nem nagy büntetés reá ülni.”⁰⁰²⁴

*

A fentebb közölt, s naplóírás célját megörökítő idézet a két párhuzamos szövegezésben fennmaradt leírás bővebb változatában olvasható. Ez a bővebb megfogalmazású szöveg arról is tanúskodik, hogy Telekinek a maga fogalmazta célkitűzésen túl volt még más célja is. A bevezetésben olyan részletesen vázolja, az utazás előzményeinek történetét, a maga tudásszomját, Pál bátyja halálát, a szülők aggodalmának és ellenkezésének okait, az engedély megszerzése érdekében tett együttes bécsi utazást s végül az engedély megszerzését, hogy nyilvánvalóan kitűnik belőle: egy kissé az utókornak is készült. E kettősséget Teleki később Párizsban így fogalmazza meg: En ezt a Diariumot talán másért is írom, a ki ezután olvassa, de inkább magamért.”⁰⁰²⁵

E kötetben az utazásról szóló leírások is jóval bővebbek, mint a napról napra írt változatban. Vázolja benne a bajor falvak képét, szól a falusi népről, elmondja impresszióit a mezőgazdaság állapotáról, vagy anekdotákat jegyez fel templomok építésével kapcsolatosan. Részletesen elmagyarázza az augsburgi vízvezeték szerkezetét, sőt közli azt is, mennyit fizetnek a polgárok a vízfogyasztásért. Hosszasan ismerteti Urlsperger esperes életét és tevékenységét, az augsburgi szegényházat, s megállapítható a feljegyzésekből, hogy az augsburgi evangélikusoknál jutott először arra a felismerésre, hogy a két nagy protestáns felekezet közelebb áll egymáshoz, mint ahogyan Magyarországon tartják, ami később egyházpolitikai nézeteinek egyik sarkköve lett. Csak sajnálni lehet, hogy éppen Bázelt, első úticélját elérve szakadnak félbe a részletes feljegyzések.

Ez persze nem véletlen, mint ahogyan az is érthető, hogy a feljegyzések terjedelme fordított arányban áll az illető hely jelentőségével Teleki életében. Ha nem így lenne, Bazel kapná az utolsó helyet, hiszen kilenc hónap alatt mindössze 128 oldalnyi naplófeljegyzést írt itt Teleki, havonta átlag 15-öt, míg Hollandiában egy hónapra 25, Párizsban pedig 50 oldal naplójegyzet jut. Érthető, hogy ahol legtovább időzött s egyúttal legtöbb volt a rendszeres napi elfoglaltsága, ott ír aránylag a legrövidebben; ahol viszont kötetlenebbül élt, és nap mint nap többféle élményben volt része, ott a napló is, részletezőbb. Teleki utazásának első célja a tanulás volt, csak azután következett az élményszerző világlátás: Rá nem illik a Párizsba utazó magyar ifjacról szóló jellemzés: „Több kíváncsiságot visznek magukkal, mint filozófiát. Olykor jobban vágynak a maguk mutogatására, mint mások megfigyelésére.”⁰⁰²⁶

Fuhrmann Kamilla disszertációja a tanulmányút csúcspontjának Párizst nevezi,⁰⁰²⁷ ez az állítása azonban csak akkor fogadható el, ha az utazás színhelyeinek fontosságát az ott

megismert személyek és látott érdekességek jelentősége szempontjából ítéljük meg, hiszen Párizs valóban a világ szellemi középpontja volt ekkor. Teleki számára azonban egyéniségének alakulása, szemlélete és későbbi tevékenysége szempontjából – véleményünk szerint – Bázeli jelentette a legtöbbet. Párizsi tartózkodásának legfontosabb élményei is – az egy Rousseau-val való megismerkedésen kívül, amelyben Daniel Bernoullinak nem volt része – a legszorosabban kapcsolódtak bázeli mesteréhez, Daniel Bernoullihoz.

Bernoulli tanítványa.

Bázeli két szempontból jelentett életre szóló élményt Telekinek: Daniel Bernoulli tanítása és az ezzel szorosan összefüggő, rendszeres szellemi foglalatossággal kitöltött élet megkedvelése, valamint a városi életforma megismerése és megszeretése miatt.

Teleki eredetileg Göttingába készült, de a hétéves háború miatt nem utazhatott Németországba. Ezután döntött Bázeli mellett, s a naplóból világosan kiderül, hogy odaérkezésekor már teljesen tisztában volt a két Bernoulli, Daniel és Johann jelentőségével. Semmiféle adat sem szól viszont arról, hogy ki irányította Telekit a bázeli egyetemre. Feltételezhető, hogy atyai barátja, gróf Székely Ádám, aki igen művelt, világlátott ember volt, s megfordult Német- és Franciaországban, sőt Angliában is. Bázeli időzéséről Szinnyi nem tud,⁰⁰²⁸ a pedig ott is tanult, még hozzá éppen abban az évben, 1748-ban, amikor Johann és Daniel Bernoulli apjuk halála után elfoglalták a matematikai és fizikai tanszéket. Teleki közeli kapcsolatban volt a Locke-fordító gróffal, leveleiben és naplójában apjának nevezi, s utóbb Székely Ádám végrendeletének – amelyben nagy vagyonát közcélokra, főleg iskoláknak rendelte adni – Teleki lett az egyik végrehajtója. Bázeli megismerkedett Székely Ádám egykori háziasszonyával is, s szívesen beszélgettek közös ismerősükről.

Az augsburgi esperes, Urlsperger biztatására ugyan Teleki egy ideig habozott; hogy ne menjen-e mégis Genfben tanulni, s el is utazott oda körülnézni, de csakhamar visszatért eredeti tervéhez, valószínűleg azért, mert a genfi egyetemen ez időben nem volt matematikai tanszék.

Daniel Bernoullit már Bázeli érkezése első napján felkereste, Genfből való visszatérte után pedig megállapodott vele a privát kollégium ügyében, s büszkén számolt be nagybátyjának, Ráday Gedeonnak arról, hogy bár a professzor már nem vállal magántanítványokat, vele mégis kivételt tett.⁰⁰²⁹ Ettől kezdve heti négy alkalommal Bernoullinál tölti a délelőtti órákat, eljár nyilvános egyetemi kísérleti fizikai kollégiumára is, s naplójában részletesen beszámol a bemutatott kísérletekről?⁰⁰³⁰

A Daniel Bernoullival kialakított tanár-tanítványi viszony Teleki bázeli tartózkodásának végéig egyre szorosabbá vált: elutazása előtt a professzor soron kívül órákat adott neki, s bevezette az integrálszámítás elemeibe, hogy később a maga erejéből továbbképezhesse magát benne. Megajándékozta egy különleges termométerrel is, s Teleki a búcsúzásnál így summázza kapcsolatukat: „Nem tudom én ennek az embernek hozzám való indulatját eléggé soha meg köszönni, mert úgy tetszik, hogy szintén úgy örvendett, a midőn tanításának bennem valami fogantatást látta.”⁰⁰³¹

Daniel Bernoulli (1700–1782) svájci tudós családból származott. Apja kívánságára orvosi tanulmányokat végzett, de érdeklődése a matematika felé vonta, amely területen családjának több generációja tevékenykedett. 1721-ben készült, a légzésről szóló disszertációjában is matematikai módszerekkel tárgyalt fiziológiai problémákat. 1724-ben meghívták a szentpétervári akadémiára, ahol 1733-ig működött. Több dolgozata jelent meg az akadémia kiadványaiban még Szentpétervárról való távozása után is, s itt írta meg főművét, a *Hydrodynamicát* (megjelent Strassburgban, 1739-ben), amelyet ma is a tudományok egyik alapvető művének tartanak, s amelynek teljes szövegét a szovjet

akadémia 1959-ben újra kiadta⁰⁰³² A folyadékok áramlására vonatkozó ún. Bernoulli-tételt ma is alkalmazza az orvostudomány a vérkeringési megbetegedésekkel kapcsolatos kísérleteknél. Bernoulli Szentpétervárt töltött éveit alatt kötött barátságot Eulerrel. 1733-ban a bázeli egyetem anatómiai és botanikai tanszékét foglalta el, majd apja halála után, 1748-ban a fizikai tanszékre ment át. A berlini és párizsi akadémiának, a londoni Royal Society-nek és több más tudós társaságnak tagja volt, számos pályadíjat nyert: Művei a tiszta matematika, a mechanika, a hidrodinamika, az akusztika és a valószínűségszámítás problémáival foglalkoznak. Munkásságát, okfejtését önálló gondolkodás, egyszerűség és világosság jellemezte, szerette a fizikai kísérleteket, egyetemi kísérleti fizikai előadásai világosságuk és közérthetőségük miatt nagy hallgatóságot vonzottak.

Daniel Bernoulli jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni Teleki József életében. Nemcsak azért, mert tanítása nyomán olyan ismeretek birtokába jutott, amelyek révén már Hollandiában rangján kívül tudományos tájékozottságának is kijáró tisztelettel fogadták (a leideni egyetem egyik professzorát ő ismertette meg Bernoulli új tudományos eredményeivel), továbbá nemcsak azért, mert végső fokon neki köszönhető a párizsi professzoroktól kapott és a tudományos képzettségét dicsérő ajánlólevelet Hell Miksához,⁰⁰³³ bár ez sem volt csekélység, s hozzájárult Teleki kedvező megítéléséhez. Mindez azonban csak az ő személyes sorsát érintette volna, hiszen Telekiből végül is nem lett alkotó tudós. Sokkal nagyobb jelentősége volt annak, hogy Bernoulli a matematikát módszerként nem egy esetben olyan problémák megoldására használta, amelyek közvetlenül az orvostudományt és egészségügyet, közvetve pedig a társadalmi lét kérdéseit érintették. Ilyen volt egyik, később még részletesen ismertetendő műve a himlőoltás előnyeinek valószínűségszámítás útján való bizonyításáról, amellyel kapcsolatban Teleki is jelentékeny szerephez jutott egy tudományos polémiaiban. A Bernoullitól elsajátított legmodernebb természettudományos ismeretek úgy hatottak Teleki gondolkodására, hogy mind a magán-, mind pedig a közélet kérdéseiben nemegyszer megszabták az ítéletét. Az elsőre példa, hogy amikor fia, Teleki László magánál gazdagabb feleséget készül elvenni; apja a jövőendő házasság boldogságának remélhető esélyeit általános társadalmi kérdésként veti fel, s a valószínűségszámítás eredményeire hivatkozva figyelmezteti fiát, milyen csekély esélye van arra, hogy éppen az ő esete szerencsés kivétel lesz.⁰⁰³⁴

Ennél sokkal fontosabb a másik, a közéletre vonatkozó példa. Teleki iskolapolitikai működése során részletesen lesz szó arról a beadványáról, amelyben a gróf mint tankerületi főigazgató, tehát az oktatásügyben magas állást betöltő személyiség a valószínűségszámítást és a statisztika tudományát hívja segítségül a hazai értelmiség szükséges létszámának megállapításához, s e tudományokra támaszkodó érveléssel próbálja meg rábírní az uralkodót arra, hogy ne szüntessen meg iskolákat Magyarországon. Mindezeket az ismereteket Teleki Daniel Bernoullitól sajátította el, s ez volt életében a bázeli időzésnek egyik sorsfordító jelentősége.

Több más professzorával is gyakran volt együtt Teleki: Johann Rudolf Iselin jogi, Jakob Christoph Beck teológiai és Johann Bernoulli matematikai tanárokkal, a két utóbbinak azonban nem volt a hallgatója.⁰⁰³⁵

Daniel Bernoulli nemcsak tanára volt Telekinek. A délelőtti órákon kívül csaknem minden délután hosszú sétákat tettek együtt, matematikáról vagy egyéb témákról beszélgetve. Bernoulli jó kedélyű ember volt, Telekinek is volt humorérzéke. Igen jól megértették és gyakran a lakásukon is felkeresték egymást.

Egészen új, a magyarországitól eltérő világot, életmódot ismert meg Teleki a bázeli társaságban, amelybe csakhamar bekapcsolódott: a polgári életformát. Már azáltal, hogy vendéglőben étkezett, megismerkedett egy sereg kereskedővel. Meglepi az a szokás, hogy a bázeli professzorok, ha jobb ebédre támad kedvük, vendéglőbe mennek – ilyet otthon nem látott. Daniel Bernoulli legényember volt, s gyakran járt délutánonként társalogni a

„Tabak–Stube” nevű kaszinófélébe, amelyből több is volt a városban. Ilyet sem láthatott Teleki Magyarországon, s mivel felkeltette a kíváncsiságát, többször tervezte, hogy elkíséri mesterét. Nem tudjuk, megvalósította-e ezt a tervét. Gyakran vett részt magánházaknál tartott összejöveteleken, ún. conversation-okon, ami általában kártyázást jelentett, ombre-t, tarokkot játszottak, de sakkoztak és biliárdoztak is. Teleki szállásán is gyakran összejöttek tanárai és diáktársai kártyázni vagy együtt muzsikálni – ez is a polgári társas összejövetelek jellemző szórakozása volt. Minden pénteken rendszeresen eljár Emmanuel Wolleb városi bírósági elnök, író házához – ezekről az önképzőkörszerű összejövetelekről a következő fejezetben lesz majd részletesebben szó. Itt hetente felolvastak és megbeszéltek egy-egy e célra készült művet. Később – a házigazda leányának és barátnőinek bekapcsolódása után – társasjátékokra és színdarabok előadására is sor került. Nem tettek hozzá semmiféle nagyobb készületet: egyszerűen kiosztották egymás között a szerepeket és felolvasták a szöveget, de Teleki többször írja, hogy így is milyen jól szórakoztak s mennyit nevettek közben. A darabok német és francia nyelvűek voltak; előadták pl. Addison *The Drummer* című darabját, Gottsched feleségének német átdolgozásában, továbbá Molière *L'avare* és *Le Misanthrope* című vígjátékait, tehát magas irodalmi színvonalú modern és klasszikus műveket.⁰⁰³⁶

A színjátszásnak ez a kezdetleges, egyszerű formája is nagy örömet szerzett Telekinek. Nem meglepő tehát, hogy amikor 1760 tavaszán, a bázeli egyetem háromszáz éves jubileuma alkalmából néhány hétig módja volt látni a kor egyik leghíresebb vándortársulatát, megragadta a színházba járás lehetőségét. Konrad Ernst Ackermann és társulata, Lessing színházi törekvéseinek legfőbb közvetítője, német szerzők műveit és francia darabok adaptációit adta elő. Teleki április 9-e és május 13-a között nem kevesebb, mint 12 alkalommal nézte végig előadásait, s már annyira beleilleszkedett a bázeli társaság szokásaiba, hogy legtöbbször növendékeket is vitt magával: professzorai, és házigazdája feleségét vagy leányait. A színházban a 18. század jelentős alkotásait ismerhette meg kitűnő előadásban: Lessing *Miss Sara Sampson* című tragédiáját, amelyet 1755-ben ez a társulat mutatott be első ízben is, továbbá Lessing *Freigeist*-jét vagy Gellert *Betschwester* című művét. A francia irodalmat Voltaire *Alzire*-jének Gottsched felesége által készített átdolgozása képviselte „Jó volna különben – írja róla Teleki –, csak hogy némely ki mondásai igen szabadok.”⁰⁰³⁷ Találó véleményt ír Destouches *Singulier*-jéről: „azon kívül, hogy az én ítéletem szerint a Singuliernek hirtelen való változása nem épen. természet szerint való, jól is van írva”⁰⁰³⁸

A legnagyobb hatást Lillo *The London Merchant or the History of George Barnwell* című, 1731-ben írt drámája tette Telekire, ez az első jele annak, hogy a moralizáló angol szépirodalom közel állt a szívéhez és érdeklődéséhez. A darab Angliában és a kontinensen is nagy sikert aratott.

A színházba járás mellett fő szórakozása volt Telekinek a szerdai hangversenyek látogatása, amelyeket délutánonként tartottak. Sajnos a műsorukat nem jegyezte fel, szükségű közléseiből arra következtethetünk, hogy ezeken szólisták és kis kamaraegyüttesek léptek fel. 1760 februárjában egy alkalommal maga Teleki is pódiumra lépett hegedűjével – egész bázeli tartózkodása alatt tanult hegedülni is –, de sajnos sem a műsoráról, sem a sikeréről nem írt egy szót sem. Zenekart egyszer hallhatott, az egyetem jubileuma alkalmából, minthogy nagy zenebarát volt, a próbákra is eljár, s a koncertek kapcsán feljegyz, milyen ismeretlen hangszert hallott.

Új világot ismert meg tehát Teleki a szórakozások terén is Bazelben, s örömmel részt vett mindenben, ami művészi, szellemi élményt nyújthatott vagy akár csak újdonságot jelentett számára. Meglepetéssel figyelte a gazdag kereskedők tekintélyét és elegáns életmódját, berendezkedését, kertjeit. Volt lakodalomban, temetésen, hivatalos ebéden is, a szokásrendet – amelynek akkoriban a mainál sokkal nagyobb volt a jelentősége a társadalmi életben – minden esetben részletesen feljegyz. Bazelben élénk társas élet folyt. Teleki azt

írja ugyan, hogy a városban nem szerették az idegeneket, főleg a nemeseket,⁰⁰³⁹ őt azonban befogadták. Igaz, nem elsősorban arisztokrataként, hanem fiatal, előkelő diákként tartották számon, s a városnak nem volt mindegy, jönnek-e az egyetemére idegenek is tanulni vagy sem – a bázeli egyetem vonzereje ezekben az években nem volt nagy. Teleki majdnem minden délutánját professzoraival és tanuló társaival tölti, mégis azt kérdezik tőle, miért olyan magának való.⁰⁰⁴⁰

Bázelben és környékén megismerkedett könyvtárakkal és más gyűjteményekkel is. Nyilvános közkönyvtár Magyarországon ekkor még nem létezett, magánkönyvtárakat azonban otthon, legközelebbi hozzátartozói birtokában is láthatott. Már Bázel felé utaztában megnézte a regensburgi Palm-grófok könyvtárát, a genfi és berni nyilvános könyvtárakat, a solothurni jezsuiták könyvtárát, a bázeli egyetemi könyvtárát, amelyet Jakob Christoph Beck teológiai tanár maga mutatott meg neki három alkalommal. Sajnos, a naplófeljegyzések igen szűkszavúan számolnak be róla, minthogy azonban fennmaradt Beck professzor egy levelében a gyűjtemény leírása, megállapíthatjuk, hogy Teleki szűkszavúan bár, de híven rögzítette a professzor magyarázatát.⁰⁰⁴¹ Megismert számos professzori és más magánkönyvtárát és egyéb gyűjteményeket, egyetemi társaival nemegyszer járt csoportosan kirándulni a környékre.⁰⁰⁴²

A lakodalmi, temetési és más szokásokon kívül Teleki leírja a társasjátékokat, a helyi szokásokat, a processziókat, Tell Vilmos emlékének megünneplését, a mesterlegények húsvéti szokásait, a május elsejét, az áldozócsüdtörtöki határjárást s a velük kapcsolatos viselettörténeti érdekességeket. A főtéren rendezett tűzijáték már már fizikai kísérletszámba megy, három alkalommal is megnézi, és Daniel Bernoullival szakszerűen megbírálja a produkciót.

Mindez – az itt csak futólag vagy egyáltalán nem említett nyelv- és zenetanulással és vívóleckékkel együtt – sokféle és gazdag élményeket nyújtott Telekinek a bázeli hónapok idején. Érezte, hogy gyarapszik tudásban, és szabad idejét a város vezető rétegének művelt tagjaival, professzoraival és diáktársaival tartalmas és változatos szórakozások között töltötte. Ez az életmód annyira megfelelt a természetének és hajlamainak, hogy amikor Párizsba érkezett, ott is ehhez hasonló módon igyekezett élni, s csak a tanulmányai és a tudósokkal való baráti együttlétei után fennmaradt időt fordította az udvar, a párizsi élet, a város és környéke megismerésére.

Hollandiai élmények

Kilenc hónap múltán Teleki elindult Hollandia felé. Sorra látogatja az útjába eső rajnai német fejedelemségeket, amelyek elsősorban művészi élményt jelentenek számára. Hollandiába érve – mint a korábban idézett levélből kiderül –, Bázelhez hasonlóan komoly és rendszeres egyetemi tanulmányokban szeretett volna elmerülni, erre azonban nem volt lehetősége, ott töltött idejének a fele, két hónap az egyetemi szünet idejére esett, apja pedig nem járult hozzá, hogy meghosszabbítsa az utazását.

Hollandiai naplójegyzetei változatos és gazdag élményanyagról tanúskodnak. Ottlétét szakadatlan jövés-menés jellemezte, fő tartózkodási helye Leiden volt, az egykor egyeteméről híres város, amely azonban ekkorra sokat veszített hírnevéből. Meghallgatott néhány előadást, két alkalommal Pieter Musschenbroek kísérleti fizikai óráit, akit Daniel Bernoulli ajánlott a figyelmébe, majd a neves orvos, Gaubinus, az idősebb és ifjabb Albinus (Weiss) anatómiai előadását, inkább csak azért, hogy fogalma legyen róla, hogyan tanítanak, s – ha már ott járt – elmondhassa, hogy hallotta őket. Egyetlen holland tudóssal sem került közeli és tartós kapcsolatba, Bernoullival és a bázeli jogászprofesszorral, Iselinnel viszont elutazása óta rendszeresen levelezett. Felkereste néhányszor Laurentius Theodor Gronovius könyvtárost és

Allamand fizikaprofesszort, de nem annyira a személyük, mint inkább a gondjukra bízott gyűjtemények kedvéért, s megismerkedett Abraham Gronoviusszal, az idős klasszika-filológussal is. A róla írt jellemzés szintén nem vall különösebb elismerésre: „...sokat olvasott ember, de az ideai mint észre vettem sok discursusaiból, obscurusok többire, és nintsenek rendbe, mint általában az olvasásba életeknek nagyobb idejét töltött tudósokon megszokott esni, akik tudván, mások mit gondoltanak, magok gondolkodni épen nem tanultak”⁰⁰⁴³

Érdeklődéssel nézte végig a holland múzeumokat könyvtárakat, főleg a tudományos gyűjteményeket. A leideni akadémia könyvtárában főként a kopernikuszi rendszert bemutató rézszerkezet ragadta meg a figyelmét, amely mozgásában mutatta meg a bolygók, valamint a Saturnus, a Jupiter és a Föld holdjainak pályáját. Ennek látására még két alkalommal elmegy a könyvtárba. Megnézi a leideni szobor- és régiséggyűjteményt, a természettudományi múzeumot, az utrechti bonctermet, az anatómiai múzeumot és az amsterdami állatkertet is. A legnagyobb hatást két magángyűjtemény tette rá: Allamand professzor kísérleti fizikai szertára, amely „akár sokaságát az Instrumentumoknak, akár a szépségét nézi az ember, egy a legfőbb Particularis emberek collectioja közzül, a kit lehessen látni”⁰⁰⁴⁴ A másik L. Th. Gronovius természettudományi gyűjteménye volt, az első tudományosan feldolgozott magángyűjtemény, amelyet láthatott. Gronovius éppen akkor készítette el a katalógusát, s egy nyomtatott példányával megajándékozta Telekit (*Bibliotheca regni animalis et lapidei*. Leiden, 1760). Gronovius kétszer is megkérte, hogy küldjön majd neki erdélyi ásványokat, s megígérte, hogy saját duplumaiból küld neki értük cserébe. Ezzel alighanem jelentékenyen hozzájárult Teleki saját természettudományi múzeuma alapjainak a lerakásához, amely mind a Gronoviusnál, mind az Allamand professzornál megcsodált érdekességek gyűjtésére kiterjedt: az emlősállatokon kívül halak, csigák, ásványok és fizikai eszközök is helyet kaptak benne. Ez volt az első erdélyi természettudományi múzeum, s mivel Benkő József *Transilvaniája* megemlékezik róla,⁰⁰⁴⁵ eljutott a híre külföldre is, Teleki egykori svájci barátaihoz⁰⁰⁴⁶

A hollandiai tartózkodás legmaradandóbb élményét maga az ország jelentette számára sajátos földrajzi és társadalmi viszonyaival. Bázelen is sok újat látott Magyarországhoz képest, megismerte a polgári értelmiséget, a helyi kereskedőtársadalmat, a jómodú polgári élet külső kereteit. Bázelen azonban mégiscsak magába fordult, sőt zárt világát féltékenyen őrző város volt, Hollandiát pedig a tenger, a kereskedelem az egész világgal összekapcsolta. Teleki látta a mérhetetlen gazdagságot, hamar felismerte a tenger jelentőségét az ország életében, a csatornák, a belső vízi utak, a jó közlekedés fontosságát. Megfigyelte a csínt, a tisztaságot, észrevette a vallás nagy szerepét Hollandia mindennapi életében, de a holland polgár önzésének megnyilatkozásait is. Különös érdeklődéssel figyelt meg mindent, ami a hajózásra vonatkozik. Egész hollandiai tartózkodása ide-oda utazgatásból áll, s ha teheti, mindig hajón megy; lóvontatású bárkán, ha az országon belül, csatornákon hajózik, vitorláson, ha tengerre száll. Még a tengeribetegség sem veszi el a kedvét, fáradhatatlanul jegyzi a látottakat, figyeli a hajók berendezését, az utasokat, a hajósokat. Amsterdamban külön engedéllyel megnézi az admiralitást, hajókat, raktárakat jár végig. Rotterdamba egy alkalommal csak azért megy el, hogy lássa egy hadihajó vízre bocsátását, – elhűlve figyeli a kikötő forgalmát. Kikocsizik egy Leiden melletti faluba, mert kíváncsi a heringhalászatra készülő halászbárkák indulására.

A rotterdami, amsterdami és falusi kermesst bizonyára nem a festői látvány, a vásár népünnepély-jellege miatt látogatja meg, hanem a kereskedelem iránti érdeklődésből. A szélmalmok szerkezete, a magyarországitól eltérő szekér formája is érdekli, sőt a vásári artisták meghökkentő produkcióját is mértani rajzban rögzíti naplójában. Nem riad vissza egy akasztás megnézésétől sem, részletesen leírja, hogyan folyt le az esemény. Ez a kirándulása valószínűleg már korábban is megmutatkozó, az igazságszolgáltatás és a szociális

intézmények iránti érdeklődéséhez kapcsolódik. Hollandiában az örülteket és a „rossz féle nőket” elkülönítő intézményeket is felkeresi, majd a börtönt és a kikötő bordélyházait álcázó vendéglőket is meglátogatja, s véleményt mond a prostitúcióról mint társadalmi jelenségről. Ennek az érdeklődésnek a révén nem annyira a saját korának főúri utazóival rokonítható, mint inkább az őt követő reformerek néhány kiváló képviselőjével: Berzeviczy Gergellyel, Széchenyi Istvánnal, Wesselényi Miklóssal, Bölöni Farkas Sándorral, Szemere Bertalannal és másokkal.

Élénk társadalmi életet élt Hollandiában. Megfordult több követségen. A pompás paloták, az elegáns berendezés és a fényűző életmód felkelti az érdeklődését, de kissé el is riasztja a rangjabeli társaságtól. Az osztrák követ és felesége vakbuzgó katolikus, Telekinek óvatosan ki kell térnie a Magyarországra vonatkozó kényes kérdések elől, de tartózkodásának van egy másik oka is: a pénzszüke. Míg 38 aranyért divatos porcelánkészletet vásárolhatott szüleinek, 4 arany volt 16 hangversenyjegy ára, 2 aranyért 20 zeneleckét vehetett, sajnálta az 56 rajnai forintot (13 körmöci aranyat) a ruhájára vásárolt brüsszeli csipke „tászlí”-ért, amely nélkül nem jelenhetett meg elegáns társaságban.

Naplóiból kitűnik, hogy itt is kialakult egy állandó, értelmiségi köre. Volt egy asztaltársasága angol, holland és magyar diákokból, ahová legjobb hollandiai barátja, Martines ezredes, később generális is eljárt, akivel élete végéig levelezett. Ő adott neki ajánlólevelet Jacques Duvoisin-hez, a párizsi holland követség lelkészéhez, akivel ugyancsak élete végéig barátságban volt, s franciaországi tartózkodása idején ő vitte el Rousseau-hoz. Gyakran volt együtt Teleki Ádámmal és a hollandiai magyar diákokkal, akikkel fésztenül szórakoztak. Közülük Bodoki József és Kovásznai Sándor, későbbi kolozsvári és marosvásárhelyi professzorok egy életre szóló kapcsolatot teremtettek itt a fiatal gróffal.

Teleki Hollandiában is eljárt színházba, operába és koncertekre, de ezek hatása nem ért fel svájci élményeivel. A prózai darabokat – holland nyelvű előadásokról lévén szó – nem értette, csak a gesztusokból és a mimikából tudott ítélni. Az operában meglepődve konstataálta, hogy a hollandok „bárdolatlan nyelvüket éneklésre adják”,⁰⁰⁴⁷ vagyis a kor nagy port felvert vitájában az olasz opera mellett foglalt állást.

Hollandiában nagy hatással volt rá az építészet, s más képzőművészeti alkotások megismerése. Erről külön szólunk még, annyi mégis említést érdemel itt is, hogy ezek az élmények szintén a polgári gazdagság jelentőségéről győzték meg.

Nagyon jelentősen hatott továbbá Teleki gondolkodására a Hollandiában mint a világkereskedelem központjában letelepült különféle felekezetekhez tartozó emberek békés együttélésének a megismerése. Erre vonatkozó feljegyzései azért fontosak, mivel az ilyen élmények gyakorlati tapasztalatokkal egészítették ki a vallási tolerancia gondolatát, amelyet Teleki feltehetően a korai felvilágosodás irodalmi és tudományos alkotásaiból ismert meg, s amely egész életének egyik központi eszméje lett. Tapasztalja, hogy a katolikusok nem szükségképpen türelmetlenek, megismer több felekezetet: meglátogatja a perzsák görögkeleti templomát, a quakerek istentiszteletét, a herrenhutiak zeisti telepét, ez utóbbiról számol be a legrészletesebben és a legnagyobb rokonszenvvel.

Hollandiai időzése a gazdagság, a szociális intézmények megismerésének és a tolerancia érvényesülésének élményét jelentette tehát számára. Ez utóbbit Svájcban nem tapasztalhatta, ott ugyanis az egyházi szellemet a protestáns szekták, különösen a herrenhutiak iránti bizalmatlanság jellemezte ekkoriban, s az egyházi vezetők igyekeztek kiszorítani a pozíciókból a velük szimpatizálókat.⁰⁰⁴⁸ Teleki gondolkodására e tekintetben mélyebb benyomást tett Hollandia.

Teleki 1760. november elején érkezett meg Párizsba, és – mint mondtuk, – már az év végén Bécsbe szándékozott visszatérni. Nem egészen két hónap állt tehát rendelkezésére, hogy megismerkedjék a várossal és szellemi életével. Annál nagyobb jelentőségűnek kell tartanunk azt, hogy már az első napon azokat a tudósokat kereste fel, akikhez ajánlólevelet kapott Daniel Bernoullitól, s a velük való rendszeres érintkezésben találta legfőbb mulatságát.

Ezek a tudósok nem vállaltak tanítványokat, az ajánlóleveleknek nem is volt más céljuk, mint biztosítani, hogy a fiatalember megismerkedhessék a párizsi szellemi világ néhány kiemelkedő tagjával. Teleki ennek ellenére hamarosan baráti-tanítványi kapcsolatot alakított ki néhányukkal, mindenekelőtt Alexis-Claude Clairaut-val (1713–1765), a jeles matematikussal, Bernoulli és Maupertuis barátjával. Clairaut Maupertuis-vel együtt járt a lappföldön, hogy mérések útján megállapítsák a meridián hosszát, s eredményeikkel hozzájárultak Newtonnak a föld alakjáról hirdetett nézetei igazolásához és elismertetéséhez. Clairaut elsősorban csillagászzal és differenciálegyenletekkel foglalkozott. Bemutatkozó látogatása alkalmával felajánlotta Telekinek könyvtára használatát, amit a fiatal gróf örömmel fogadott. Néhány nap múlva valóban kölcsönkért Clairaut-tól egy matematikai munkát, s ezzel megtörtént az első lépés nem hivatalos, de annál szorosabb tanár-tanítványi kapcsolatuk kialakítása felé. Clairaut hamarosan matematikai feladatokat tűzött ki Telekinek, ő pedig hetenként legalább kétszer felkereste lakását a tudóst, elvitte neki bemutatni otthoni munkája eredményét. A kapcsolat mindvégig baráti szívésségen alapult, anyagi ellenszolgáltatásról szóló adat nincsen Teleki költségnaplójában. A délelőtti látogatások után nemegyszer ebédre is ott tartották Telekit, megismerkedett a tudós apjával és fiatal, csinos, matematikával foglalkozó élettársával, Mlle Goully-val, akit naplójában Clairaut „húga”-ként emleget, továbbá a ház barátaival, s így számos ismerőst szerzett a kor legnevesebb francia tudósai közül. Délután gyakran Clairaut-val együtt jártak látogatóba (többnyire ismét csak kiváló tudósokhoz), s amikor Teleki betegeskedett, Clairaut, Mlle Goully és Duvoisin, a holland követség lelkésze többször felkereste a lakását, és segített elűzni a szobafogság unalmát.

Clairaut házában ismerte meg Teleki Jean Etienne Montuclát (1725–1799), az első összefoglaló matematikatörténet szerzőjét, Nicolas-Louis de la Caille abbát (1713–1762), a Collège de Mazarin tanárát, aki a déli földgömb csillagászati térképének elkészítésében játszott jelentékeny szerepet. Nála is többször megfordult, lakását együtt nézték a holdfogyatkozást, a Notre-Dame tornyából pedig a Jupitert vizsgálták. Úgy látszik, hogy Teleki vele is valamiféle tanítványi kapcsolatba került, s La Caille utóbb ajánlólevelet adott neki Hell Miksához. A levél maga nem ismeretes, szövegét versbe szedve örökítette meg Baróti Szabó Dávid:

Gróf Telekit sok könyvekkel s tudománnyal eresztjük
vissza: Hazátokban példa, követni való.⁰⁰⁴⁹

Clairaut és Bernoulli barátja volt továbbá Nicolas Marie de la Condamine (1701–1774), matematikus: és földrajztudós, aki dél-amerikai utazásával tette ismertté a nevét, mint az Amazonas-vidék első leírója és térképezője. Ő is a meridián hosszának mérésére utazott voltaképpen Dél-Amerikába, Maupertuis és Clairaut lappföldi útjával egy időben. Clairaut mellett érzelmileg ő jelentett legtöbbet Telekinek. Gyakran találkoztak, La Condamine több alkalommal vendégül látta Telekit családi körben vacsorán, együtt kocsiztak ki Versailles-ba, sőt a gróf La Condamine sógorát is többször szállította ide-oda. Olyan személyes természetű beszélgetésekre is sor került köztük, pl. a házasságról, amelyek úgy látszik, mélyen érintették Telekit. Kapcsolatukra jellemző az az eset, amelyet Teleki naplójában feljegyez. Egyik látogatása alkalmával véletlenül leütött egy fizikai eszközt, s La Condamine udvariaskodás helyett ráförmedt vendégére, de miután együtt helyrehozták a bajt, szent lett köztük a béke.

„Én ekkor ennek az engem szerető emberséges embernek igen meg kedveltem az épen festék nélkül való maga viseletit” – összegezi Teleki a véleményét.⁰⁰⁵⁰

Megismerkedett Teleki Buffon-nal, Daubenton-nal, Merian-nal, D’Anville-lel, Des Guignes-nyel, Bougainville-lel, Tennon-nal és La Fontaine-nel is, és ugyancsak Clairaut társaságában Turgot-t is felkereste a lakásán, de őt nem találták otthon.⁰⁰⁵¹ Látható, hogy új ismeretségi köre főleg természettudósokból állt, néhány olyan ember is akadt azonban közöttük, akikkel Telekit magyar volta miatt ismertették össze, így ismerte meg pl. „de Guignes Uramot a ki a Hunnuszok eredetét 5 volumenben in 4° szépen tractálta; melly a Magyar Historiának épen a kezdete lévén, kívánni lehetne, hogy vagy egy tudós Magyar akadna, a ki ily jól el kezdett Historiát continuálna, ne maradna Nemzetünknek idegen előtt való betstelenségére ily idegentől el kezdett munka a mi lágyságunknak miatta félben, melyet maga is Desguignes Uram ekkor nékem discursus közben mondott”⁰⁰⁵² Magyarországról, Erdélyről és a románokról beszélgetett Teleki D’Anville-lel, a földrajztudóssal is; ő ismertette azután össze Bougainville-lel, aki a magyar történelemről készült írni, s ehhez felvilágosításokat szeretett volna kapni tőle. Teleki Ráday Gedeonnal készült összehozni a francia tudóst, akinek „Magyar Dolgokba leg nagyobb mind módgya, mind ösmeretsége van”.⁰⁰⁵³

Nem csoda, ha Teleki a tudósokkal való állandó érintkezést érezte párizsi élete legértékesebb részének, s Teleki Ádámnak így írt róla: „Én ötsém, mint már meg írtam, ha azokhoz az emberekhez Bernoulli-től adressirozva nem lettem volna, talán eddig is elmentem volna Párizsból.”⁰⁰⁵⁴

Bernoulli azonban nemcsak ajánlóleveleivel igyekezett a tudósok körébe vonni tanítványát, hanem azon volt, hogy a neki szóló levelekben is magasabb célok elérésére ösztökélje: „Remélem, hogy ezeknek az örömöknek az élvezete nem szorítja háttérbe a szegény matematikát és azt, aki Önnel együtt foglalkozott vele. Most, hogy túl van a karlsruhe-i, rastatti és mannheimi udvar multságain, elmúlt a legnagyobb veszedelem; amíg Hollandiában lesz, e tekintetben nincsenek aggodalmaim, de óvakodjék, kedves Grófom, amikor Párizsba ér. Ne feledje, hogy nagy dolgokra született és ne időzzék túl sokat az embert általánosan érintő dolgoknál. (...) Hollandiából tudósítson majd a tudományos újdonságokról és arról, hogyan vette a kezébe tanulmányait. Attól nem tartok, hogy megbántom, amikor ilyen bizalmas hangon szölok Önhöz. Levelemet a tisztelet üres jelzőivel tölteném meg, ha kevésbé lenne tiszteletreméltó.”⁰⁰⁵⁵

Néhány alkalommal eljárta a Sorbonne-ra is, Nollet professzor fizikai előadásaira, de szívesebben vett részt az Académie des Sciences, a természettudományi akadémia ülésein. Itt hallotta először D’Alembert felolvasását egy számára igen fontos témáról, Daniel Bernoulli egyik tanulmányáról. Bár D’Alembert támadta Bernoullit, Teleki érdeklődéssel és elismeréssel hallgatta a felolvasást: „ha nem mindenekben helyes is, de jeles” volt véleménye szerint.⁰⁰⁵⁶ Később három alkalommal járt D’Alembert lakásán, s ő is viszonzta Teleki látogatását.⁰⁰⁵⁷ E feljegyzései sajnós szűkszavúak, megemlékezik bennük D’Alembert származásáról, nehéz ifjúságáról, elmondja, hogy az az iparosasszony, aki felnevelte, ma is a tudós háztartását vezeti. Egy másik alkalommal D’Alembert a porosz király éppen akkor érkezett levelét olvasta fel vendégének.

Az *Enciklopédia* másik szerkesztőjét, Diderot-t nem ismerte meg Teleki személyesen, de tudott *Pensées philosophiques* című műve elítéltetéséről, tudta, hogyan osztottak D’Alembert-rel a szerkesztés munkájában, s tudomása volt a vállalkozás jelentőségéről is, de Diderot materialista felfogása miatt sajnálta, hogy a mű „olyan ember kezén forog, aki nyilvánvalóan oda szúrja, ahol lehet a mérgit”⁰⁰⁵⁸ Diderot *Le père de famille* című darabja a színházban megnyerte viszont Teleki tetszését.⁰⁰⁵⁹

A francia felvilágosodás nagy alakjai közül kétségkívül Rousseau-nak volt a legnagyobb hatása Telekire. Neve gyakran előfordul a naplóban, két alkalommal hivatkozik a

véleményére a francia és az olasz opera kapcsán,⁰⁰⁶⁰ e tekintetben Teleki fenntartás nélkül azonosította magát vele: ő is az olasz operát kedvelte. Rousseau *Le devin de village* című operáját, mint írja, kíváncsiságból nézte meg, mert „ki maga oly nagy ellensége a Comoediának s mégis ezt írni nem restellette”⁰⁰⁶¹ A megjegyzés arra vall, hogy Teleki talán ismerte Rousseau *Lettre sur les spectacles* című, 1758-ban írt, Voltaire-rel polemizáló írását, talán olvasta vagy hallott, olvasott róla, mindenesetre tisztában volt a benne foglalt nézetekkel. Az sem lehetetlen, hogy olvasta a Rousseau keltette polémia egyik-másik írását, mert a naplóban olvasható mondat szinte szó szerinti idézet; Rousseau ellenfeleinek egyik fő érve volt. Ez a vita, amelyről más vonatkozásban a következő fejezetekben még szó lesz, D’Alembert-nek az *Enciklopédia* 7. kötetében megjelent, valószínűleg Voltaire sugalmazására írt, *Genève* című cikke nyomán támadt. A színházzal kapcsolatos passzusai azért kerültek a cikkbe, mivel a genfi papság konzervatív része elítélte Voltaire színtársulatának működését, s ő kénytelen volt Genf helyett a francia fennhatóság alá tartozó Tournay-be, majd Ferney-be áttenni színelőadásai helyszínét. Rousseau *Lettre sur les spectacles* című művében a genfi papok pártjára állt, s a színház erkölcsromboló hatását hangoztatta. A polémia során D’Alembert megírta az *Apologie du Théâtre*-t, amelyet Marmontel a *Mercure de France* hasábjain adott közre, majd több akadémiai felolvasásban is megvitaták a témát. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy Teleki hallott a polémiairól, s ha tudott róla, bizonyosan érdekelte, egyrészt, mert annak idején, 1759-ben maga is járt Voltaire tournay-i színháztermében, másrészt, mert neki is határozott véleménye volt a színházról, igaz, Rousseau-éval ellentétes: Teleki ugyanis az erkölcsi tökéletesedés eszközét látta benne, s ezért később gyermekei nevelésében is szerepet juttatott a házi színjátszásnak. Teljesen azonosította viszont magát Teleki Rousseau elismerő véleményével Voltaire drámaírói nagyságáról, amelyet ugyancsak a *Lettre sur les spectacles*-ben olvashatott.

Rousseau-ról a következőképpen foglalta össze röviden a véleményét: „friss és eleven beszédű, éles elméjű a mit a Frantzia Espritnek nevez, az igen sok van nálla, ítélete is jó, gondolatja éles, s jól is ki tudja adni, mert ma nem hiszem, hogy senki hathatósabban írjon nálla...”⁰⁰⁶²

A Rousseau iránti érdeklődés már akkor megvolt Telekiben, amikor még nem is sejthette, hogy milyen fontos, egész életére kiható jelentősége lesz az íróval való személyes találkozásnak, amelyre párizsi tartózkodásának utolsó napjaiban került sor. Hogy mennyire számon tartotta Rousseau munkásságát, tanúsítja egyik, nagybátyjához, Ráday Gedeonhoz írt levele, amelyben ez olvasható: „Most egy Romant írt, a mint mondják 6 volumenben in 8°, de még nem láthattam, mert Hollandiában jöven ki, itt némely részeire nézve, mely az itt való dolgokkal meg nem egyez, meg nem engedtetett, azért más Editioját nyomtatják itt, honnan az effélét vagy ki hadgyák, vagy meg igazítták, de ez az editio talán csak arra való, hogy a másik annak örve alatt el tsusszon. Azt mondják, igen szép.”⁰⁰⁶³ E regény a *Nouvelle Héloïse* volt. A Rousseau-nál tett látogatás leírása Teleki naplójának egyik legérdekesebb s egyben legterjedelmesebb részlete. Tizenkét oldalon örökíti meg a látogatás lefolyását, de jóformán így is csak a külső körülményeket vázolja. A leírást meleg, szeretetteljes hang jellemzi, s Rousseau külsejéről, életmódjáról szólva még különbségeiről is elnézően emlékezik meg. Beszélgetésükről, témáikról a napló alig árul el, valamit, erről néhány, évtizedekkel később írt levelében találunk utalásokat.⁰⁰⁶⁴ (Erről azonban a továbbiakban lesz részletesen szó.) Teleki más esetekben ironikus hangon von kétségbe olyasmiket, amelyek ellenkeznek a józan ésszel, Rousseau-ról szólva még az olyan nyilvánvaló túlzások felett is udvariasan elisklik, mint az írónak az a kijelentése, hogy éjszakánként szinte alig alszik valamit. „El válván egymástól meg tsókoltuk egymást s úgy tetszik, hogy engem szeretett” – írja Teleki érezhető megindultsággal.⁰⁰⁶⁵

Párizsban Teleki négy hónap alatt több mint 30 alkalommal volt színházban. Fuhrmann Kamilla gondos kutatómunkával megfejtette a néha igen rövid feljegyzések mögött rejlő

szereket és darabokat, s megállapította, hogy a művek kiválasztása és a darabokról mondott véleménye is igényességre, fejlett ízlésre vall. Valóban így van, s ebben feltehetően Teleki olvasottságának volt nagy része. Ha átlapozzuk a *Mercure de France*-nak, a kor nagy hírű folyóiratának Teleki Párizsban léte alatt megjelent füzetait, megállapíthatjuk, hogy a közölt irodalmi, tudományos és színházi beszámolók, kritikák és híradások ugyanazokról az eseményekről és művekről szólnak bővebben, amelyekről Teleki a naplójában megemlékezik. A gróf délelőttönként rendszeresen járt a Tuilerie-kbe „novellákat” olvasni, nem meglepő, ha alapos tájékozottságot szerzett a szellemi élet eseményeiről is. Diderot *Le père de famille* című darabjáról írt kritikájából pl. világosan látszik, hogy tisztában volt a középfajú dráma műfajának célkitűzéseivel, s ezekhez mérve ítélte meg a darab erényeit és hiányosságait. A naplóban olvasható irodalmi kritikák nem impresszionisztikus, ötletszerű sugallatból születtek, hanem a kor irodalmi tendenciáinak ismerete, komoly irodalmi műveltség hatása érződik rajtuk.

Teleki legszívesebben a Comédie Française-t látogatta, számos klasszikus alkotást (3 Molière-, 2 Racine-, 1 Corneille-darabot) látott, valamint több kisebb író művét. A külföldi szerzők közül Goldoniról szól elismeréssel. A kortárs írók alkotásaiból a már említett Diderot-darab mellett Voltaire *Tancrède*-je és *L'Écossaise* című darabja tetszett neki. Látott könnyebb fajsúlyú bohózatokat is, „Harlequinnek némely tsufos maga viseleté”-t és „tsak épen katzagni való darabokat”, sőt egy marionettszínházi előadást is.⁰⁰⁶⁶

Sokat járt operába, s hogy jó zenét hallgasson, templomi „concert spirituel”-ekre, sőt éjféli misére is elment. Ugyanez a cél vitte a Prince de Conti estélyeire s a gazdag adóbérlő, de la Popelinière házához, akit a zenetörténet Rameau mecénásaként tart számon. Járt bálokban is, de inkább csak kíváncsiságból: „bolondságot láttam s ha curiositásomnak eleget nem tettem volna, meg bántam volna reá vesztegetett pénzemet s álmomat”.⁰⁰⁶⁷

Fuhrmann Kamilla felveti a kérdést,⁰⁰⁶⁸ a mi az oka annak, hogy Teleki nem járt el a párizsi szalonok egyikébe sem, s úgy véli, hogy mint a vallásellenes bölcsélet ellenfele került el „a felvilágosult tanoknak e melegágyait”. Feltevése azonban aligha állja meg a helyét. Telekit a meggyőződése nem akadályozta abban, hogy személyesen megismerkedjék Voltaire-rel, Rousseau-val és D'Alembert-rel, s ha alkalma lett volna rá, bizonyosan elmegy a párizsi szalonokba is. Ő maga azt írja Párizsba készülő unokaöccsének, Ádámnak: „Minden életem rendiben örökké szerettem a mulatságot, s azt, ha ezzel az eszemmel maradok, örökké is szeretem, de Társaságot nehéz találni, sok idő és pénz kell hozzá.”⁰⁰⁶⁹

A rövidre szabott idő és a pénzsűke mellett más is akadályozta még Teleki bekapcsolódását a neves szalonok társas összejöveteleibe. Hogy mi, azt La Condamine-nak egy, Johann Bernoullinak írt leveléből tudjuk meg, aki valakit – talán Teleki Sámuel – a párizsi tudós figyelmébe ajánlott, s kérte, vezesse be a társaságba is. La Condamine a következőket válaszolja bázeli barátjának: „Ami pedig ifjú barátját illeti, akit nem kell a tudósokkal összeeresztenem, s aki számára, Ön arra kért, hogy szerezzek ismeretséget, azaz jó társaságot, – ez bizony a legnehezebb dolog a világon, s véleményem szerint csak sajnálni lehet e tekintetben a Párizsba jött idegeneket. Teleki grófra gondolok, akinek jó külseje és olyan neve volt, amely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy (...) bizonyos házaknál bemutassák... Magántársaságban általában egyáltalán nem fogadják szívesen az idegeneket. Ha valaki idegent akar magával vinni valahová, megkérdezik: kedves ember? Olyasvalakivel nem érdemes megismerkedni, aki három hónap múlva elmegy, és sosem látjuk többé. Ha pedig barátságtalan, jobb, ha egyáltalán nem találkozunk vele.”⁰⁰⁷⁰

Az átutazó idegeneket tehát nem látták szívesen, a szalonok állandó, összetartó társaságot alkottak. Hírességek kedvéért persze bizonyosan kivételt tettek, a Telekiek azonban nem voltak híres emberek. Rangjabeli társaságba, néhány – főleg protestáns – ország követségi összejöveteleire, az osztrák követségre és olyan bálokra járt, amelyekre meghívót kapott. La Condamine megismertette egy Mme Boccage nevű költőnővel, az ő

szalonjában megfordult Teleki egy-két alkalommal, háza azonban nem tartozott a jelentékeny, az igazi párizsi szalonok közé.

Hollandiához hasonlóan Teleki, Párizsban és környékén is felkeresett néhány szociális intézményt. Nem lehetetlen, hogy kórházakról és más intézményekről Tennon-tól, a neves sebésztől is informálódhatott, akivel nem egy alkalommal összejött, s aki később az első, egészségügyi igényeket is figyelembe vevő szakszerű kórháztervet létrehozta.⁰⁰⁷¹ Végigjárta az invalidusok kórházát, az Hôpital général-t, ahol főképpen lelenceket neveltek, nem sikerült viszont bejutnia a Bastille-ba. Felkereste a Párizs melletti Bic tre-ben a börtönt,  r ltekh z t, szegényházat és népkonyhát. A beszámolókból kitűnik, hogy Teleki megpróbálta megfejtetni a társadalmi jelenségek összefüggéseit: azt tapasztalta ugyanis, hogy a francia rabok jobb kedvűek, mint a hollandok, akiknek látványa annak idején mélyen megrendítette.  gy gondolta, hogy a jelenség oka nem a két nép kedélyének különbözőségével, hanem eltérő anyagi helyzetükkel magy r zhat . A hollandok gazdagabbak, jobb életből kerültek a börtönbe, ezért szenvednek ott többet.⁰⁰⁷² Egy más alkalommal a vallási intolerancia kedvezőtlen hatását veszi észre a francia gazdasági életben: a nantes-i ediktum visszavonása következtében Franciaország elveszítette legjobb iparosait, akik külföldre emigr ltek.⁰⁰⁷³ Ismét máskor a vallási türelmetlenséget a gazdasági-társadalmi elnyomással hozza kapcsolatba: a királyi numizmatikai gyűjteményben l t egy  rm t, amely a strassburgi katedrális el- (illetve vissza)vételét ünnepli a protestánsoktól. „ rdemli-e ily könnyű dolog, mint elvenni a maga jobbágya templomát, ilyen triumphust, ’s pénz verést. Az épen olyan, mint ha  n el venném a Jobb gyom szántó földjeit, ’s pénz t veretn k, hogy a híre fenn maradjon.”⁰⁰⁷⁴

Franciaországban, amelynek viszonyait Teleki erős kritikával szemlélte, fogalmazta meg naplójában véleményét a nép anyagi helyzete és szellemi színvonala, valamint a szellemi fejlődés és az államforma közötti összefüggésről. Ritka s drága angol könyveket készült vásárolni, részben, hogy gyakorolja magát a nyelvben, részben „pedig magára a dologra nézve, mert tsak meg kell azt az Anglusoknak adni, hogy az   könyvekben több tudomány és értelem vagyon mint akármely más Nemzet könyveiben, akármely részére adja magát az Anglus a tudományoknak, igen többre viszi másoknál. De miből van az, az a kérdés.  n itt azt sokkal nem vizsgálom, tsak azt mondom, hogy kétség kívül a sokat teszen hozzá, hogy a nép gazdag. A mely nép gazdag a köztt több találkozik olyan a kit a mindennapi kenyér keresésének kedvetlen gondja nem rong lv n ideje van ’s kedve is hogy a tudományokról gondolkodjon. Ahol többen vannak a tudományon kap k, ott nem tsuda ha többen vannak azok is, a kik tudnak s többet tudnak másoknál. A mely nép szegény hamar tudatlann  lesz. Nem épen oly szükségtelen azért, hogy a népnek sok pénze legyen, mint első tekintettel tetzen k. Ezen kívül az Angliai Gubernalasnak formája is kedvez a tudományoknak. Minden ember azt gondolja ’s mondja a mit akar, másutt m g tudni sem szabad mindent, nem hogy mondani.”⁰⁰⁷⁵

Közismert tény, hogy a francia felvilágosodás legnagyobb alakjaira milyen nagy hatást tett Anglia politikai, társadalmi és gazdasági viszonyainak megismerése, s minthogy Teleki Bázelben megvásárolta Montesquieu egy sor f  művét (*Lettres persanes*, *De l’ esprit des lois*, *Défense de l’ esprit des lois*), e felismerésének forrása is feltételezhetően ezekben található meg. Figyelemre méltó azonban, hogy a fiatal gróf tanulmányútján nemcsak a maga tudásának gy rap t s val törődött, hanem az  g sz nép tudásának színvonala is foglalkoztatta, a megismert országokat e tekintetben is összehasonlította egymással. Az úton szerzett s olvasmányaival megerősített tapasztalatai bizonyára jelentősen hozz j r ltek, hogy  g sz életében, törekedett a környezetében  l  személyek, s mint tankerületi f igazg t , az ország műveltségének, szellemi szintjének emelésére.

Teleki látogatása idején Franciaország m g jórészt mezőgazdasági jellegű ország volt. Néhány műhelyt: a királyi gobelinszövő műhelyt, egy t k rk sz t  üzemet és egy  veg f v t

azért itt is meglátogatott. A kereskedelem kapcsán a Palais Marchand boltjairól ír, amelyek esti kivilágításban nagyon tetszenek neki, s észreveszi azt is, hogy az elárusítónők majdnem mind szépek, hogy a vásárlók szeme megakadjon rajtuk.⁰⁰⁷⁶ Legjobban a technika érdekelte, erről tanúskodik pl., hogy a versailles-i szökőkutakat tápláló vízvezeték szerkezeti megoldását mindennél részletesebben írja le.⁰⁰⁷⁷ Versailles-ban persze nemcsak a szökőkutat és a parkot, hanem a királyi udvart is megismerte, bemutatták a királynak és a királyi család tagjainak is. Teleki udvariasan megfogalmazott véleményéből világosan kitűnik, hogy észrevette a király és a dauphin szemmel láthatóan csekély szellemi képességeit, s kritikusan írt a „levée” groteszk lefolyásáról, amikor XV. Lajos „buglyasan”, fészületlenül meztelenre vetkőzik a tisztelgők szeme láttára.⁰⁰⁷⁸

Szilveszter napján Teleki szokás szerint számot vetett az elmúlt esztendővel, amelyet Bázelen kezdett meg, Hollandiában folytatott és Párizsban búcsúztatott el: „El telék ez, az esztendő én töltem Istennek hála tsendesen, és szívem kívánsága szerint jó egészségemmel, melyet akár mely tekintetre nézve egynek számíthatok a leg jobb esztendeim közül.”⁰⁰⁷⁹

1761. március közepén elindult hazafelé, miután melegen elbúcsúzott párizsi barátaitól, elsősorban Duvoisin-tól, Clairaut-tól és Mlle Gouilly-tól (a két utóbbitól egymásután három alkalommal). Naplójának rendkívül érdekes fejezete a Nancy-ban, illetve Lunéville-ben, Leszczyński Szaniszló volt lengyel király, XV. Lajos apósa „udvarában” tett látogatásának leírása. Ezúttal azonban csak egy, Teleki politikai véleményét sejtető tényre szeretnének kitérni. Lunéville-ben megismerkedett Bercsényi Miklós fiával, aki Franciaország marsallja volt, és a marsall két fiával. Telekit aulikus főúrként szokták emlegetni, s ez voltaképpen igaz, sohasem gondolt sem a Habsburg-uralom megdöntésére, sem a társadalmi rend radikális megváltoztatására. Ugyanakkor azonban a naplóból nyilvánvalóan érződik valamiféle rokonszenv az emigráns Bercsényi leszármazottai iránt. Az persze nem állapítható meg, hogy ez az érzés mennyire volt politikai tartalmú, vagy mennyiben jelentette csak a Ráday Pál unokájában élő ragaszkodást és tiszteletet a családi tradíciók iránt. (A Ráday Pál és Bercsényi közötti ellentételről az unokának aligha volt tudomása.) Tény, hogy a Bercsényiek is feltűnő szívességgel fogadták, s az ott töltött néhány nap alatt Teleki sokat időzött a társaságukban, s nagyon szeretetteljes búcsút vett tőlük.⁰⁰⁸⁰

Hazafelé megállt néhány napra mindazokon a helyeken, ahol jó ismerősei, barátai voltak. Bázelen végiglátogatta professzorait, és összejött az ott időző magyar diákokkal. Augsburgban felkereste ismerősét, Urlsperger esperest, megismerkedett J. J. Bruckerral, a filozófiatörténet-íróval. Bécsben már várták a szülei, akik eléje utaztak, részint családi ügyek intézése miatt, részint, hogy mielőbb találkozzanak fiukkal.

Kései naplótöredékek

Tanulmányútjáról hazatérve Teleki abbahagyta a naplóírást, későbbi útjairól csak néhány rövid, töredékes feljegyzést hagyott hátra. Nem lehetetlen, hogy több ilyen készült, de elveszett vagy lappang.

Fennmaradtak – két változatban, mindkettő töredékes – a tankerületi főigazgatósága idején, a kerület iskoláiban tett látogatásai egy részéről készült feljegyzései. Nyilvánvalóan azért írta őket, hogy rögzítse azokat a tapasztalatait, amelyeknek alapján megírhatja jelentését feletteseinek. A feljegyzések egyik verziója 1786. március 23-tól 25-ig, a másik pedig március 23-tól április 4-ig követi az eseményeket, mindkettő igen rövid, vázlatos megfogalmazásban.⁰⁰⁸¹

A következő naplószerű, kéziratos feljegyzés az 1790–1791. évi pozsonyi országgyűlés és a vallásügyi tárgyalások során Bécsbe tett utazások idején készült. A negyedréte papírra írt mintegy négy és fél oldalnyi szöveg az egyházpolitikai tárgyalásokról és a királyi

audienciákról szól; az 1790. szeptember és 1791. január közötti időt öleli fel, de nem igazi, folyamatosan írt napló, hanem csak az események rövid összefoglalása, summázása.⁰⁰⁸²

Végül az utolsó ránk maradt ilyen feljegyzés igazi útinapló. Ez Teleki élményeit rögzíti 1792. július 1-e és július 27-e közötti, a frankfurti császárkoronázás alkalmából tett utazásáról, amikor több német várost is felkeresett. Mindössze 5 oldalnyi, negyedréti papírra írt szövegből áll, amely részletességben a korai tanulmányúton írt napló legtömörebb, legrövidebbre fogott szövegezését sem éri utol. Majdnem kizárólag Schlagwort-szerű feljegyzésekből áll, kéthasábosan írva: egyiken a meglátogatott helyek, illetve Frankfurtban a koronázással kapcsolatos események feljegyzése található, a másikon pedig felsorolja, hogy miket látott: kastélyokat, könyvtárakat, kerteket, a meglátogatott mechanikusokat, optikusokat, s megörökíti egy pisztrángébéd emlékét. Utóbb Giessenben, Magdeburgban és Casselben a megismert professzorok és más nevezetes személyiségek nevét jegyzi fel ezen a hasábon. A napló töredék, Teleki útja Pesttől Pestig 1792. június 28-tól augusztus 18-ig tartott, az ötvenkét napból mindössze huszonhét napon írt feljegyzéseket, s azok is olyan vázlatosak, hogy csak életrajzi adatként használhatók, irodalmi alkotásnak semmiképpen sem tekinthetjük őket.⁰⁰⁸³

Egy házasság története

Van azonban Telekinek még egy feljegyzéskötete, amely eltér az eddig ismertetett naplótól. Az útinaplóknál jóval dísztelenebb kivitelű, papírkötésű kötetbe néhány hónappal a hazaérkezése után, tehát 1761 nyarán vagy kora őszén kezdte utólag megírni a tanulmányút előzményeit és házassága történetét.

Ez a kötet műfajilag kétfajta: első fele emlékirat-töredéknek tekinthető, amelyben, az író egy számára igen nagy jelentőségű eseménysort beszél el, magyaráz és világít meg, a második fele pedig ismét szabályos napló, rövid és sommás feljegyzésekben rögzíti apja tabulae praesens kinevezése érdekében tett diplomáciai küldetésének eseményeit.

A szöveg elején az első útinapló Bécsbe érkezésekor megszakadt fonalát veszi fel Teleki. Elmondja, hogy külföldön hozzászokott a rendszeres naplóíráshoz, de hazaérve különféle ügyes-bajos dolgai miatt sem kedve, sem ideje nem maradt az írásra. Most, több hónappal utóbb szeretne visszatérni a naplóírás szokásához, s ha nem is naponta, de igyekszik majd élete fontosabb eseményeit összefoglalóan megörökíteni. Amikor útja elején hozzáfogott élményei átfogóbb megfogalmazásához (amit sajnos hamar abbahagyott), megfogalmazta a naplóírás célját is (ezt korábban idéztük). Most ismét ezt teszi, de sokkal árnyaltabban, mint annak idején: „...hasznosnak tartván sok tekinteteből az embernek maga dolgainak fel írása körül való szorgalmatosságát, kivált ha azt álhatatosan fel teszi magában, hogy semmit ne írjon oda, a mi nem igaz. Mert használ ez arra 1^{ször} hogy a több motívumok között a jóra, vagyis itt is egy, mely a szegénytől vétetett; szegényli tudniillik az ember az utánna élő világtól ha az illetén könyvekben olyat fog látni, a mely az ő életét valamely motsokkal bé keveri, és a jó lelki esméretit gyanússá teszi; fel teszem pedig azt, mint már felyebb is, hogy az efféle könyvek minden maguknak való kedvezés nélkül irattassanak, ha tsak lehet, és a mennyire lehet, mely különben igen nagy győzedelmet kíván az embertől a maga indulatán, a midőn a leg kedvesebb indulaton kívánja hogy, erőt vegyen. 2^{ször} Használ az oeconomiára nézve is, mert gyakran sok tudni igen szükséges dolgokat magának nagy hátra maradásával el felejt, melyet itt fel talál. 3^{ször} Annak a nagy mesterségnek az embernek maga meg esmérésinek egy utya ez is, mert itt az ember magát az el múlt dolgaiban (fel tévén mindenkor hogy igazán ír) mint valami tükörben meg láthatya azokban vagy a jót vagy a rosszat meg vizsgálhatya bolondságait megtanulja katzagni, és egy szóval az el múlt hibáibul okosodik. Ugyanis tapasztalt dolog az; hogy az ember jelen való tselekedeteit mindenkor

nagyobb kedvezéssel vizsgálja, mint az el múltakat; azoknak örökké fogja partyát, ezekre néha felettébb is irigykedik. 4^{szet} Gyönyörűsége is vagyon az efféle jegyzéseknek, mert a régi de már el töltt dolgokban a szerentsétlenségeket épen olyan édes olvasni, valamint a szélvész között hánykoldó hajót a partrul veszedelem nélkül nézni; a szerentsés történeteinek pedig olvasása, egy kis enyhítésére lehet a jelen való kedvetlenségeknek, s látván az ember a szerentsének magán való változását, meg tanulja. azt a világ bálványát felyebb nem tisztelni, mint érdemli, és másokban, gyakran a maga ítélete szerint, néha valósággal is magánál érdemtelenebb emberekhez való mosolygását kevesebb irigységgel nézni mert tsak úgy kell az embert venni, a mint van, és néha mérget is adni be a méreg ellen.”⁰⁰⁸⁴

A két idézett szöveget összehasonlítva rögtön kitűnik, mennyivel érettebb, felszabadultabb gondolkodást, az emberi természet alaposabb ismeretét és elfogadását tükrözi ez a második változat. Az 1759-es feljegyzésben szereplő egyik célt, hogy ti. ne felejtse el, amit átélt, itt is megfogalmazza, de praktikusabb szemszögből nézi: az ember felejt, hasznos lehet, ha fontos dolgoknak később utána lehet nézni a feljegyzésekben. Egészen másképp látja viszont a naplóírás magasabb rendű, önismeretre indító hatását: útinaplójában mint egy mintadiák hangsúlyozza, hogy jóból, rosszból egyaránt tanulni akar. 1761-ben már tudja, hogy az ember erényei és hibái között nincs mindig éles választóvonal, s hogy a jóra való törekvés olykor nem nemes indítékból, hanem hiúságból fakad. Ezért a naplóírás arra is jó lehet, hogy haszon származzék a gyöngeségből: tetteinket kellő perspektívából nézve megtanulunk nevetni saját bolondságainkon, az elmúlt bajok emlékének felidézése segíti a jelen nehézségeinek sztoikus elviselését, a jóra való emlékezés pedig azt eredményezheti, hogy igazságosabban ítéljük meg saját sorsunkat, ha a szerencse jobban kedvez másoknak, akik vagy valóban érdemtelenebbek, vagy csak mi tartjuk őket azoknak. Az emlékezés, Teleki szemében erőforrás. Nem osztja Dante nézetét, aki számára szenvedést jelentett a bajban visszagondolni az elmúlt jóra. (Teleki ismerhette ezt a gondolatot, a *Divina Commedia* két kiadásban is megvolt a könyvtárában.) Ő az érem másik oldalát látta: a múlt örömeinek és nehézségeinek felidézése megkönnyebbülést szerzett neki, de legalábbis filozofikusabb magatartásra indította.

A házasság előzményeinek és létrejöttének leírására, amelyet ugyancsak árnyaltabb szemlélet, bonyolult érzések pontos, hű és őszinte rajza jellemez, érdemes részletesebben kitérni.

Teleki József és Királyfalvi Róth Johanna házassága első pillanatban nem spontán fellobbanó, kölcsönös szerelmen alapuló érzelmi kapcsolat eredményének látszik, hanem olyan elhatározásnak, amelyben összeboronálási szándék, szülői parancs, fiúi engedelmesség, tehát társadalmi konvenciók és józan megfontolás játszották a fő szerepet. A valóságban azonban bonyolultabb volt a helyzet, s Teleki olyan őszintén írja le a külső indítékok és a közben kibontakozó érzelmek egybefonódását, hogy ha nem egy félig-meddig elfeledett emlékiratban, hanem valamely korabeli szépprózai műben olvasnánk a völegény érzelmeinek alakulását, a kor hazai irodalmának egyik finom lélekrajzaként tartanánk ma számon az írást.⁰⁰⁸⁵

Teleki azzal kezdi érzelmeinek és házassága történetének leírását, amit már a tanulmányút előzményeit rögzítő összefoglaló útinaplóban is olvashatunk: Pál bátyja halálával, a hétéves háború okozta akadályokkal.⁰⁰⁸⁶ Ott azonban nem említette, hogy már útja előtt, húszéves korában felhívták a figyelmét Királyfalvi Róth Tamás leányára, Johannára, de ő semmi kedvet sem érzett a nősüléshez. Szülei – elsősorban anyja, Ráday Eszter – végül azzal a feltétellel járultak hozzá a külföldi utazáshoz, hogy hazatérve megházasodik, akkor is, ha ők időközben meghalnak. Bizonyára nagyon nagy megrázkódtatást jelentett számukra, hogy népes családjuk három gyermekre apadt le, az ötvenes években csak József és két húga (Thoroczky Zsigmondné Teleki Eszter és Klára) volt életben, s biztosítani szerették volna a család ezen ágának fennmaradását. József végül

igent mondott, mert nem az tartotta vissza „mintha bennem meg aludtt volna a vér, mert azt nem tagadhatom, hogy én eleitől fogva igen hajlandó voltam arra az indulatra, a melyet szerelemnek hívnak, jóllehet azt zabolán igyekeztem tartani, hanem azzal az étellel egybe köttetett sok alkalmatlanságok irtóztattak meg”.⁰⁰⁸⁷

A naplóban itt részletezett aggodalmait később *Mitsoda az emberi élet?* című töredékes költeményében foglalta össze: a tapasztalat azt mutatja, hogy kevés a jó házasság, a rossz pedig maga a pokol. Nehéz a kiválasztott társat előre kiismerni, de az is előfordul, hogy két külön-külön derék ember nem fér össze egymással. Ha pedig mégis sikerül jó párt választani, az okoz folytonos aggodalmat, hogy akit valaki szeret, azt félti, nincs egy nyugodt perce miatta. A gyermekek utáni természetes vágy újabb gondot, kedvetlenséget, nyugtalanságot okozhat. Az utazás, a tanulni vágyás azonban legyőzte teoretikus aggodalmait, megígérte szüleinek, hogy teljesíti kívánságukat. A szülők ugyan kijelentették, hogy jövőendő felesége személyének kiválasztását rábízák, de ismét csak Róth Johannát emlegették előtte. Teleki – noha nem ismerte a lányt – nem bízott a sikerben, attól tartott, nem lesz hajlandó megvárni, míg ő hazatér külföldről. Márpedig ő nem volt hajlandó lemondani az utazásról, hiszen csak annak a kedvéért ígérte meg szüleinek, hogy megházasodik. A szülők végül meglehetősen átlátszó mesterkedéssel megszervezték az ismerkedést, ami már az első látogatás után „sok nyájas tréfára adott alkalmatosságot” a családban. Teleki maga ugyan azt vallotta, hogy „akkor még csak leg első szikráját is alig éreztem annak az indulatnak, mely azután bennem hozzá gerjedett”.⁰⁰⁸⁸ A második látogatáskor „a minap alig érzett szikra rendes tűzzé kezdett volt válni”,⁰⁰⁸⁹ elsősorban azért, mert úgy látta, hogy a leány beszéde, viselkedése, tekintete vonzalmat árul el iránta. Teleki húzódozásának fő oka tehát – a komoly felelősségérzet mellett – fiatalos félszegség, gátlásosság volt, s a leány hajlandósága láttán a hálaérzet szabadította fel benne a melegebb vonzalmat, bár nyíltan megírja, hogy egészen a lakodalomig nem volt egészen bizonyos a dolgában.

Néhány nap múlva Aszódon, a Podmaniczky-kastélyban a két család együtt töltött néhány napot egy lakodalom alkalmából, s a fiatalok megvallhatták egymásnak érzelmeiket. Közrejátszott az események siettetésében egy kis intrika is: Podmaniczkyék állítólag megsértődtek a náluk létrejött eljegyzés miatt, mert Erzsébet leányuknak szánták Teleki Józsefet. (Ezt a Podmaniczky Erzsébetet, aki 1760-ban báró Bulyanovszky Sándor felesége lett – Gálos Rezső téves feltételezése szerint – sógora, Belezna Miklós Bessenyei Györggyel akarta egy időben összehozni.)⁰⁰⁹⁰ Teleki László még Aszódon megkérte Róth Tamástól Johanna leánya kezét fia számára, s ezzel érdekes fordulat állt be az ügy alakulásában: a Teleki-szülők, miután megnyugodhattak, hogy elérték céljukat, s fiuk gazdag, szép és jó családból származó menyasszonyt jegyzett el, akit valójában ők választottak ki számára, egyszerre feltételeket kezdtek szabni, amelyekhez mereven ragaszkodni akartak. Teleki László három kikötést tett: 1. az esküvővel várják meg fia visszaérkezését; 2. a fiatalok állandó lakása Erdélyben legyen, bár évente hosszabb időt Magyarországon is tölthetnek; 3. valamennyi gyermeküket református vallásban neveljék (Róthék ugyanis evangélikusok voltak).

Róth Tamásnak az utolsó pont ellen volt csak kifogása; a két protestáns felekezet között nem ez volt a szokás, hanem az, hogy a fiúk az apa, a lányok pedig az anya vallását követték, de kijelentette, hogy leánya maga dönt sorsáról, s ha ő igent mond, a vallás dolgát is eligazítják. Johanna kijelentette, hogy feleségül kíván menni Telekihez, megegyeztek, hogy az utazás idején levelezni fognak, a vallás ügye pedig egyelőre lekerült napirendről. Teleki azonban, mint írja, a harmadik feltétel miatt nem bízott benne, hogy a házasságra sor kerül majd.

Hazatérése után sietett Szirákra menyasszonyához. A Teleki-szülők továbbra is ragaszkodtak a kitűzött feltételhez, sőt nem akartak megelégedni Róthék szóbeli ígéretével, hanem írásos reverzálist kívántak tőlük. Róth Tamást ez mélyen sértette, leánya azonban

kijelentette, hogy bár szülei akarata ellenére nem megy férjhez Telekihez, máshoz sem megy soha feleségül. Teleki Józsefnek magának az volt az álláspontja, hogy mivel Erdélyben csak a szászok evangélikusok, születendő leányai vallása „egy kis alkalmatlanságra adna okot jövőben”,⁰⁰⁹¹ de minthogy úti tapasztalatai nyomán arra a meggyőződésre jutott, hogy a két vallás lényegében egynek tekinthető, nem volt kifogása a szokásos megoldás ellen sem. Apja azonban mindenképpen megpróbálta kierőszakolni akarata érvényesülését, s bár 1761 júniusában sor került a gyűrűváltásra, majd az esketésre is – feltehetően az ő békítésére László napjára tűzték ki az esküvőt –, úgy tűnik, hogy sem ő, sem a felesége nem jelent meg Szirákon. Az esketést egy Szirák melletti falu magyarul tudó evangélikus lelkésze végezte, a vőlegény magyarázata szerint azért, mert Magyarországon az a szokás, hogy a lányos ház adja a papot. Az Erdélyben tartandó lakodalmat szeptember végére tűzték ki, de Teleki László – nyilvánvalóan haragjában – addig halogatta a dolgot, amíg el kellett halasztani következő húsvétig. A vőlegényt nagyon bántotta az eset, a lakodalom elmaradása sok pletykára adott okot, s bár kifelé azt mondták, hogy a szebeni szállás nem készült el idejében a fiataloknak, attól tartott, hogy menyasszonya érzelmei megváltoznak iránta. Érezhető a naplóból, hogy ezen az egy ponton Teleki nem teljesen őszinte: nem akarja nyíltan az apját okolni a halogatásért (fia a *Lebensbeschreibung*-ban Teleki szembaját említi mint az esküvő elmaradásának okát), s a pletykákról is csak annyit mond, hogy rosszakarói azt állították róla Róth Johanna előtt, mintha kijelentette volna, hogy szívesen építtetne pápista templomot, ha meg nem történtté tehetné az esküvőt. Ezért tartott elhidegülésétől, s úgy vélte, elő szokott fordulni, hogy az akadályok elmúltával, amikor az érzelmek mintegy kötelességgé válnak, megkezdődik az eltávolodás. Róth Johanna azonban nem hallgatott a pletykákra, érzelmei sem változtak meg, s Teleki néhány nap múlva megnyugodva utazott el apja ügyei intézésére Bécsbe, ahonnan húsvét előtt a lakodalomra tért vissza Szirákra. A következő évben megszületett első gyermekük, Johanna, akit Teleki – noha állandóan hangsúlyozta, hogy mindig mindenben tiszteletben tartja szülei kívánságát – evangélikusnak kereszteltetett, s az eredeti tervtől eltérve nem Eszter lett a neve nagyanyja után, hanem édesanyja nevét, a Johannát kapta. A körülmények ismeretében joggal feltételezhetjük, hogy amikor Ráday Gedeon és felesége Szirákon keresztség alá tartotta a kis Johannát, a vallási merevség és tolerancia között dőlt el egy családi csata.

Ezeket az eseményeket azért tartottuk érdemesnek részletesen ismertetni, mivel jól jellemzik a korabeli helyzetet; azt, hogy milyen feszültséget teremthetett a vallás kérdése még ott is, ahol látszólag nem volt probléma; a valláshoz való hűség milyen könnyen csapott át intoleranciába, mások hasonló érzelmeinek semmibe vételébe, s arra is példa az eset, hogy a 18. század kapcsán hangoztatott tekintélytisztelet és fiúi engedékenység inkább csak udvarias formát jelentett, s nem a szülők akaratának mindenkor érvényesülését. A naplónak ez a része finom vonásokkal és hitelesen festi a lelkiállapotok változását, a belőlük fakadó magatartást, érzések és megfontolások ütközésének és egybefonódásának árnyalt képét. Megtaláljuk benne a Teleki József házasságát előmozdító és akadályozó lelki tényezők – aggodalom, szorongás, kibontakozó érzelmek – és a külső körülmények – családi, vallási, társadalmi indítékok – hatásának plasztikus rajzát. A leírás az említett egyetlen momentum (Teleki László szerepének bemutatása) kivételével nyílt és őszinte, a valóság azonban más dokumentumokból – elsősorban levelekből – ez esetben is világosan kikövetkeztethető.⁰⁰⁹²

A feljegyzéskötet második része az 1762. január 11-től március 23-ig terjedő heteket öleli fel, amikor Teleki apja kinevezése érdekében Bécsbe utazott. A házasság történetének tömör, de mégis árnyalt, elbeszélésszerű megfogalmazása után a bécsi út eseményeit leíró rész igazi naplófeljegyzés, s arról szól, hogy Teleki mit intézett, kikkel tárgyalt, milyen remények, aggodalmak merültek fel benne nap-nap után. Az eseményeket, a „kijárást” légkörét, a pártfogók szerzésének, a diplomáciai sakkhúzásoknak nem éppen kellemes kötelességét igen jól érzékeltetik a feljegyzések, sietség, kapkodás, zaklatott légkör, a

bizonytalanság érzete tükröződik bennük, de ez nyilvánvalóan nem az irodalmi célból, az ábrázolás szándékából fakadt, hanem azért, hogy hazatérve pontosan beszámolhasson apjának a küldetés lefolyásáról.

Teleki naplóiból kétségkívül igen sokat megtudunk az író életének egyik legfontosabb időszakáról, de ha egyéniségére vonatkozóan akarunk ítéletet alkotni, óvakodnunk kell az elsietett megállapításoktól. Ottó Spiess pl. csak a bázeli feljegyzésekre támaszkodva úgy jellemzi Teleki Józsefet, mint komoly fiatalembert, akinek a hűvös értelem a fő jellemvonása, aki fukarkodik a dicsérettel, de annál bővebben osztogatja a szigorú kritikát, s nem hiányzik a lényéből valamiféle kicsinyesség sem,⁰⁰⁹³ szemben a „Gefühlsmensch”, nagyúri Teleki Sámuellel. A két jelentékeny egyéniség összehasonlítása egymással nem könnyű feladat, de nem is tartozik ide. Kétségtelen, hogy József erősen kritikus elme volt, s iróniára hajló szelleme nemegyszer megnyilatkozik a naplóban. Ugyanakkor azonban annyi hála, szeretet és meghatottság csendül ki szavaiból, ha mestereiről, Bernoulliról, La Condamine-ről vagy Rousseau-ról ír – hogy csak azokat említsük, akikkel kapcsolatos jegyzeteit idéztük –, hogy Spiess jellemzése aligha tekinthető helytállónak. Az is tény, hogy komolyan vette az életet, de a napló – mivel, mint mondtuk, nem utolsósorban apjának szólt – kevésbé tükrözi természetét másik, vidám oldalát. Az azonban mégis kiderül belőle, hogy vidám, társaságkedvelő pajtás volt, aki szívesen vett részt minden mulatságban, s évtizedekkel később egy barátja alighanem joggal szólította levelében „Drága kedves jó kedvű Druszám”-nak.⁰⁰⁹⁴

Teleki született utazó volt; minden érdekelte, mindenkivel szóba állt, szívesen kötött ismeretséget, mindenkitől informálódott. Könnyen alkalmazkodott a szokatlan környezethez, a váratlan eseményekhez, nem ragaszkodott mereven eredetileg kitervelt programjához (ezt példázza az az eset, hogy az augsburgi Urlsperger tanácsára elutazik Bázeli Genfbe, hogy esetleg mégis inkább ott tanuljon az egyetemen, majd felmérve a helyzetet megmarad eredeti terve mellett). Szívesebben utazott diligence-on, mint egyedül; bérelt kocsit olyankor vett igénybe, ha útközben csak így tudott megállni, ha kedve támadt megnézni a látnivalókat. Nem a szállásán, a szobájában étkezett, hanem nyilvános vendéglőben, ahol alkalma volt ismeretségeket kötni: Úti szokásait azonban nemcsak külföldön, hanem hazai utazásai során, Erdélyben és Magyarországon is gyakorolta. Az itthoni látnivalók felkeresésére éppúgy nem sajnálta a fáradságot, mint külföldi nevezetességeire, ezt bizonyítja a zempléni földvár, az Érd környéki hun–római emlékek, Pannonhalma meglátogatása, hogy csak néhányat említsünk, s az utazások stációin megpihelve éppúgy szóba állt mindenkivel, akivel a véletlen összehozta, mint külföldön (egy alkalommal pl. egy szabadságos katonáról, egy ortodox és egy unitus román pópárról számol be levelében).⁰⁰⁹⁵

Valódi egyéniségét naplóiból és levelezéséből együttesen tudjuk rekonstruálni, pontosabban szólva levelei ismeretében tudjuk interpretálni naplófeljegyzéseinek egy részét is, amelyek a körülmények – elfoglaltság, életmód, kedv stb. – változása szerint egyszer részletesebbek, másszor szűkszavúbban megfogalmazottak, s nem tervszerű egyenletességgel készültek.

*

Közismert tény, hogy a magyar emlékirat- és naplóirodalom igazi hazája Erdély, s nem kell különösképpen keresgélni az indítékokat, amelyek Telekit naplóírásra készítették. Közvetlen ősei között nem egy emlékirót találunk: Bethlen János a szépapja, Bethlen Miklós a dédapja volt, de élő hozzátartozói és közvetlen környezetének több tagja is írásban rögzítette élete fontos eseményeit, élményeit: nagynénje, Árva Bethlen Kata, nevelője, Bod Péter vagy a Teleki-családdal szoros kapcsolatban álló Halmágyi István, aki József bátyjának, Pálnak volt kísérője a göttingai egyetemen.⁰⁰⁹⁶

Az emlékirat, az önéletírás, a vallomás, a mentség, a napló; az útinapló műfajába tartozó írások a közös jegyeken túl számos árnyalatot képviselhetnek, amelyek mint a spektrum színei olvadnak egymásba. Teleki írásai között a házasságáról szóló összefoglalás leginkább egy önéletrajz részletének tekinthető; a „másik diarium” az emlékirat felé hajló naplófeljegyzés; a „napról napra” írt útirajz és a későbbi három naplótöredék az útinaplók kategóriájába sorolható. A tanulmányútról készült napi feljegyzések a legtisztább képlet: szinte példázni lehet velük a naplóműfaj jellegzetességeit. Ez a mű ellenpólusa annak a két, 18. századi emlékiratnak, Mikes leveleinek és Rettegi György feljegyzéseinek, amelyeknek bőbeszédűségét Jakó Zsigmond a külső és belső emigráció kényszerű tétlenségével magyarázza.⁰⁰⁹⁷ Teleki szűkszavúsága, a részletezés egyenetlensége ezekkel ellentétben éppen abból fakad, hogy a napló életének legmozgalmasabb időszakát örökölte meg; az utazás megszabott idejét igyekezett minél jobban kihasználni, élte az életet, s élményei rögzítésére csak kevés ideje jutott. (Ez az oka annak is, hogy a „másik diarium” félbeszakadt.)

Tematikailag Teleki írása a 18. századi erdélyi peregrinációs naplók sorába tartozik,⁰⁰⁹⁸ a de lényeges különbséget jelent, hogy bár a fiatal gróf nagyon komolyan vette útjának tanulmányút jellegét, származásánál fogva olyan élményeket is megörökíthetett naplójában, amelyekben alacsonyabb sorból származó diákok nem részesülhettek. Éppen ezért ezekhez a feljegyzésekhez legközelebb állónak Teleki Sámuel velük csaknem egy időben készült útinaplóját tekinthetnénk, ha eredeti formájában fennmaradt volna. Teleki Sámuel naplója azonban elveszett,⁰⁰⁹⁹ s bár ő maga utólag részben rekonstruálta szövegét, egyrészt utazása hosszú és fontos szakaszairól (pl. párizsi tartózkodásáról) szinte alig szól, másrészt pedig a rekonstrukció miatt szükségképpen elveszett belőle az a naplóra jellemző spontaneitás, amely oly nagymértékben megvan Teleki József naplójában, s amely frissen megőrizte utazásának napról napra feljegyzett élményeit a kései utókor számára is.

Jegyzetek

- ⁰⁰⁰¹ *Teleki László*: Lebensbeschreibung des Reichsgrafen Joseph Teleki von Szék. Siebenbürgische Quartalschrift 1801. 110.; *Bajza József*: A Telekiek tudományos hatása. = A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. VII. Buda, 1846. 111–122.; *Rácz Lajos*: Gróf Teleki József és Rousseau. Budapesti Szemle 1912. 151. köt. 430–444.; *Rácz Lajos*: Gróf Teleki József levelei Rousseau-ról és Rousseau-hoz. Akadémiai Értesítő 1913. 109–116.; *Rácz, Lajos*: Graf Joseph Teleki und Rousseau. Ungarische Rundschau 1913. 708–716.
- ⁰⁰⁰² Régi módi Kalendáriom... mellyet... egybeszerkesztett Öregbik Bogárdi Gedeon. Bp. 1922. 47–52. Említi *Baranyai, Zoltán*: Une visite hongroise chez Rousseau à Montmorency. Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes. 1923. 190.; A napló felfedezéséről *Rácz Lajos* ad hírt: Gróf Teleki József látogatása Rousseau-nál. Egyetemes Philológiai Közlöny 1923. 120–121.
- ⁰⁰⁰³ *Fuhrmann Kamilla*: Gróf Teleki József és a magyar–francia szellemi kapcsolatok. Bp. 1929; *Spiess, Otto*: Basel Anno 1760. Nach den Tagebüchern der ungarischen Grafen Joseph und Samuel Teleki. Basel [1936]; La cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki. Publié par *Gabriel Tolnai* Bp. 1943; *Tolnai, Gábor*: Die Reisen József Telekis. (1759–1761.) Acta Litteraria 1965. 55–102.; *Halász Gábor*: Külföldjáró magyarok. = Halász Gábor válogatott írásai. Bp. 1959. 410–421.; Teleki, José: La corte de Luis XV. (Diario de viaje.) Trad. y prol. de *Vicente Gaos* Buenos Aires, 1951.

- 0004 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. Kötése barna félbőr, gerincén aranyozott zöld címke, rajta „Teleki Gr. költségnaplója” felirat. A kötet terjedelme 190 f., a költségnapló a 4–47. ff. n, címe: „Német országi utamban tett költségemnek minden hiba nélkül való Táblája”. A 48–100. ff. üres, a 101–190. ff.m következik a tulajdonképpeni napló. Címe: „Idegen országra való utazásomban történt dolgaimnak napról napra való fel jegyzése.” A szerző neve a köteten nem volt feltüntetve, a szennylapra Török Pál, az MTAK Kézirattárának 1926–1943 közötti vezetője ceruzával a következőket írta: „Fuhrmann Kamilla szerint gr. *Teleki József*.”
- 0005 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. Barna egész bőr kötés, gerincén aranyozás, felirat nélkül. Terjedelme 187 levél, ebből 167 levél van teleírva, felöleli az utazás 1760. augusztus 17-e és 1761. április 26-a közötti szakaszát. Címe nincs, az első lapon Teleki írásával „Augustus Hólnapnak folytatása” felirat olvasható. A szennylapon Török Pál ceruzairásos bejegyzése: „Fuhrmann Kamilla szerint gr. *Teleki József*.”
- 0006 A költségnapló egy részét francia fordításban közölte *Tolnai Gábor*: La cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki. Bp. 1943. 135–150.
- 0007 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 103. v., 104., 107., 107. v., 110., 113. f.
- 0008 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 107. f.
- 0009 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 1. Bőrkötésű kötet, aranyozott gerincén „Varia notata” felirat. Szennylapján Török Pál kézírásával: „Fuhrmann Kamilla szerint gr. *Teleki József*.”
- 0010 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 33.
- 0011 MTAK Kézirattár, Tárt. Napló 4r. 1. 3. v.
- 0012 Erről-tanúskodik szinte valamennyi, ebben az időben, fiának írt levele. Ld. Klónai It.
- 0013 *Budé, E. de*: Vie de Jakob Vernet, théologien genevois. 1698–1789. Lausanne, 1893. 30–66.
- 0014 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 152. f., 164. v., 165. f.
- 0015 Teleki József – apjának, Teleki Lászlónak, Leiden, 1760. szept. 23. Klónai It.; Teleki József – apjának, Teleki Lászlónak, Haga, 1760. okt. 10. Klónai It.
- 0016 Teleki József – Jacques Duvoisin-nek. K. n. (Ismeretlen kéz az 1761. márc. 24-i dátumot írta a levélre, de ez tévedés, mivel Teleki ekkor már nem volt Párizsban.) Klónai It.
- 0017 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 91. v.
- 0018 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 135. f.
- 0019 Teleki József – apjának, Teleki Lászlónak, Leiden, 1760. szept. 5., Párizs, 1761. jan. 19., 1761. jan. 22., 1761. febr. 2., 1761. febr. 15., 1761. febr. 24. Klónai It.
- 0020 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 27–27. v.
- 0021 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 36. f.; Tört. Napló 4-r. 3., 24–24. v.
- 0022 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 114. f.
- 0023 ...Önmagán
az úr csak és az víg, ki naponta így
kiálthat: „Éltem!” Vonj az égre
holnap, Atyám, hamuszürke felhőt
vagy tiszta napfényt.” (Horatius: Énekek III. 29. 41–45. sor. Bede Anna, fordítása.
= Quintus Horatius Flaccus összes versei. Szerk. és a fordításokat ellenőrizte
Borzsák István és Devecseri Gábor. Bp. 1961. 255–256.)
- 0024 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 24–24. v.
- 0025 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 114. f.

- 0026 „On porte plus de curiosité que de philosophie, on est quelquefois plus jaloux de se montrer soi-même que d observer les autres.” (Sacy, *G L de*: Histoire générale de Hongrie. Depuis la première invasion des Huns, jusqu’à nos jours. Paris, 1778. Discours préliminaire VI.)
- 0027 *Fuhrmann Kamilla* i. m.. 24.
- 0028 *Szinnyei József*. Magyar Írók élete és munkái. Bp. 1891-1914. XIII. 570.
- 0029 Teleki József – Ráday Gedeonnak, Bázél, 1759, nov. 28. Ráday-lt. 2526. sz.
- 0030 Jelitai József szerint „a világirodalomban sem ismerünk az övénel régibb leírást nyilvános egyetemi előadásokon bemutatott kísérletekről”. = *Jelitai József*. Bernoulli Dániel és János egykorú Teleki útinaplók és levelek tükrében. Matematikai és Fizikai Lapok 1936. 145.
- 0031 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 170. f.
- 0032 *Merian, Peter*: Die Mathematiker Bernoulli. Basel, 1860. 42–48.: Daniel Bernoulli művének új kiadása a Klasszikai Nauki című sorozatban jelent meg.
- 0033 A levél maga nem maradt fenn, említi Kazinczy (Kazinczy Ferenc eredeti munkái. II. Kiad. *Bajza [József] és [Toldy] Schedel [Ferenc]*. Buda, 1839. 588. – nyomdahiba: helyesen 388A), valamint Baróti Szabó Dávid „Méltóságos R Sz. Birodalmi Grófról Teleki Jó’sef ő nagyságáról” című versében.
- 0034 Teleki József – Teleki Lászlónak, Gernyeszeg, 1787. ápr. 11. Klónai lt.
- 0035 Iselin, Johann Rudolf (1705–1779) a bázeli egyetem jogi professzora; Beek, Jakob Christoph (1711–1785) teológiai professzor a bázeli egyetemen, az ott tanuló magyar diákok pártfogója; Bernoulli, Johann (1710–1770) a bázeli egyetem matematikaprofesszora, Daniel Bernoulli öccse.
- 0036 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 146. v., 147. v., 149. v.
- 0037 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 164. v.
- 0038 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 164. Teleki egykorú véleményét igazolja az Oxford Companion for Theatre (London, 1951) című kézikönyv megállapítása: „(He) spoilt his plays by emphasizing the moral, which Moliere had allowed to emerge naturally in the course of the action.” (Darabjait az erkölcsi tanulság hangsúlyozásával rontotta el, amely Molière-nél természetesen bontakozik ki a cselekmény folyamán.)
- 0039 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 142. v.
- 0040 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 142. v.
- 0041 *Staehelin, Ernst*: Die Korrespondenz des basler Professors Jakob Christoph Beck. 1711–1785. Basel, 1968. 366.
- 0042 MTAK Kézirattár, Töft. Napló 4-r. 3. 165. f.
- 0043 „MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 14. v.
- 0044 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 8. v.
- 0045 *Benkő József*. Transilvania... I–II. Vindobonae, 1777–1778. II. 618.: „Utroque pollice laudandum etiam est institutum D. Com. Josephi Teleki, dum *Museum Animalium*, nunquarn antehac in Transsilvania visum, quod Mammalibus, Avibus, Amphibüs et Piscibus constat, instituerit.” („Nagy dicséretet érdemel még a Teleki József gróf úr által létesített állatgyűjtemény, illet azelőtt sohasem lehetett látni Erdélyben, emlősökből, madarakból, kételtűekből és halakból áll.”)
- 0046 Johann Bernoulli jr. – Teleki Józsefnek, Bázél, 1780. okt. 31. OL P 654. 8. d. 31. tétel.
- 0047 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 3: f.
- 0048 *Staehelin, Ernst* i. m. 302.

- 0049 Baróti Szabó Dávid „Méltóságos R. Sz. Birodalmi Grófról Teleki Jó'sef ő nagyságáról” című verse jegyzetében közli, hogy „Kaill párisi tudákosnak” a nagyszombati „Tsillag-Nézőhöz” szóló leveléről van szó.
- 0050 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 107. v. – 108. f.
- 0051 Buffon, Georges-Louis Leclerc de (1707–1789) természettudós, matematikus, az Enciklopédia munkatársa; Daubenton, Louis Jean-Marie (1716–1800) orvos, a Cabinet d'Histoire Naturelle őre, az Académie des Sciences tagja, az Enciklopédia munkatársa; Merian, Jean d'Ortous de (1678–1771) az Académie des Sciences igazgatója; D'Anville, Jean-Baptiste Bourguignon (1697–1782) földrajztudós, több művet írt Dáciáról; Des Guignes, Joseph (1721–1800) az Académie des Sciences tagja, a Bibliothèque Royale őre, több magyar vonatkozású mű szerzője; Bougainville, Pierre (1722–1763) történész, az Académie des Inscriptions tagja; Tennon, Jacques René (1724–1816) sebész, az Académie des Sciences tagja, a francia kórházügy reformátora; La Fontaine des Bertins (1707 k.–1777) matematikus; Turgot, Anne Robert (1727–1781) közgazdász, a fiziokratizmus képviselője.
- 0052 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 72–72. v.
- 0053 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 103. f.
- 0054 Párizs, 1760. dec. 1. Klónai lt:
- 0055 „J'espere que Vars goutez ces plaisirs sans préjudice pour les pauvres mathematiques et pour celui qui les a traitées avec Vous. Le plus grand peril est passé apres les divertissements que vous avez eus aux Cours de Carlsrouh, de Rastatt et de Mannheim; je ne crains rien de ce coté la pendant votre sejour en Hollande; mais, mon cher Comte, soyez sur vos gardes, quand Vous serez a Paris. N'oubliez pas que Vous etes né pour les grandes choses et ne vous arretez pas trop a ce qui touche l'homme en general. (...) Quand Vous serez en Hollande, aprenez moi les nouvelles literaires et comment Vous gouvernez vos études. Je ne crains pas, mon cher Comte, de Vous offensé quand j'use d'un stile si familier avec Vous. Je remplirois ma lettre de steriles marques de respect si Vous étiez moins respectable.” (Daniel Bernoulli – Teleki Józsefnek, Bázél, 1760. jún. 20. OL R 147.12. tétel, 10. csomó, II. A. 4. A levélre Mályuszné Császár Edit hívta fel a figyelmemet.)
- 0056 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 39. v.–40. f.
- 0057 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 84., 84. v., 102. f.
- 0058 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 109. f.
- 0059 MTAK Kézirattár, Tárt. Napló 4-r. 15. 108. v.
- 0060 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 67. v., 40. v., 41. f
- 0061 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 52. f.
- 0062 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 127. v.
- 0063 Teleki József –Ráday Gedeonnak, Párizs, 1761. jan. 21. Ráday-lt. 2532. sz.
- 0064 MTAK Kézirattár, RUI 2. r. 17.I. 1. f.
- 0065 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 127. v.
- 0066 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 67. v., 77
- 0067 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 49. f.
- 0068 *Fuhrmann Kamilla* i. m. 43.
- 0069 Párizs, 1760. dec. 1. Klónai lt.
- 0070 „Quant a votre jeune ami qu'il ne faut pas faufler avec les savants et a qui vous ne priez de procurer des connaissances, c'est a dire des bonnes maisons, c'est la chose du monde la plus difficile, et je trouve a cet egard les étrangers sont a pleindre a Paris. Je pense par M. le Comte Teleki qui avoit une jolie figure et un nom, ce qui

- dans un pays fait beaucoup (...) pour etre présenté dans certaines maisons... On n'aime point en général a recevoir les étrangers dans les sociétés particuliers. On demande a celui qui propose amener un étranger: Est-il aimable? ce n'est pas la peine de faire la connaissance avec un homme qui s'en va dans trois mois et qu'on ne reverra jamais. Est-il maussade, il est mieux ne le point voir." (Nicolas Marie de la Condamine – Johann Bernoullinak, Párizs, 1761. ápr. 21. Párizs, Bibliothèque Nationale, Kézirattár NAFr. 21. o. 15.
- 0071 *Vekerdi László*: A kórház története. = Kalandozás a tudományok történetében. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. 1969. 438–439.
- 0072 MTAK Kézirattár, Tárt. Napló 4-r. 15. 71–72. f.
- 0073 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 37. f.
- 0074 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 104. f.
- 0075 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 113–114. f.
- 0076 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 65. f.
- 0077 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 93. v.–95. v.
- 0078 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 45. f.
- 0079 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 73. f.
- 0080 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 140. f., 146. f., 146. v.
- 0081 MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17.1. 119–120., 135–136. f.
- 0082 MTAK Kézirattár, Egyház és Bölcsélet 2-r. 34. 1. F. 18.
- 0083 MTAK Kézirattár, Egyház és Bölcsélet 2-r. 36. I. Iv. Csomó. Részletesebb – beszámoló az útról Teleki titkáranak, Mátyási Józsefnek „Ötvenkét napból mulatságos egy óra...” című naplója. Kézirata: MTAK Kézirattár, Földrajz 4-r. 10. Közreadta *Mészöly Gedeon* a Széphalom (1927. 51–88.) című folyóiratban.
- 0084 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15.1–2. f.
- 0085 Közreadta *Mészöly Gedeon*: Id. gróf Teleki József házassága. Napkelet 1928. II. 341–347.
- 0086 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 5. 2. v.
- 0087 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 5. 3. f.
- 0088 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 5. 4. v.–5. f.
- 0089 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 5. 5. f.
- 0090 *Gálos Rezső*: Bessenyei György életrajza. Bp. 1951. 126., 144.
- 0091 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 5. 7. f.
- 0092 Róth Johanna leveleiből alig maradt fenn egy-két darab, s Teleki Józsefnek a feleségéhez írt leveleiből is csak kevés található a kendilónai levéltárban. Úgy tűnik, hogy a házasság jól sikerült; nem nyilatkozatokra alapítható ez a feltevés, mivel azok nem feltétlenül tükrözik az igazságot. hanem olyan adatokra, amelyek arra vallanak, hogy jól érezték magukat egymás társaságában. Kiderül pl. a levelekből, hogy Róth Johanna nemcsak olyankor tartott a férjével, ha egyik birtokról a másikra, Pestre vagy Bécsbe utazott, hanem húszévi házasság után elkísérte hivatalos trencsényi kiküldetésére is. Az is kiderül a levelekből, hogy Teleki fontos családi ügyekben, mint pl. gyermekei házassága, kikérte felesége véleményét.
- 0093 *Spiess Otto* i. m. 7.
- 0094 *Iványi Béla*: Bárány Alvinczi József tábornok levelei gróf Teleki Józsefhez. 1787–1793. Hadtörténeti Közlemények 1922–1923. 479. (A Pest, 1787. júl. 15. keltezésű levélben.)
- 0095 Teleki József – Teleki Ádámnak, 1787. szept. 11. Klónai lt.
- 0096 A felsorolt önéletírások közül Teleki József életében csak Bethlen János: *Historia rerum Transilvanicarum ab anno 1662 ad anno 1683.* (kiad. *Horányi Elek*. Bécs,

- 1782–1783) jelent meg. Bethlen Miklós önéletírása. Kiadta *Szalay László*. Pest, 1858–1860; Bethlen Kata életének maga által való leírása. Kiadta *K. Papp Miklós*. Kolozsvár, 1881; Felsőcernátoni Bod Péter önéletírása. Kiad., bev. *Jancsó Elemér*. Cluj-Kolozsvár, 1940; Halmágyi István naplói és iratai. Közli *Szádeczky Lajos*. Bp. 1906.
- ⁰⁰⁹⁷ Rettegi György: Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi *Jakó Zsigmond*. Bukarest, 1970. 21.
- ⁰⁰⁹⁸ *Török István*: Magyar ifjak külföldi egyetemeken: Protestáns Közlöny 1887. 446–447.; Halmágyi István naplói és iratainak (Közli *Szádeczky Lajos*. Bp. 1906.) göttingai tanulására vonatkozó részei; *Jancsó Elemér*: Kétszáz éves külföldi útleírás. Zágoni Aranka György erdélyi ref. püspök külföldi utazása 1728–31-ben. Pásztortűz 1940. 46–52.; *Fogarasi Sámuel*: Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás (1770–1799). Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi *Juhász István*. Bukarest, 1974.
- ⁰⁰⁹⁹ Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója. 1759–1763. Sajtó alá rend. *iff. Biás István*. A bevezetőt írta *Imre Sándor*. Marosvásárhely, 1908. XXVI.

Az „Essai sur la foiblesse des Esprits-forts”

A mű létrejötte és kiadásai

A Bázelen töltött háromnegyed évhez fűződik Teleki életének egyik igen fontos eseménye, amelyet joggal nevezhetünk egész további életét meghatározó jelentőségűnek: itt írta és olvasta fel a nyilvánosság előtt *Essai sur la foiblesse des Esprits-forts* című tanulmányát, amely első, nyomtatásban megjelent műve lett.

Amikor megkezdte tanulmányait Daniel Bernoullinál, egyúttal bekapcsolódott a város társadalmi életébe is. Megismerkedett az értelmiség több vezető tagjával, s kapcsolatba került – többek között – Emmanuel Wollebbel (1706–1788), egy régi bázeli családból származó bíróval (később a városi bíróság elnöke lett), aki maga is íróember volt, jogi, filozófiai és szatirikus műveket alkotott.⁰⁰⁰¹ Nem tudni, más években is rendezett-e összejöveteleket Wolleb a házánál, 1759–1760 őszén-telén minden pénteken vendégül látta magánál a bázeli egyetemen tanuló előkelő származású svájci és külföldi ifjakat, akikről Teleki naplójában gyakran olvashatunk: matematikát tanultak Johann Bernoullitól, s délutánjaikat sokszor együtt töltötték Telekivel.

Ezek a rendszeres heti összejövetelek nem hasonlíthatók a párizsi szalonok életéhez, ahol hivatásos írók és tudósok, valamint magas társadalmi ranggal és nagy befolyással rendelkező személyiségek találkoztak egy-egy társaságbeli hölgy otthonában, s – nem beszélve most az együttlétek szellemi légköréről – olyan kapcsolatok jöttek létre, amelyek nemegyszer döntő befolyással voltak az írók hírnevére, karrierjére és anyagi helyzetére is. Sok ilyen kör alakult ebben a korban, pontos jellemzésük nem mindig könnyű feladat: a baráti összejövetelek, a nagyvilági szalonok, az irodalmi társaságok, sőt még a felsőbb jóváhagyással működő vidéki akadémiák között is gyakran elmosódik a különbség.⁰⁰⁰² A Wolleb-ház összejövetelei, ahogyan Teleki naplóiból megismerjük őket, inkább az iskolai önképző diáktársaságok és a városi polgárság társas érintkezése közötti átmeneti formát képviselték, a jelenlévők kisebb szellemi alkotásainak bemutatása mellett társasjátékok és amatőr színjátszás szerepelt a programjukban. Az ő személyes életében azonban mégis egy kissé a szalonok sorsformáló szerepét is játszották a pénteki összejövetelek: sikeres szereplése bátorította arra, hogy alkalmi írásnak szánt dolgozatát nyomtatásban is közreadható brosrúrává kerekítse, s ezzel egész életére szóló hírnevet szerezzen magának.

A Wolleb-házban – Teleki távollétében, 1759 októberében – „úgy végezték egymás között, hogy minden héten egyik az oda gyülekező Társaságból írjon bizonyos materiárul munkát ’s pénteken olvastassék el”.⁰⁰⁰³ Az összejöveteleket 1759. október 19-től 1760. április végéig rendszeresen megtartották, s tíz aktív résztvevőjük volt: maga Wolleb, a házigazda, Teleki József, 1760 januárja után unokaöccse, az ugyancsak Bázelen tanuló Teleki Ádám, a porosz Nesemann, a későbbi jeles pedagógus, a francia születésű Alexandre Cézare Chavannes (1731–1800), utóbb bázeli francia lelkész, majd a lausanne-i egyetem tanára, továbbá Sprecher, Planta, Nisanis és Soyan nevű diákok, ismert svájci családok sarjai, akikről azonban a nevükön kívül semmi közelebbit nem tudunk, valamint Fr. Salis de Soglio, egy előkelő svájci katona- és diplomatacsalád fia.⁰⁰⁰⁴

Teleki több mint húsz pénteki összejövetelről emlékezik meg naplójában, az első tíz alkalommal a résztvevők sorra megtartották kitűzött előadásukat, 1760 februárjától kezdve azonban egyre gyakrabban előfordul, hogy a felolvasás elmarad betegség vagy a hallgatóság hiánya miatt, de olykor minden különösebb indoklás nélkül is. A második fordulóban a tíz résztvevő közül már csak hatan írták meg dolgozatukat, az érdeklődés lankadóban volt.

A kitűzött témák részben moralizáló jellegű problémák voltak, részben pedig a közéleti magatartás normáinak akkoriban népszerű kérdései iránti érdeklődést tükrözték. Valamiféle közös irányító szellem hatása látszik az egymást kiegészítő témájú előadásokban, egy-egy téma ellentétes szempontból való bemutatásán. A házigazda sorozatindító felolvasása a város lakóinak kötelességeiről szólt az oda érkező idegenek iránt – a téma nyilvánvalóan adódott a vendéglátó házigazda és a város egyetemére érkező ifjak helyzetéből; néhány hét múlva viszont előadás hangzott el az idegenek kötelességeiről a vendéglátó város iránt. Teleki első felolvasásának témája uralkodójának, Mária Teréziának bemutatása volt,⁰⁰⁰⁵ közvetlenül utána a porosz Nesemann írt hasonló méltatást II. Frigyesről. Előadás hangzott el arról, hogy milyen hasznot jelenthet az asszonyok számára a férfiakkal való társalgás, majd a téma fordított változatáról is. Tárgyalták a tudós és tudatlan, majd a dicséretre és gyalázatra méltó nemesember közötti különbséget, felolvastak a lélek nyugalmáról, a könyvek sokaságáról, egy apa intelmeit szépségében elbizakodott leányához s egy művet a republikák formáiról. Ez utóbbiak kevésbé illettek a sorozat „koncepció”-jába, de az eredeti terv szerint nem is voltak annak szerves részei: az apa intelmeiről szóló felolvasás Dora Wolleb és barátnői csatlakozása után, alighanem pedagógiai célzattal került sorra, a republikákról szóló írás pedig Wollebnek egy régebbi munkája volt, amelyet sebtében elővett, amikor a kijelölt felolvasó cserbenhagyta a társaságot. A témákban megmutatkozó közös vonás alighanem a házigazdától származott, aki a társaság legidősebb tagja, s egyszersmind hivatásos író és szerkesztő volt. A témák kiosztásánál a szerzők, személyére is tekintettel voltak: Teleki megírja a naplóban, hogy Mária Terézia és II. Frigyes bemutatását ő és porosz társa állampolgárságuk miatt kapták feladatul.

Teleki második felolvasásának tárgyát nem Wolleb jelölte ki, hanem maga szötte bele Mária Teréziáról szóló írásába a következő szavakat: „...túl messze kalandoznék tárgyamtól, ha vitába szállnék ezekkel az állítólagos erős lelkekkel. Ha Isten is úgy akarja, lesz még rá alkalmam máskor...”,⁰⁰⁰⁶ s a házigazda bizonyosan örömmel kapott az ajánlaton, hiszen a téma, a deizmus és a kijelentett vallás tételei közötti ellentét akkoriban nagy érdeklődést keltett, számos mű foglalkozott vele.

A felolvasások színvonala nem volt egyenletes, terjedelmük is különbözött egymástól. Teleki minden alkalommal elismeréssel említi Wolleb „rendes”, „elmés” vagy „értelmes” írásait,⁰⁰⁰⁷ Chavannes munkájában a téma rövid, de „alkalmasint” való kidolgozását dicséri, másoknál azonban hiányolja a rendszerességet, megállapítja, hogy a szerző mellébeszél, egyszer pedig kijelenti, hogy a mű „több jóindulatot és kegyességet mutatott, mint tudományt”.⁰⁰⁰⁸

Úgy tűnik, hogy a résztvevők közül a házigazda mellett Teleki végezte a legigényesebben és a legnagyobb ambícióval feladatát. Mindkét munkájával a kitűzött időre elkészült, s míg társai többnyire rövid művecskékkel álltak elő, az *Essai* első fogalmazványának felolvasására egy alkalom nem is volt elég. Egy héttel később került sor a második részre, s ekkor – a napló tanúsága szerint – Wolleb a szokásosnál népesebb hallgatóságot gyűjtött egybe. Teleki sajnos szemérmesen hallgat vagy igen szűkszavúan nyilatkozik csak sikereiről, Mária Teréziáról szóló műve kapcsán mindössze annyit ír, hogy „tetszett a mint mondták nekik a munkám”,⁰⁰⁰⁹ az *Essai*-ről pedig még lakonikusabban csupán annyit árul el, hogy „sokakat gyűjtött volt oda Schultheisz Uram” (ti. Wolleb),⁰⁰¹⁰ pedig ez – a mű első részének ismeretében második részének felolvasásáról lévén szó – nyilvánvalóan az elismerés jele volt. Nem említi a napló, hogy Daniel Bernoulli ott volt-e a hallgatóság soraiban. Nem lehetetlen, hogy meghallgatta tanítványát, de konkrét adat elismerő véleményéről csak későbből maradt ránk, 1760 őszén levélben köszönte meg az első kiadásból küldött tiszteletpéldányt.⁰⁰¹¹ Dicséretének nagy része lehetett abban, hogy Teleki beleegyezett a második kiadásba, s elismerő szavainak nyomtatott közreadása nagymértékben hozzájárult a mű későbbi sikeréhez. Abban azonban téved Teleki László,

hogyan az összejöveteleket a Bernoulli-testvérek szervezték, s hogy az *Essai* az ő felügyeletük alatt készült.⁰⁰¹²

Teleki második felolvasása után a Wolleb-féle összejövetelek rendszeressége akadozni kezdett, majd egy összeveszést követően a pénteki együttlétek teljesen megszűntek.

Teleki nem tekintette véglegesnek műve első változatát, hanem tovább dolgozott a témán. Hátralévő rövid bázeli időzése alatt többször említ naplójában egy-egy otthon, „a vallás-tsufolókrul” szóló munkával eltöltött napot, majd Hollandiában is folytatta, s Leidenben, 1760. szeptember 5-én fejezte be a kéziratot. Rögtön nyomdába adta, s október 18-án megjelent a mű 200 példányos, első kiadása.

A munkáról több, ekkoriban apjának írt levelében szó esik: „A mely munkátskáról írtam minap Nagyságodnak azt most itten nyomtattatom, némely Baseli ösmerős Barátimra nézve Frantziául, minthogy úgylis kezdettem volt írni. Ha itten nem lehetne, Parisba Deakul is ki nyomattatom és Nagyságodnak fogom dedicalni; tsak mintegy 4 árkusból fog állni. A Continentiája lészen a keresztény vallásnak, a hitetlen és abban kételkedő emberek ellen (kik magokat Frantziassan *Esprit Fortoknak* hívják) valo meg mutogatása. Mindgyárt Deakul botsátottam volna ki, ha azon Baseli Barátaim kedvéért meg nem ígértem volna, hogy Frantziául írom.”⁰⁰¹³

Eredetileg tehát latinul tervezte a megírását, egyrészt, mert Magyarországon az volt a tudomány nyelve, másrészt pedig – mint látni fogjuk – a mű ötletét adó tankönyv is latin nyelvű volt.⁰⁰¹⁴

Egy másik, 1760. december 8-án írt, tehát már párizsi levelében azt írja apjának, hogy a második, latin nyelvű kiadásra már kétszer is komolyan gondolt, csak a költségek tartották vissza. Ekkor azt tervezte, hogy majd otthon adja ki latinul, s az új kiadás címlapján a teljes nevét is feltünteti (a leideni kiadáson ugyanis csak nevének és rangjának kezdőbetűi olvashatók, bár – mint Teleki írja – így is minden barátja tudja, hogy ő a szerző).⁰⁰¹⁵

Ez a tervezett latin kiadás nem valósult meg, helyette azonban hamarosan sor került egy második, átdolgozott francia kiadásra, a szerző számára sokkal hízelgőbb és kedvezőbb módon, mivel költségeit nem neki kellett viselnie.

A második kiadás előzménye az volt, hogy Teleki Párizsba érkezve felkereste a holland követség lelkészét, Jacques Duvoisin-t,⁰⁰¹⁶ akihez Hollandiából ajánlólevele volt, s a bemutatkozáskor megajándékozta munkája egy példányával. Duvoisin a kölcsönös személyes rokonszenv mellett mint protestáns lelkész is fontos és jelentékeny szerepet játszott Teleki párizsi életében. A francia főváros egészen új, ismeretlen világot nyitott meg Teleki József előtt, amelynek semmi köze sem volt otthoni körülményeihez. Azt mondhatnánk, hogy az utazás egymást követő főbb állomásain egyre táguló körökben került Teleki a hazaiaktól mindinkább eltérő viszonyok közé. Otthon családi hagyomány volt az egyházi értelmiség anyagi és erkölcsi támogatása. Svájcban egy más, a fejlettebb társadalmi viszonyoknak megfelelő, differenciáltabb világi értelmiséget ismert meg, számos természettudóst, jogászt, orvost stb., akik azonban többségükben lelkészcsaládból származtak, mint maga Wolleb is, s gondolkodásukat általában a felvilágosodásnak olyan mérsékelt irányzatai határozták meg, amelyeknek eszméi nem okoztak összeütközést a tételes vallás tanításaival. Párizsban egészen más volt a helyzet; tudós ismerősei más szellemet képviseltek, hozzájuk a tudományos érdeklődés és az egyéni szimpátia fűzte Telekit. A vallási közösséget, amely igen fontos volt neki, Duvoisin személye és barátsága testesítette meg számára.

Duvoisin-nek megtetszett az értelmesen megírt, bár csúf kiállítású könyvecske, és néhány héttel Teleki Párizsba érkezése, után felajánlotta neki, hogy a nyomdahibákat kijavítva, saját költségén 1000 példányt nyomtat belőle és a terjesztéséről is, gondoskodik. Együtt nézték át a szöveget, s számos változtatást végeztek benne. Ha összevetjük a két kiadást, kitűnik, hogy a második nyelvileg franciásabb, stílárisan hajlékonyabb és változatosabb lett, s a gondosabb fogalmazás tompította a mondanivaló olykor kissé nyersen

ható kifejezéseit. A nyelvi javítások annyira összefonódnak a tartalmi finomítással, hogy nem lehet teljes bizonyossággal eldönteni, vajon Teleki nyelvtudása fejlődött-e annyit Bázél óta, vagy nagyobb olvasottsága eredményeképpen lettek árnyaltabban megfogalmazottak az ítéletei. Az sem állapítható meg, mekkora része volt a javításokban Duvoisin-nek, s mennyit kezdeményezett belőlük maga a szerző. A változtatás néhány ponton bővítést jelentett, a szerző újabb olvasmányáiból nem egy esetben iktatott be idézeteket, utalásokat.

A korrektúra karácsonyra elkészült, s Teleki elhatározta, hogy Daniel Bernoullinak ajánlja művét, aki nemrégén érkezett levelében megdicsérte az első kiadásból kapott tiszteletpéldányt. Bernoulli elismerő szavait Teleki ügyes fordulattal úgy foglalta bele a dedikációba, hogy ne hasson dicsekvésnek: azt bizonyította velük, hogy téves az a vélemény, mely szerint a legnagyobb szellemek mind szemben állnak a vallással. Duvoisin mint kiadó egy Avertissement-t illesztett a kötet élére, amelyben röviden elmondja, hogy az első kiadás szűk kör számára, kis példányszámban, sok hibával jelent meg, s mivel nagyon megtetszett neki a mű, azért vállalkozott újabb közreadására. Közli, hogy a szerző fiatal ember, teológiai tájékozottsága mellett képzett matematikus. Idézi Bernoulli levelének dicsérő szavait a mű meggyőző, finom és szellemes érveléséről.⁰⁰¹⁷

A második kiadás külsőleg-belsőleg sikerültebb az elsőnél, s Teleki már ezért is hálás lehetett Duvoisin-nek, de legfőképpen azért lett lekötöztetve, mert ő ismertette össze Rousseau-val.⁰⁰¹⁸ Duvoisin elküldte az írónak a mű egy példányát, s egyúttal engedélyt kért tőle, hogy meglátogathassák a szerzővel együtt. Az engedélykérés nem volt pusztán formáság: pontosan ezekből a napokból maradt fenn egy olyan Rousseau-levél, amelyben az író kitér egy bejelentkező vendég látogatása elől.⁰⁰¹⁹ Hogy ezúttal Duvoisin és Teleki fogadása mellett döntött, annak az lehetett az oka, hogy megtetszett neki a küldött könyvecske. Egy másik, ekkoriban írt levelében ugyanis megbízta kiadóját, hogy küldjön tiszteletpéldányt a nemrég megjelent *Nouvelle Héloïse*-ből Duvoisin-nek, akitől nemrég könyvet kapott ajándékba. Rousseau és Duvoisin ekkor még nem ismerte egymást személyesen, a levélben említett könyv tehát nem lehet más, csak Teleki munkája.⁰⁰²⁰ A látogatást az író március 5-ére tűzte ki, Duvoisin azonban aznap nem ért rá, így minden további nélkül másnap, 6-án mentek ki Montmorency-be, s Rousseau 5-én hiába sétált el eléjük. Az incidens azonban a jelek szerint nem rontotta el a találkozás meleg hangulatát.

A látogatás leírása nemegyszer megjelent már nyomtatásban,⁰⁰²¹ részletes ismertetésére ezúttal nem is térünk ki, csak az *Essai*-re vonatkozó szűkszavú közléseit vesszük szemügyre. Teleki – sajnos – ezúttal sem részletezi, melyek voltak Rousseau elismerő szavai, csak annyit jegyez fel, hogy találkozásukkor az író több dicséretet pazarolt a munkára, mint amennyit az megérdemel. Pedig az elismerés nagy örömet szerezhetett neki, s bizonyosan jól emlékezetébe véste Rousseau dicséretét. Tizenhét évvel későbbi, Rousseau-nak szóló levelében ugyanis hosszan idézi a nagy író ugyanakkor, de más téma kapcsán mondott szavait: „Emlékszem, Öntől hallottam akkoriban; nem várható el az embertől, hogy mindig az igazságot mondja ki, mert halandó nem is képes mindig megtalálni azt; az sem várható el tőle, hogy mindig következetes legyen, mivel ez még kevésbé egyeztethető össze az ember állhatatlanságával és esendő voltával; mindössze azt lehet és szabad megkövetelni, hogy igazmondóak legyünk, azaz hogy akkor, amikor mondjuk, higgyük azt, amit állítunk.”⁰⁰²² Az idézet hitelességét tanúsítja az a tény, hogy az író e szavakat hangoztatva önmagát idézte, olyan gondolatot mondott el ugyanis Telekiéknek, amelyet kevéssel azelőtt megjelent, *Julie ou la Nouvelle Héloïse* című regényében is megfogalmazott: „Lehet, hogy tévedtem valamely vizsgálódásomban, nincs bennem olyan gőg, hogy azt higgyem: mindig igazam volt; talán mindig is tévedtem; szándékom azonban mindig tiszta volt, s mindig hittem, amiről azt állítottam, hogy hiszem. Ennyi volt mindössze, amit én e tekintetben tehettem.”⁰⁰²³

Ennek alapján bizonyosra vehetjük tehát, hogy Teleki arra is pontosan emlékezett, amit az író neki a munkájával kapcsolatban ígért; s mivel csaknem két évtizeddel később magát Rousseau-t emlékezteti hajdani ígéretére, tudniillik arra, hogy ő maga önti népszerűbb formába az *Essai*-t, nem lehet kétséges, hogy az ígélet csakugyan elhangzott.⁰⁰²⁴

Nem sokkal e látogatás után Teleki elindul hazafelé. Útközben több helyen megszakítja útját. Bázelen pl. felkeresi – többek között – Jakob Christoph Beck professzort, s néhány soros levélke kíséretében ott hagyja számára az *Essai* második kiadásának egy példányát.⁰⁰²⁵ Később pedig megáll néhány napra Augsburgban is, ahol szintén járt már Svájc felé utaztában.

E két város valamelyikében született meg nem egészen egy évvel később, ismeretlen körülmények között a könyv harmadik kiadásának gondolata. Erről a kiadásról Teleki naplóiban, levelezésében nem esik szó, példánya nem került be Teleki József könyvtárába, s létezését egyetlen korabeli magyar összefoglaló mű, biobibliográfia sem említi.

Fuhrmann Kamilla szerint⁰⁰²⁶ Teleki valamelyik németországi ismerőse, talán egy protestáns prédikátor rendezte sajtó alá e kiadást, amit az impresszum helye, Augsburg valószínűsít is, az alatta olvasható szöveg – „et se trouve a Sonvillier en Suisse, chez le Sr. Liomin, officier” – alapján pedig Teleki svájci barátaira gyanakszik.

Nem lehetetlen, hogy az augsburgi, harmadik kiadás Teleki svájci és német ismerőseinek összefogásából született meg, hiszen a protestáns lelkészeknek is voltak nemzetközi kapcsolataik. Az eddig összegyűjtött adatok nem teszik ugyan lehetővé a körülmények végleges tisztázását, de bizonyos kérdésekre fényt derítenek vagy legalábbis valószínűsítene néhány feltevést.

A kötet Augsburgban jelent meg, és egy Bazel környéki lelkész írt hozzá előszót. A nyomdahely még nem jelenti feltétlenül augsburgi személy közreműködését a kiadásban, hiszen Duvoisin párizsi kiadása is amsterdami nyomdában látott napvilágot, Teleki augsburgi kapcsolatai azonban olyan természetűek voltak, hogy nem zárják ki valakinek vagy valakiknek cselekvő részvételét a kiadásban.

Első augsburgi ismeretségét Teleki – mondhatni – a véletlennek köszönhette: Svájc felé utaztában 1759. július 20-tól 22-ig három napot töltött a városban, ahol eredetileg csak egy napra szándékozott megállni. Egy útközben megismert, Miller nevű regensburgi holland prédikátor beszélt neki Samuel Urlsperger evangélikus esperesről, akit azután Teleki felkeresett. Urlsperger szívesen fogadta a magyar vendéget, s – mint a naplóból megtudjuk – szinte kényszerítette, hogy néhány napig ott maradjon. Első találkozásukkor Urlsperger részletesen beszámolt neki életéről és tevékenységéről.⁰⁰²⁷

Teleki a három nap alatt meghallgatta az esperes prédikációját és meglátogatta az általa patronált szegényházat is. Urlsperger ajánlólevelet adott neki egy Strassburger nevű, genfi német prédikátorhoz, s Teleki az ő kíséretében látogatta meg Voltaire-t Tournay ben.

1761-ben útban hazafelé Teleki ismét felkereste Urlspergert, s másnap búcsúzóul megajándékozta könyve egy példányával. E második, rövid augsburgi tartózkodása idején Urlsperger révén megismerkedett Johann Jacob Bruckerrel⁰⁰²⁸ akinek filozófiatörténeti munkájából már odahaza tanult, és méghozzá a műnek nemcsak az iskolai célra készített rövidített kivonata, hanem az öt vaskos kötetből álló teljes kiadása is birtokában volt.

Brucker szívesen fogadta a látogatást, „tudakozódott sokat tőlem a frantzia országi Tudosokkal valo esmeretségemről, azoknak természetekről, ítéletit ki mondta, hogy tudniillik tsak a héjját keresik a dolognak”⁰⁰²⁹ Teleki őt is megajándékozta egy kötetel, és beírta vele a nevét emlékkönyvébe.

E két rövid látogatás alatt tehát az augsburgi szellemi élet két neves alakjával ismerkedett össze Teleki, mindketten érdeklődéssel fogadták őt, az egyikük lehetővé tette számára Voltaire megismerését, a másikuk pedig beszélgetésük során a francia tudósokhoz, nyilvánvalóan Voltaire-hez, Rousseau-hoz és D'Alembert-hez fűződő kapcsolata iránt

érdeklődött, hiszen idézett mondása csak a filozófusokra vonatkozhatott, Teleki közelebbi barátaira, a párizsi természettudósokra semmiképpen sem. Az új kiadás gondolata a kötet elolvasása után bármelyikük fejében megszülethetett.

Ami viszont a kiadás Bazel környékére utaló adatait illeti, Fuhrmann Kamilla helyesen azonosítja a harmadik kiadás előszavát író *Liomin-t a Préservatif contre les opinions erronés...* és a *Succession chronologique des évêques de Bâle* szerzőjével, Georges-Louis Liomin-nel⁰⁰³⁰ téved azonban, amikor úgy véli, hogy Teleki és Liomin személyesen ismerhette egymást a szerző svájci tartózkodása idején.

A Liomin-család több generáción át Sonvillier-ben lelkészkedett, több tagja tábori lelkész is volt (ezért szerepel Liomin „officier”-ként a címlapon). Szoros szálak fűzték őket Bázélhez, nevezetesen Jacob Christoph Beckhez; az előszóíró Liomin apja, Jacob levelezett a bázeli professzorral⁰⁰³¹ Georges-Louis pedig testvéreivel együtt Bázélben tanult. Bárkitől kapta is meg Liomin Teleki munkáját, a brosúra különleges érdeklődésre tarthatott számot: Teleki művének egyik fejtegetése ugyanis bizonyos tematikai kapcsolatot mutatott Liomin 1760-ban megjelent *Préservatif contre les opinions erronés* című művével, amit ő maga állapít meg a harmadik kiadás bevezetésében. E bevezetésből az is világosan kitűnik, hogy Liomin hallott ugyan Telekiről, sőt jelen volt egy társaságban, ahol az *Essai*-ről folyt a szó, maga azonban nem ismerte személyesen a szerzőt, még a nevét sem tudta pontosan – ezt a bevezető dedikáció hibásan közölt kezdőbetűi tanúsítják: „A Monsieur de Sz... C... De T... Comte du St Empire Romain.”

A bevezetésben Liomin először azt a kérdést veti fel, hogy miért ragaszkodik Teleki a névtelenséghez. Az említett társaságban hallott vélekedések alapján arra gondol, hogy politikai óvatosságból, azt hiszi ugyanis, hogy Teleki a II. Frigyes műveiben propagált vallásellenes nézetek cáfolatának szánta művét, de királyi ellenfelével nem akart saját nevében vitatkozni. Feltevése a Sans Souci-i filozófus egyik versére való hivatkozáson alapszik, amely azonban a második kiadásba került először bele, ezért semmiképpen sem lehetett az egész brosúra megírásának indítéka. A bevezető említi Bernoulli dicséretét, amelyet ugyancsak a 2. kiadásban olvashatott, s szól „több újságíró” és Rousseau elismeréséről is, ami arra vall, hogy Teleki olyan ismerőseivel beszélt, akinek a gróf megírta vagy személyesen elmesélte műve sikerét. Arról is tud Liomin, hogy Teleki tovább akar foglalkozni a témával.

A bevezetés hosszú idézetet tartalmaz Liomin-nek egy, néhány héttel korábban, Teleki művének elolvasása után írt leveléből (az előszó kelte 1762. február 15-e, a levél tehát 1761 legvégén vagy 1762 elején keletkezhetett); ismerteti benne a mű tartalmát, de semmit sem árul el a 3. kiadás létrejöttének indítékairól. Ha kideríthetőek volnának Liomin esetleges augsburgi kapcsolatai, fény derülhetne arra is, hogy kinek a közreműködése révén nyomtatták ezt a kiadást Augsburgban. Liomin ugyanis Bázélben könnyen megállapíthatta volna Teleki pontos nevét, és arról is értesülhetett volna, hogy a brosúra már két kiadásban jelent meg. Az augsburgi ismerősök viszont feltehetőleg nem hallottak az első kiadásról, kapcsolatuk felületesebb volt Telekivel, és elképzelhető, hogy idős koruk miatt sem emlékeztek jól a gróf nevének pontos formájára. Különösen a francia filozófusok nézetei iránt érdeklődő Bruckerről tételezhető fel, hogy fontosnak tartotta a vallást védelmező mű terjesztését. Az is a kiadás augsburgi eredete mellett szól, hogy a Teleki-család erről a kiadásról – úgy látszik – egyáltalán nem szerzett tudomást. Bázeli barátaival Teleki József és Sámuel is rendszeresen levelezett éveken át, augsburgi ismerőseivel viszont – tudomásunk szerint – Teleki később nem tartotta a kapcsolatot. A harmadik kiadást alighanem joggal lehet kalózkiadásnak tekinteni, amelynek címlapján, az előző kettőtől eltérően, még a szerző nevének, rangjának kezdőbetűi sem szerepelnek. A 18. században nem volt ritkaság művek, sőt magánlevelek kinyomatása sem a szerző vagy a levélíró tudta és beleegyezése nélkül, a szerzői jog kérdése még csak ekkor kezdett érdeklődést kelteni.

Átdolgozásának terve és fordításai

Teleki nemcsak az első, de a második kiadás szövegét sem tekintette véglegesnek, s azt tervezte, hogy tovább dolgozik rajta. Szándékát hazaérkezése után Mária Terézia előtt is kijelentette egy audiencián, amikor átnyújtotta könyve egy példányát az uralkodónőnek. Otthon azonban csaknem két évtizeden át nem nyúlt a témához. Csak az 1770-es években, amikor valószínűleg egészségi állapotának jobbra fordultával élénkebb szellemi alkotótevékenységbe kezd, gondol ismét régi frásainak közreadására, átdolgozására. 1773-ban egy, Duvoisin-nek írt levelében a himlőoltás kapcsán írt kéziratának sorsa iránt érdeklődik, s barátja készségesen közvetíti Teleki üzenetét La Condamine-hez.⁰⁰³² Néhány évvel később az *Essai* átdolgozásának terve kezdi foglalkoztatni. 1777. február 17-én újból ír Duvoisinnek⁰⁰³³ s érdeklődik Rousseau hogylétéről, akinek balesetéről (egy kutya megtámadta és megharapta) az újságból értesült. Ezután tér rá tulajdonképpeni céljára: írni készül Rousseau-nak, mivel az *Essai* lényegesen bővített átdolgozására gondol, s barátja emlékezetébe idézi, hogy annak idején Rousseau kettejük jelenlétében mondta, hogy maga fogja népszerűbb formába önteni a brosúráját. Teleki – joggal – úgy véli, hogy Rousseau 1764-ben megjelent *Lettres de la montagne* című munkája nem lehet az ő művének átdolgozása. Megjegyzése arra vall, hogy nem érezte volna sérelmesnek, ha munkájának új kiadása Rousseau neve alatt lát napvilágot.⁰⁰³⁴ Duvoisin válaszában először elzárkózik Teleki ki nem mondott kérése elől, hogy ti. ő közvetítsen Teleki és Rousseau között.⁰⁰³⁵ Már megírta, hogy Rousseau iránti érzései megváltoztak, mert újabb művei ellentétben állnak az ő vallási felfogásával, ezért úgy érzi, jobb ha az *Émile* és a *Lettres de la montagne* után nem újítja fel vele az ismeretséget. Régi barátja kérését mégsem akarja megtagadni, ezért azt javasolja neki, küldje el a levelet hozzá, s ő eljuttatja Rousseau-nak. Csaknem egy év telt el addig, amikor Teleki 1778. február 27-én újból írt Duvoisin-nek, s közölte vele, hogy nem tudja, eldönteni, mitévő legyen. Ha úgy határoz, hogy ír Rousseau-nak, mit kérjen tőle; azt-e, hogy ígérete szerint ő dolgozza át művét, vagy csak annyit, hogy írja meg neki a vallással kapcsolatos ellenvetéseit, amelyeket ő majd felhasznál az átdolgozásnál. Emlékeztesse-e ígéretére vagy maga lásson munkához? Végül úgy döntött, hogy Rousseau elé tárja a két alternatívát, s rábízza a választást. A levél elkészült, Teleki el is küldte Párizsba, válasz azonban nem érkezett rá. Rousseau nem sokkal ezután meghalt.⁰⁰³⁶ Teleki levele nem maradt fenn Rousseau hagyatékában, s nem került elő levéltárakból, kéziratárakból sem, ahol a kutatók a legutóbbi időkben is számos, korábban ismeretlen, neki írt vagy tőle származó levelet találtak. Elképzelhető, hogy Duvoisin nem sietett a továbbítással (ha Teleki valóban az ő útján juttatta el levelét Rousseau-nak), s az író halálakor a levél még nála volt. Szövegét így csak Teleki fogalmazványából ismerjük.⁰⁰³⁷

Felmerül a kérdés, mi lett, volna, ha Rousseau megkapja a levelet, és vállalja az átdolgozást. Ha egykori ígérete szerint népszerűbb formába önti, homlokegyenest ellenkező célt valósít meg, mint amelyre Teleki már ekkor törekedett, ő ugyanis – mint tervezete bizonyítja – tudományosabb átdolgozásra készült, s olvasmányainak eredményét készült beledolgozni a vallás és a ráció összeegyeztethetőségét tárgyaló munkájába.

Teleki persze maga sem igen számított rá, hogy Rousseau teljesíti hajdani ígéretét. Alig két héttel Duvoisin-nek írt levele után, 1778. március 12-én hozzálátott a két kötetre tervezett kiadás vázlatának elkészítéséhez. Megírta az egész vázlatot és néhány mondatot az első fejezetből. Tudomásunk szerint további szövegrészek nem maradtak fenn belőle.⁰⁰³⁸ A vázlat arra vall, hogy Teleki ki akarta szélesíteni apologetikus művének tematikáját. Kiegészült volna az ateistákról, a természetes vallásról, a kinyilatkoztatás szükségességének különféle szempontjairól és az Ó- és Újtestamentumban való megnyilvánulásairól szóló fejtegetésekkel,

tehát az apologetikus irodalomban – pl. Turretini és Vernet műveiben – tárgyalt kérdésekkel, és szerephez jutottak volna benne – talán Houtteville igen népszerű, *La religion chrétienne prouvée par les faits* (Paris, 1722) című művének hatására – a történeti argumentumok is. A vallásfilozófiai érdeklődés Hume tanításainak kritikájában, a természettudományi és a matematikai érvelés pedig a valószínűségszámítás bizonyítékként való felhasználása révén kapott volna új megfogalmazást. Az *Essai* átdolgozásának évében, 1778-ban írta Teleki *Atyafiúi barátság oszlopa* című gyászversét; ebben Voltaire-t, Rousseau-t, Tolland-ot és D’Argens-t emlegeti, feltehető, hogy műveiket az *Essai* átdolgozásának tervével kapcsolatban forgatta ekkor.⁰⁰³⁹

Teleki munkájának utóbb három kéziratot fordította készült, de nyomtatásban ezek egyike sem jelent meg. Az elsőt 1768-ban készítette Ágh István,⁰⁰⁴⁰ aki latinul adja a mű rövidített változatát. Hogy Telekinek volt-e része a fordításban, ő rendelte-e meg Ághtól, vagy a fordító saját akaratából vállalkozott-e a munkára, nem tudjuk. A kézirat Teleki halála után pesti könyvtárban volt, ahonnan a 19. század közepén a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának birtokába került.⁰⁰⁴¹

Két másik fordítás a megváltozott irodalmi és tudományos viszonyoknak megfelelően magyar nyelven közvetítette Teleki munkáját. Az elsőt Széplaki Pál drégelypalánki esperes készítette,⁰⁰⁴² a szövege nem ismeretes, csak a fordítónak Pozsonyban, 1787. június 15-én kelt leveléből tudunk a létezéséről; ebben arra kéri a grófot, hogy engedélyezze a fordítás megjelenését. Leveléhez mellékelte a magyar, nyelvű ajánlás szövegét is. Kiadására nem került sor.

A harmadik fordítás Őri Fülep Gábor műve.⁰⁰⁴³ Őt Teleki maga bízta meg a munkával nem sokkal 1796-ban bekövetkezett halála előtt. Nem ez volt az első fordítás, amelyet Őri Fülep Teleki rendelkezésére vett. Az *Essai* fordításának magyar szövege azonban csak Teleki halála után készült el, s Fülep 1809-ben eljuttatta a kéziratot Teleki Lászlónak, remélve, hogy ő gondoskodik majd apja művének kinyomtatásáról. Mivel évekig nem kapott hírt a kézirat sorsáról, 1816. szeptember 5-én közvetítő útján próbálta kipuhatolni Teleki László szándékát, s kérte, hogy ha ő nem adja ki, küldje vissza a kéziratot, hogy Sárospatakon kinyomathassa.⁰⁰⁴⁴ A levél eljutott ugyan Teleki Lászlóhoz – másolatban maradt fenn a levelezésében –, ő, azonban, ki tudja miért, nem törődömségből-e vagy mert nem tartotta aktuálisnak a mű közreadását, nem küldte el Őri Fülepnek a kért munkát. A fordítás a családi könyvtárban maradt, s később vele együtt a Tudományos Akadémia birtokába került.

A nyolcadrét kis kötet címlapján ez áll:

Az Erős Lelkek Gyengesége
Frantz nyelven G(róf) Sz(éki) T(eleki) J(ózsef) által
Magyar nyelven pedig F(első) Ő(ri) F(ülep) Gábor) által
1795.

A kötetből hiányzik Duvoisin kiadói bevezetése, a szöveg Teleki József Bernoullinak szóló ajánlásával kezdődik. Terjedelme 80 oldal, a fordítás a második, amsterdami bővített és javított kiadás szövegét vette alapul, s egészben véve – némi körülményességtől eltekintve – sikerült, gördülékeny, ma is olvasható mű.

A ráció és a vallás egyeztetése

A harmadik kiadás előszóírója, Liomin – mint láttuk – II. Frigyes porosz király nézeteivel polemizáló írásnak tartotta Teleki *Essai*-jét. Más kortársak a felvilágosodás más

nagy alakjaival hozták összefüggésbe a művet, így Galántai Fekete János Voltaire-rel, mind verses, mind pedig prózai bírálatában:

Torkig elmerült volt komor Vallásában
's Kándidra puskázott rossz vadászatfában⁰⁰⁴⁵

– írja egyik versében, Aranka Györgynek szóló levelében pedig így nyilatkozik róla: „...már ez előtt 40 esztendővel ki kaczagtam azon helytelen srofokra vett Frantzia munkáját: *sur la faiblesse des Esprits forts* és nevettem a' Törpét, ki amaz Óriások ellen fegyverkezésre ki kelt vala”.⁰⁰⁴⁶ Véleményére még visszatérünk.

Az *Essai* szellemének és forrásainak vizsgálatánál a mű létrejöttének körülményeit kell elsősorban tekintetbe vennünk. Az a körülmény, hogy Teleki a Mária Teréziát bemutató dolgozatában utal rá legelőször, azt bizonyítja, hogy a téma már korábban foglalkoztatta, gondolatát csakis Erdélyből hozhatta magával.⁰⁰⁴⁷ Lehetett-e olyan merész és magabiztos húszesztendő korában, hogy Nyugat-Európába érve nyomban véleményt merjen mondani világnézeti kérdésben a kor legnagyobb hírű egyéniségei ellenében? Elég tájékozottnak érezhette-e magát ahhoz, hogy nézeteikkel nyilvánosan szembeszálljon? Az utókor mindeddig úgy ítélte meg, hogy igen. I. Kont pl. azt írja róla,⁰⁰⁴⁸ hogy nem annyira érveinek ereje, mint a szerző merészsége figyelemre méltó, aki fiatalember létére polémiába mer bocsátkozni Voltaire-rel és az enciklopedistákkal. A Magyar Irodalmi Lexikon ennek nyomán „Voltaire és az enciklopedisták ellen hadakozó, a vallást védő könyvnek” nevezi a művet,⁰⁰⁴⁹ míg a magyar irodalom legújabb összefoglaló története egyenesen a felvilágosodás ellen írt „gyűlölködő vitairat”-nak mondja. Hasonlóképpen Voltaire-ellenes célkitűzését hangoztatja a legfrissebb művelődéstörténeti összefoglalás is.⁰⁰⁵⁰

Ha csak a Kont véleményében szereplő két tényezőt, a szerző fiatal korát és a vállalkozás merészségét vetjük össze Telekinek ez időben írt leveleiből és naplójából kibontakozó egyéniségével, kétségeink támadnak a feltételezés igazsága felől. A szerző fiatalember, aki serdülő éveit marosszéki és fogarasföldi udvarházakban és egy falusi parókian, Bod Péter mellett töltötte. Közben súlyos betegségen esett át, ami nem maradhatott rá hatás nélkül, hosszú időre megfosztotta mindattól, ami egy gazdag és előkelő fiatalember életét meg szokta szépíteni. Egyedül az olvasás, a tanulás öröme maradt meg számára. De amennyi vigaszt jelentettek a szellemi örömök, annyi fájdalmat is okoztak neki: a betegség éppen a tanulmányait megkoronázó akadémiai tanulás lehetőségét tette kétségessé, amit pedig apja már gyermekkorában megígért neki. A fiatal Teleki egy levelében „minden Hectica febrisenél” nagyobb bajának mondja remény és kétség közötti hányódását az utazás miatt, ami „oly nagy Metamorphosist” okozott benne, hogy mindenkinek feltűnik. A közvetlen tapasztalatot sokkal többre tartja a könyvműveltségnél: „tudom én azt hogy egész hetekig tartó a holtakkal való bajlódásából is az ember annyit nem tanul, mint csak egy órányi élőkkel való társalkodásból” – írja.⁰⁰⁵¹ Teleki tehát látni, tapasztalni vágyik, de a betegségen kívül útját állja az akkori politikai helyzet is. Mária Terézia a hétéves háború idején nem engedélyezi a protestáns diákok külföldi tanulását; nemcsak szegény tanulók nem utazhattak, de elutasították főúri fiaknak, köztük Teleki József unokaöccsének, Ádámnak útlevélkérését is. Mindez együtt – mint az idézett levél is bizonyítja – a sóvárgást növelte Telekiben a régóta vágyott tanulási lehetőség után, s éppen nem a fiatalos önhittséget erősítette benne. Ha tehát – mint ahogyan valóban történt – már otthon foglalkoztatta a vallást védő mű gondolata, akkor nem a kor nagyjaival való polemizálás vakmerő vágya adta neki az indítékot, hanem a család hagyományosan vallásos légköre és a mestereitől kapott oktatás szelleme.

Az *Essai*-vel kapcsolatosan Teleki nevelői közül Bod Péter személye érdemel nagyobb figyelmet, aki teológiára és egyháztörténetre oktatta a fiatal grófot. Bod teológiai nézetei –

Révész Imre megállapítása szerint – a coccejanizmus hatásáról tanúskodnak.⁰⁰⁵² Nem közömbös, hogy a coccejanizmus a 18. század közepén már régóta általánosan ismert, megcsontosodott irányzat volt, elfogadása tehát Bod nézeteinek bizonyos konzervativizmusára vall, de a mű szempontjából fontosabb az a tény, hogy egyfajta racionalista teológiai felfogást képviselt, amely a hit és a józan kritika összeegyeztethetőségét hirdette, vagyis Bod felfogása alkalmas volt rá, hogy egy a hit és a ráció kapcsolatával foglalkozó műhöz megadja az első indítékot. Teleki Józsefnek ez időből fennmaradt, nagybátyjához, Ráday Gedeonhoz írt leveleiből megtudjuk néhány akkori, nyilván tankönyvül használt olvasmányának szerzőjét és címét, 1754. február 16-án, tehát magyarigeni időzése idején írt levelében⁰⁰⁵³ pl. Johann Friedrich Stapfer *Institutiones Theologiae Polemicae* című, ötkötetes latin nyelvű munkájának elküldésére kérte Rádayt.⁰⁰⁵⁴

Ezt a művet alaposan áttanulmányozta Teleki, különösen egyik legterjedelmesebb, *De Naturalismo* című, tizedik fejezete keltette fel a figyelmét, amely a második kötet több mint háromszáz lapját tölti ki. Elolvasta a többi is, köztük a lényegesen rövidebb, mintegy ötven lapot kitevő hetedik, *De Deismo* című fejezetet, amelynek elején a szerző az ateizmus, a deizmus és a naturalizmus, főképpen a két utóbbi fogalom közti különbséget tárgyalja teológiai szempontból. Miután elmondja, hogy a deisták hisznek isten létében, de tagadják a gondviselést, a naturalisták viszont a kinyilatkoztatás és a misztériumok igaz voltát nem fogadják el, így folytatja: „Azok, akiről ez a társaság a nevét kapta – az erős lelkek, des Esprits forts, s ezt az elnevezést igen kedvelik – kiemelkedő tudásuktól felfuvalkodva a tömegek fölött állónak tartják magukat; következőképpen akik nyíltan bevallják egyetemes szkepticismusukat, a gyűlöletes „atheista” nevet azonban nem akarják vállalni, arra törekcsenek, hogy nézeteik és társaságuk számára valamiféle tisztas álnevet találjanak: igen helyesen kezd az ékes szavú *De La Bruyère* a *Caractères de ce siècle* XVI. fejezetét az Erős lelkekről a következőképpen: *Vajon tudják-e az Erős lelkek, hogy ironikusan nevezik így őket? Van-e nagyobb gyöngeség annál, mint bizonytalannak lenni a lét, az élet, az érzékek, az ismeretek eredete és célja felől?*”⁰⁰⁵⁵

Teleki művének témája, sőt szellemesen megfogalmazott címe is nyomon követhető tehát Stapfer műve nyomán La Bruyèreig. Nem lehetetlen, hogy Teleki már ekkor eredetiben ismerte La Bruyère munkáját; könyvtára „Morale” szakjában megtalálható volt a könyv brüsszeli, 1697. évi kiadása, de hogy mikor szerezte meg a kötetet, nem állapítható meg.⁰⁰⁵⁶ Stapfer a továbbiakban terjedelmes jegyzetanyagában részletesen foglalkozik az angol deisták legismertebb képviselőinek, Anthony Collinsnak, Thomas Chubbnak, John Tollandnak, Matthew Tindalnak különféle nézeteivel. Hogy Teleki ismerte-e műveiket s a velük kapcsolatos angol polemikus irodalmat, nem tudjuk, de az a tény, hogy könyvtárának teológiai és filozófiai anyagában feltűnően nagy számban találunk angol szerzőktől származó munkákat a 17. század végéről és a 18. század első feléből, arra mutat, hogy a deista, illetve „naturalista” nézeteket inkább az angol tudományos irodalomból ismerhette meg és tanulmányozhatta először, mint a francia felvilágosodás íróinak alkotásaiból.

Milyen céllal és kiknek írta Teleki az *Essai*-t? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához magának a műnek a szövegéhez kell fordulnunk.

Az *Essai* nem nagy terjedelmű írás, első kiadása 102, a második 128 tizenkettedrét lapra terjed. A szerző beosztása szerint bevezetésre és 11 fejezetre tagolódik, belső szerkezete és mondanivalójának logikája alapján azonban négy részre oszlik, amelyek között az első és a harmadik rövidebb, a második és a negyedik pedig hosszabb. A négy rész az 1., a 2-7., a 8. és a 9-11. fejezetekből áll, s a mű mondanivalójának vizsgálatakor e logikai tagozódást vesszük alapul, nem az eredeti fejezetbeosztást. A kötet felépítése igen világos és áttekinthető: az első és a harmadik rövid rész Teleki téziseit, a második és a negyedik pedig a hozzájuk tartozó bizonyítást tartalmazza. Arra a kérdésre, hogy mi a mű célja, az első fejezet adja meg a választ. Teleki József megállapítja, hogy a kereszténységnek két nagy ellenfele van, az

erőszakos és a tudatlanságra építő babonásság és az óvatosan támadó, a tudásra apelláló hitetlenség. Minthogy a babonásság a tudás terjedésével arányosan veszít erejéből és egyre inkább viaszosul, a továbbiakban nem foglalkozik vele, csak a hitetlenségről (így nevezi Teleki a Stapfer-műben „naturalizmus”-ként tárgyalt felfogást, tehát a kinyilatkoztatást és a misztériumokat tagadók nézeteit) kíván szólni, amely viszont terjedőben van, és a vallás legveszedelmesebb ellenfele lett. Teleki kijelenti, hogy nem célja vitatkozni a hitetlenekkel, sem meggyőzni őket; művét a hívőknek szánja, őket akarja megnyugtatni, hogy a vallás tanításai a ráció fényénél sem nevetségesek, s hogy nincs igazuk azoknak, akik úgy gondolják, elég, ha gúnyosan nyilatkoznak a vallásról, s máris megilleti őket az esprit-fort elnevezés. Az is kiderül a szövegből, hogy a szerző nem elsősorban azokat a szellemi nagyságokat veszi célba, akik a hitetlenek közé tartoznak, hanem a félművelt közemberek gúnyolódása ellen akarja felvértezni a hívőket: El is érték ezek az emberek, ebben a' magok végeket, hogy némelly tudományokról híres embereket, a' magok pártokra hajthattanak; 's ahozképest már most, a' legtudatlanabb embereket is a' magok hálójokba akarják keríteni, amazoknak az ő tekintetek által mintha ugyan amazok ezeknek minden jeles minéműségekben is azonnal részesülnének, mihelyt ezeknek az ő hibás vélekedéseiket bévennék.”⁰⁰⁵⁷ Ez volt Teleki jellegzetes magatartása kora tudósai és írói iránt: a maga meggyőződésén át bírálta őket, vallásellenes nézeteiket elvetette, de elismerte képességeiket vagy teljesítményük bizonyos részét.

A mű második része, két egymásra épülő szakaszra bontva, a vallás és a ráció összeegyeztethetőségével foglalkozik. Az első szakasz (2–4. fejezet) azt bizonyítja, hogy a kereszténység tanítása nem lehetetlen, a második pedig (5–7. fejezet) az előzőre támaszkodva azt vizsgálja, hogy amennyiben igaz lehet, igaz-e vagy sem. E fejtegetésekből kiviláglik, hogy Teleki valójában nem elsősorban polemikus céllal írta művét. Kijelenti ugyanis, hogy a hitetlenek által vallott természetes vallás és a keresztény vallás tanításai nincsenek ellentétben egymással, mindkettő megtalálható a bibliában, az első mintegy benne foglaltatik a másodikban. A lényeges különbség a csodák és a misztériumok kérdésében van köztük; ezeket csak a keresztények fogadják el. A munka célja e „többlet” racionálisan elfogadható voltának igazolása. Teleki ezt a tételét is Stapfer munkájából merítette; nála a naturalistákról szóló fejezet második proposíciója így hangzik: „A természetes és a kinyilatkoztatott vallás nem zárja ki egymást, s az utóbbi sem nem vesz el semmit az első tökéletességéből, sem egyik a másiknak nem mond ellene, sőt megállhatnak egymás mellett.”⁰⁰⁵⁸

A harmadik részt alkotó 8. fejezetben Teleki az előzmények alapján bebizonyítottnak tekinti a kinyilatkoztatás igazságát, kijelenti, hogy nem a keresztény hívő dolga szembeszállni a hitetlenek nézeteivel. Álljanak elő ők a bizonyítékaikkal, mutassák meg, hogy hol és miben hamis a keresztény tanítás – vagyis nemcsak ő maga nem akar polemizálni, de akiknek a könyvét szánja, azokat is inti, hogy ne kezdeményezzenek vitát ellenfeleikkel.

A negyedik rész (9–11. fejezet), három pontba sűrítve mondanivalóját, a keresztény tanítások magasabbrendűségéről, illetve előnyeiről szól a hitetlenek vélekedéseivel szemben. Az első pont szerint a lélek halhatatlanságába vetett hit boldoggá tesz, a második azt mondja, hogy az igazi kereszténység erényesebbé, becsületesebbé kell hogy tegye az ember magatartását, a harmadik pedig azt példázza, hogy a lélek halhatatlanságában hívő bátrabban száll szembe az élet bajaival, és rettenthetetlenebbül néz szembe a halállal is, mint azok, akiknek felfogása szerint az elmúlással minden véget ér.

Az elmondottakból világosan kitűnik Teleki célkitűzése és művének szelleme, s bebizonyosul az is, hogy honnan vette megírásához az első indítékot. Ha viszont közelebbről megvizsgáljuk a könyv szövegét, további szellemi hatások nyomát is felfedezhetjük rajta.

Műve elején Teleki leszögezi, hogy csak egyetlen, minden keresztény felekezet által elfogadott tételt kíván tárgyalni, konkrétan azt, hogy a biblia isteni kinyilatkoztatás; a vallás

részletesebb igazolására sem terjedelmi kötöttségei miatt nem vállalkozik, sem képességeit és felkészültségét nem érzi elegendőnek ehhez. Abbadie, Ditton és más neves szerzők művei után úgysem állíthatja senki szerénytelenség nélkül, hogy újat tudna mondani a témáról.⁰⁰⁵⁹ A Teleki említette két szerző írásai közül Jacques Abbadie művei a 17. század második felének legnagyobb hatású apologetikai alkotásai voltak, hírnevére jellemző, hogy nemcsak protestáns hitfelei, de a katolikus szerzők is merítették munkáiból és hivatkoztak rájuk. A *Traité de la vérité de la religion chrétienne* című mű közvetlen hatása azonban nem mutatható ki Teleki könyvében, nem is volt meg sem az ő, sem Bod Péter könyvtárában; lehetséges, hogy ismerte, de előfordulhat az is, hogy csak mint ismert és tekintélyes szerzőre hivatkozik Abbadie-re.⁰⁰⁶⁰

Más a helyzet Humphrey Ditton esetében.⁰⁰⁶¹ Az ő nevére bizonyosan Stapfer Institutionesében figyelt fel Teleki, ahol a következőket olvashatta róla: „Ami az elsőt, vagyis ennek a históriának az igaz voltát illeti, azt ama nagy híró angol matematikus, a keresztény tanítás terén igen nagy érdemeket szerzett Humphrey Ditton ilyen elvekből úgy bebizonyította, hogy ellenfelei mindmáig sem tudtak semmit felhozni ellene. Ld. Die Wahrheit der Christlichen Religion aus der Auferstehung Jesu Christi...”⁰⁰⁶²

Ditton jellemzése és a róla szóló magasztaló sorok nyilvánvalóan felkeltették Teleki érdeklődését. Nemcsak azért, mert Stapfer azt állítja, hogy Ditton érvelését mindeddig még nem sikerült megcáfolni, hanem feltételezhetően Ditton matematikus volta is közrejátszott ebben, hiszen kétszeresen rokon érdeklődésű tudóst remélt művében megismerni Teleki. Ez a magyarázata annak, hogy amikor Svájc felé utaztában az első stáción, Regensburgban két könyvet vásárolt magának, az egyik Ditton művének Stapfernél említett német kiadása volt. Megszerzését nagyon fontosnak érezhette: „Vettem Dittont kötésestül 1 Ft” – jegyezte be költségnaplójába.⁰⁰⁶³ s Arra is van bizonyíték, hogy az Essai fogalmazása idején valóban forgatta a könyvet; szennylapján a következő bejegyzés olvasható: „Josephus C. Teleki de Szék Ratisbonae die 17 Julii 1760.” Minthogy azonban Teleki nem 1760., hanem 1759. július 17-én járt Regensburgban, nyilvánvaló, hogy a bejegyzés nem a vásárlás napján kelt, hanem az *Essai* írása idején, 1760-ban; tévesen azt az évszámot írta be a kötetbe, amely akkor volt érvényes, amikor utólag meg akarta örökíteni a vásárlás emlékét.⁰⁰⁶⁴

A könyv hatása a Teleki-mű tartalmán is kimutatható, bár Ditton 640 lapos munkája természetesen sokkal igényesebb feldolgozása tárgyának, mint Teleki brosrúja; felépítésére és mondanivalójára azonban nyilvánvalóan rányomja a bélyegét. Dittontól vette át Teleki azt az ötletet, hogy a keresztény és a deista felfogás közötti különbséget egyetlen tanításban, a Jézus feltámadásáról szóló tanban demonstrálja. A feltámadást a második részben Dittonéhoz hasonló történeti érvekkel bizonyítja.⁰⁰⁶⁵ Ditton hatását mutatja továbbá a Teleki-mű negyedik része, amely arról szól, hogy a feltámadás reménye erőt ad az élet megpróbáltatásaiban és bátorítja a haláltól rettegőt. A *Die Wahrheit der Christlichen Religion...* tematikája persze gazdagabb, tárgyalásmódja szakszerűbb nemcsak teológiai, de természettudományi, matematikai tekintetben is. Ditton – s hatására Teleki is – bizonyításában gyakran felhasznál természettudományi példákat, mint képzett, hivatásos matematikus azonban mindig érzékeltetni tudja, hogy csak tételeit megvilágító példaként szerepelteti őket, de nem tesz egyenlőségjelet a matematikai és a teológiai tételek között; a tanulmányai kezdetén tartó Teleki e tekintetben olykor kevésbé árnyaltan fogalmaz. Teleki javára szóló különbség figyelhető meg viszont könyve hangvételében, amikor világnézeti ellenfeleiről szól. Ditton kérlelhetetlen: a hitetlenekre váró túlvilági büntetést emlegeti, kétségbe vonja erényességüket, és nézeteiket romlottságuknak tulajdonítja. Teleki mérsékeltebb, különösen az – egyébként Ditton nyomán írt – utolsó fejezetben, amikor azt mondja, hogy a keresztény meggyőződés hatására magasabb rendű morális magatartásnak kellene létrejönnie. Dittonnal ellentétben ő elismeri, hogy a hitetlenek között is van példa

erkölcsi kiválóságra, csak úgy véli, hogy ez nem elveikből következik, hanem azok ellenére jön létre.

Stapfer és Ditton könyvei Teleki művének teológiai, apologetikai forrásai voltak. A mai olvasóban azonban a kötet elolvasása után az a meggyőződés alakul ki, hogy bár a brosúra a vallás egyik alaptételével foglalkozik, mégsem annyira apologetikus műnek tekinthető, hanem inkább egy, a filozófiai gondolkodás módszerességét, a deduktív logikai bizonyítást látható élvezettel alkalmazó fiatal szerző filozófiai-metafizikai traktátusának. Különösen a második rész kelt ilyen benyomást. Ebben Teleki – mint mondtuk – először azt állítja, hogy a kereszténységnek az a tanítása, mely szerint a biblia isteni kinyilatkoztatás, nem lehetetlenség. A „naturalisták” felfogásában lévő ellentmondásra utalva kijelenti, hogy a világ semmiből való teremtése, amelyet ők is elfogadnak, nem kisebb dolog, mint a kinyilatkoztatásban foglalt csoda. (Csodákat egyébként Teleki csak a szabad akarat következtében a teremtésben támadt rendetlenségek kiegyenlítésére ismer el, a természet világában nem; ott – véleménye szerint – kezdettől fogva a természet törvényei uralkodnak.) Kijelenti, hogy a misztériumokról keveset tudunk, de mint mondja, a fizikából ismeretes, hogy valaminek a nem ismerése nem jelenti szükségképpen, hogy az nem is létezhet. Gondolatmenetének az a lényege, hogy mivel a bibliában a természetes vallásnak és a morálnak minden, a ráció fényénél is igaznak elfogadott tanítása megtalálható, feltételezni lehet, hogy a többi tanítása is igaz. Egyrészt azonosítja istent a rációval, másrészt a priori feltételezi a teremtő szeretetét teremtményei iránt, s ennek alapján lehetetlennek tartja, hogy isten a rációt meghaladó kijelentéseiben megcsalja teremtményeit. Ez az utóbbi gondolatmenet feltűnő módon hasonlít Descartes istenbizonyítékának érveléséhez; lehetséges persze, hogy Teleki fejtegetésébe nem közvetlenül Descartes írásaiból került be, hanem a hatását magán viselő racionalista teológia csatornáin át jutott el hozzá.

Az a priori igazságokra épülő, deduktív módszerrel levont következtetések pedig Leibniz módszerét idézik, s a német filozófus műveinek hatását több, az *Essai*-ben található állítás és összefüggés valószínűsíti. Leibniz *Théodicée*-jének *Discours préliminaire*-jében olvashatta pl. Teleki, hogy nincs igazi konfliktus hit és értelem között, de fölösleges bizonyítani tudni a misztériumokat, amelyek úgyis csak részben érthetők meg, mint ahogy a fizikai folyamatokra is csak bizonyos mértékig van magyarázat.⁰⁰⁶⁶ A legnyilvánvalóbb utalás Telekinek az a mondata, amely Leibniz legismertebb, ma is leggyakrabban emlegetett tételét visszhangozza: „...mindazáltal ez a világ, a’ mennyiben az, az Istennek munkája, épen olyan tökéletes, a’ mitsodás tsak lehet”⁰⁰⁶⁷

Ugyancsak Leibniz *Théodicée*-jének ismeretére utal közvetve a 124. lapon olvasható Bayle-idézet is. Ismeretes, hogy Pierre Bayle művei – egyebek mellett – egy, a világban létező rossz problémája körül támadt vita egymást követő megnyilvánulásai voltak. A *Dictionnaire historique et critique* két kiadása, valamint a *Réponse aux questions d’un provincial* című műve – többek között – Bayle nek az ortodox teológusokkal vívott polémiaja újabb és újabb megállapításait, nézeteinek részletesebb kifejtését tartalmazta. Leibniz *Théodicée*-je viszont kifejezetten egy, (már Bayle halála után) az ő nézeteivel polemizáló írásnak készült.⁰⁰⁶⁸

A kortársak és a következő generáció számára, amelyhez Teleki is tartozott, a műveknek ez a polemikus aktualitása is igen fontos lehetett. Joggal feltételezhető, hogy Teleki nemcsak azért szerezte meg magának Bayle műveit, a *Dictionnaire historique et critique* mindkét kiadását, a hozzá tartozó „Supplément”-okat, a *Réponse aux questions d’un provincial*-t, sőt folyóiratát, a *Nouvelles de la République des Lettres*-t is, mert tudott a szerző nagy jelentőségéről a kor szellemi életében, hanem azért is, mert egy számára fontos világnézeti tárgyú párbeszéd egymást követő megnyilatkozásaiként összetartozó, egymást kiegészítő munkáknak tekintette őket. Természetesen megvolt a könyvtárában Leibniz *Théodicée*-je is. Az *Essai*-be illesztett Bayle idézet kiválasztása is érthetetlen lenne, ha nem

azért esett volna rá Teleki választása, mert – Leibniz műveinek tételeire gondolva – a fogalmazás során természetesen asszociálódott hozzájuk Bayle munkája.

A Teleki művén kimutatható Leibniz-hatás a neves német filozófus szellemi befolyásáról tanúskodik az ötvenes évek erdélyi szellemi életében. Leibnizet már nem sokkal halála után kezdték elavultnak tartani, egyrészt a priori érvelése miatt, másrészt pedig mint a spekulatív metafizika teológiai képviselőjét, de Wolff népszerűsítő hatása és a német egyetemeken tanító Wolff-tanítványok révén egészen az ötvenes évek végéig elevenen hatott, elsősorban Észak- és Közép-Európában; utóbb, az optimizmus kérdésének előtérbe kerülése, Pope, majd Voltaire műveinek hatása nyomán ismét Európa-szerte emlegették a nevét, ekkor azonban már jobbra kritikus éllel. Az a tény, hogy Teleki gondolkodására nemcsak Leibniz nézetei nyomták rá a bélyegüket, hanem spekulatív okfejtése és érvelési módja is, részben nevelőjének, Bod Péternek némileg konzervatív gondolkozásával, részben pedig a Teleki által ugyancsak ismert és olvasott Wolffnak a hatásával magyarázható. A korabeli magyar oktatásügy szelleméhez képest azonban Leibniz és Wolff nézeteinek hatása semmiképpen sem tekinthető az elmaradottság jelének, hiszen a magyar szerzetesi gimnáziumok tankönyveibe is Teleki tanulóéveivel csaknem egy időben kezdett csak behatolni a szellemük; a wolffi filozófiát népszerűsítő Baumeister-féle Compendium pedig még később, az 1760-as évek végén lett egységesen elrendelt tankönyv az erdélyi református kollégiumokban.⁰⁰⁶⁹ Teleki gondolkodását utóbb természetesen nagymértékben formálták külföldi tanulmányútjának tapasztalatai, nézeteire az empirikus gondolkodás egyik-másik képviselőjének, Newtonnak és Locke-nak tanításai is erősen rányomták a bélyegüket, s kialakították jellegzetesen eklektikus gondolkodásmódját.

Mindezek után foglalkozni kell azzal a kérdéssel, mi az oka annak, hogy az *Essai*-t korának és az utókornak nem egy kritikusa Voltaire nézeteivel polemizáló műnek tekintette.

Galántai Fekete János említett versebe szőtt bírálata a „Kándid”-dal hozza összefüggésbe a broszúrát. Kétségtől jó szemmel fedezte fel Teleki művében Leibniz hatását, s feltehetően a korábban idézett, „a lehető legjobb világ” emlegetése idézte fel benne Voltaire *Candide*-ját. Galántai Fekete János verse azonban a század végén keletkezett – mint a benne emlegetett élő és már meghalt személyek neve tanúsítja, valamikor 1789 és 1799 között –, s a szerző bizonyosan nem bajlódott megírásakor Voltaire műve hatásának kronológiai lehetőségével. Nincs ugyan kizárva, hogy Teleki az *Essai* írása idején már ismerte Voltaire regényét, amely 1759 márciusában került könyvpiacra, hiszen 1759 őszén kezdte írni a maga munkáját; nem lehetetlen, hogy Voltaire új műve hamarosan eljutott Erdélybe, mégsem valószínű, hogy 1759 márciusa és júniusa között az úti előkészületekkel elfoglalt Teleki kezébe került volna. Svájcban pedig többnyire feljegyzi a számára fontos, s különösen az aktuális könyvek megszerzését, a *Candide*-ot azonban nem említi. A *Candide* ismerete vagy nem ismerete azonban nem változtat azon a tényen, hogy a Teleki-mű az előbbieken kimutatott hatásoknak köszönheti létrejöttét.

A későbbi kritikák egyébként sem a Galántai Fekete János által feltételezett *Candide*-dal összefüggésbe hozható passzusra, hanem Teleki műve utolsó fejezetének egyik szakaszára alapítva kapcsolják az *Essai*-t Voltaire személyéhez: „Még amaz újabb *Erős Lelkek* között legnevezetesebbet is, a kit ha név szerint ki nem nevezünk is, minden esmér, mihelyt csak egy legkisebb hideglelés kezdett vólt is környékezni, azonnal elrémült, és sokkal inkább reszketett, mint a’ keresztyén Vallás által megerősített akármely nyomorult vén asszony” – s a gyengébbek kedvéért lapalji jegyzetben azt is hozzáteszi: „A’ mint erről csak *Genévában* is eleget lehetett hallani.”⁰⁰⁷⁰

Szembeötlő, hogy a Voltaire-ről szóló sorok nem az író valamelyik művére, hanem a személyére, magatartására utalnak, a lapalji jegyzet pedig arra vall, hogy Teleki Genfben szerezte az információt. Tudjuk Teleki naplójából, hogy svájci útja legelején, egy két napos bázeli időzés után Genfbe utazott. 1759. augusztus 7-én egy Strassburger nevű genfi német

lelkész (akihez a szinte véletlenül megismert augsburgi esperes, Urlsperger adott neki ajánlólevelet) és egy Pallard nevű ékszerész társaságában elment Voltaire-t meglátogatni. Ismeretes, hogy naplója csak rövid beszámolót tartalmaz a délutánról, s egy másik, részletesebb leírást közlő naplókötetre utal benne, amely nem maradt fenn.⁰⁰⁷¹

A látogatás körülményeinek rövid vázolója után Teleki az őt jellemző megfigyelőkészséggel tömören leírja Voltaire külsejét. „Maga igen száraz ember, és csak nem a halál néz ki belőle, s szemei ugyan elég elevenek” – írja róla, s e véleménye egybevág más, ez idő tájt és később Voltaire-nél járt látogatók megfigyelésével.

Ezután korát és kedélyét festi: „Öreg már, de elég tréfás és vidám”, majd feljegyzi, amit nézeteiről és viselkedéséről hallott: „A vallásról nem sokat állít. Mikor beteg, *akkor a mint mondják* igen félénk és alaton szívé” (az én kiemelésem – Cs. D.). E sorokból kétségteljesen nem csendül ki rokonszenv, de ellenszenvet és gyűlöletet sem lehet kiolvasni belőlük, inkább kíváncsiságot és egy olyan nevezetes személyiség iránti érdeklődést, akihez a látogatót nem fűzi különösebb vonzalom. Az az észrevétele, hogy Voltaire félt a haláltól, nem feltétlenül gúnyos vagy rosszindulatú megállapítás a vendég részéről, mivel ez olyan közismert tény volt, hogy nemcsak ellenségei, de barátai és volt barátai is sokszor szóvá tették, s kései életrajzírói is mindig megemlékeznek róla. II. Frigyes már említett, később Teleki által megvásárolt költeményei is tartalmazznak egy Voltaire-hez szóló verset, amelyben a király Voltaire e rettegését teszi szóvá.⁰⁰⁷² Teleki nyilván ekkor hallott róla először, de az is nyilvánvaló, hogy egy futó látogatás és a meglátogatott híresség magatartásáról szerzett rövid információ nem jelenthetett számára elegendő indítékot az illető nézeteinek a megtámadására. A Voltaire-ről szóló értesülés kapóra jöhetett Telekinek Dittontól vett tétele illusztrálására. Az „a mint mondják” szavak feltételezhetően kísérrőire vonatkoznak, akiket, mint minden genfi lakost, nagymértékben foglalkoztatott a néhány éve Genfben, majd Genf közelében letelepedett Voltaire személye, annál is inkább, mivel 1759 őszén már nem egy összetűzése támadt a város vezetőségével. Nem lehetetlen az sem, hogy az információ a Teleki által Genfben ugyancsak személyesen megismert Jacob Vernet-től, az egyetem teológiai professzorától származott, akit személy szerint is különösképpen érdekelt Voltaire magatartása a halállal szemben, mivel ő maga, aki eredetileg klasszika-filológusnak készült, egy sorsdöntő élmény hatására cserélte fel a klasszikus tanulmányokat a teológiával, amikor ifjúkorában egy alkalommal szemtanúja volt annak, mennyire megkönnyítette egy haldokló utolsó óráit Bénédict Pictet bátorító vigasztalása.⁰⁰⁷³ Teleki Genfben Vernet professzort is meglátogatta, de beszélgetésük témáit nem jegyezte fel, így a következőkben foglaltak csak egy feltételezhető lehetőséget vizsgálnak meg.

Jacob Vernet sokat mondhatott Telekinek Voltaire-ről, akivel évek óta tartó, levélbeli, majd személyes kapcsolatban állt. Egyéniségét a felvilágosodás eszméi iránti, belátáson alapuló megbecsülés és önfejűsége, zsarnokoskodásra hajló természet jellemezte.⁰⁰⁷⁴ Vernet ifjú éveiben tett itáliai útja során személyesen megismerkedett és annyira összebarátkozott Montesquieu-vel, hogy az író őt bízta meg *De l'esprit des lois* című műve Genfben készített kiadásának gondozásával, s e munka során Vernet több olyan szövegmódosítást végzett, amelyet maga a szerző is elfogadott és a második kiadásban megtartott. Kezdetben Voltaire is hasonló szolgálatra kívánta megnyerni a genfi teológust: művei kiadásának felügyeletére kérte. Bár Vernet erre nem vállalkozott, továbbra is leveleztek egymással, s amikor Voltaire körülményei úgy alakultak, hogy Berlint elhagyva nem telepedhetett le Franciaországban, Vernet biztatásának nagy része volt abban, hogy Genfet és környékét választotta lakóhelyéül, remélve, hogy a liberálisabbnak vélt protestáns szellemű városban háborítatlanul dolgozhat. Reménye nem vált be, hamarosan különféle összeütközései támadtak a város vezetőivel, elsősorban a papsággal s személy szerint Vernet-vel is, legfőképpen a D'Alembert által írt *Genève* című *Enciklopédia*-cikk miatt.⁰⁰⁷⁵ Kapcsolatuk megromlott, s Voltaire a nyilvánosság

előtt nemegyszer gúnyolta és ócsárolta korábbi barátját. Ennek ellenére nem valószínű, hogy Teleki Vernet-től élesen Voltaire-ellenes, ellenséges hangú információkat kapott volna.

Vernet ugyanis – ahogyan René Pomeau hangsúlyozza – mindvégig mértéktartó hangon nyilatkozott Voltaire-ről.⁰⁰⁷⁶

Ha megpróbáljuk a rendelkezésre álló források alapján megállapítani, mit tudhatott Teleki ebben az időben Voltaire-ről, mely munkáit ismerhette, s olvashatott-e olyan Voltaire-műveket, amelyek nem általában véve tükrözik az író deista felfogását, hanem kifejezetten a Teleki által tárgyalt, a kinyilatkoztatott vallással kapcsolatos nézeteit tartalmazzák, további bizonyítékokhoz jutunk arra vonatkozólag, hogy lehetett-e Teleki művének célja Voltaire nézeteinek a bírálata.

Bizonyosra vehető, hogy Teleki már Erdélyben legalábbis hallott Voltaire személyéről, bizonyos műveiről, polémiáiról, így pl. 1753-as összeütközéséről Maupertuis-vel. Teleki bátyjának göttingai kísérője, Halmágyi István ugyanis naplójában meglehetősen részletességgel ír a vita nemzetközi politikai és személyes vonatkozásairól, s mivel Halmágyi hazatérése után is szoros kapcsolatban állt a Teleki-családdal, valószínűleg beszélt előttük a nagy port felvert ügyről.⁰⁰⁷⁷ Ez a vita eredetileg egy fizikai probléma körül támadt. A leideni Koenig professzor közzétett egy állítólagos Leibniz-levelet, amelynek valódisága esetén Maupertuis, a berlini akadémia elnöke egyik, a legkisebb hatás elvével kapcsolatos megállapításának prioritása kétségesse vált. A vitába Voltaire is bekapcsolódott, s írásában – többek közt – nevetségessé tette Maupertuis-nek egy fizikai tételre alapított istenbizonyítékát, s az ügy más vonatkozásait is. A *Le Diatribe du docteur Akakia* című szatirikus írás nagy feltűnést keltett, s Voltaire magára haragította vele II. Frigyes, aki korábban azon fáradozott, hogy véglegesen Berlinbe csalogassa őt. A király azt vette tőle rossz néven, hogy nevetségessé tette akadémiajának elnökét, s hogy egyáltalán nyilvánosságra hozta a művet, amelyen különben kéziratban maga is jól mulatott. Hóhérral megégettette a szatírárt, ami nagymértékben hozzájárult Voltaire és II. Frigyes kapcsolatának elmergesedéséhez. Maupertuis azonban ezt nem tekintette megfelelő elégtételnek, örökre elhagyta Berlint, s Bázélben, Johan Bernoulli házában keresett menedéket. Teleki, aki Halmágyi révén már az ügy korábbi szakaszában értesülhetett az eseményekről, később Bázélben bizonyosan sokat hallott a vitáról. Naplójából tudjuk, hogy Maupertuis Teleki odaérkezése napján halt meg Bernoulli házában, s azt is, hogy Bernoulli később két, Maupertuis-ről szóló emlékbeszédet adott Telekinek elolvasásra. Bernoullitól persze nyilvánvalóan főleg a vita tudományos vonatkozásairól értesülhetett, amelyek élénken foglalkoztatták a kor tudósait. Így Teleki későbbi párizsi barátja, La Condamine a Bernoulliakhoz írt leveleiben többször foglalkozik az üggyel, némileg kritikus hangon szólva Maupertuis álláspontjáról. Teleki naplójából azt is megtudjuk, hogy Bázélből Hollandia felé utaztában a mannheimi választófejedelemmel e polémiáról beszélgetett.⁰⁰⁷⁸ A Bernoulli-testvérek és Maupertuis kapcsolatához az is hozzátartozik, hogy Maupertuis Newton nézeteinek egyik legelső híve volt Európában, megelőzve ebben bázeli barátait; Voltaire és barátnője, Mme du Châtelet pedig Maupertuis személyes tanításából és leveleiből szerezte természettudományos műveltségének alapjait.⁰⁰⁷⁹

Voltaire művei közül Teleki – kéziratok könyvtárkatalógusai szerint – három 1760 előtt megjelent kiadványt birtokolt, azaz ismerhetett az *Essai* megírása idején.⁰⁰⁸⁰ Ez az adat persze sem azt nem zárja ki, hogy e műveket csak később szerezte meg magának, sem pedig azt, hogy esetleg már korábban olvasott más, a tulajdonában nem lévő Voltaire-műveket is.

Megvolt könyvtárában a *La pucelle* 1755. évi kalózk kiadása (később az 1762. évi, a szerző által hitelesített első kiadást is megszerezte), de ez a szatirikus epikus költemény antiklerikális színezete ellenére sem hozható összefüggésbe az *Essai*-vel, mert benne az író elsősorban Jeanne d'Arc történelmi szerepének a francia katolikus egyház általi torz és groteszk interpretálását teszi nevetségessé.

Megvolt továbbá a könyvtárban hat kötetben az *Essai sur l'histoire universelle depuis Charlemagne* című mű (Basel, 1754–1758), amelyben Voltaire, mint minden történeti tárgyú munkájában, szembeszállt a hagyományos történetírással, amely a kereszténységnek és előzményeinek a történetére szűkítette le a históriát. Bár az író ezzel is a felvilágosodás ortodoxia-ellenes eszméinek adott hangot, a könyv az *Essai* tárgyához csak igen áttételesen lenne kapcsolható.

Birtokában volt végül Telekinek Voltaire nagy hatású *Elemens de philosophie de Newton* című műve (Amsterdam, 1738), amely – amennyiben csakugyan ismerte az *Essai* megírása idején – feltétlenül számot tarthatott az érdeklődésére, de nem olyan módon, hogy Voltaire-ellenes mű írására sarkallotta volna. E Voltaire-mű ugyanis – amely tematikus csoportosításban ismerteti Newton nézeteit – részletesen szól Newtonnak Leibnizcel ellentétes metafizikai tanításairól, s így felkelthette a Leibniz- és Wolff-műveken nevelkedett Teleki érdeklődését, sőt esetleg a tanultak részbeni felülvizsgálatára is készíthette. Voltaire Newtont ismertető művének köztudottan nagy jelentősége volt a kontinensen a newtoni tanítások elismertetésében, de hatásának lényege nem elsősorban a leibnizi és a newtoni metafizikai felfogás ellentéteinek megvilágításában mutatkozott meg, hanem a newtoni szemlélet térhódításának meggyorsításában a karteziánus felfogás rovására. Teleki az *Essai* bevezetésében Newtont mint a legnagyobb csillagok egyikét említi éppen Leibniz és a Bernoulli-testvérek társaságában, de nem tudjuk, olvasott-e tőle valamit vagy csak hallomásból ismerte korszakos jelentőségét. Lehetséges, hogy Voltaire munkája hatott rá, de valószínűbb, hogy bázeli mestereinek, az 1730-as évek óta newtoniánusoknak számító Bernoulli-testvéreknek, majd párizsi barátjának, Clairaut-nak (aki az angol tudós egyik legkorábbi híve volt a kontinensen) köszönhette ismeretei ilyen irányú kiteljesedését. Ha feltételezzük is, hogy Teleki az *Essai* írásakor még teljes egészében Leibniz nézeteit vallotta, akkor sincs okunk úgy vélekedni, hogy a fiatal gróf Voltaire e műve miatt kívánt volna fellépni ellene, hiszen Newton és Leibniz ellentéte nem érintette Teleki művének célját, a keresztény vallás racionális igazolhatóságának bizonyítását. Teleki minden jel szerint csak általánosságban hallott róla, hogy Voltaire a vallás és az egyház ellenfele. Az *Essai* előtt írt Voltaire-művek általában nem is a Teleki által tárgyalt kérdéssről szólnak, bár a vallással és istennel kapcsolatos kérdések természetesen fontos szerepet kapnak bennük. Legkorábbi műveiben Voltaire inkább a jutalmazó és büntető, a teremtményeit kárhozatra küldő Isten kegyetlenségével foglalkozik (pl. *Épître à Uranie*), majd a biblia történeti valószínűtlenségéről, a csodák elfogadhatatlanságáról ír (*Sermon des cinquante*), a negyvenes évek végétől pedig a rossz jelenléte a világban kerül érdeklődésének középpontjába, s ennek kapcsán válik a Pope tanítványaként számon tartott és az optimizmust képviselő Voltaire a *Désastre de Lisbonne*, a *Socrate*, a *Nouveaux mélanges* és a *Candide* szerzőjévé. A kifejezetten a kinyilatkoztatás ellen szóló főbb műveit később, leginkább a hatvanas és hetvenes években írta. A korábbi műveiben említett témák egyike-másika nem áll távol a Teleki által is érintett kérdésektől, de arra, hogy Teleki ismerte volna őket, nincs semmiféle adatunk. Valószínűleg csak Voltaire deista felfogásának a hírét hallotta, s műve aktualitását kívánta növelni azzal, hogy Dittontól átvett tételét a halállal szemben tanúsított magatartásról egy neves íróval kapcsolatos személyes élményével illusztrálta.⁰⁰⁸¹

Teleki későbbi, az író számos művének megismerése után kialakított véleménye sem a teljes elutasítás álláspontját képviselte. Ezt Galántai Fekete János is megállapította róla, amikor így írt: „...első [ti. Teleki József] Russót, Voltért tudván egyeztetni...”⁰⁰⁸² A Teleki által kedvelt és elismert Voltaire-művek kiválasztásában a gróf világnézete, vallásos meggyőződése játszott a legnagyobb szerepet. Véleményét egy, Péczeli Józsefnek írt levelében foglalta össze: rossz filozófusnak, ha lehet, még rosszabb történésznek mondja az író, aki azonban mint tragédiaíró mindig dicséretet érdemel.⁰⁰⁸³ Nyilvánvaló, hogy Voltaire a legnagyobb nyilvánosságnak szánt színpadi műveiben a legkevésbé radikális mondanivalóit

fogalmazta meg, s Telekinek érthető módon éppen ezek a művei tetszettek a legjobban, amelyekben gyakran az őt magát is leginkább foglalkoztató eszme, a tolerancia gondolata kapott hangot. De Teleki számára Voltaire nemcsak mint drámaíró, hanem mint a drámaírás teoretikusa is jelentőset alkotott; tragédiaírással próbálkozó fiának így ajánlja figyelmébe Voltaire műveit: „Voltaire rossz Philosophus, ha lehet még rosszabb Historicus; ’s még annál is rosszabb keresztyén, vagy-is inkább rosszabb ember, mert a keresztyénségbe éppen Zeró, minden kérdés nélkül nagy Tragikus Poeta volt és a maga tragoediai eleibe helyel helyel jó oktatást tett a tragoediák természete iránt. Azokat meg olvasnod a többek között igen szükségesnek ítélem.”⁰⁰⁸⁴

Az *Essai* révén Teleki egész életére szóló hírnevet szerzett, pedig műve lényegében nem egyéb ifjúkori tanulmányaira támaszkodó dolgozatnál. Sikerét kétségtől annak köszönhetette, hogy számot vetve képességeivel és felkészültségével, nem bonyolódott bele szakszerűséget kívánó részletekbe, hanem a problémák tömör, logikus, világos, de általánosságban mozgó megfogalmazására törekedett. Jogosan keltett elismerést a mű jó stíluskészségre valló, árnyalt, hajlékony franciasága is. Tartalmilag az *Essai* a 18. század közepe erdélyi művelődésének fontos dokumentuma: egyrészt arról tanúskodik, hogy milyen alaposan megismerkedhetett egy tudásra szomjas, érdeklődő ifjú kiemelkedő felkészültségű nevelői segítségével és olvasmányai révén az utolsó félszázad európai filozófiáját foglalkoztató kérdésekkel, másrészt arra is felhívja a figyelmet, hogy a filozófiai tanulmányok a korban nemcsak a bölcsélet tárgyának és történetének elsajátítását tették lehetővé a tanuló számára, hanem a rendszeres filozofikus-logikus gondolkodás módszertani elveinek megismerését és önálló alkalmazását is.

Az „Essai” elterjedése és visszhangja

Az *Essai* első kiadása a szerző költségén jelent meg, tehát ő vette magához valamennyi példányát. A második az ismert amsterdami Rey-kiadónál (amely Rousseau több művét is közreadta) látott napvilágot, s ennek tekintélyes része bizonyára könyvkereskedelmi forgalomba került. Erre vallanak a külföldön megjelent recenziók, s az a véletlenül felbukkant példány, amelynek címlapján a következő bejegyzés olvasható: „acquis et inscrit a la Bibliotheque des Augustins du quartier St Germain a Paris 1770”. A párizsi Ágostonrendiek kolostorába tehát 1770-ben került be a kötet.⁰⁰⁸⁵

Az *Essai* kiadásai közül csak az első kettőnek ismerjük a példányszámát. Az első, Leidenben nyomott és a szerző költségén megjelent kiadás 200 példányban készült, amint Teleki írta, magáncélra, barátai számára; ebből 130 példányt becsomagoltatott Hollandiából közvetlenül hazaküldendő könyvei közé, 20-at magával vitt Franciaországba, 30-at pedig Hollandiában osztott szét.⁰⁰⁸⁶ A második, Párizsban készült és Amsterdamban nyomott kiadás költségeit Duvoisin viselte, s talán ő vállalta a terjesztését is. Ez a kiadás 1000 példányban jelent meg, abból 200-at kapott a szerző, amellyel szabadon rendelkezett. Feltételezhetően olyanoknak is juttatott belőle, akik előzőleg már az első kiadásból is kaptak, nemcsak azért, mert a második sokkal szebb volt annál, hanem mert bizonyosan szívesen tudomásukra hozta a műve iránti elismerést, amit a második kiadás ténye jelentett. Nem tudjuk, hogy Duvoisin valóban terjesztette-e a kötetet, s ha igen, kiknek a körében, vagy esetleg csak Rey, a kiadó gondoskodott a terjesztéséről; ebben az esetben a mű címének szerepelnie kell a korabeli könyvkereskedői címjegyzékekben.

A harmadiknak, a kalózkiadásnak sem a példányszámáról, sem a terjesztéséről nem tudunk semmit.

Teleki marosvásárhelyi könyvtárának katalógusában az első kiadás 10 példánya szerepel, s ugyancsak 10 példányt említ – a kiadás megnevezése nélkül – a pesti

könyvtárkatalógus. Nem lehetetlen, hogy ugyanazokról a példányokról van szó, mivel a két könyvtárkatalógusban nyilvántartott szépszáma azonos mű azt a feltételezést sugallja, hogy bizonyos műveket Teleki idővel átvitt Marosvásárhelyről Pestre.

Az *Essai* tehát nem kis példányszámban került forgalomba, s mivel több recenzió is megjelent róla nyomtatásban, elmondhatjuk, hogy a mű a 18. század második felének gazdag könyvtermésében nem sikkadt el észrevétlenül, hanem ismertté vált és tartós sikert ért el.

Mindenképpen nagy jelentősége volt Teleki József számára Daniel Bernoulli köszönőlevelének, amelyet az első, kezdetlegesebb kiadásból kapott tiszteletpéldányról írt. Ennek a levélnek a hatása alatt határozta el Teleki, hogy a második kiadást volt professzorának dedikálja. Ez esetben a nyomtatott dedikáció nem azt jelentette, hogy az illető biztosította a mű megjelenésének anyagi feltételeit, hanem az ajánlással megtisztelt személyiség tekintélye emelte a mű értékét. Bernoullinak a bevezetésben idézett dicsérő szavai is nyilván megtették hatásukat az olvasókra.

Elismerésnek tekinthető Duvoisin-nek az a gesztusa, hogy vállalkozott a második kiadásra, s rábeszélte Telekit az átdolgozásra, azzal pedig, hogy Rousseau-val összehozta barátját, különösen sokat tett későbbi hírneve érdekében. A nagy író elismerő véleménye a műről – ha nem is valósította meg az átdolgozására tett ígéretét –, mint Liomin előszava tanúsítja, személyes elbeszélések és levélbeli közlés útján hamarosan ismertté vált Svájcban.

Három, nyomtatásban megjelent külföldi recenziót sikerült felfedeznünk az *Essai*-ről: egyet az első kiadásról, kettőt pedig a másodikról. Teleki Párizsban, 1761. február 5-én kelt naplófeljegyzésében említi, hogy levelet kapott Leidenből Teleki Ádámtól, amelyben Bodoki József is küldött néhány sort. „Írja Bodoki Uram a Hamburgi Litteraria Novákban a könyvemnek ditséretes emlékezetit.”⁰⁰⁸⁷

A „Litteraria Nova” nem folyóiratcím; Teleki fogalmazványa arra vall, hogy nem közölték vele pontosan, hol jelent meg a könyvismertetés; csak „tudományos lap” értelemben használja a kifejezést. Ilyen című lap azonban nem jelent meg Hamburgban, a recenzió a Hamburgische Anzeigen und Urtheile von gelehrten Sachen című folyóiratban látott napvilágot 1760. november 18-án.⁰⁰⁸⁸

A könyvismertetés egy és egynegyed oldalt foglal el a nyolcadrét kötetben. A kor szokása szerint „Leiden” címszó alatt besorolva olvasható, hogy Luzacnál, a szerző költségén megjelent az *Essai sur la foiblesse des Esprits-forts* című munka. Megállapítja a cikkíró, milyen ritkaság manapság, hogy egy előkelő származású szerző nyíltan fellép a szabadgondolkodás ellen. A recenzens ismeri, sőt megírja Teleki nevét, s azt is, hogy a gróf nemrégiben Leidenben időzött, majd a korabeli ismertetések szokása szerint kivonatossan közli a mű gondolatmenetét, egy-egy mondatban foglalva össze egy-egy fejezet mondanivalóját. Értékelő megállapítás mindössze annyi van a cikkben, hogy a szerző okos igyekezettel védi a jó ügyet. Az ismertetés névtelenül jelent meg, nincs is támpontunk a szerző személyének megállapítására. Nem lehetetlen, hogy olyan valakiről van szó, akinek a neve nem szerepel Teleki naplójában, talán nem is ismerte személyesen. Ha mégis olyan valaki írta, aki személyes kapcsolatban volt vele, a naplóban említettek közül Abraham Gronovius jöhet elsősorban számba; ő az egyetlen, akiről feljegyzi, hogy érdeklődést és segítő szándékot árult el az *Essai* iránt, s felajánlotta neki, hogy összeállítja a leideni könyvtárban található, e téma kapcsán felhasználható munkákat.⁰⁰⁸⁹

Néhány hónappal az *Essai* második kiadásának megjelenése után ismertetés látott napvilágot a Mémoires pour l’histoire des sciences et beaux-arts című folyóiratban, közkeletű nevén a Journal de Trévoux-ban, a francia jezsuiták lapjában. A recenzió az 1761. áprilisi szám címlapján kezdődik, a folyóirat címe és dátuma alatt a könyv adatai kaptak helyet, maga az ismertetés a következő tíz oldalt foglalja el a kis formátumú füzetben.⁰⁰⁹⁰

Ez a bírálat lendületes stílusával, összefogott szerkezetével magasan felette áll a hamburgi lapban megjelent cikknek. A bevezetésben a recenzens az apologetikai művek

szerzőinek nehézségeit vázolja: vagy lemondanak arról a dicsőségről, hogy újat mondjanak, vagy olyan érvekkel kompromittálják a vallás ügyét, amelyek inkább szellemesnek, mint szilárdnak mondhatók. A nagy szellemek persze egyúttal mindig eredetiek is – mondja a szerző –, nem kell azonban okvetlenül nagy szellemnek lennie annak, aki a hitetlenek szofizmáinak gyöngességét vagy gondolatrendszerük következtelenségeit akarja bemutatni.

Ezzel lényegében azt is megmondta a recenzió, mely kategóriába sorolja az *Essai*-t, de elismeréssel szól a szerző igyekezetéről és tehetségéről. Helyesli, hogy nem bonyolódik bele részletkérdésekbe, hanem a mindenki számára felfogható és meggyőző általános megállapításokra szorítkozik. Lehet, hogy ha valaki oldottabb metafizikát alkalmaz munkájában, nagyobb hírnévre tehet szert vele, de céljához nem jut el vele jobban.

A cikk ezután az *Essai* fő mondanivalóját ismerteti, és bírálja. Nem mechanikusan megy végig a fejezeteken, hanem Teleki öt tételét veszi sorra. Az első a természeti törvények és a csodák összefüggésének kérdése, amelynek kapcsán Teleki azt fejtegeti, hogy a hitetlenek nem tudják a vallás tanításának téves voltát bizonyítani. A recenzió itt eltér tulajdonképpeni tárgyától, és Hume nézeteivel száll vitába. A második tétel a misztériumok lehetőségességét tárgyalja; erről szólva megállapítja a bíráló, hogy mivel a szerző nem teológus, néhány szakkifejezést helytelenül használ, és megfogalmazásai olykor pontatlanok. Fontosnak tartja viszont Telekinek azt a tételét, hogy ha Isten szereti az emberiséget, szükségképpen lennie kell kinyilatkoztatásnak.

A harmadik tételt – Jézus feltámadásának történeti bizonyítékait – csak futólag említi a recenzió, nem tartja szükségesnek az újabb szerzők által részletesen kidolgozott téma kapcsán ismétlésekbe bocsátkozni. Jól használhatónak mondja viszont Teleki negyedik tételét, amely azt állítja, hogy a kinyilatkoztatás igazságának bebizonyítása után nem szükséges részletekbe menően válaszolni a hitetlenek ellenvetéseire. Ezek az ellenvetések ugyanis – állapítja meg – csak a misztériumok lehetőségességének „miként”-jével kapcsolatos tudatlanságunkat tanúsítják, de nem érintik a misztériumok létének tényét.

A cikkíró az ötödik tételt tartja a legfontosabbnak, s olyannak, amely egyetlen gondolkodó főre sem tévesztheti el a hatását. Ez pedig a vallásos hit hatásának, következményeinek jelentősége. A vallás boldogabbá teszi az embert, több indítékot ad az erényességre és a lelki nagyságra, s igaz bátorságra készítet. A recenzió ennek kapcsán kijelenti, hogy a hitetlenek – a társadalom iránti tiszteletből, amelyben élnek – nem fejthetik ki nyíltan romboló hatású nézeteiket. Olyan elvek pedig, amelyekről hallgatni kell – állítja az ismertetés – csakis tévesek lehetnek. Végezetül megemlíti az ismertetés, hogy az *Essai* a szerző első munkája. Ez az oka annak, hogy megállapításai nem mindig olyan finomak és mélyek, mint azoké az íróké, akik teljesen járatosak témájukban. Találhatók azonban a műben szerencsés ötletek, erőteljes gondolatok és férfias, szilárd gondolkodásra valló gondolatsorok. Stílusa nem mindig teljesen korrekt, ami abból ered, hogy nem az anyanyelvén írta művét. Érdemes azonban törekednie a francia nyelv teljes elsajátítására, mert a szerzőben megvan a képesség arra, hogy olyan műveket alkosson, amelyek becsületére válnak a francia nyelvű irodalomnak, s amelyek alapján azok között az értékes írók között fogják számon tartani a nevét, akiknek művei kiemelkednek a sekélyes brosúrairodalomból.

Ez az ismertetés – a benne rejlő kritika ellenére is – elismerésnek tekinthető, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a kor egyik magas színvonalú folyóiratában látott napvilágot, amelynek munkatársai között kiváló tudósok voltak, s különösen pedig azért, mert a mű apologetikus témáján kívül a francia jezsuitáknak semmiféle felekezeti, személyes vagy nemzeti szempontú indíttatásuk sem volt arra, hogy Teleki munkájával foglalkozzanak. A recenzió, amely egészében és részleteiben bírálja a brosúrát, nem tagad meg tőle bizonyos elismerést.

Fuhrmann Kamilla az *Essai*-re vonatkoztat egy, Duvoisin-nek Telekihez írt levelében olvasható mondatot: „Tegnap, amikor belenéztem az e havi Mercure de France-ba, egy

brosúragyűjtemény hirdetését láttam benne, amelybe az Öné is beletartozik. Nem tudom még, szerepel-e az Ön neve, vagy a kiadóé, s azt sem tudom megmondani Önnek, mekkora feltűnést keltett itt a dolog; sürgősen értesítem majd mindenről, amit megtudhatok.”⁰⁰⁹¹ Feltételezése azonban nem állja meg a helyét. Bizonyosan nem jutott hozzá a *Mercure de France* megfelelő számához, s minthogy Telekinek más „brochure”-jéről nem tudott, csakis az *Essai*-re gondolt, amelyhez Duvoisin-nek amúgy is köze volt. A *Mercure de France* 1763. decemberi számának 94. lapján azonban a következő olvasható: „Défense de la Doctrine des Combinaisons, et Réfutation des Mémoires et des Opuscles Mathématiques de M. d’Alembert; avec les lettres au même; l’une sur sa Dissertation lue dans l’Académie des Sciences, pour prouver qu’on ne peut soumettre l’inoculation au calcul des probabilités.” Duvoisin közlése tehát Teleki másik, végül is kéziratban maradt, a himlőoltás ügyével kapcsolatos művére céloz, amelynek létéről azonban Fuhrmann Kamilla még nem tudott.”⁰⁰⁹²

A legnagyobb sikert évekkel később aratta az *Essai*, amikor a lipcsei egyetem egyik legnagyobb hírű tanára, Johann August Ernesti írt róla terjedelmes recenziót. Ernesti (1707–1781) 1742-ben a klasszika-filológia professzoraként kezdte pályafutását, s 1759-ben lett a teológia tanára. Az egyháztörténet éppen e kettős tudományos érdeklődéséből adódó tevékenysége nyomán tartja számon a nevét, s a profán filológiai és történeti szempontokat érvényesítő tudományos bibliamagyarázat egyik megalapítójának tekinti. Teológiai szempontból az ortodox lutheri tanoknak némileg a neológia felé hajló alakítására törekedett; hatott rá a pietizmus: ez indította a szentírás tanításaival való foglalkozásra, munkájának célja azonban antipietisztikus módon a szövegek egyszeri, adott, történeti értelmének megállapítása volt. A bibliai szövegeknek csak egyetlen értelmét ismerte el, tagadta a többféle, s különösen az allegorikus értelmezés lehetőségét, s azt vallotta, hogy a textus teológiai megértése lehetetlen a pontos grammatikai megértés nélkül. Paul Hazard – másokkal együtt – Ernestit a német felvilágosodásnak azok között a nagy és merész átalakulásokat kezdeményező tudós alakjai között említi példaként, akik nagy változásokat indítottak el, anélkül, hogy maguk szakítottak volna a tradicionális szemlélettel.”⁰⁰⁹³ Ernestinek Teleki műve iránti érdeklődését az magyarázza, hogy maga is foglalkozott – egyebek mellett – az értelem és a kinyilatkoztatás kapcsolatával, s Leibnizhez hasonló módon közelítette meg a problémát. Nézete szerint az Istenről és az isteni tökéletességről alkotott fogalmak révén – amelyeket nagymértékben az emberi természet szab meg és alakít ki – levezethetők bizonyos vallási igazságok – így a kinyilatkoztatás – szkémái is. Isten a maga természetéből adódó szükségszerűségeken belül szabadon szabja meg törvényeit, amelyeket a kinyilatkoztatáson keresztül lehet megismerni.”⁰⁰⁹⁴ Ernesti érdeklődését tehát joggal keltette fel a hasonló indíttatású, bár laikus szerző tollából származó munka. Nemcsak a recenzió terjedelme – tíz nyomtatott lap – tanúsítja, hogy alaposan foglalkozott Teleki művével, és részletesen meg akarta ismertetni olvasóival a kötet mondanivalóját, hanem az is az elismerés jele, hogy az ismertetés nagy késedelemmel, négy évvel az *Essai* megjelenése után, 1765-ben látott napvilágot. Írása bevezetésében Ernesti mentegetőzik is a késedelem miatt, de hangsúlyozza, hogy fontosnak tartotta megírni és művei gyűjteményes kiadásában közreadni ismertetését.”⁰⁰⁹⁵

A recenzió nem árulja el a szerző nevét, csak nevének kezdőbetűit közli, utal rá, hogy grófi származású személy. Elismeréssel szól gondolkodásmódjáról. Jellemző a kor közfelfogására, hogy a leideni recenzió is mint ritka jelenséget hangsúlyozza azt, hogy Teleki előkelő származása ellenére a vallás ügye mellé áll. A 18. század közepén megjelent apologetikus, és a deista, ateista és szabadgondolkodó áramlatok ellen szóló műveknek állandóan visszatérő megállapításuk, hogy a vallástalanság és a vallásellenesség az udvari körökben és a városi felsőbb társadalmi osztályokban terjedt el elsősorban, s már a vidéki lakosság között is hódítani kezd. Ernesti kritikájában azonban az a gondolat, hogy a fiatal gróf vallásossága kivételes jelenség, csak futólag kap említést. Sokkal nagyobb jelentőségű a

szemében Daniel Bernoulli elismerése, amelyet már a recenzió első soraiban fontosnak tart megemlíteni, s amelyhez a kritika végén ismét visszatér, megállapítva, hogy a mű megérdemelte a tudós dicséretét.

A rövid bevezetés után a tartalmi ismertetésre kerül sor. Ernesti fejezetenként veszi sorra a brosúra mondanivalóját, s olyan alaposan részletezi a gondolatmenetét, hogy míg a hamburgi recenzió egy-egy fejezetről csak jelzésszerű összefoglalást nyújt, a lipcsei professzor ismertetéséből az olvasó pontos áttekintést kap a mű tárgyáról, a tárgyalás módjáról, a szerző érveléséről és megállapításának tartalmáról. Gondolatmenetén kívül ismerteti a bizonyítás módszerét, hangsúlyozza Teleki munkájának legfőbb erényét: a világos és áttekinthető gondolatmenetet, a gondolatok és érvek logikus egymásutánját. Két alkalommal hangsúlyozza a szerző eredetiségét: először a 2. fejezet módszerével kapcsolatosan, amikor Teleki a szokástól eltérően nem támadja az ellenfél érveit, hanem a maga igaza nem-lehetetlen voltának bizonyítása után az ellenfélre bízva nézeteinek kifejtését; másodszor pedig a 8. fejezetben utal Teleki eredetiségére, megerősítve ezzel a szerző e szakasz kapcsán tett saját kijelentését. Ernesti elismeri, hogy nem találkozott ezzel az érveléssel más filozófiai munkában. Az illető passzus a bűn és a bűnhődés, illetve az erény és a megjutalmazása közötti kapcsolatot igyekszik összhangba hozni egymással és a kinyilatkoztatásban rejlő ígéretekkel. Egy másik, e fejezetben olvasható fejtegetéséből megállapítja, hogy lényegében a dittoni bizonyításmóddal azonos. E 8. fejezettel különösen hosszan foglalkozik Ernesti, s leszögezi: „Ezt a fejezetet, mint egyébként az egész könyvecskét, nagyon érdemes elolvasni.” Egyetért Telekinek azzal az érvével, hogy ha a kinyilatkoztatás lehetséges voltát bebizonyította, nem szükséges a vallás ellenfeleinek érveire részletekbe menően válaszolnia. Ezt a tételt Ernesti „nagyon helyes és más alkalmakkor is használható megállapítás”-nak nevezi.

Az utolsó három fejezetet – amely a keresztény világnézetből következő magatartással foglalkozik – Ernesti nagyon röviden foglalja össze, hozzátéve, hogy „nagyon megérdemlik az elolvasást”.⁰⁰⁹⁶

Összegezésként megállapítja, hogy a könyv nem érdemtelenül nyerte el Daniel Bernoulli dicséretét, de nem hallgat el két kritikai észrevételt: Teleki egy bizonyítását erőltettnek tartja, egy másik megállapításáról pedig kijelenti, hogy teológiai szempontból kiegészítésre szorul.

Ernesti hosszú ismertetését is a kötet iránti elismerésnek lehet tekinteni. Egy nagynevű szaktudós igen alaposan és részletesen foglalkozik az alig 20 esztendő szerző nem anyanyelvén írt munkájával, még hozzá nem elsősorban a mű propagandisztikusan kiaknázható világnézeti oldalát hangsúlyozza, hanem a gondolatmenet logikáját, némely bizonyítékának újszerűségét emeli ki; utal a szerző által ismert és felhasznált forrásmunkára (Dittonra), s a könyv egészének elismerése mellett kritizálja egyes állításait, vagyis komolyan veszi és mint egy, a tudományos recenziókat olvasó közönség figyelmét megérdemlő művet tárgyalja írásai gyűjteményes kiadásában.

Mindezek alapján érthető, hogy Teleki egész további életére nagy hatással volt az, hogy egy nyomtatásban kiadott, elismerést aratott mű szerzőjeként tért haza külföldi tanulmányútjáról. A fennmaradt adatok szerint Mária Teréziának is nagyon tetszett a kötet, sőt Teleki László egyenesen azt állítja, hogy az uralkodónő a további átdolgozás megkönnyítésére engedélyt adott Telekinek arra, hogy bármilyen tiltott könyvet meghozasson magának.⁰⁰⁹⁷

A kötetről utóbb a különféle kéziratos és nyomtatott összefoglaló munkák, irodalomtörténeti, bibliográfiai, biobibliográfiai összeállítások is megemlékeztek. Téves dátummal, az 1759-es év nevezetes eseményei sorában jegyezte fel a mű megjelenését Ilenczfalvi Szász Péter, a Teleki-családban történt nevezetes dolgok évréndi összeállításában.⁰⁰⁹⁸

Elsőnek Bod Péter, a hajdani mester vette fel a művet a *Magyar Athenasba*.⁰⁰⁹⁹ Közli, hogy a kötet francia nyelvű, a szerző idegenben tanulása idején adta ki, s hogy olyan elismerést nyert a „tudósoktól”, hogy 1761-ben Amsterdamban újra kiadták. A mű céljáról szólva Bod azt állítja, hogy az elszaporodott istentagadók és valláscsúfolók ellen íródott, noha az ateistákról csak a bevezetésben, a vallásellenes tendenciák teljessége kedvéért van futólag említés.

Megemlékezik Teleki művéről Cornides Dániel *Eruditi Transilvani* című 1771-ben bevégzett, kéziratban maradt munkája.⁰¹⁰⁰ Cornides – ekkor Teleki titkára – először a szerző rangját és címeit, hivatalait sorolja fel, majd a mű címét, mottóját és a második kiadás pontos bibliográfai leírását közli. Az első kiadásról nem szól. Ezután igen részletesen ismerteti a kiadói előszót, szó szerint idézi Bernoulli dicsérő sorait, megemlékezik Teleki Bernoullinak szóló dedikációjáról és az olvasókhoz intézett előszaváról. Cornides a szerző személyére vonatkozó adatokat, a kötet formai elemeit és a róla szóló elismerést tartotta fontosnak közölni; a kötet tartalmáról nem ír.⁰¹⁰¹

Horányi Elek, 1777-ben kiadott *Memoria Hungarorum*-jában⁰¹⁰² Cornidesnél részletesebben szól Teleki művéről. Hosszan fejtegeti a könyv megírásának indítékait, leírja a második kiadás adatait, ő is közli a mottót, majd a mű aratta elismeréssel hozza összefüggésbe azt, hogy a párizsi tudósok – mint írja – döntőbírául hívták meg Telekit Daniel Bernoullival való polémiájukban. Ez a téves megállapítás nyilvánvalóan onnan ered, hogy Horányi tudta ugyan, hogy Bernoullinak Teleki nyomtatott és kézírásban maradt munkája körül is volt valamilyen szerepe, de összezavarta a részleteket. Ő – elsőnek a kézikönyvek szerzői között – közli a 11 fejezet latinra fordított címét is, s hozzáfűzi: „Ezeket mondtuk röviden e jeles műről. További, e kiváló férfiú felkészültségénél nem alábbvaló művek közreadását reméljük tőle.”⁰¹⁰³

Wallaszky *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria* című művében⁰¹⁰⁴ elsőként szakít a mechanikus, betűrendes felsorolással, s anyagát szakcsoportok szerint közli. Teleki József a „Philosophi et Mathematici” kategóriába sorolt írók között kap helyet. Megírja róla, hogy az előző évben lett Ugocsa megye főispánja, leírja a második kiadás adatait, s szinte a hamburgi recenzió részletességével ismerteti a kötet gondolatmenetét.

Érdekes megfigyelni, mit tartottak szükségesnek megörökíteni ezek az összefoglaló, regisztráló művek a brosúra adatai közül. Világosan nyomon követhető ebből egyfajta fejlődés: a korábbiak a külsődleges elemeket hangsúlyozzák (a szerző személye, rangja, a mű mottója, sikere), utóbb a tartalmi elemek is hangsúlyt kapnak, s a munka a megfelelő szaktudomány alkotásai között kap helyet. Az *Essai* iránti elismerés említése azonban – pl. Cornides esetében – nyilvánvalóan elsősorban annak a jele, hogy a neves külföldi tudósok dicsérete nagy és maradandó tiszteletet keltett Teleki iránt. Ifjúkori, nyomtatásban megjelent művének külföldi visszhangja sokkal tovább életben tartotta a szerző hírnevét, mint ameddig maga a brosúra egyáltalán érdeklődést kelthetett.

A marosvásárhelyi Fogarasi Pap József professzor, Thoroczkaayné Teleki Eszter halálára írt gyászversében, a műfaj szabályai szerint sorra véve az elhunyt hozzátartozóit, testvéréről, Teleki Józsefről ezt is szükségesnek tartja megemlíteni:

A nagy Ernesti e szép könyvet szereti
Recenziójában hasznát emlegeti.
A tudós világ azt olvassa, hirdeti
Elmés írására szemét méltán veti.

Gróf Teleki József mind szép írásában
Megmutatja ezt, mind maga példájában
Esze, tudománya híres a Hazában,

Hasonlóképpen Ernesti elismerését hangsúlyozza Cornides is, amikor Gottfried Schwarz professzornak írt levelében bemutatja a gazdáját: „Párizsban, még egészen ifjan közreadta *Essai sur la foiblesse des Esprits forts* című művecskéjét, amelynek tartalmáról Johann August Ernesti a *Neue Theologische Bibliothek* 6. kötetének 5. darabjában a 441. lapon rövid bírálatot írt.”⁰¹⁰⁶

Bernoulli, Ernesti és Rousseau dicsérete sokáig hatott; legtovább élt közülük Rousseau elismerésének az emléke. Csebi Pogány Lajos, Teleki távoli rokona, a művelt máramarosi földbirtokos 1781. szeptember 30-án kelt levelében arra kérte, küldje el neki a Rousseau-val kapcsolatos levelek másolatát, ugyanerre kérte 1795-ben Karl von Zinzendorf államminiszter, volt trieszti kormányzó, akit harminc, esztendő barátság fűzött Telekihez. Rousseau érdeklődésének emléke haláláig elkísérte Telekit, s hazai és külföldi kortársai szemében egyaránt megkülönböztetett helyet biztosított számára.⁰¹⁰⁷

Jegyzetek

- ⁰⁰⁰¹ *Staehelin, Ernst*: Die Korrespondenz des basler Professors Jakob Christoph Beck. 1711–1785. Basel, 1968. 86.
- ⁰⁰⁰² *Roche, Daniel*: Le siècle des lumières en province. Académies et académiciens provinciaux. 1680–1789. Paris – La Haye, 1978.1. 17.
- ⁰⁰⁰³ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 128. f.
- ⁰⁰⁰⁴ *Spiess, Otto*: Basel anno 1760. Nach den Tagebüchern der ungarischen Grafen Joseph und Samuel Teleki. Basel, 1936.18.; *Staehelin, Ernst* i. m. 233–234. Amikor Teleki hosszú évek után egy Svájcban tanuló magyar diák érdekében felvette a levélbeli érintkezést Salis de Soglióval, ő válaszában meleg hangon idézte fel a Bernoulli tanítványaként együtt töltött idő emlékét. Ld. F. Salis de Soglio – Teleki Józsefnek, 1776. aug. 22. Klónai lt.
- ⁰⁰⁰⁵ MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. I. 36–65. f.
- ⁰⁰⁰⁶ „...je n’écarterais trop loin de mon sujet si je m’enlassois dans une dispute avec ces prétendus esprits forts. J’aurois s’il plaira à Dieu l’occasion de la faire une autre fois.” (MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. I. 43. f.)
- ⁰⁰⁰⁷ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 125. v., 130., 137., 143., 151. f.
- ⁰⁰⁰⁸ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 135. v.
- ⁰⁰⁰⁹ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 128. v.
- ⁰⁰¹⁰ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 145. f.
- ⁰⁰¹¹ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 67. f.
- ⁰⁰¹² *Teleki László*: Lebensbeschreibung des Reichsgrafen Joseph Teleki von Szék. Szeben, 1800. 8–9.
- ⁰⁰¹³ Teleki József – apjának, Teleki Lászlónak, Leiden, 1760. szept. 23. Klónai lt.
- ⁰⁰¹⁴ Vö. *Eckhardt Sándor*: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. 1924. 23.
- ⁰⁰¹⁵ A névtelen vagy csak a szerző nevének kezdőbetűivel ellátott kiadványok nem tartoztak a ritkaságok közé a 18. században. Így jelent meg – mint a Telekié is – számos szűk körű közönségnek szánt munka, pl. Leibniz egyik műve is, „pour en faire part a des amis seulement” (kizárólag barátai számára). Ld. *Barber, W. H.*: Leibniz in France. From Arnould to Voltaire. A Study in French Relations to Leibnizianism. 1670–1760. Oxford, 1955. 17.

- ⁰⁰¹⁶ Jean Jacques Duvoisin (1726–1780) svájci származású protestáns lelkész, 1756 óta a párizsi holland követség lelkésze. 1767-ben felségül vette a Toulouse-ban fia meggyilkolásával vádolt és ártatlanul kerékbe tört Jean Calas leányát. A Calas-ügy Európa-szerte nagy port vett fel, különösen azután, hogy Voltaire *Lettre sur la tolérance* című írásában mint a vallási fanatizmus és intolerencia áldozatát mutatta be Calas-t. Sikerült kiharcolnia Calas rehabilitálását, s ezzel lehetővé vált a Svájcba menekült család hazatérése Franciaországba. A per bonyolult gazdasági, politikai és vallási háttéréről ld. *Bien, David D.: The Calas Affair. Persecution, Toleration and Heresy in Eighteenth-Century Toulouse.* Princeton, 1760.
- Duvoisin-nek ez a családi kapcsolata természetesen még érdekesebbé tette Teleki előtt barátja személyét. Amikor fiai nyugat-európai tanulmányútjuk során Párizsban jártak, Duvoisin már nem élt, de az apa kívánságára meglátogatták özvegyét. Teleki szemrehányóan írta egyik levelében fiainak, hogy nem kellő részletességgel számoltak be neki az özvegy hogylétéről, aki pedig nemcsak mint barátjának özvegye érdemel figyelmet, hanem mint a szerencsétlen Calas leánya egész Európa érdeklődésére számot tarthat.
- ⁰⁰¹⁷ *Essai sur la foiblesse des Esprits-forts.* Amsterdam, 1761. *Avertissement de l'éditeur.*
- ⁰⁰¹⁸ A Rousseau-val kötött személyes ismeretséget Teleki és Duvoisin kölcsönösen egymásnak köszönhette. Duvoisin és az író ugyanis már tudott egymásról az amsterdami Rey-kiadó révén, de személyesen nem találkoztak. Amikor Duvoisin elküldte Teleki művének egy példányát Rousseau-nak, engedélyt kért tőle a látogatásra, majd Telekivel együtt elment Montmorency-ba. Teleki hazautazása után a lelkész még többször járt Rousseau-nál, s 1761 augusztusában ő juttatta el Rey-nek, a kiadónak a cenzúra megkerülésével a *Contrat social* kéziratát. (Ld. J. J. Rousseau: *Oeuvres complètes. I. Les confessions. Autres textes autobiographiques.* Paris, 1959. 560.) Később, ahogy Duvoisin Telekinek szóló leveleiben írja, Rousseau újabb műveinek elolvasásakor fenntartásai támadtak, s megszüntette a vele való érintkezést. Ld. *La cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki.* Publié par *Gábor Tolnai* Bp. 1943. 171., 180.
- ⁰⁰¹⁹ *Quelque aimable que puisse être M. l'Abbé de Grave, comme je ne le courtois point, et qu'en France tout le monde est aimable, il me semble que rien n'est moins pressé que d'abuser de sa complaisance pour l'amener à Montmorency sans savoir si vous ne lui ferez point une mauvaise journée et à moi aussi. Vous êtes toujours là-dessus si peu difficile qu'il faut bien que je le sois pour tous deux.*" (Bármilyen elragadó is de Grave abbé úr, minthogy nem ismerem, s minthogy Franciaországban mindenki elragadó, azt hiszem, a világon semmi sem sürgeti, hogy előzékenységével visszaélve kihozza Montmorency-ba, mert nem tudhatja, nem szerez-e vele rossz napot neki és nekem is. Ön ebben mindig oly kevésbé válogatós, hogy nekem kell annak lennem mindkettőnk helyett." Rousseau – Coindet-nek, 1761. febr. 27. *Correspondance complète de Jean Jacques Rousseau.* Ed. critique établie et annotée par *R. A. Leigh.* Genève, 1969. Vol. 8. 183.)
- ⁰⁰²⁰ A levél, amely feltételezésünk szerint Teleki brosrájára vonatkozik, Coindet-nek szól, kelte 1761. febr. 10., tehát kevésbé Teleki és Duvoisin látogatása előtt íródott. (*Correspondance complète de Jean Jacques Rousseau.* Ed. critique établie et annotée par *R. A. Leigh.* Genève. 1969. Vol. 8. 80.) A Duvoisin-re vonatkozó utalás: „...un des Chapelains de l'Hô-tel de Hollande, non pas M. de la Broue mais le dernier venu dont j'ai oublié le nom et qui m'a envoyé un livre.” („...a hollandi

- követség egyik káplánja, nem M. de la Broue, hanem az a nemrég érkezett, akinek elfeledtem a nevét s aki egy könyvet küldött nekem.”)
- 0021 Teleki naplóbéli leírása a látogatásról: MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 123. v. – 129. Nyomtatásban: *Rácz Lajos*: Gróf Teleki József látogatása Roussoaunál Egyetemes Philológiai Közlöny 1923. 120–121. – *Baranya, Zoltán*: Une visite hongroise chez Rousseau à Montmorency. Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes 1923. 188–194.; Correspondance complète de Jean Jacques Rousseau. Ed. critique établie et annotée par R. A. Leigh Genève, 1969. Vol. 8. 359–363.
- 0022 „Je me souviens de vous avoir entendu dire alors qu’on ne peut pas prétendre des Hommes qu’ils disent toujours la vérité, puisqu’il est au dessus du sort des mortels de la toujours trouver; qu’on ne peut prétendre non plus qu’ils soient toujours conséquens cela étant encore peu compatible avec l’ineonsistence et la fragilité humaine, mais tout ce qu’on peut et qu’on a le droit de prétendre, c’est qu’on soit vrai, c’est à dire qu’on aye dans le toms moine ce que l’on dit.” (MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. I. 4. f.)
- 0023 „J’ai pu me tromper dans une recherche; je n’ai pas l’orgueil de penser avoir eu toujours raison; j’ai peut-etre eu toujours tort; mais mon intention a toujours été pure, et j’ai toujours cru ce que je disois croire. C’étoit sur ce point tout ce qui dépendoit de moi.” (A Nouvelle Héolise-ből vett idézetet ld. Correspondance générale de Jean Jacques Rousseau. Collectionné ... annotée par *Théophile Dufour*. Paris, 1926. Vol. 6. 38.
- 0024 Teleki állítását *Eugène Ritter* vonta kétségbe az Annales de la Société Jean Jacques Rousseau (Genève, Tome 10. 1914–1915) 235–236. lapján. Említi: *Baranyai, Zoltán* i. m. 188.
- 0025 Jakob Christoph Beck (1711–1785) a bázeli egyetem teológiai tanára. Teleki az ő segítségével intézte Bod Péter Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza históriája című művének kiadását. Az említett, Teleki művéhez mellékelt levelet ld. *Stathelin, Ernst* i. m. 319.
- 0026 *Fuhrmann Kamilla*: Gróf Teleki József és a magyar-francia szellemi kapcsolatok. Bp. 1929: 55.
- 0027 Urlsperger, Samuel (1685–1772) evangélikus lelkész, a pietizmus képviselője. A württembergi fejedelem udvari papja volt, de mivel fellépett ura kicsapongó életmódja ellen, távoznia kellett. Londonba, majd Augsburgba költözött. Kiterjedt levelezésben állt kora sok neves személyiségével, főleg azért, hogy könnyítsen a katolikus fennhatóság alatt élő protestánsok sorsán. Ő szervezte a salzburgi érsekség területén élő evangélikusok emigrálását az észak-amerikai Georgiába. A csehországi és osztrák örökös tartományok evangélikusai érdekében az angol, a porosz és a dán udvarral is levelezett. Ősei eredetileg Erdélyből menekültek el.
- 0028 Brucker, Joseph Jacob (1696–1770) az újkori filozófiatörténet tulajdonképpeni megalapítója. Szorgalmas munkával igen sok szétszórta fennmaradt adatot gyűjtött össze és publikált *Historia critica phdosophiae* című munkájában, amelynek az ifjúság számára készült kivonatos kiadása *Institutiones historiae philosophiae* címmel több kiadásban közkezen forgott. Brucker – bár mint Teleki naplójából is kiderül – kritikusan nézte a felvilágosodás filozófusait, mégis hozzájárult a felvilágosult gondolkodás filozófiai megalapozásához. Diderot nemegyszer változtatás nélkül vett át művéből az Enciklopédia filozófiai cikkeibe. Ld. *Proust, Jacques*: Diderot et l’Encyclopédie. Paris, 1962. 255–267. A Diderot traducteur de Brucker. Du déisme au matérialisme című fejezetben.
- 0029 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 152. v:
- 0030 *Fuhrmann Kamilla* i. m. 55.

- 0031 *Staehelin, Ernst* i. m. 71.
- 0032 a Közli: *La cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki. Publié par Gábor Tolnai* Bp. 1943. 171–172.
- 0033 Uo. 178–179.
- 0034 Hasonló esetet említ Voltaire-rel kapcsolatosan *René Pomeau* (*La religion de Voltaire*. Paris, 1956. 300.). Firmin Abouzit, a genfi könyvtár igazgatója átengedett egy kéziratot Voltaire-nek, aki saját neve alatt feldolgozta a *Dictionnaire philosophique*-ban. Abouzit sosem hozta nyilvánosságra, hogy ő a szerző.
- 0035 *La cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki. Publié par Gábor Tolnai* Bp. 1943. 180.
- 0036 Teleki József – Karl von Zirzendorfnak, 1796. ápr. 7. MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 57. f.
- 0037 MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. I.1. f. – 2. v.
- 0038 MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17.I. 5–8. f.
- 0039 MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 2–8. f.
- 0040 Ágh István (1709–1786) az amsterdami egyetemen tanult, majd 1738-tól a kolozsvári unitárius kollégium tanára, 1758-tól pedig az unitáriusok püspöke volt. Nyomtatásban csak egyházi művei jelentek meg, írt gyászbeszédeket, tankönyveket is. Kéziratban maradtak fenn korszerű szemléletre valló fizikai jegyzetei. Ld. *M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században*. Bp. 1964. 120.
- 0041 MTAK Kézirattár, Egyház és Bölcsélet 4-r. 76.
- 0042 Széplaki Pál Bázelen tanult, 1785-ig losonci lelkész, majd drégelypalánki esperes volt. Teleki Józsefnek szóló levelét ld. OL P 654. 10. d. 31. tétel.
- 0043 Őri (másképpen: Felsőőri) Fülep Gábor (1739–1823) hollandiai és angliai tanulmányútja után 1773-tól sárospataki teológiai professzor, majd 1797-től a Tiszán inneni egyházkerület superintendense volt. Számos eredeti mű és fordítás szerzője. Az *Essai*-fordítás: MTAK Kézirattár, RUI 8-r. 20.
- 0044 MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 7.
- 0045 *Galántai Fekete János*: Báro Orczy Józsefnek érdemes Attya Ura leveleire költ feleletnek meg küldése című versében. MTAK Kézirattár, K 684/II. 27. f.
- 0046 Keltezés nélküli, 1796 után írt levél. MTAK Kézirattár, K 684/II. 88. f.
- 0047 MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. I. 43. f. Utal rá *Tolnai Gábor: Die Reisen József Telekis*. Bp. 1965. 63. Tolnai feltételezésének, hogy már otthon írni kezdte volna művét, nem sikerült adatszerűen nyomára bukkani. Ellene szól az, hogy a könyv egyik forrásművét külföldön szerezte meg magának Teleki.
- 0048 *Kont, Ignace: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie*. Paris, 1902. 136–137.
- 0049 Magyar Irodalmi Lexikon. III. Főszerk. *Benedek Marcell*. Bp. 1965. 324.
- 0050 A magyar irodalom története. III. Szerk. *Sőtér István*. Bp. 1965. 67. Ez a jellemzés átvétel *Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1954. 14. lapjáról; *Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 55.
- 0051 Teleki József levele megnevezetlennek. (Töredék.) MTAK Kézirattár, Egyház és Bölcsélet 2-r. 34. II.
- 0052 *Révész Imre: Bod Péter mint történetíró*. Kolozsvár, 1916. 23–25.; Bod Péterrel foglalkozik *Lengyel Imre: Bod Péter és a felvilágosodás kapcsolatának kezdéséhez*. ItK 1973. 588–592.; Teleki és Bod kapcsolatáról ld. *Tolnai Gábor: Bod Péter és Teleki József*. It 1944. 17–19.
- 0053 Teleki József – Ráday Gedeonnak. 1754. II. 16. Ráday-lt. 2515. sz.

- 0054 Stapfer, Johann Friedrich (1708–1775) svájci teológus, Christian Wolff tanítványa, nagyszámú teológiai mű szerzője, az ortodoxia képviselője.
- 0055 „Illi, qui huic Sectae (ti. a naturalistákénak) nomen dant, nomen *Spirituum fortium, des Esprits forts*, quam maxime amant, dum singularis. scientise typho inflati supra Vulgus se sapere arbitrantur; fit ergo ut illi qui Scepticismum universalem profitentur, odiosum tamen Athei nomen sibi imponi nolunt, honorifico aliquo nomine opinionibus suis sectaeque suae fucum facere quaerant: rectissime disertissimus *De La Bruyère* Charac. de ce Siècle Chap. XVI. des Esprits forts ita inchoat. *Les Esprits forts savent-ils qu'on les appelle ainsi par ironie? Quelle plus grande foiblesse que d'être incertain quel est le principe de son être, de sa vie, de ses sens, de ses connoissances et quelle en doit être la fin?*” (Stapfer, J. F.: institutiones Theologiae Polemicae Universae, Ordine Scientifico Dispositae. II. Tiguri, 1752. 742.)
- 0056 MTAK Kézirattár, Bibl. 2-r. 4. 11. sz. 12. f.
- 0057 „Ils sont venus à bout de séduire quelques-uns des plus sages; et ils veulent déjà entraîner les plus ignorans par l'autorité de ceux-ci, comme s'ils devoient participer de leurs bonnes qualités en adoptant leurs défauts...” (Teleki József. Essai sur la foiblesse des Esprits-fort. 2. kiadás. Amsterdam, 1761. 8. A magyar szöveg – mint az Essai-ből vett további idézetek is *Őri Fülep Gábor*: Az Erős Lelkek Gyengesége... című, 1795-ben készült fordításából valók. MTAK Kézirattár, RUI 8-r. 20. 6. 1.)
- 0058 „Religio naturalis et revelata seinvicem non excludunt, neque posterior prioris perfectioni aliquid demit, neque etiam una alteri contradicit, sed cum seinvicem conaistere possunt.” (Stapfer, J. F. i. m. II. 924.)
- 0059 Teleki József i. m. 12.
- 0060 Abbadie, Jacques (1657–1727) francia származású berlini protestáns lelkész. Írországbán, majd Londonban is működött. Számos teológiai, főleg apologetikai mű szerzője. Teleki könyvtárainak katalógusait ld. MTAK Kézirattár, Bibl. 2-r. 4. és Bibl. 2-r. 6.; *Báró Radvánszky Béla*: Bod Péter könyvtárának jegyzéke. Magyar Könyvszemle 1884. 58–86.
- 0061 Ditton, Humphrey (1675–1715) apja kívánságára lelkész lett, majd Newton hatására a matematikusi pályát választotta. Teológiai, matematikai és fizikai tárgyú művei vannak.
- 0062 „Prius quod spectat, nempe Historiae hujus Veritatem, illa a celeberrimo illo Mathematico Anglo, Viro de Doctrina Christiana optime merito *Humfredo Ditton*, ex talibus principiis demonstrata fuit, ut Adversarii hactenus, non invenirent, quod contra illius argumenta proferrent. Vide Die Wahrheit der Christlichen Religion aus der Auferstehung Jesu Christi...” (Stapfer, J. F. i. m. II. 1152.)
- 0063 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 7. f.
- 0064 A példány jelzete: MTAK Theol. O. c. 632.
- 0065 Ezek az érvek az apologetikai irodalomban általánosan használatosak voltak, Teleki azonban valószínűleg Ditton művéből vette át őket.
- 0066 Leibniz: Essais de Théodicée sur la Bonté de Dieu... Amsterdam, 1712. 7–8.
- 0067 „...malgré des corrections à son ouvrage, ce monde entant (!) qu'il est l'ouvrage de Dieu, est le plus parfait qu'il sait possible.” (Teleki József i. m. 20. A fordítás: *Őri Fülep Gábor* i. m. 14.)
- 0068 Ld. Leibniz i. m. Préface; Barber, W. H. i. m. 71–72.
- 0069 Csapodi Csaba: Két világ határán. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. Századok 1945–1946. 85–137.; Fogarasi Sámuel: Marosvásárhely és Göttinga. Bev. Juhász István. Bukarest, 1974. 15.

- 0070 „Le plus grand Esprit-fort aujourd’hui, qu’on connoitra sans que je le nomme, au premier acces de fièvre devient un poltron vis-a vis d’une vieille femmelette Chrétienne soutenue par les principes de la Religion.” – „On n’a qu’a s’en informer a Geneve.” (*Teleki József* i. m. 123. Magyarul: *Őri Fülep Gábor* i. m. 78–79.)
- 0071 „MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 106. v.–107. f.
- 0072 „A Voltaire. Qu’il prenne son parti sur les approches de la vieillesse et de la mort.” (*Oeuvres du philosophe de Sans-Souci*. Potsdam–Amsterdam, 1760. 43–46.)
- 0073 *Budé, E. de*: Vie de Jacob Vernet, théologien genevois. 1698–1789. Lausanne, 1893.7.
- 0074 *Shackleton, Robert*: Montesquieu. A Critical Biography. Oxford, 1961. 241.
- 0075 Az ügy rövid összefoglalását ld. F. Csanak Dóra: Teleki József szerepe egy XVIII. századi francia tudományos vitában. Századok 1974. 405.
- 0076 *Pomeau, René* i. m. 289. Voltaire és Vernet kapcsolatát részletesen tárgyalja *E. de Budé* idézett munkája és *Falletti, Charles*: Jacob Vernet, théologien genevois. 1698–1789. (Genève, 1885) című műve is.
- 0077 Halmágyi István naplói és iratai. Közli *Szádeczky Lajos*. Bp. 1906. 593–594.
- 0078 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 178. f.
- 0079 *Dufrenoy, M L.*: Maupertuis et le progrès scientifique. = Studies on Voltaire and the Eighteenth Century. Vol. XXV. Genève, 1963, 519–587.
- 0080 MTAK Kézirattár, Bibl. 2-r. 4. 11. sz. 22. v., 5. f., 15. f.
- 0081 Voltaire műveinek vázlatos áttekintéséhez *René Pomeau* idézett művére és *Theodore Besterman* Voltaire (London, 1969) című monográfiájára támaszkodtam.
- 0082 MTAK Kézirattár, K 684/II. 81. f.
- 0083 Teleki József – Pétzeli Józsefnek. K. n. Válasz Pétzeli 1783. dec. 13-i levelére, MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 148. Közli: *Baranyai Zoltán*: Id. Pétzeli József francia levelezése. ItK 1915. 223.
- 0084 Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak. Bécs, 1785. zug. 3. Klónai lt.
- 0085 Az Ágoston-rendiek franciaországi kolostorai a forradalom idején megszűntek. A ma magántulajdonban lévő Essai-példány a könyvtár szétszóródását követően kerülhetett Magyarországra.
- 0086 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 27. f. A hazaküldött példányok további sorsa nem ismeretes. Teleki könyvtárában csak 10 példány van a kötetből, a kiadás megnevezése nélkül.
- 0087 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 91. v. Bodoki József (1730–1799) Leidenben tanult 1758 és 1761 között, majd a kolozsvári református kolégiumban a keleti nyelvek, a régészet és a történelem tanára lett.
- 0088 Hamburgische Anzeigen und Urtheile von gelehrten Sachen. XC. Stück. 740–741. A korabeli hamburgi lapokra vonatkozó kutatásaim több könyvtárban eredménytelenek maradtak, kérésre dr. Elisabeth Höpker-Herberg, a hamburgi egyetem tudományos kutatója volt szíves a megadott adatok alapján megkeresni a recenziót. Fuhrmann Kamilla idézett művében regisztrálja a recenzió naplóbeli említését, minthogy azonban nem tartozik az általa vizsgált magyar-francia szellemi kapcsolatok témakörébe, nem foglalkozik vele tovább.
- 0089 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 23. v.
- 0090 A Journal de Trévoux-nak Magyarországon csak szórványos számai találhatók, kérésre dr. Jürgen Voss, a párizsi Deutsches Historisches Institut kutatója volt szíves a megadott adatok alapján másolatot küldeni a recenzióról.
- 0091 „Hier en jettant les yeux sur le Mercure de France de ce mois, j’y ai annoncé un recueil de brochure dans lequel le votre tient sa place. J’ignore encore si votre nom

- ou celui de l'éditeur y paroît, et je ne puis vous dire quelle sensation cela fait ici (...) je serais (prompt) à vous informer de tous ce que j'aurai pu apprendre.' (A levél eredetije OL P 654. 8. d. 31. tétel. Közli: La cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki. Publié par *Gabriel Tolnai*. Bp. 1943. 155.
- 0092 A Mercure de France nálunk hiányzó számában közölt címet kéresemre dr. Rózsa György (akkor a genfi UNESCO-könyvtár igazgatója) volt szíves kiírni a folyóiratból.
- 0093 *Hazard, Paul*: La pensée européenne au XVIII. siècle de Montesquieu à Lessing. 1. Paris, 1946. 91.
- 0094 *Hirsch, Emanuel*: Geschichte der neueren evangelischen Theologie. Gütersloh, 1952. 10–14.
- 0095 *Ernesti, Johann August*: Neue Theologische Bibliothek. Lpz. 1765. Bd. VI. Stück. 5. 441.
- 0096 *Ernesti, Johann August* i. m. Bd. VI. 441–450.
- 0097 OSzK Kézirattár, Quart Hung. 619. 20. v.–21. f.; *Teleki László*: Lebensbeschreibung des Reichsgrafen Joseph Teleki von Szék. Szeben, 1800. 9.
- 0098 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 2-r. 6. 223. f.
- 0099 *Bod Péter*: Magyar Athenas. Szeben, [1767] 289.
- 0100 MTAK Kézirattár, Tört. 4-r. 86. 200. f.
- 0101 Cornides más alkalommal is tudományos tekintélyekre hivatkozva ad hangsúlyt állításainak. Gottfried Schwarznak írt, 1777-beli levelében pl., amikor méltatja Teleki személyét és műveltségét, említi az Essai-t is, és pontosan közli Ernesti recenziójának bibliográfiai adatait. Ld. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 57. II. 144. f.
- 0102 *Horányi Elek*: Memoria Hungarorum... III. Pozsony, 1777. 389–391.
- 0103 Haec de eximio opera paucis locuti sumus. Plura speramus, a genere non minus, quam doctrina illustri viro, in lucem proferenda ingenii monumenta.” (Uo. 391.)
- 0104 Pozsony, Lipcse, 1785. 229.
- 0105 *Fogarasi Pap József*: Minden Aszszonyi Nemet meg-ékesítő keresztényi igaz virtusoknak... egy tökéletes példája... Széki Teleki Eszter úr aszszony. Kolozsvár, 1779.
- 0106 „Parisiis adolescens admodum vulgaverat opusculum Essai sur la foiblesse des Esprits forts inscriptum cuius argumentum S. V. Joh. Aug. Ernesti in der neuen Theologischen Bibliothek, des sechsten Bandes Sten Stücke, pag. 441. summam percensuit.” (Pest, 1777. szept. 13. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 57. II. 144. v.)
- 0107 Csebi Pogány Lajos – Teleki Józsefnek, 1781. szept. 30. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. II. 35. sz.; Teleki József – Karl von Zinzendorfnak, Bécs, 1796. ápr. 7. MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 57. f. Zinzendorfról ld. *H. Balázs Éva*: A francia–magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete. = „Sorsotok előre nézzétek.” A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Szerk. *Köpeczi Béla és Sziklay László*. Bp. 1975. 145–161.

Valószínűségi számítás és himlőoltás. Teleki József szerepe egy nemzetközi tudományos vitában

A vita előzményei

Bod Péter *Magyar Athenas* című biobibliográfiai munkájában egykori tanítványának, Teleki Józsefnek addigi életútját és működését ismertette, a külföldi tanulmányútja idején megjelent *Essai sur la faiblesse des Esprits-forts* említése után a következőket jegyzi fel róla: „Belé elegyítették ezen ifjú Grófot Bernoulli Daniel és a' Párizsi Tudósok abba a vetélkedésbe is, a' melly ő közöttük fenn forog a Himlő által plántáltatásának az emberi nemzetségben hasznos vagy káros vóltáról.”⁰⁰⁰¹ Megemlékezik Teleki részvételéről e vitában *Memoria Hungarorum* című művében⁰⁰⁰² Horányi Elek is, ő azonban azt írja, hogy a párizsi tudósok hívták meg Telekit döntőbírául a közöttük és a Daniel Bernoulli között fellángolt vitában.

Első olvasásra mindkét szöveg azt a hitet keltheti, hogy az orvostudomány 18. századi történetének egyik igen jelentős kérdéséről van szó, s ennek nem mond ellene a név szerint egyedül említett Daniel Bernoulli személye sem, aki képesítése szerint eredetileg valóban orvos volt, s aki professzori pályafutása első éveiben a bázeli egyetem egyik orvosi tanszékét töltötte be. Orvos voltának is volt némi része abban, hogy éppen őt kérték fel a himlőoltással foglalkozó tanulmány megírására, de a műben elsősorban matematikusként foglalt állást, s ellenfele, D'Alembert is matematikusként bírálta meg írását. A vita azonban általánosabb érvényűvé vált: szorosan összefüggött a felvilágosodás küzdelmeivel, sokrétűen tükrözte egyrészt a felvilágosodás eszméinek elterjedéséért folyó harcot, másrészt a felvilágosodás vezető személyiségei között megbomlott jó viszonyt s egy, a vitatott szakkérdésen messze túlmutató kérdést, az egyén és a közösség kapcsolatának problémáját feszegette. A vita főszereplői D'Alembert, La Condamine és Daniel Bernoulli voltak, az ifjú Teleki József mindhármójukkal való ismeretsége révén s mint La Condamine és Daniel Bernoulli barátja és tanítványa jutott szerephez a polémiában. Személye bevonásakor – látni fogjuk – ugyancsak tekintettel voltak a felvilágosodás főszereplői között kialakult „hadállásokra”. A többi író és tudós, aki az ügyben nyilatkozott, a hatvanas évek elején kialakult helyzetben a maga álláspontjának megfelelően foglalt állást. Teleki életének ezzel az epizódjával mindeddig nem foglalkoztak a róla szóló tanulmányok,⁰⁰⁰³ pedig az önmagában is nagy jelentőségű 18. századi vita ismeretlen magyar vonatkozásának érdekességét nagymértékben növeli kapcsolata a felvilágosodás történetének egy fontos eseménysorozatával.

Teleki 1760. november 3-án megérkezett Párizsba, zsebében bázeli professzora, Bernoulli több párizsi tudósnak írt ajánlólevelével. Egyik közülük Nicolas Marie de la Condamine-nak szólt, de Bernoulli nem arra kérte benne barátját, hogy vállalja el tanítványául Telekit, mivel tudta, hogy süketsége meglehetősen izolálja a világtól, s alkalmatlanná is teszi a tanításra. Mindössze az volt a kívánsága, hogy ismertesse meg Telekit a párizsi tudósvilággal. Teleki – ahogyan korábban már láttuk – a köztük lévő korkülönbség ellenére is hamarosan szoros barátságot kötött La Condamine-nal. La Condamine ahhoz a felvilágosult tudóstípushoz tartozott, amely elsőrendű kötelességének érezte, hogy tapasztalatait, eredményeit a társadalom szolgálatában hasznosítsa. Így fogta fel a természettudományos akadémia tagjává való megválasztását is, s fájtalta, hogy süketsége alkalmatlanná teszi arra, hogy társadalmi súlyát hasznos célkitűzései érdekében felhasználható személyes kapcsolatok szerzésére fordítsa.⁰⁰⁰⁴ Ez a mentalitás a magyarázata annak, hogy önálló matematikai, csillagászati munkássága mellett is olyan fontossá vált számára a himlőoltás bevezetésének az ügye. Az oltás életmentő hatását perui és

konstantinápolyi utazásai során tapasztalta, s hazatérve egész sor előadásban, folyóiratcikkekben, tanulmányban, sőt önálló kötetben is beszámolt róla. Legterjedelmesebb és legnagyobb hatású munkája a *Mémoire sur l'inoculation de la petite vérole*⁰⁰⁰⁵ című kötete volt. Ebben áttekinti a himlőoltás történetét, foglalkozik az oltás ellen és mellett felhozható érvekkel, és összefoglalásában a himlőoltás bevezetését a felvilágosodás, a tudományos haladás ügyének győzelmével hozza kapcsolatba. La Condamine természetesen nem állt egyedül a felfogásával. A problémakör óriási nemzetközi irodalmából nem hiányoznak a felvilágosodás legnagyobb alakjainak állásfoglalásai a kérdés általános jelentőségéről, s összefüggéséről a feltartóztathatatlan tudományos haladással. Ilyen értelemben írt pl. Voltaire *Sur l'insertion de la petite vérole* címmel egy teljes fejezetet *Lettres philosophiques* című munkájában,⁰⁰⁰⁶ s ebben a szellemben emlékezik meg róla D'Alembert is nagy port felvert Genéve című cikkében az *Enciklopédia* hasábjain: „Anglia után Genf fogadta el elsőként a himlőoltást, amely oly sok nehézség árán honosul meg Franciaországban, de amely mégiscsak meg fog honosodni, noha orvosaink közül még többen harcolnak ellene, mint ahogyan elődeik küzdöttek a vérkeringés, a hánytató és oly sok vitathatatlan igazság és hasznos eljárás ellen.”⁰⁰⁰⁷ Az *Enciklopédia* következő, nyolcadik kötetében pedig hatalmas, 33 hasáb terjedelmű cikk található *Inoculation* címmel Tronchin doktornak, a Hollandiában működő genfi származású orvosnak a tollából, amely nagy elismeréssel szól La Condamine érdemeiről is a himlőoltás hasznosságának elismertetése körül.

La Condamine nemcsak maga írt az oltás kérdéséről, de barátait, tudóstársait is igyekezett mozgósítani az ügy érdekében. Először csak bírálatra küldte el egyik ilyen tárgyú művét Daniel Bernoullinak, majd a tőle kapott megjegyzések kapcsán arra kérte, engedje meg, hogy alkalmas formába öntve nyilvánosságra hozhassa őket. Bernoulli ekkor tanulmányt bővítette észrevételeit, s La Condamine felolvasta a művet az Académie des Sciences egyik, 1760 tavaszán tartott ülésén. A nagyobb nyilvánosság kedvéért a *Mercure de France*-ban közreadta *Lettres de M. de la Condamine à M. Daniel Bernoulli* című írását (1760. március-április) a himlőoltásról, majd Bernoulli cikkének bevezetését is ugyanezen folyóirat 1760. júniusi számában.

Néhány hónappal később, amikor a párizsi Académie des Sciences rendes kéthónapos évi szünete után, 1760. november 12-én megtartotta első őszi felolvasó ülését, a felolvasáson – Clairaut társaságában – megjelent az alig két hete Párizsban tartózkodó Teleki József is. Egy emlékbeszéd és két, számára érdektelen felolvasás után „a negyediket Alembert Uram [tartotta] az inoculationról, melyben a Bernoulli Daniel Uram nem régen ki jött kis Traktatuskáját critizálja. Ez a munka, ha nem mindenekben helyes is, de jeles volt” – jegyzi fel róla naplójában.⁰⁰⁰⁸ Öt nappal a felolvasás után Teleki levelet írt Bázelen maradt nagybátyjának, Teleki Sámuelnek, s benne Bernoullinak is küldött egy levélkét „mellyben egyebek között az Alembert Uram minap az Academia egyben gyűlésekor 12^a hujus az inoculationról elolvasatott munkájáról” tudósította.⁰⁰⁰⁹ Ezzel egyidejűleg La Condamine segítségével megszerezte és lemásoltatta magának mind Bernoulli megbírált felolvasásának teljes szövegét, mind D'Alembert kritikáját.⁰⁰¹⁰

A további események megértése végett röviden vissza kell pillantanunk az előző évtized matematikai tudományos életére, valamint Daniel Bernoulli és D'Alembert viszonyának alakulására.

Daniel Bernoulli, aki, mint mondtuk, 1725 és 1733 között Szentpétervárt működött, ott írta meg legterjedelmesebb munkáját, a *Hydrodynamicát*, amely 1738-ban jelent meg nyomtatásban Strassburgban. Ezt a művét mint a tudomány szak egyik alapvető, kísérletekre alapozott s szellemes következtetéseket levonó alkotását tartja számon a szakirodalom, s e vélemény sok tekintetben ma is helytálló és időszerű.⁰⁰¹¹ Bernoullit utóbb a párizsi Académie des Sciences tagjává választotta, s tíz munkájával nyerte el az akadémia teljes vagy megosztott pályadíját. D'Alembert 1743-ban adta ki a maga *Traité de dynamique* című

művét, amelyet szintén elsőrangúan fontos alkotásnak tartanak a dinamika történetében.⁰⁰¹² Módszere egészen más, mint Bernoullié. Daniel Bernoullihoz már a munka megjelenése évében eljutott a fiatal tudós híre, de magát a művet még nem ismerte. Eleve kételkedett benne, hogy valaki húszéves korára ne csak áttekinthesse a mechanika és hidrodinamika egész területét, de még meglepő előrehaladást is tegyen benne, s véleményét nem változtatta meg a mű elolvasása után sem. Egyik levelében „eine impertinente suffisance”-nak nevezi,⁰⁰¹³ s a maga személyét illetően azt sérelmezi, hogy az ő fizikai kísérleteken alapuló eredményeit D’Alembert nemlétezőknek tekintette. D’Alembert későbbi munkáiról sem vélekedett kedvezőbben: Eulernek írt leveleiben, majd egy, Teleki Sámuelnek írt levelében is többször szól róluk ilyen értelemben.⁰⁰¹⁴ a Korábbi s utóbb megfogalmazott ítéletei között mindössze az a különbség, hogy éles kritikáját később néhány általánosságban mozgó elismerő mondattal enyhítette. Bernoulli személyes sérelme nem volt képzelődés: D’Alembert egyik legújabb életrajzírója is megemlíti D’Alembert tudósi önhiúságát, s kortársaival – Bernoullin kívül Eulerrel és Clairaut-val – való kapcsolatát is egyfajta „nem túlságosan barátságos rivalizálás”-ként jellemzi.⁰⁰¹⁵

Nyílt vitára azonban nem került sor közöttük: Daniel Bernoulliról tudták kortársai, hogy nem híve a polémiáknak. Amikor a himlőoltásról írt tanulmánya több mint másfél évtizedes késéssel végre napvilágot látott, vitapartnerre nevének említése nélkül reagált D’Alembert kritikájára. Ellenfele kevésbé volt tartózkodó: *Opuscules mathématiques* című gyűjteményes munkája előszavában (amelyet előzőleg a *Mercure de France* hasábjain is közölt) nemcsak a himlőoltással, hanem egy másik tanulmánnyal kapcsolatosan is nevének nevezi Bernoullit, mint akinek nem kielégítő eredményeivel szemben neki sikerült megtalálnia a helyes megoldást.⁰⁰¹⁶

Bernoulli a *Hydrodynamicát* követően egész sereg különféle tanulmányt írt, néhány közülük a valószínűségszámítás statisztikai alkalmazásával foglalkozik. A maga korában e terület szakértőjeként tartották számon. Ilyen tárgyú dolgozatai közé tartozik az *Académie des Sciences* ülésén elhangzott *Essai d’une nouvelle analyse de la mortalité causée par la petite vérole et des avantages pour la prévenir* című munkája is.

D’Alembert-ről viszont már kortársai megállapították – s ezt újabb életrajzírói is megerősítik –, hogy éppen a valószínűségszámítás problémaköre iránt kevés hozzáértést, sőt kifejezett értetlenséget tanúsított, több alkalommal is kétségbe vonta kora legjobb matematikusainak e téren elért eredményeit – köztük (nemcsak ekkor) Bernoulliét is. Éppen a valószínűségszámítás volt a matematika azon kevés területeinek egyike, amelyen D’Alembert nem hozott létre érdemleges alkotást.⁰⁰¹⁷

Bernoulli említett tanulmányában a rendelkezésére álló halálozási és megbetegedési statisztikák és szakmunkák alapján vizsgálta és táblázatokban ábrázolta, hogy a különböző életkorokban hogyan változik a himlőben való megbetegedés veszélyének esélye, és hogy a megbetegedettek mekkora részének a halálával kell számolni. Az oltásra vonatkozó eddig összegyűjtött adatok alapján pedig kiszámítja, hogyan alakulnak ezek a számok a himlő ellen beoltottak esetében, milyen, számokban is kifejezhető előnyt jelent tehát a himlőoltás az emberiség és az állam szempontjából. D’Alembert maga az *Opuscules mathématiques* már idézett előszavában röviden összefoglalja kritikája mondanivalóját: tanulmányával azt kívánja igazolni, hogy a himlőoltás előnyeinek bizonyítására végzett számítások nem helyesen közelítették meg a problémát. Véleménye szerint ezeket az előnyöket nehéz, sőt lehetetlen számításokkal érzékeltetni, ennek ellenére nem állítja, hogy kellő gondossággal végezve az oltás nem lehet eredményes, vagy hogy nem kell folytatni a vele kapcsolatos kísérleteket.⁰⁰¹⁸

Anélkül, hogy a vita szakkérdéseiben véleményt kívánnánk mondani, megállapíthatjuk, hogy D’Alembert-nek az az állítása, miszerint a valószínűségszámítás módszerével nem lehet az oltás eredményességét bizonyítani, nyilvánvalóan nem állja meg a helyét, bár kétségtelen,

hogy a megbetegedésekre vonatkozóan rendelkezésre álló statisztikai adatok és a halálozások okát közlő kimutatások hiányossága miatt Bernoulli nem juthatott teljesen megbízható számszerű eredményekre. D'Alembert-nek az az érve, hogy az átlagéletkor növekedése, tehát egy távolabbi időpontban realizálódó nyereség elsősorban az állam számára jelent hasznot, s így nem alkalmas érv az oltás melletti döntéshez az egyén meggyőzésére, mert az oltással az egyén egy lényegesen kisebb, de aktuális kockázatot kényszerül vállalni, voltaképpen más területre helyezi át a problémát, s nem marad abban a gondolkörben, amelyen Bernoulli mozogni kívánt. Egyik életrajzírója ezzel kapcsolatosan különválasztja D'Alembert természettudományi és társadalomtudományi megállapításait, s az előbbiekre vonatkozóan elfogadja Condorcet jellemzését, aki szerint D'Alembert néha túlságosan is leszűkítette az emberi szellem tevékenységi körét, az utóbbiakat illetően azonban – s ide sorolja a himlőoltás ügyét is – úgy vélekedik, hogy D'Alembert kritikája éppen arra kíván inteni, hogy komplex döntéseket nem lehet matematikai sémákba szorítani.⁰⁰¹⁹

Teleki bevonása a vitába

La Condamine-t – kinek a Bernoulli-testvérekhez írott levelei már hosszabb idő óta főleg a himlőoltás ügyéről szóltak⁰⁰²⁰ – nyilvánvalóan foglalkoztatta a barátját ért támadás, hiszen éppen ő volt az, aki Daniel Bernoullit bevonta a himlőoltással kapcsolatos vitába. Ugyanakkor azonban nem kívánt D'Alembert-rel nyílt polémiába keveredni, nem valamiféle aggodalomból, hanem mivel úgy érezte, hogy a felvilágosodás képviselőinek nem szabad egymás elleni támadásokkal gyöngíteniök a filozófusok táborát. 1761 januárjában válaszként biztatta Bernoullit, majd utóbb azt tanácsolta neki, hogy mégis várja meg D'Alembert művének megjelenését, hátha változtat előadása szövegén. Egyszersmind azt is javasolja, hogy ne a maga nevében, hanem valamelyik tanítványának, vagy esetleg Johann-nak, öccse fiának a neve alatt adja közre válaszát. D'Alembert *Opuscles mathématiques* című munkája 1761 őszén megjelent, a *Mercure de France* már októberi számában ismertetést is közölt róla, s La Condamine ezt követően október 24-i kelettel levelet írt Daniel Bernoullinak, amelyben a következőket tanácsolja barátjának: D'Alembert-nek szóló válaszát az ő, La Condamine megjegyzéseivel kiegészítve adja közre, s nem az Akadémia évkönyvében, mert erre csak négy év múlva kerülhet sor.⁰⁰²¹ Ebben a levélben veti fel azt a gondolatot, hogy Bernoulli válaszát Teleki József nevében kellene kinyomtatni, aki Bernoulli tanítványa, s személyesen jelen volt azon az akadémiai ülésen, amelyen a támadás elhangzott, s így mindenképpen ő a legalkalmasabb rá, hogy nyilvánosan fellépjen mestere védelmében. Azt javasolja, hogy a művet Genfben vagy Lausanne-ban nyomassák ki. Ő maga vállalja, hogy levélformába önti a Teleki nevében fogalmazott választ, Teleki pedig majd utólag kap belőle példányt. Sőt olyan javaslatot is tesz La Condamine (ezzel megcáfolja némileg Telekinek róla alkotott kedvező véleményét, aki nagyrabecsülte őt egyenességéért), hogy talán nem is kell Teleki előzetes hozzájárulását megszerezni a nevében kiadandó munkához, hisz ő már hazatért, befejezte utazását, s a távoli Erdélyben vagy Magyarországon esetleg sohasem jut el hozzá a neve alatt kiadott mű híre.

Mivel La Condamine kéziratos hagyatékának nem sikerült a nyomára bukkannom, Bernoulli és Teleki neki írt, s esetleg fennmaradt leveleinek a szövege sem ismeretes előttem, így csak La Condamine Bernoullinak írt legközelebbi, 1762. február 1-én kelt leveléből lehet megállapítani, hogy Bernoulli egyrészt ragaszkodott hozzá, hogy Telekit előzetesen tájékoztassák a tervről, és beleegyezését kérjék hozzá, másrészt, hogy egy másik, könnyebben elérhető, genfi tanítványát ajánlotta a védőirat szerzőjének szerepére. La Condamine azonban kitartott a maga elképzelése mellett, megismételte a Teleki mellett szóló, korábbi érveit, sőt azzal is megtoldotta őket, hogy a grófnak nem volt semmiféle

összeütközése D'Alembert-rel. A genfi tanítvány személyét már csak azért sem tartotta alkalmasnak, mert ő D'Alembert ismert genfi kapcsolatai miatt esetleg kényelmetlen helyzetbe kerülhetne a polémia során. Ezzel a Voltaire-re vonatkozó célzással a himlőoltás körüli vita közvetlenül kapcsolatba került azzal a vitával, amely az enciklopédisták között 1758-ban D'Alembert-nek Voltaire sugalmazására készült, már említett *Genève* című cikke miatt támadt. La Condamine egyrészt természetesnek tartotta, hogy a D'Alembert felolvasásán személyesen jelenlévő Bernoulli-tanítvány, Teleki József lépjen fel mestere védelmében, másrészt Teleki bevonásával azt akarta elkerülni, hogy Voltaire – D'Alembert iránti szolidaritásból – megtámadja Bernoulli megnevezetlen genfi tanítványát, s ezzel gyöngítse a felvilágosodás képviselőinek, a himlőoltás híveinek táborát. A későbbiek során látni fogjuk, hogy La Condamine aggodalma teljesen jogos volt: Voltaire ugyan korábban maga is a himlőoltás mellett írt, a polémia során mégis fenntartás nélkül D'Alembert mellett foglalt állást, nyilvánvalóan csakis személyes baráti érzelmei hatására, s a *Genève*-cikk körüli vitában kialakult összetartásuk alapján. Mert igaz ugyan, hogy Voltaire maga is tanult matematikát, de mégis kevésbé volt kompetens véleményt formálni a valószínűségszámítás lehetséges alkalmazásával kapcsolatosan egy olyan kérdésben, amellyel még a kiváló matematikus, D'Alembert is értetlenül állt szemben. Tekintélye révén viszont nyilvános állásfoglalása nemcsak Bernoulli munkájának, de az egész himlőoltás ügyének sokat árthatott volna.

La Condamine tehát Bernoulli kívánsága szerint 1762. január 20-án sietve írt Telekinek Szebenbe, s beleegyezését kérte tervéhez. Elképzeléséhez annyira ragaszkodott, hogy Bernoullinak írt leveleiben a következő hónapokban újból és újból hangoztatta a „hallgatás-beleegyezés” elvét, s Teleki válaszát meg sem várva folytatta előkészületeit. Feltételezte ugyan, hogy Teleki esetleg azért nem válaszol, mert kellemetlen következményektől tart vagy nem helyesli a tervüket, s ezért nem akar nyilatkozni, mégis arra készült, hogy hozzájárulása nélkül is megírja a választ Teleki nevében, úgy okoskodván, hogy Telekinek nem lesz oka panaszra, tehát nem lehet kifogása sem az eljárás ellen.

Teleki június 30-án kelt válasza azonban a vártnál is kedvezőbb volt. Azt írta, hogy csak azért késett a felelettel, mert a levelet nem küldték utána Bécsbe; helyesli a tervet, beleegyezik, hogy a neve alatt jelenjék meg a mű, sőt úgy értelmezte a kérést, hogy tőle várják a válasz megfogalmazását. Levelében elküldte a témával kapcsolatosan írt észrevételeit, s La Condamine – mint Bernoullinak írja – néhányat alkalmasnak is ítelt közülük arra, hogy felhasználja őket válaszában.⁰⁰²² Teleki észrevételeinek szövegét La Condamine lemásoltatta és 1762 őszén elküldte Bernoullinak véleményezésre.⁰⁰²³ Bernoulli – úgy látszik – kedvezően nyilatkozott róla, mert Teleki Sámuelnek Párizsba írt egyik levelében úgy említi Teleki József védőiratát, mintha nemcsak a szerző nevét kívánnák igénybe venni, hanem munkáját akarnák közreadni, s levelének hangja arra vall, hogy ő maga is kívánta, várta a mű megjelenését. „Remélem, Uram, hogy M. de la Condamine-nal is találkozott. Nála jobban senki sem világosíthatja fel. M. D'Alembert-rel történt különös összeütközéseimről. József gróf volt szíves kiállni mellettem, sőt maga vállalkozott a védelmemre. Nem tudom, megjelenik-e egyhamar ez a védőirat; M. de la Condamine, aki kapcsolatban áll József gróffal, talán meg tudja Önnek mondani.”⁰⁰²⁴

Teleki József franciául megírt, *Római Szent Birodalmi Gróf Teleki József észrevételei M. d'Alembert 1760. november 12-én az Akadémie des Sciences nyilvános ülésén felolvasott értekezéséről* című írása⁰⁰²⁵ négy részre: bevezetésre és három szakaszra oszlik. A bevezetésben elmondja, mi indította arra, hogy bekapcsolódjék a polémiaiba. 1760-ban Párizsban járva meghallgatta D'Alembert *Sur le calcul des probabilités appliqué à l'inoculation de la petite vérole* című felolvasását, amely elsősorban azzal keltette fel az érdeklődését, hogy az első olyan mű, amely matematikai szempontból foglalkozott a himlőoltás kérdésével; az általa addig olvasott munkák ugyanis mind fizikai, erkölcsi,

politikai és filozófiai érvekkel igyekeztek meggyőzni a tömegeket a himlőoltás előnyeiről. Mivel tudta, hogy néhány hónappal korábban *Essai d'analyse sur la mortalité causée par la petite vérole* címmel, Daniel Bernoulli hasonló témájú dolgozatát is felolvasták az akadémia egyik ülésén, és hogy elhangzott egy *Réflexions préliminaires sur les avantages de l'inoculation* című felolvasása is, azt hitte, hogy D'Alembert, mint francia tudós, ezek hatására hazafias indítékból kívánt porondra lépni a jó ügy érdekében. (A korábban közölt idézetek tanúsítják, hogy a francia írók valóban a nemzeti érzésre hivatkozva sürgették a más országokban már elfogadott himlőoltás bevezetését Franciaországban.) Nagy megdöbbenést keltett tehát Telekiben, amikor D'Alembert felolvasása Bernoulli műve cáfolatának bizonyult, s meglepte, hogy a tudós másképpen ítélte meg az oltás hasznosságát az állam és az egyén szempontjából: az állam részére üdvösnek, az egyén számára viszont kockázatos eljárásnak mondta. Hogy ellenvéleményét ilyen hosszú idő után fogalmazta meg, Teleki azzal indokolta, hogy megvárta, amíg a felolvasás szövege nyomtatásban megjelenik; részint attól tartott, hogy esetleg valamit félreértett, részint úgy vélte, hogy a szerző kinyomatás előtt esetleg változtathat műve szövegén, tompítja állításai élességét. Az *Opuscules mathématiques* című gyűjteményben azonban változtatás nélkül jelent meg a felolvasás.

„Olyan írónak, akit egy személyben nagy szellemnek és elsőrangú géométernek tartanak, még a tévedései is szükségképpen átragadnak másokra, hacsak valaki helyre nem igazítja őket”⁰⁰²⁶ – írja Teleki, s megemlíti, hogy a felolvasás szövege a kötet előtt több folyóiratban is napvilágot látott. Mivel Bernoulli béketűrő természetű és idegenkedik a polémiáktól, Teleki, mint mesterét tisztelő tanítvány, a nagy ellenfél érdemeinek kijáró tisztelettel kiáll az „igazság és az emberiség ügye” védelmében.

A bevezetőt követő első szakasz igen érdekes kérdést vet fel. Bernoulli *Essai analytique*-je csak akadémiai felolvasáson hangzott el, a szerző még nem adta közre nyomtatásban, tehát mintegy fenntartotta a jogot a szöveg módosítására, sőt visszavonására. Teleki azt mondja, hogy D'Alembert betekinthesett az Akadémián hozzáférhető szövegbe, nyilvános felolvasást is tarthatott az ugyancsak felolvasáson elhangzott előadással kapcsolatban, de nem volt joga nyomtatásban közreadni támadást egy olyan mű ellen, amelynek szövege még kéziratban van, tehát nem áll az olvasók rendelkezésére. E formai hiba felvetése, amely – Teleki véleménye szerint – különösképpen elítélendő egy külföldi tagtárssal szemben, arra vall, hogy Teleki felismerte a szerzői jog problémáját, amely a 18. században egyre több vitát keltett. A viták során kikristályosodott az a felfogás, amely szerint „mindenki tulajdonosa a vele született, majd benne kifejlődött képességeknek, és ezek segítségével létrehozott alkotásoknak. Ebből pedig az következik, hogy e szellemi tulajdon felett kizárólag rendelkezik.”⁰⁰²⁷ Úgy gondoljuk, hogy amikor La Condamine Teleki *Észrevételeinek* kézhezvétele után, 1762. december 22-i levelében⁰⁰²⁸ azt írja Bernoullinak, hogy Teleki fejtegetései egynémelyikét át kívánja venni írásába, elsősorban erre a szakaszra gondolhatott. Aligha hihető ugyanis, hogy ő, a jeles szaktudós, Telekinek a valószínűségszámítással kapcsolatos gondolatait találta volna átvételre érdemesnek; nem azért, mintha azokkal nem érthetett volna egyet, hanem mert ezen a területen ő volt a mester, Teleki pedig a tanítvány. Ezt a feltevést az is megerősíti, hogy La Condamine leveleiben Teleki *Észrevételeinek* megérkezése után többször is felbukkan a kéziratban való bírálatának jogtalansága, sőt ezt a gondolatot utóbb Bernoulli is belefoglalta az *Essai analytique* nyomtatott megjelenésekor a művet kiegészítő jegyzetek egyikébe.⁰⁰²⁹

Az *Észrevételek* második szakaszában elmondja Teleki, hogy mennyire meghökkentette a hallgatókat D'Alembert-nek az a megállapítása, amely szerint a himlőoltást azért kell támogatni, mert az államnak előnyös. Felteszi a kérdést, lehetséges-e, hogy a tudós nem látta előre, hogy munkája rontja a himlőoltás ügyének hitelét, vagy hogy éppen ez volt-e a célja vele? Ezután röviden áttekinti a himlőoltással kapcsolatos, az 1750-es években megjelent munkákat, szól La Condamine e tárgyról írt kötetéről és cikkeiről, s a velük párhuzamosan

megjelent hollandiai és svájci szerzők, Chais és Tissot műveiről. Ez időben – mondja tanúk állítására hivatkozva – D’Alembert is lelkesedett az ügyért, igaz, csak általánosságban foglalkozott a himlőoltás kérdésével. Élesen megfogalmazva veti fel itt azt a nyilván mestereitől hallott (de az idézett modern szakirodalom által is megerősített) tényt, hogy D’Alembert mindennel szembeszegül, ami új a matematikában napvilágot lát, különösképpen, ha az Daniel Bernoulli tollából származik. Hogyan oldja fel azt az ellentmondást, amelyet egy korábban elvetett előítélet utóbb személyes ellenszenv hatására történő elfogadása jelent? Teleki szerint középutas megoldással: Bernoulli módszerét és eredményeit vonja kétségbe, s új megvilágításban talál egy korábban már megcáfolt és elvetett ellenérvet. Hangsúlyozza Teleki D’Alembert eljárásának ellentmondásosságát, s hivatkozik a felolvasás olyan hallgatóinak véleményére, akik pedig D’Alembert hívei, s mégis azt állították, hogy nem tudták megállapítani, mi volt a felolvasás célja, nem derült ki, hogy helyesli-e voltaképpen a tudós a himlőoltás alkalmazását vagy sem.

A harmadik, leghosszabb szakaszban tér rá végül Teleki D’Alembert és Bernoulli polémiájának az érdemi részére. A D’Alembert által kitűzött kettős cél (Bernoulli számításainak kritikája és az oltás támogatásra méltó voltának elismerése) vizsgálata után a vita némileg rejtett, de legfontosabb állítását, a köz- és egyéni érdek összefüggését veszi szemügyre.

D’Alembert ugyanis – miután leszögezi, hogy a kétféle érdek szemben állhat egymással – azzal magyarázza tételét, hogy az állam nyer az oltás révén megmentett állampolgárok életével, neki ugyanis a számszerű nyereség a fontos: hogy melyik egyed marad életben vagy pusztul el, az mindegy. Az egyén legfőbb érdeke viszont életének megőrzése. Az oltás sikere esetén – D’Alembert szerint – az egyén nyeresége csak az az egy főre eső többlet, amely a himlőoltás által megnövekedett emberi átlagéletkorból reá jut. E néhány évnyi nyereséget is úgy tekinti, mint ami az eredeti, kisebb átlagéletkor letelte után lesz majd osztályrésze, s mint ilyen – véleménye szerint – kétes értékű nyereséget jelent. E felfogással szemben Teleki a természetes himlő miatti állandó és nagyfokú veszélyt hangsúlyozza, s azt vallja, hogy az oltás nem csekély életkor-gyarapodást, hanem magát az életet jelenti az egyének döntő többségének. Azt bizonyítja, hogy a kétféle érdek nem áll ellentétben egymással. A valószínűségszámítás leggyakrabban idézett példáival igazolja, hogy – ha 200 egyénből egyetlen meghal az oltás következtében, a természetes himlőben megbetegedettek közül viszont 200-ból 20-nak a halálával lehet a tapasztalatok szerint számolni – az oltás egyformán 19/20-ad résznyi nyereséget jelent mind az állam, mind az egyének részére.

Részletesen fejtegeti D’Alembert tévedésének okát, aki úgy vélte, hogy az államnak mindegy, ki az az egy, aki meghal, az egyénnek azonban nem, s ebben ellentétet látott. Teleki azt vitatja, hogy nemcsak az egyénre jutó kockázat lesz 19-szer kisebb az oltás következtében, de az is feltételezhető, hogy az az egy, aki az oltás által okozott gyöngye fertőzésbe *esetleg* belehal, a mindig súlyosabb természetes himlőbe *feltétlenül* belepusztult volna. Nem a társadalom dobja tehát oda áldozatul, hanem olyan halálra szánt áldozat ő, akit hiába próbáltak megmenteni. Teleki több, a valószínűségszámításban ismert példával bizonyítja Bernoulli igazát: idézi a szerencsejáték esélyeit és a tizedelésre ítélt katonákról szóló példát, s ezek kapcsán tisztázza azt a kérdést is, hogy a valószínűségszámítás az előzetesen remélhető előnyökről szól, s okfejtése végén áttér állításainak filozófiai igazolására.

„...ha közelebbről nézzük meg a kérdést, látni fogjuk, hogy az előbbi indokok miatt egyáltalán nem szabad különbséget tenni a közjó és az egyén java között, sőt el kell ismerni, hogy ezek a kifejezések, a *közjó*, az *állam java*, nem realitást jelentenek, s nem egyebek kifejezőmódnál. A természetben csak egyedek vannak, az *állam*, a *köz*, a *nemzet*, a *társadalom*, mindaz, amit ezekkel a gyűjtőnevekkel fejezünk ki, az értelem szülötte, az ész

egyszerű absztrakciója. Amikor ahelyett, hogy azt mondanám, 200 ember, azt mondom, 200 emberből álló csapat, az agyam kétszáz különféle ideát ölel fel; akik között egyfajta hasonlóságot vesz észre, valamely szempontból egyesíti őket és gondolatban egyetlen objektumot képez belőlük. Ez az eszmei objektum azonban csak fikció, és a kifejezés, amellyel megjelöljük, nem is létezne olyan nyelvben, amely csak valóságos objektumokra vonatkozó kifejezésekkel rendelkezik. Miután feltételeztük egy olyan objektum létezését, amely nem létezik, könnyű eltévednünk ezen, csak szellemünk által létrehozott objektum tulajdonságairól való okoskodásunkban, könnyű olyan ellentmondásokba és tévedésekbe esnünk, amelyeket egy elsőrangú geometémek inkább tisztázni kellene s megvilágítani, mintsem rájuk alapítania paradoxonjait.

Minthogy az, amit államnak nevezünk, nem más, mint metafizikai lény, agyunk egyszerű absztrakciója, következésképpen az ilyen kifejezéseknek, mint *az állam java*, vagy nincs értelmük, vagy csak *a többség javát* jelenthetik, s ha valahol nincs szó az egyén javáról, ott nincs és nem lehet szó arról sem, amit közjónak szokás nevezni.⁰⁰³⁰

Ez az utolsó szakasz Teleki filozófiai olvasottságáról tanúskodik, arról, hogy ismerte Locke műveit, s azok erősen hatottak gondolkodására.

Locke tétele, amelyet Teleki megáévvá tett és bizonyításához felhasználta, az *An Essay Concerning Human Understanding* című művében található meg: „...abból, amit mondtunk, világos, hogy általános és egyetemes nem tartozik a dolgok valóságos létehez, hanem az értelemnek saját használatára szolgáló találmányai és teremtményei...”, illetve „létezését tekintve minden dolog egyedi...” Locke-nak ezt a tanítását egyébként D’Alembert is vallotta, *Elemens de Philosophie* című, első ízben 1759-ben megjelent munkájában pl. így ír: „E fejlődés egyik legfőbb haszna, hogy megóv ama tévedéstől, amelybe akkor eshetnénk, ha az absztrakt fogalmak tárgyait rajtunk kívül ténylegesen létezőknek tekintenénk. Ezt a hibát filozófusok egész iskolái nem tudták elkerülni, nem vévén figyelembe a fogalmak általánosítását, arra a meggyőződésre jutottak, hogy élőknél a létezés más, mint az érzet, s hogy egyáltalán létezik a tudaton kívül olyasmi, mint az *ember* általában, a *test* általában, az *erény*, a *bűn* általában stb., holott tőlünk függetlenül csak egyedek vannak, amelyek rendelkeznek azokkal a tulajdonságokkal, amelyeket szellemünkkel leválasztunk a tárgyról, amelyben megtalálhatók, olyan módon, hogy elkülönítve vizsgáljuk őket a többi, ugyanazon tárgyban együtt fellelhető tulajdonságoktól.”⁰⁰³¹ D’Alembert felfogása e tekintetben az e dolgotatban tárgyalt évekre sem változott meg.⁰⁰³²

Teleki polemikus írásműve tehát nem minden ponton állt szemben D’Alembert nézeteivel, mint ahogyan kritikai állásfoglalása nem jelentette D’Alembert tudósi és emberi kvalitásainak lebecsülését.

Az Észrevételek – Teleki ifjúkori írásai között – leginkább meggyőzően tanúskodnak a fiatal gróf tehetségéről és filozófiai műveltségéről. Nincsenek ugyan bennük különösen eredeti gondolatok, elsősorban egy hálás és szerető, de egyszersmind művelt és tájékozott tanítvány gondolatai mestere védelmében. A probléma sokoldalú vizsgálata, a gondolatmenet logikus rendje, a világos érvelés azonban feltétlenül figyelmet érdemel a műben. Jól ragadja meg a vita lényeges pontjait, és olyan momentumokra is felfigyel a problémakörrel kapcsolatosan, amelyre mesterei nem gondoltak.

Ezután nem volt már semmi akadályja annak, hogy La Condamine összeállítsa a megjelenendő választ. Teleki nemcsak a nevét adta, hanem felhasználható művet is küldött; Daniel Bernoulli egyetértett vele, s idézett, Teleki Sámuelnek írt levele szerint számított is a védőirat megjelenésére. Ettől fogva azonban La Condamine lendülete és igyekezete észrevehetően csökkent. Ennek valószínűleg egészségének megrendülése volt az oka elsősorban: több levelében panaszkodik megromlott emlékezetére, szellemi frissességének hanyatlására, s mindez arra vall, hogy az öregség idő előtt erőt vett rajta. Nem tett le ugyan a tervéről, de hol a maga *Trois lettres sur l’inoculation* című művének elkészülte utánra

halasztja a Teleki-mű félbemaradt összeállítását, hol angliai utazása utánra tervezi a munka elkészítését. Szégyenkezik is a késedelem miatt, de azt állítja, hogy alapjában véve még nem mulasztottak semmit.

Annak is vannak nyomai, hogy ő maga, de Bernoulli is tájékoztatta Telekit az ügy állásáról, sőt 1763-ban a hazatérő Teleki Sámuellel elküldték neki D'Alembert műveinek gyűjteményes kiadását is. Teleki maga egy 1768. október 28-án kelt, párizsi barátjának, Jacques Duvoisin-nek írt levelében zárja le az ügyet. Beszámol három éve tartó súlyos betegségéről, amelyet tüdőbajnak hisz, s amely miatt, mint írja, két évvel ezelőtt, tehát 1766-ban kénytelen volt megírni La Condamine-nak, hogy „a tüdővész tünetei miatt nem gondolhatok többé a himlőre”⁰⁰³³

D'Alembert az 1760-as évek közepén még egyszer átdolgozta és kibővítette a himlőoltásról szóló művét. Az Avertissement-ban utal az első változat létrejöttére, elmondja, hogy dolgozatának egy része az akadémián hangzott el s több helyen is megjelent, de a fontos és sok vitát kiváltott téma – véleménye szerint – indokolja, hogy bő kiegészítéssel új művet készítsen róla. Olyannyira bizonyos állításának igazában, hogy bármely neves európai matematikus ítéletével szembenéz; csak egyetlen híres geométert nem ismer el jogos bírójának, azt, aki ellen – mint írja – az eredeti mű készült, vagyis a név szerint ezúttal meg nem nevezett Daniel Bernoullit. Ugyanebben a műben viszont név szerint bírálja Bernoulli más témákkal kapcsolatos eredményeit. Szól arról is, hogy ez a tudós csak „barátságtalan kitételekkel” reagált az ő, D'Alembert, művében található ellenvetésekre, de nem válaszolt rájuk érdemben, s nem állt elő a maga tételeit alátámasztó bizonyítékokkal. A tanulmány más helyén azt is megemlíti, hogy „e nagy geométer... legalábbis nekem azt mondták, nevetségesnek tartja a valószínűségszámításról való érvelésemet”⁰⁰³⁴

La Condamine tehát nem teljesítette amit vállalt. Daniel Bernoulli 1765-ig várta La Condamine tervének megvalósulását, végül azonban maga fogalmazta meg válaszában D'Alembert kritikájára. Nem önállóan adta közre, hanem az 1760-as felolvasása elé írt *Introduction apologétique* című írásában és a dolgozathoz fűzött jegyzetekben reagált a bírálatra, mérsékelt hangon, ellenfele nevének megemlítése nélkül, de érezhető keserűséggel. A bevezetés dátuma 1765. április 16., a kötet azonban csak 1777-ben jelent meg, amikor a vita keltette érdeklődés már rég alábbhagyott.

Pedig a polémia a maga idejében így is nagy feltűnést keltett, s ha Teleki védőirata idejében megjelenik, nemcsak egy magyar vonatkozású francia nyomtatvánnyal lenne ma több, hanem esetleg olyan neves francia írók és tudósok is bekapcsolódtak volna a vitába, akik így csak magánlevelekben mondták el a véleményüket.

Clairaut egy, Telekinek írott levelében így nyilatkozott: „Hallom M. de la Condamine-tól, hogy barátját, M. Bernoullit készül megvédeni. Jó ügyre szánta el magát, s egyébként is úgy látom, hogy a munka helyzete kedvező. Ellenfele ugyanis jókora támadási felületet nyújtott maga ellen. Felháborít a valószínűségszámításról szóló értekezése.”⁰⁰³⁵ Clairaut tehát, aki maga is matematikus volt, Bernoullit tekintette megtámadottnak, és a kérdés matematikai vonatkozásáról beszél. Ismeretes, hogy olykor ő is meglehetősen feszült viszonyba került D'Alembert-rel.

Értesült a vitáról Voltaire is, mégpedig közvetlenül D'Alembert-től, aki 1761 tavaszán elküldte neki dolgozatát. D'Alembert 1761. április 9-i levelében megismétli kritikája célkitűzését: „...azt hiszem, bebizonyítottam – nem azt, hogy az oltás maga rossz, hanem hogy hívei eddig meglehetősen rosszul okoskodtak, és sejtelmük sincs a kérdéstről. Az értekezés, amelyet nagyon világosnak és pártatlannak tartok, hat hónappal ezelőtt, a természettudományi akadémia egyik nyilvános ülésén hangzott el, s úgy láttam, nagy hatást tett a hallgatókra.”⁰⁰³⁶ Voltaire tréfás elismeréssel válaszol neki április 20-án: „Sietek válaszolni Önnek (szellemdús és nagy tehetségű kalkulátora a himlőnek, s antipodusa a kalkulátoroknak)...”⁰⁰³⁷ D'Alembert számításait ugyan még nem tanulmányozta, írja

levelében, de ígéri, hogy újra elolvassa a művet, majd megállapítja: „Egészben véve látom, hogy Ön többet tud róla, mint süket barátunk” – vagyis La Condamine.⁰⁰³⁸ Voltaire tehát szintén a számításokról mond véleményt, de D’Alembert ellenfelének nem a bírálat céltábláját, Bernouillit, hanem La Condamine-t tekinti. Fenntartás nélkül D’Alembert pártján áll. Világosan látja ugyan a felvilágosodás vezéralakjai között kialakult helyzetet: „A filozófusok tábora megoszlott, a kis csapat kölcsönösen marja egymást, s közben jönnek a farkasok, hogy felfalják őket”⁰⁰³⁹ – írja valamivel korábban D’Alembert-nek, kettejük kapcsolatára azonban ez a megállapítása nem vonatkozik, az ebben az időben kovácsolódott a legszorosabbra.

Véleményt nyilvánított az ügyben egy, Sophie Volland-nak szóló levelében Diderot is.⁰⁰⁴⁰ Ő szigorúan elítéli D’Alembert tettét, amelyet La Condamine, a himlőoltás franciaországi apostola ellen elkövetett „tisztességtelen cselekedet”-nek minősít. D’Alembert, úgy látszik, elfelejtette, hogy mivel tartozik La Condamine-nak „confrère”-jének, írja a levélben. Ez a kifejezés akkor, az ő tollából többet jelentett, mint pusztán La Condamine akadémiai tagságát, arra utalt, hogy a felvilágosodás hívei La Condamine megválasztását fontos eseménynek és eredménynek tartották: egy vezető szellemi pozíciót az ő soraiból töltöttek be.⁰⁰⁴¹ Ezért vette rossz néven Diderot, hogy D’Alembert éppen elvbarátját, La Condamine-t támadta meg. Diderot szigorát D’Alembert iránt – az ő megjegyzése kizárólag a szolidaritásra, tehát a kérdés etikai oldalára vonatkozott – bizonyosan motiválta a kettejük szerkesztésében megjelent *Enciklopédia* sorsára majdnem végzetes szakítás, amelyre D’Alembert nem utolsósorban a már többször említett Genève-cikk miatt kitört vita következtében szánta el magát. Ez az elhatározás igen nehéz helyzetbe hozta Diderot-t, és kis híján a nagy vállalkozás bukását is okozta.

Hogy a kortársak milyen fontosnak tartották a himlőoltásról szóló vitát, s mennyire nemcsak a matematika vagy az orvostudomány mégoly jelentékeny kérdése körül zajló polémiaának tekintették, azt Condorcet-nek D’Alembert halála után, 1783-ban az *Akademie des Sciences* egyik ülésén elhangzott *Éloge de d’Alembert* című emlékbeszéde bizonyítja.⁰⁰⁴² Condorcet nemcsak azt tartotta szükségesnek, hogy az akadémia elhunyt titkáráról szólva részletesen beszéljen a himlőoltással kapcsolatos művéről, hanem több mint húsz esztendővel D’Alembert polemikus előadásának elhangzása után kritikailag foglalkozott a kérdéssel, s maga is állást foglalt benne. Ő is – mint annak idején Teleki – az egyéni és közérdek ellentétét emelte ki D’Alembert művében, s megállapította, hogy az így felvetett problémához D’Alembert munkája nem nyújt megoldást. Az oltás kérdésében nem abban látta a döntés nehézségét, hogy az egyénnek – ha csak kis mértékben is – kockára kell tennie az életét, amikor az oltásra vállalkozik. Önmaguk életét sokan kockáztatják meggondolatlanságból, könnyelműségből vagy hősiességből, ehhez joguk van. Ahhoz azonban, hogy mások életéről döntenie merjen valaki – például gyermekeiéről vagy olyanokéről, akik tudatlanságból vagy más okokból nem határozhatnak a maguk nevében –, elengedhetetlen az oltás veszélytelenségének meggyőző bizonyítása, mert más életét senkinek sincs joga kockára tenni. Condorcet tehát az egyéni és a közérdek látszólagos vagy valódi ellentéte helyébe az egyénnek mások, a közösség iránti felelősségét állította, s ilyen módon, amikor talán utolsóként nyilatkozott az egykor oly nagy port felvert vitában, új aspektusban villantotta fel a probléma lényegét.

Jegyzetek

⁰⁰⁰¹ Bod Péter: Magyar Athenas. Szeben, [1767] 289.

⁰⁰⁰² Horányi Elek: Memoria Hungarorum... III. Pozsony, 1777. 390.

- 0003 *Jelital József* Bernoulli Daniel és Clairaut levele Teleki József grófhhoz című közleményen (Mathematikai és Természettudományi Értesítő 1938.501.) konstatálja ugyan, hogy Telekinek valamilyen szerepe volt a vitában, és *Otto Spiess* professzortól – aki Teleki József és Sámuel útinaplói alapján megírta a korabeli Bázeli történetét (Basel anno 1760. Nach den Tagebüchern der ungarischen Grafen Joseph und Samuel Teleki. Basel, 1936) – megtudta, hogy a bázeli Egyetemi Könyvtár Kézirattárában őrzött, a himlőoltás ügyével kapcsolatos kézirat- és nyomtatványanyagban egy, Teleki Józseftől származó kézirat is van, de magához a kézirathoz nem jutott hozzá. Spiess leveléből idéz *Jelital Clairaut*, La Condamine, d'Alembert és kortársaik egykori Teleki útinaplók tükrében című közleményében (Mathematikai és Fizikai Lapok 1937. 180.). A Teleki szereplése körüli homályos részleteket a bázeli Egyetemi Könyvtártól kért mikrofilm, a párizsi Bibliothèque Nationale Kézirattárában őrzött, Teleki párizsi barátaitól származó levelek és a párizsi Académie des Sciences levéltárának iratai alapján silrertült tisztáznunk.
- 0004 La Condamine – Daniel Bernoullinak, Párizs, 1759. jún. 26. Öffentliche Bibliothek der Universität Basel, Kézirattár, Cod. Lat. la 685.
- 0005 La Haye, 1754.
- 0006 *Voltaire*: Lettres philosophiques. Onzième lettre. Első kiadása: Amsterdam, 1734.
- 0007 Après l'Angleterre, *Genève* a reçu la première l'inoculation de la petite vérole, qui a tant de peine à s'établir en France, et qui pourtant s'y établira, quoique plusieurs de nos médecins la combattent encore, comme leurs prédécesseurs ont combattu la circulation du sang, l'émétique, et tant d'autres vérités incontestables ou de pratiques utiles." (Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers. VII. Paris. 1757. 577.)
- 0008 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 40-r. 15. 40. f.; A párizsi Académie des Sciences kéziratok Procès-verbaux-ja szerint D'Alembert 1760. december 3-án másodszor is felolvasott a himlőoltásról. Lehet, hogy ugyanannak a dolgozatnak a második részéről van szó. Erről az alkalomról nem szól Teleki naplója.
- 0009 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 43. f.
- 0010 Bernoulli felolvasásának szövege megtalálható az Académie des Sciences 1760. évi Procès verbaux-jának elején; D'Alembert előadásának helyén a jegyzőkönyv arról tudósít, hogy a szerző magánál tartotta a kéziratot, mert közre akarja adni művei készülő gyűjteményes kiadásában. – Az előadások Teleki számára készült kéziratok másolatait ld. MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. A költségnapló adatai a másolási költségekről: MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 41., 41. v. és 42. v.
- 0011 *Merian, Peter*: Die Mathematiker Bernoulli. Basel, 1860. 44. és *Dugas, René*: Histoire de la Mécanique. Neuchâtel, 1950. 275–278.
- 0012 *Grimsley, Ronald*: Jean d'Alembert. Oxford, 1963. 4. és *Dugas, René*. m. 234–241.
- 0013 Daniel Bernoulli –Leonhard Eulernek, Basel, 1745. júl. 7. Közli: *Fuss, Paul-Henri*: Correspondance mathématique et physique. St. Petersburg, 1843. Reprint: New York–London, 1968.II. 577.
- 0014 *Fuss, Paul-Henri* i. m. II. 541., 584., 603–608., 612., 646., 650., valamint Daniel Bernoulli – Teleki Sámuelnek, 1764. máj. 7. Közli: *Gulyás Károly*: Gróf Teleki Sámuel levelezése külföldi matematikusokkal. Mathematikai és Fizikai Lapok 1912. 218–219.
- 0015 Hankins, Th. L.: Jean d'Alembert: Science and the Enlightenment. Oxford, 1970. 3–4., 27.

- 0016 *D'Alembert*: Opuscles mathématiques. Paris, 1761. Avertissement III. és Mercure de France 1761. október. 138. l.
- 0017 *Grimsley, Ronald* i. m. 7.
- 0018 *D'Alembert* i. m. Avertissement X. és Mercure de France 1761. október. 138.l.
- 0019 *Hankins, Th. L.* i. m. 149.
- 0020 Bibliothèque Nationale, Paris, Kézirattár N. A. Fr. 21. 015 és Öffentliche Bibliothek der Universität Basel, Kézirattár, Cod. Lat. Ia. 685.
- 0021 Az 1760-as kötet 17 év késéssel, 1777-ben látott napvilágot.
- 0022 La Condamine – Johann Bernoullinak, 1762. dec. 22. Bibliothèque Nationale, Paris, Kézirattár N. A. Fr. 21.015.
- 0023 Öffentliche Bibliothek der Universität Basel, Kézirattár, Cod. Lat. Ia. 685.
- 0024 „J'espere, Monsieur, que Vous aurez vu aussi Mr de la Condamine. Personne n'est plus en etat que lui de Vous donner des éclaircissemens sur les brouilleries singuliers que j'ai eu avec M. d'Alembert. Mr le Comte Joseph a eu la bonté de prendre mon parti, meme jusqu'à se charger lui meme de ma defense: Je ne scai si cette defense paroitra bientot: peutetre que Mr de la Condamine, qui est en liaison avec Mr le Comte Joseph, pourra Vous le dire.” (Daniel Bernoulli – Teleki Sámuelnek, Basel, 1763. jan. Közli: *Gulyás Károly* i. m. 215. – Teleki Sámuel e levél hatására szintén védelmére akart kelni mesterének, mégpedig Bernoulli Hydrodynamica című művével kapcsolatban kívánt D'Alembert ellen írni. Ld. *Gulyás Károly* i. m. 217–219.
- 0025 Az Észrevételek szövege megjelent eredeti francia nyelven: *F. Csanak Dóra*: Le rôle de József Teleki dans une controverse française du XVIIIe siècle. Acta Litteraria 1974. 243–266. Magyar fordításban: *Uő.*: Teleki József szerepe egy XVIII. századi francia tudományos vitában. Századok 1974. 405–422.
- 0026 Les Les erreurs d'un écrivain qui réunit le titre de bel esprit a celui de géometre du premier ordre, ne pourroient manquer d'être contagieuses, si elles n'étoient relevées.” (Öffentliche Bibliothek der Universität Basel, Kézirattár, Cod. Lat. Ia. 685.)
- 0027 *Palágyi Róbert*: A magyar szerzői jog zsebkönyve. Bp. 1957. 9. A szerzői jog kérdését Franciaországban a forradalom 1793. július 19-i dekrétuma rendezte rendeletileg, amely biztosította az írói és művészi alkotások kizárólagos tulajdonjogát a szerzők számára.
- 0028 Bibliothèque Nationale, Paris, Kézirattár N. A. Fr. 21.015.
- 0029 Histoire de l'Académie Royale des Sciences. Année MDCCLX. Paris, 1777. II. 33.
- 0030 „...si l'on y regarde de plus pres, on verra non seulement qu'il n'y a point de distinction a faire entre bien général et le bien particulier par les raisons précédentes, mais on reconnoitra que tous ces termes, le *bien public*, le *bien de l'état*, le *bien général* ne representent point une réalité, et ne sont qu'une manière de s'exprimer, il n'y a que des individus dans la nature, *l'état*, le *public*, la *nation*, la *société*, tout ce qu'on distingue par un, les noms collectifs, sont des etres de raison, de simples abstractions de l'esprit. Quand au lieu de dire 200 hommes, je dis une troupe de 200 hommes, mon esprit embrasse deux cents idées distinctes entre lesquelles il aperçoit une sorte de ressemblance, il les réunit sous un point de vue et n'en fait qu'un seul objet dans sa pensés; mais cet objet idéal n'est qu'une fiction, et l'expression par laquelle nous le designons n'auroit point lieu dans une langue qui n'auroit de noms que pour les objets réels. Apres avoir supposé l'existence d'un objet qui n'existe point, il est facile de s'égarer dans des raisonnemens vagues sur les propriétés de cet objet, pure production de notre esprit et de tomber dans des équivoques, et des contradictions qu'un géometre du premier

ordre devrait plutôt éclaircir et débrouiller que d'en faire le fondement de ses paradoxes.

Ce qu'on appelle l'Etat n'étant qu'un être métaphysique, une simple abstraction de notre esprit, il s'ensuit que les termes *l'avantage de l'état*, ou n'ont point de sens, ou ne signifient que *l'avantage du plus grand nombre*, et que partout où l'avantage particulier ne se trouve point il n'y a ni ne peut y avoir ce qu'on est convenu d'appeler *avantage général*." (Öffentliche Bibliothek der Universität Basel, Kézirattár, Cod. Lat. Ia 685.)

0031 „...it is plain by what has been said, that *general* and *universal* belong not to the real existence of things, but are the inventions and creatures of the understanding, made by it for its own use...”, illetve „...things... are all of them particular in their existence.” (Locke, John: *An Essay Concerning Human Understanding*. Ed. ...by P. H. Niddich. Oxford, 1975. 414. Magyarul: Értékezés az emberi értelemről. Ford. Dienes Valéria. Bp. 1964. II. 21.; „Un des principaux usages de ce développement est de nous garantir de l'erreur où nous pourrions tomber en regardant les objets des idées abstraites comme existans réellement hors de nous; erreur, que n'ont pas évité des sectes entières de philosophes, qui ne faisant point attention à la généralisation des idées, se sont persuadé que l'existence, par exemple, dans les objets animés, étoit différente de la sensation; que de même il existoit hors de l'esprit, quelque chose qui étoit *l'homme* en général, *le corps* en général, la vertu, le vice en général, et ainsi du reste; au lieu qu'il n'existe réellement hors de nous que des êtres particuliers, qui possèdent ces propriétés que nous détachons par l'esprit du sujet où elles se trouvent, en les considérant séparément des autres propriétés auxquelles elles sont unies dans ce même sujet.” (D'Alembert: *Oeuvres*. II. Paris, 1805. 52.)

0032 *Grimsley, Ronald* i. m. 234. lapján említi egy 1764-ben írt levelét, amelyben D'Alembert azt írja, hogy „only individuals exist, abstractions, *genera*, *species* etc. and other general and abstract ideas exist only *per mentem*, and we must be careful not to give them any objective being outside our ideas.” („...csak egyedek léteznek, absztrakciók, *genusok*, *speciések* stb. és más általános és absztrakt fogalmak csak *per mentem* léteznek, s óvakodnunk kell attól, hogy ezenkívül bármilyen más objektív létet tulajdonítsunk nekik.”)

0033 „Les symptomes de la phtisie ne me permettent plus de penser à la petite vérole.” (Teleki József – Jacques Duvoisin-nek, Szirák, 1768. okt. 29. MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 41. v.) Telekinek a himlőoltás iránti érdeklődéséről – a könyvtárában őrzött számos ilyen tárgyú könyvön kívül – nincs további adatunk. Nem lehetetlen azonban, hogy a himlőoltás iránti érdeklődés révén került vele kapcsolatba Gellei Mihály pesti orvos, aki – mint egy kérvényéből kiderül, 1796. november 21-én, tehát alig néhány hónappal a Szervita téri Teleki-palota felépülése után – „in nova domo Telekiana” lakott. *Gelleinek* a következő évben, 1797-ben nyomtatásban is megjelent egy a himlőoltással kapcsolatos műve: *Hauptbegriffe über die gefährliche Tadtlichkeit der natürlichen und sichere Gelindigkeit der geimpften Blättern* címen. Teleki József fiáról, Lászlóról viszont tudjuk, hogy az oltás magyarországi elterjesztésének pártfogója lett, beoltatta gyermekeit, és a környezetéhez tartozó értelmiségi családokat is erre biztatta.

0034 „...ce grand géomètre... a trouvé ridicule, du moins à ce qu'on m'assure, mes raisonnemens sur le calcul des probabilités.” (*D'Alembert: Oeuvres*. IV. 310.)

0035 „M. de la Condamine me dit que vous vous occupés à defendre Votre Ami Mr Bernoulli, c'est un bon usage à faire de votre tems, et la besogne me paroît d'ailleurs avantageuse. Car son adversaire a donné bien prise contre lui. Son

- mémoire sur les probabilités ne revolte.” (A. C. Clairaut – Teleki Józsefnek, 1763. aug. 27. Közli: *Jelítai József* i. m. 506–507.)
- ⁰⁰³⁶ „...je crois avoir prouvé, non que l’inoculation est mauvaise, mais que ses partisans ont assez mal raisonné jusqu’icy, et ne se sont pas doutés de la question. Ce mémoire, tres clair a ce crois, et tres impartial, a été lu il y a six mois a une assemblée publique de l’académie des sciences, et m’a paru avoir fait beaucoup d’impression sur les auditeurs.” (D’Alembert–Voltaire-nek, Párizs, 1761. ápr. 9. Ld. Voltaire: Correspondence. XLV. Ed. by *Theodore Besterman*. Genève, 1959. 271.)
- ⁰⁰³⁷ „Je me hate de vous répondre (mon grand calculateur de petite vérole, plein d’esprit et de génie, et antipode des calculateurs...” (Uo. 288.)
- ⁰⁰³⁸ „En général, je vois, que vous en savez plus que notre sourdaut.” (Uo. 289.)
- ⁰⁰³⁹ „Les philosophes sont désunis, le petit troupeau se mange réciproquement quand les loups viennent à le dévorer.” (Voltaire – D’Alembert-nek, Ferney, 1761. márc. 19. Uo. 216.)
- ⁰⁰⁴⁰ „Denis Diderot – Sophie Volland-nak, 1760. nov. 25. Ld. D. Diderot: Correspondance. III. Recueillie, établie et annotée par *Georges Roth*. Paris, 1957. 266–267. Utal rá *Grimsley, Ronald* i. m. 71.
- ⁰⁰⁴¹ *Grimsley, Ronald* i. m. 94. szerint 1762-ben D’Alembert-t és La Condamine-t beleértve mindössze négy akadémiai tag tartozott a „filozófusok” közé.
- ⁰⁰⁴² *Condorcet*: Éloge de d’Alembert. Ld. *D’Alembert*: Oeuvres. I. 59–132.

A költő

Amikor Kazinczy a Felső Magyar Országi Minerva 1829-i évfolyamában közreadja az akkor már csaknem harminc éve halott Teleki József néhány versét, bevezetésképpen elmondja róla, hogy Bessenyei György *Eszterházi vigasságok* című költeménye, Báróczi Sándor Marmontel-fordítása, Baróti Szabó Dávid verskoszorúja, „az-az görög szkémájú versei”, valamint Révai Miklós hexameterai és pentameterai mellett Teleki páros rímű strófákban megírt, testvérhúgát és apját sirató gyászverse, az *Atyafiúi barátság oszlopa* jelentette a magyar költészet újjászületését a hosszú álom után. Korábban, a *Pályám emlékezetében* pontosabban megfogalmazta már a róla alkotott véleményét: „Teleki ott sok holmit beszél a politikáról, a pszichológiáról, aminek nem volt helye, s ortodoxiája inkább érezteti magát, mint amire szükség volt; de beszéde épen dicséretes távolban áll a régiséget szeretők szennyeitől. (...) A munkának filológiai s stilisztikai tekintetben meg kell adni azt a dicséretet, hogy beszéde nemcsak az új utat török merészségétől távozott el, hanem a régiség szennyeitől is egyszersmind.”⁰⁰⁰¹ Kazinczy – itt most nem részletezett fenntartásai mellett – kijelölte Telekinek, a költőnek a történeti helyét, jellemezni kívánta a stílusát, s megemlékezett a továbbiakban költői népszerűségéről is, amit azzal magyarázott, hogy verselése nem volt sem új, sem pedig régies, nyelvét mindenki megértette, s egyszerre hatott az érzelmekre és az értelemre. E megállapítások, noha csak Teleki magyar nyelvű költeményeire vonatkoztak, érvényesek a latin és francia nyelvű versekre is, bár éppen az utóbbiak között olyan is van, amely a kor új hangján szólal meg, s a múlthoz csak latin nyelvűsége kapcsolja.

Teleki költeményeinek csak kisebb, elsősorban magyar nyelvű része látott nyomtatásban napvilágot. Jóval több verset írt, de a kéziratban maradt darabokat számításba véve sem állítható, hogy ismerjük Teleki teljes költői életművét. A Teleki-család levéltára három részre szakadt, egyik része, a gyömrői levéltár erősen megcsonkult, a második, a kendilónai levéltár lényegében hozzáférhetetlen, csak a harmadik rész, a Teleki-könyvtárral együtt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába került kéziratok maradtak sértetlenül s kutathatók szabadon. Az itt őrzött *Poëmatum meorum fasciculus secundus* című füzet pl. nyilvánvalóan legalábbis egy „fasciculus primus” létét feltételezi, amely azonban nincs meg, de lehet, hogy voltak további, verseket tartalmazó füzetek is. Néhány, a hagyatékból elkallódott verse omniarium-szerű gyűjteményekben, sőt irodalmi alkotásba foglalva maradt ránk. Így pl. az *Epitaphium... Comitiss Ladislai Teleki* című, apja halálakor írt négysoros latin verse egy, a 19. század első felében létrejött gyűjteményben, a Vay Charitas halálára írt magyar vers pedig Teleki titkárának, Mátyási Józsefnek egy hosszabb költeményébe foglalva olvasható.⁰⁰⁰² Ugyanakkor a Teleki-hagyatékban található, s a 18. század második feléből származó különféle versszövegek közül sem tekinthetjük Teleki Józseftől származó versnek mindazt, amely az ő kézírásában maradt ránk. Még az említett *fasciculus secundus* sem csak a saját verseit tartalmazza, ahogyan a cím ígéri; két költemény, a Teleki születésnapjára készült *Carmen Genethliacum* és a névnapját ünneplő *Thyrsis, seu Carmen Bucolicum* semmiképpen sem lehet az ő alkotása, hiszen őt köszönti, holott nemcsak a gróf kézírásában maradt fenn, saját versei között, hanem saját kezű javításokat is láthatunk a szövegben, s így joggal hihetnénk autográf fogalmazványnak. A különálló lapokra írt és nem a füzetben fennmaradt versek között is akad olyan, amely tartalma és mondanivalója alapján zárható ki Teleki alkotásai közül, pedig az ő kézírásával maradt az utókorra.

Mivel azonban Teleki nem volt olyan kiemelkedő költői tehetség és alkotóművész, hogy minden fellelhető sorának felkutatása és azonosítása elsőrangú feladat lenne, nem tekintjük célunknak a versek egyenkénti elemzését és feldolgozását, elegendő a költői életmű

rövid bemutatása a verseknek kronológiai, nyelvi és tematikus szempontok szerinti csoportosítása alapján.

A poétika a 18. században iskolai tantárgy volt, a gimnázium egyik osztályának tananyaga, sőt maga az egyik felső klasszis is a poétikáról kapta a nevét. Teleki ugyan nem járt nyilvános gimnáziumba, de az ott tanított diszciplinákat nevelői segítségével elsajátította, ismerte a klasszikus verselés szabályait, az antik költészet alkotásait, s tanulmányai során nyilvánvalóan maga is készített ezeket utánzó verseket, bár egyetlen diákkori versét sem ismerjük. Ő is vallotta kora felfogását, hogy a költészet a műveltség elengedhetetlen alaprétégéhez tartozik, de az ilyen jellegű próbálkozásokat nem azonosította az igazi költői alkotással, amely – véleménye szerint – nem képzelhető el egy elsajátíthatatlan többlet, a költői tehetség nélkül.

Tanulsz osztón kötött lábakon ugrálni,
Vagy ha nem termettél arra, sántikálni⁰⁰⁰³

– írja csecsemő fiának, egy a nevelés folyamatát végigtekintő versében; kollégiumi diák nagyfiának pedig így ír a verselésről: „a kit arra a természet nem készített, a mesterség nem sokra viheti...”⁰⁰⁰⁴

Teleki legkorábbi ismert és datált versei 1773-tól kezdődően maradtak ránk, ezek többsége latin nyelvű epigramma, elvéve találunk köztük egy-egy magyar, illetve francia nyelvű darabot is.⁰⁰⁰⁵ E verseket is jellemzi Tarnai Andornak a kor költészetéről szóló megállapítása: „ügyes forma, tudós szellemesség... politikai és vallásos nevelést célzó maximák, aforizmák...”⁰⁰⁰⁶ Az epigrammák a Teleki gondolkodásában központi helyet elfoglaló eszméket fogalmazzák meg: a vallási tolerancia kap hangot az *Ad Sermonis Sacri coram Augusta, die Maii Vindobonae habiti, tolerantiamque Christianis dignam spirantem, Auctorem R. D. Ruschiszka* című versben,⁰⁰⁰⁷ több epigramma szól II. Józsefről, akitől Teleki már társuralkodó korában igen sokat várt, elsősorban a vallási türelem megteremtését. József 1773-i erdélyi útja alkalmából írt üdvözlőversében pl. azt a gondolatot fogalmazza meg, hogy Erdély négy felekezethez tartozó három nemzetét az uralkodó iránti szeretet egyesíti.⁰⁰⁰⁸ A Teleki-versek másik jellegzetes csoportjának korai darabja az *Ad Reverendissimum Clarissimumque virum Georgium Pray Historicorum Nostrorum facile Principem post sublatam Jesuitarum Societatem* című epigramma:

Papa Patris gratum potuit tibi tollere
nomen Non totum, es.nostrae nam Pater Historiae.⁰⁰⁰⁹

Ebben Teleki a jezsuita rend megszüntetése után nem a rendtag, hanem a történettudós Prayra ruházza az „atya” nevezetet.

A korai kéziratok között egyetlen magyar nyelvű epigrammát találunk (a címe ennek is latin, s mellette van a szöveg latin fordítása is); ez a kertté átalakított egykori marosvásárhelyi „borjúmező” kapujának tervezett feliratát fogalmazza meg:

Régen Borjúmező valék, de most már kert,
Akkor Barmot, már most táplálom az Embert,
Bé-jöhetsz hát, de azt jól eszedre végyed,
Hogy *Borjú-mezővé* ezt ismét ne tégyed.⁰⁰¹⁰

A későbbi években is írt Teleki többé-kevésbé sikerült epigrammákat,⁰⁰¹¹ a legjobb közülük egy megnevezetlen szerző versére adott felelet. Az eredeti vers egy Pesten általános bámulatot keltett sziámi ikerpár születéséről szól. Teleki válasza így hangzik:

Miratur vulgos fratres vel corpore junctos
Uno, naturae prodigiumque vocat.
Ergo magis quanto res mira videtur ipsi
Conjuncti Fratrum si fuerunt animi.⁰⁰¹²

A későbbi magyar nyelvű költemények között találhatók alkalmi versek: pl. apósa, Királyfalvi Róth Tamás és anyósa, Wathai Borbála sírfelirata,⁰⁰¹³ vagy a legismertebb az Aranka György költészetét bíráló vers, az *Egy jó magyar poétának verseiről kérésére tett ítéletem*, amely nyomtatásban is megjelent, de igen sok másolatban is fennmaradt különböző gyűjteményekben; nyilvánvalóan mint a magyar irodalmi kritika versben megfogalmazott korai darabja keltett nagy érdeklődést.⁰⁰¹⁴

Teleki epigrammái többségükben egy csiszolt elme finom, humánus gondolatai rövid, tömör megfogalmazásban; formailag azonban csak a jó átlagot képviselik, kevés közöttük az igazán sikerült darab. A maguk korában mégis elismerést arattak. Cornides Dániel egyik levelében így ír róluk: „Ontja a csinos rögtönzött verseket, elsősorban az epigrammában sikeres” – s ugyanebből a levélből azt is megtudjuk, hogy a címzett, Gottfried Schwarz megdicsérte Teleki *In Josephi II. Aug. Adventum in Daciam* című versét a *Neueste Religionsgeschichte*-ben.⁰⁰¹⁵

A hetvenes évek második felétől kezdve nagyobb lélegzetű verseket és több magyar nyelvű költeményt írt Teleki József. Költészetének ilyen irányú módosulása szorosan összefüggött élete és érdeklődése alakulásával. Ezekben az években kapcsolódott be intenzívebben a magyarországi szellemi és közéletbe, mindjobban figyelemmel kísérte a nemzeti történelem kutatásának eredményeit, és tudatosan támogatta a magyar nyelv térhódítását a szellemi élet különböző területein. Ez a törekvés ugyanarról a töről fakad, mint verseinek didaktikus filozófiai szelleme: a felelősség és az elkötelezettség érzéséből. Nemcsak önálló alkotásai születtek ezekben az években, hanem magyar nyelvű fordításai is.⁰⁰¹⁶

Ezek a magyar nyelvű versek témában és hangvételben változatosabbak a korábbiaknál, formailag viszont egyhangúbbak a latin verseknél, amelyekben Teleki több klasszikus versformát alkalmazott, míg magyar versei szinte kivétel nélkül páros rímű tizenkettesekben íródtak. Verses levélben tudatta barátjával, Orczy Lőrincsel kisfia születését 1777-ben, humoros versben öröközte meg sógora, Thoroczkay Zsigmond viselkedését fia születésekor, versben magasztalja Málnási László önzetlen barátságát.⁰⁰¹⁷

Nagyobb terjedelmű filozófiai-didaktikus versei közül a *Mitsoda az emberi élet?*, illetve két további, folytatásában *Az emberi életről* címmel megjelent terjedelmes töredéke a legkorábbi.⁰⁰¹⁸ A versben 1777-ben született kisfiához fordul, az ő ártatlan gyermeki boldogságát állítja szembe élete jövőendő nehézségeivel, amelyek miatt

Örülök, ha nézem tsetsemő korodat,
Sírok, meggondolván jövőendő sorsodat.

...

Neked még a' Világ Paraditsomi kert,
Nem az annak, a'ki esméri az embert.⁰⁰¹⁹

A vers 442 sornyi megjelent részében Teleki sorra veszi az élet seregnyi nehézségét, az emberi természetben rejlő rossz különféle megnyilvánulásait éppúgy, mint a társadalom, a körülmények által okozott szenvedéseket. A gyermekkor bajai után a neveléssel, a tanulással együtt járó keservek kapcsán részletesen bemutatja a korabeli nevelés folyamatát. Amikor a felserdült ifjú pályaválasztásáról szól, a protestáns nemesek előtt álló két lehetőséget

részletezi, a katonáskodást és a gazdálkodást. Az elsőnek – annyi más korabeli költőhöz hasonlóan – nemcsak fizikai gyötrelmeit festi, hanem a szolgálat során elszenvedett méltatlanságokat is:

Szép-is bizony, szép-is Katonának lenni,
Királyért, Hazáért életet le-tenni;
...
Ha itt-honn vagy, Tisztéd' tsufos indulattya,
Mint egy bálványt, magát veled imádtattya,

Ő vét, még-is téged téssen a' fogságba;
Ő hazud, te maradsz még-is hazugságba;
...
A háború könnyen nyomorékká téssen;
Tested, valamig élsz, barometrum léssen.⁰⁰²⁰

A gazdálkodás, a vidéki élet sem olyan, mint ahogyan a költők festeni szokták:

Szép a' paraszt élet, szép a Poétánál
De főbb díszét vészi tsak az ő tollánál.
...
Ha írni kívánnak gazda' életéről
El-felejtik, s írnak az arany-időről.
...
Mert midőn a' leg-szebb piros hajnal hasad,
Nem azt nézed, hanem hol az eke-vasad.
'S nem a' nap' sugári' játékan átsorgasz,
Hanem setét 's bűdös istállódban forgasz...⁰⁰²¹

Nincs idő a természet vizsgálására, a gazda csak a haszonra néz. De még a családi élet sem mindig olyan idilli, mint ahogyan a költők megéneklék:

A' Gazd'asszony estve egész ház-népével,
A' vers szerént alig bír már örömevel,
Midőn lankadt Urát kész étellel várja,
'S ha jó, nyájassággal karja közzé zárja...⁰⁰²²

Az utolsó rész a házassággal, a párválasztással kapcsolatos nehézségekről szól. Teleki itt azokat a gondolatokat ismétli meg versben, amelyeket ifjúkorában, a házassággal kapcsolatos önéletrajzi feljegyzéseiben megörökített. Mintha csak az „El kéne indulni” intellektuálisabban megfogalmazott változatát olvasnánk: hányféle olyan hibája lehet egy asszonynak, amivel tönkreteszi férje életét, de még a jó feleség sem jelent felhőtlen boldogságot, mert akit szeretünk, azért mindig aggódni kell. „Elmés a szeretet maga kínzására...” – sóhajtja Teleki.⁰⁰²³

E vers kapcsán hangot kapott az a feltételezés, hogy pesszimizmusát Teleki egy el nem készült befejezésben kívánta feloldani. Valószínűleg azonban éppen ennek az ellenkezőjéről van szó; azért maradt töredék a vers, mert a benne megfogalmazott problémák teoretikusan megoldhatatlan kérdéseket jelentettek számára. Utóbb – mint Teleki egyik, Péczeli Józsefnek írt leveléből megtudjuk⁰⁰²⁴ – folytatni akarta a verset. E szándék eredménye lehet az a *De talán biztatod magad gyermekekkel...* kezdetű, 40 sornyi töredék, amely tematikailag

pontosan illeszkedik a párválasztás és a házasság problémáinak tárgyalásakor megszakadt szövegrészhez, mivel azt a gondolatot fogalmazza meg, hogy a gyermekek örömet és gondot jelentenek egyszerre, mert súlyos kötelezettségeket rónak szüleikre. Ezután azt a 18. századi pedagógiára nagyon is érvényes gondolatot tárgyalja, hogy a nevelésnek nincs egyértelműen elfogadott receptje, a legnagyobb nevű szerzők elvei is ellentmondanak egymásnak.

Röviddel a *Mitsoda az emberi élet?* után írta Teleki *Atyafiúi barátság oszlopa* című, apját és húgát halálukkor elsirató elégikus költeményét. A vers két kiadásban is megjelent: Kolozsvárt 1779-ben, majd Pesten év nélkül. A II. Józsefet üdvözlő, röplapként megjelent latin epigramma után ez Teleki legkorábbi nyomtatásban is kiadott verse, s főképpen ennek révén vált költőként is ismertté.⁰⁰²⁵

A vers elején leírja, hogy Pestről kisétált a szabad mezőre, hogy gyönyörködjek a kora tavaszi természetben, örömet azonban az Erdélyből jött, apja halálhírére hozó üzenet nyomán gyász váltotta fel. Vigasztalásért Eszter húgához fordult, de ő is nagybeteg, s hamarosan meghal. Voltaképpen kettős sirató tehát a vers, amely elsősorban nem az apáról, hanem a nőtestvéréről szól, mivel – mint Teleki írja – apja érdemeit ismeri az ország, de húga életéről és egyéniségéről kevesen tudtak. Beszél testi-lelki szépségéről, okosságáról, műveltségéről, háziasszonyi erényeiről, de főképpen arról a vidám bátorságról, amellyel a fiatalon megvakult, elbetegesedett és elhervadt asszony a halállal szembenézett. Itt és azáltal vált át a vers filozófiai költeménnyé, hogy a szerző Teleki Eszter magatartását követendő például állítja a hitetlenek elé. A halotti vers a 18. század második felében még elevenen élő műfaj volt, noha fejlődése abban az időben végső szakaszába ért. A Teleki József halálára írt, s az 1790-es évek második felében keletkezett költemények talán a legutolsó darabok közé tartoztak. Mint költői alkotás ez a 70-es évek végén írt vers is inkább a múlthoz kapcsolódik már, de a műfajon belül mind tartalmi, mind formai tekintetben a modern szellemet képviseli. Ha összevetjük pl. az ugyancsak Thoroczka né Teleki Eszter emlékére írt másikat, Fogarasi Pap József által készített verssel,⁰⁰²⁶ szembeötlő a kettő közötti különbség. Fogarasi – aki pedig maga is filozófiai képzett, európai műveltségű tudós volt – négyes rímű költeményében (amelyből az *Essai* kapcsán idéztünk) szinte a széphistóriák hangján szólal meg. Teleki páros rímű tizenkettesben megírt verse viszont csak a költeményt kiváltó haláleseteket és a Teleki Eszter egyéniségét festő részleteiben tekinthető halotti versnek, utóbb átvált a 18. századi európai költészetben oly népszerű filozofikus-didaktikus hangra, s ettől fogva voltaképpen az fiúkori *Essai* utolsó fejezetének költői formában megfogalmazott variánsává válik. A vers e részének legfőbb érdeme gondolatmenetének logikus felépítése. A jegyzetekben olvasható klasszikus idézetek tanúsága szerint nemcsak saját kora vallásellenes nézeteivel, hanem az epikuroszi-lucretiusi tanításokkal is szembe kívánt benne szállni, s kifejtette a lélek halhatatlanságáról vallott hitét. Ezt a részt az érzékelés kérdésének taglalása vezeti be:

...aki ezt kérdi, mondja meg elsőben
Hogy érez a lélek a szívben s a főben
Vagy talán minthogy azt maga se tudhatja
Pirkóval hogy érez, azt is tagadhatja.
De hogyne érezne a lélek magára
Holott ha tekintek itt is munkájára
Azt találom, hogy csak az érez egyedül
s az érzés ereje sokra öbenne ül.
Hogy a szem lát s fül hall, tsak szóllás formája
De a bizony tsupán a lélek munkája.
A szem tsak képet ír, de a kép írása
koránt sem a le írt képnek a látása

mert ha csak a vóna azt mondhatnók tehát
Hogy valamint a szem, úgy a tükör is lát.
Csak a lélek érzi, hogy le van rajzolva
a kép s ez a látás igazabban szólva.
A fülnek a dobja a hangtól reszketni
tud, de még hallásnak azt nem nevezhetni.
Csak a lélek érzi, s azt meg vállasztani
Más hangtól ő tudja, ő tud hát hallani.⁰⁰²⁷

A továbbiakban Teleki a teremtet világ rendjéről ír, s a tehetetlenség newtoni tanításával bizonyítja a világot mozgató erő létének szükségességét. Az ember számára a teremtet léte a teremtetben nyilvánul meg, a csillagvilág-képviselte universumban és az őt körülvevő természetben, de ezeket a földi életben csak tökéletlenül ismerhetjük meg. Teleki számára a lélek halhatatlansága a tökéletes megismerés lehetőségét, a túlvilági lét reménye pedig tudásszomja kielégítését jelenti:

Természete szerint a lélek tanulni
Vágyik a kiváltt nehéz s mély dolgokhoz nyúlni
El hiszem hát ebben kedved tellyesedik
Így a tudományban lelked nevelkedik
Hogy a Teremtetje arra méltóztatja,
Hogy tőlünk el-rejtett sok titkát mutatja...⁰⁰²⁸

– írja halott hűgáról. A gondolat bibliai eredetű, de megfogalmazása sajátos, korhoz kötött hangsúlyt kap. A költemény igen érdekes dokumentuma Teleki filozófiai olvasottságának és természettudományos ismereteinek. Említi benne Voltaire, Rousseau, D’Argens és Tolland nevét, szól a csillagok elliptikus pályájáról, sőt az orangutánról is, amely némely tudósok szerint az ember rokona, bár – mint egy jegyzet közli – Linné tagadja ezt a felfogást. A vers költői értékét azonban természetesen nem ezek a művelődéstörténeti érdekességek (amelyeket, minthogy gyászversben olvassa őket, a mai olvasó olykor meglehetősen groteszknek érez), hanem azok a sorok jelentik, amelyekből őszinte, egyszerű, igaz érzések csendülnek ki, mint az ugyancsak bibliai fogantatású, és a testvéri szeretet melegségét lehelő befejezésből:

Majd midőn megváltóm porom felibe áll
Ki előtt szégyennel buvik el a halál
S poromat még érte könnyezve találja
S abból halhatatlan szívemet formálja,
Mihelyt ez az új szív érezni lesz készen
Annak is Eszterkám a közepén kézen.⁰⁰²⁹

Az Essai történetének vizsgálata során volt már szó róla, hogy Teleki 1778 februárjában vázlatot készített műve tudományos átdolgozásához, de csak néhány sort írt meg a tervezett kötetből. A megkezdett munkát alighanem az a gyász hír szakasztotta félbe, amelyről az *Atyafiúi barátság* oszlopa első soraiban ír 1778 kora tavaszát felidézve, s valószínűleg azért nem folytatta, mert a témával kapcsolatos gondolatai egy részét belefoglalta a hűga emlékére írt versbe?⁰⁰³⁰

A türelmi rendelet után Teleki 330 soros francia nyelvű versben fordult II. Józsefhez. Az eredeti szöveg nem ismeretes, magyar fordítása – amelyet valószínűleg maga Teleki készített – is csak e században látott nyomtatásban napvilágot.⁰⁰³¹ Ez a vers inkább csak

témája miatt érdemel említést; meglehetősen hosszadalmasan és egyhangúan tárgyalja a lelkiismereti szabadság kérdését és azt a gondolatot, hogy az állampolgárokat rátermettségük, nem pedig felekezeti hovatartozásuk alapján kell kinevezni hivatali tisztségekre. Legnagyobb részt II. József személyét dicséri benne, de nincs meg a versben az *Atyafiúi barátság* oszlopát jellemző logikus gondolatmenet, mondanivalóját árnyalatnyi eltérésekkel inkább csak ismételteti. A vers zárórésze is az *Atyafiúi barátság oszlopának* halványabb utánérzése, a porából feltámadó szívben is elevenen élő szeretet gondolata az uralkodóról szólva sokkal kevésbé hat őszintének, mint amikor a költő testvérhúgával kapcsolatosan fogalmazta meg.

Teleki versei, elsősorban didaktikus hangvételük miatt, hamarosan feledésbe merültek: Pedig ha nem nevezhető is kiemelkedő alkotónak, nem nélkülözte teljesen a költői tehetséget. Műveiben találunk szép sorokat, lendületesen megírt, gördülékeny szakaszokat, mint pl. a *Mitsoda az emberi élet?* következő részletében:

Szép ugyan, mint másszor, most-is a' természet,
Szép a' Nap fel-költte, szép a' nap-enyészet;
Nem mondhatta senki méltán rútnek a' délt,
Sem a természetet pihentető éj-félt;
Szép reggel a piros hajnal hasadása,
Estve a nap-fénynek lassú el-múlása;
Éjjel ha el-tűnnek a' komor fellegek,
Szép bóltot mutatnak a' lazúr-szín egek,
Szép a mező, patak, erdő s kies liget,
Szép a két sebess víz közzé szorult sziget,
Ez mind szép, de midőn a gazda életről
Szólok, arról szóllok, nem a' természetről...⁰⁰³²

Az itt említett, terjedelmes versei mellett írt kisebb lélegzetű magyar verseket is, amelyek nagyrészt megjelentek a kassai Magyar Museumban.⁰⁰³³

Teleki – a fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint – nem zárkózott el versei közreadása elől; a szerkesztő kérésére készségesen elküldte költeményeit, s nem kívánta kilétét betűjelek mögé sem elrejtetni, mint nagybátyja, Ráday Gedeon. Magyar verseinek száma nem nagy, pedig élete végéig írt ilyeneket, ahogyan *Kedves unokáim, Ádám! József!*... kezdetű kézírata tanúsítja, amely két kis unokájának versére írt válasz. Minthogy Ádám 1789-ben, József pedig 1790-ben született, öt-hat éves koruk, tehát 1795–1796 előtt alig hihető, hogy akár nevelői segítséggel is verset írtak volna, a válasz sem lehet tehát korábbi keletű.⁰⁰³⁴

Teleki későbbi, az 1780-as évekből származó latin nyelvű verseit a *Poëmatum meorum fasciculus secundus* című füzet őrizte meg. A benne olvasható 14 versből 2 nem Teleki alkotása, a 12 vers nagyrészt alkalmi költemény. Vannak közöttük családi versek: István fia születés- és névnapjára szóló verses köszöntés, egy barát, Magyar Mihály halálára írt vers, a többi pedig tudós barátoknak vagy más értelmiségieknek írt költemény. Oláh Mihályt és Fazekas Andrást – akikhez három óda, illetve episztola szól – Teleki fiai nevelői révén ismerhette meg,⁰⁰³⁵ a kor neves jezsuita tudósai közül Makó Pál matematikushoz és költőhöz, valamint Pray Györgyhöz írt verses üdvözlét. Mindezekben az a közös vonás, s jelentőségüket is az adja elsősorban, hogy Teleki és a hazai értelmiség kapcsolatának, barátságának dokumentumai. Pray és Makó Telekinek írt versei – részben vagy teljes szövegükben – egy Fénelon-idézettel együtt a kötet előzéklapján olvashatók.

A füzetben mindössze három olyan darab van, amely nem az írásos érintkezés emelkedettebb, a költészet eszközeivel ünnepibbé tett megnyilvánulása vagy alkalmi költemény. Az egyik az *Ode ad orientem solem* című, a másik egy a szerelem hatalmát festő,

a költő ifjúkorát felidéző, klasszikus mintát követő vers. Legérdekesebb azonban a harmadik, a *De situ amoeno pagi Kertsesora* című harminc soros költemény, amely a kor szentimentális lírájának s egyben a Telekiben végbement ízlésváltozásnak igen érdekes dokumentuma. Teleki József 1760-ban Franciaországban járva még a Tuileriák és Versailles parkját tartotta a világ legszebb kertjeinek, húsz év múltán azonban már a vad erdők fáinak, bokrainak adja az elsőséget velük szemben. Ő, aki Svájcban még a gondozott, sövény övezte szántóföldek nyugodt szépségében gyönyörködött, most a kanyargó patakok, a nap megvilágította hegyormok és a völgyekben uralkodó félelmetes félhomály erős kontrasztjában is megtalálja a szépséget, vonzó színekkel jeleníti meg az elvonultságot és magányt, sőt megjelenik versében „a szomszéd pór” is, aki megleli és eltemeti hamvait. Ha ez a vers nem latinul íródott volna, s emiatt nem marad kívül teljesen a magyar irodalmon, nemcsak Csokonai néhány versével rokon szellemű költeményként tarthatnánk számon, de Petőfi *Az Alföld* című versének is érdekes ízléstörténeti előzményeként lenne ismeretes. Ha lefordítaná valaki, nehezen tudná más szavakkal indítani a verset, mint a „Mit nekem...” kezdet.

Csakhogy Teleki verse a nyírott barokk kertek divatja után a zordon Kárpátok szépségét fedezi fel, egy korábbi ízlésváltás jeleként:

Quid mirer hortos divites Versaliae
 Sylva magis, vol arbuto?
 Quam sponte natam montium in declivibus
 Sincerus alluit latex
 Svedetque somnos cantilenis alitum
 Permixtus undarum sonus.
 Natura per se pulchra, ridet irritum
 Conamen artis aemulae
 Vetusque diei turpe quod cumit semel
 Mundi peritus artifex.
 Vos, Kertsesora murmurantes rivule
 Inter lapillos qui leves
 Serpendo mille tortuosis flexibus
 Solum irrigatis aridum!
 Vos, editorum montium catumina
 Quae, cum reducit sol diem
 Primis salutem Cynthus jugalibus
 Cadeusque sero deserit!
 Vos nuda saxa mi placetis et quibus
 Respondet Echo garrula
 Tenebrosa et vallium silentia
 Qua tratus horror incolit.
 Hic, quidquid aevi restat, in dulci liberus
 Tranquillitate duxero,
 Contemplor auri, turgidaeque gloriae
 Vanoque securus metu.
 Hic cum senectus longa me confecerit
 Tellure condar, et meas
 Oláh favillas laerginis riget suis
 Manuque amica colliget.⁰⁰³⁶

Teleki József magyar, latin és francia nyelvű versei nem kiemelkedő alkotásai költészetünknek, de nem maradnak el a kor jó átlagától. Igazán nagyot nem alkotott, aminek

kisebbségi költői tehetsége és részint a magyar nyelv akkori, a nyelvújítás kezdeti szakaszát jellemző állapota is oka volt. Megpendített azonban olyan húrokat, amelyek később, legnagyobb költőinknél a magyar költészet néhány legszebb versében szólaltak meg, s a nyelv, a formakincs és a mondanivaló közössége révén néhány verssora Telekit nagy költőink szerény előfutárává avatja. A Csokonaira, Petőfőre utaló említett példa mellett ilyenek legkésőbbi ismert versének, az unokáihoz szóló üdvözlétének következő sorai:

én ugyan el mégyek az aratás előtt
mert már nékem hamar fűjják a készülőt...⁰⁰³⁷

amelyek a ritmus és a gondolati tartalom biblikus-archaikus-ízesen szemléletes megfogalmazásával Ady *Levélféle Móricz Zsigmondhoz* című versét idézik a mai olvasó emlékezetébe: „Készül, mert készítik az én szemfedelem...”; egyik beszédének egy kitételében pedig – természetesen ezúttal prózában – önkéntelenül is Arany János előfutárát kell felfedeznünk: „megifjodván örömben el felejttem azt, hogy a vén Hegedűs minden nap egy nótát felejt...”⁰⁰³⁸

Kazinczy a Felső Magyar Országi Minervában közzétett Teleki-versekhez írt, már idézett bevezetésében elmondja, hogy mivel Telekit mindenki megértette, a maga korában annyira magasztalták, mint addig egyetlen magyar író sem. Tudósítása az olvasók véleményéről azért különösen becses, mivel a korabeli közönség ítéletéről igen keveset tudunk. Állítását megerősíti a Teleki-versekről fennmaradt másolatok nagy száma: Orczy Lőrinc hagyatékában, Balogh Péter egy levele mellékleteként, Kazinczy Ferenc, majd később Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor gyűjteményében, az Erdélyi Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár és a sárospataki Kollégiumi Könyvtárkéziratai között, sőt magántulajdonban lévő kötetekben is számos Teleki-vers másolatával találkozhatunk. Verseiből többet le is fordítottak: az *Atyafiúi barátság oszlopának* – a Teleki fia és leánya által készített latin, illetve német nyelvű részletein kívül – két különböző teljes fordítása is megtalálható, s egy latin epigrammája mellett is ott olvashatjuk a vers német fordítását?⁰⁰³⁹

Kazinczy, aki a Magyar Museumban közreadta Teleki verseit, nemcsak tőle magától, hanem másoktól is igyekezett megszerezni az ismeretlen darabokat.⁰⁰⁴⁰ Egy korábbi, ugyanacsak Aranka Györgynek szóló levelében⁰⁰⁴¹ ugyan Erdődy Lajos és Bessenyei György verseivel együtt Telekit is leszólja mint szenteskedőt, a nyilvánosság előtt azonban mindig elismeréssel emlegette; *Gessner Idyllium*nak előszavában Baróti Szabó Dávid, Bessenyei György és Rájni József társaságában őt is azok között sorolja fel, akiknek példája bizonyítja, hogy milyen szépen tud írni a magyar eredeti művekben is.⁰⁰⁴² Az *Erdélyi levelekben* pedig „felejtethetetlen elégiának” mondja az *Atyafiúi barátság oszlopát*, „mely legalább folyó szép beszéde, könnyen ömlő versei s philosophiai s politikai leckéi által érdemlé hogy közönséges tapssal fogadtassék...”⁰⁰⁴³ A Magyar Museum szerkesztése idején örömmel értesíti Ráday Gedeont, hogy Teleki hamarosan verseket küld a folyóiratnak.⁰⁰⁴⁴ Révai Miklós is foglalkozott Teleki-versek közreadásának gondolatával: egyik levelében – kiadói terveiről szólva – kéri a grófot, küldjön neki költeményeiből, hacsak nem szándékozik önálló kötetben publikálni őket.⁰⁰⁴⁵ Más, nyomtatásban olvasható elismerő bírálatokról is tudunk: a Magyar Hirmondó „mélységes philosophiával és Politikával tellyes írás”-nak nevezi az *Atyafiúi barátság oszlopát*, s idézi a költemény néhány sorát.⁰⁰⁴⁶ Péczeli a *Zayr* előszavában azért tartja lefordításra méltónak Teleki versét, mert a költő „a Poesist nem a sarkban keresi” és „sok szép képzelődésekkel megrakta”.⁰⁰⁴⁷ A költői hírnév azonban nem volt tartós: Kazinczy már 1829-ben azt írja a Felső Magyar Országi Minervában Telekiről, hogy a fiatalok jóformán nem is ismerik a verseit.

Teleki költészete valóban nem éri el azt a színvonalat, amelyet ő maga az irodalmi alkotások elé mérceként kitűzött. A kor két neves írójához és irodalomszervezőjéhez, Révai

Miklóshoz és Péczeli Józsefhez írt terjedelmes leveleiből kitűnik, hogy elmélyülten és sokoldalúan foglalkozott az irodalmi nyelv és a verselés kérdéseivel; az irodalmi alkotást komplex jelenségnek tekintette, s egyaránt vizsgálta esztétikai értékeit, társadalmi funkcióit, pedagógiai jelentőségét, a nemzeti műveltség emelésében játszott szerepét, szórakoztató jellegét és tartalmi, kifejezésbeli finomságait is.

A költői nyelvről s egyúttal a korabeli nyelvújítás kérdéseiről a Faludi Ferenc *Költeményes maradványai* kapcsán Révai Miklósnak írt levelében olvashatunk.⁰⁰⁴⁸ Elítéli a nyelvújítók túlzásait, helyteleníti pl., hogy mindent meg akarnak magyarítani, az „universitas” helyett a „mindenesség”-et, a filozófia helyett a „tudákosság”-ot akarják meghonosítani, s elveti a Dugonics által „axioma” értelemben alkalmazott „tudtom” szót is. A Teleki által példaként felhozott kifejezések közül néhány azóta szervesen beépült a nyelvbe, mint pl. a „költő” és a „tzim”, többségüket azonban valóban kivetette magából: ilyenek a „laplag”, a „grenyorja”, a „teremvény”, a „gyönyörködélem”, a „bölcsekedményes”, a „tsillagadományos”, a „természetédeményes”, a „tudódományos” stb. Révai irodalmi nyelvére 18 pontban tette meg a megjegyzéseit. Kifogásol néhány szót, a „kötet” helyett inkább a „kötés”, „rész” vagy „darab” használatát javasolja, nem tetszik neki a „kegy asszony” és „kegy szűz” kifejezés; az „oskolalató” helyett jobbnak tartja az „oskolaigazgató”-t. Máskor arra hívja fel a figyelmét, hogy egyes szavak nem használatosak abban az értelemben, ahogyan nála előfordulnak: a „hagyató” nem jelenti, hogy „iparkodó”, a munkát a magyar nem „űzi”, hanem „készíti”. Figyelmezteti a „hanem” és a „de” használatára, s arra, hogy egy jezsuita nem „költözik” Rómába, mert költözködés „tsak akkor esik, mikor valaki minden házi egyetmássait egy lakó-helyéből a másikba viszi”.

A költészetről, a költői alkotásról vallott nézeteit főképpen egy, Péczelinek írt hosszú levelében fejti ki. Péczeli elküldte neki az utóbb nyomtatásban Telekinek ajánlott Voltaire-fordításának, a *Zayrnak Megszóllítás* című előszavát, s Teleki ezzel vitatkozva fogalmazza meg a maga véleményét.⁰⁰⁴⁹

Megtudjuk belőle, hogy Teleki nem szerette a négyes rím monotóniáját. Azt tartotta, hogy a rímelés mindig korlátozza a költőt, ez az oka annak, hogy Milton, Young és Gessner teljesen elvetette. Teleki azonban úgy véli, hogy bár stílusuk erőteljessége ezáltal valóban nyert, a vers költőisége mindenképpen veszített vele, mert a vers „nézetem szerint mindig kíván egy kis zenét”,⁰⁰⁵⁰ ha nem is sokat, csak a hangok némi harmóniáját. A rím szépségére azonban nézete szerint kevés költő ügyel. Különösen csúnyának tartja a -nak, -nek, -ban, -ben rímelést, sőt úgy vélekedik, hogy a rímelés akkor igazán szép, ha főnév nem főnévvel, hanem lehetőleg igével, melléknévvel vagy határozóval rímel. (Ezt az ideált ő maga is csak igen ritkán valósította meg.) A verselés ezáltal finomabb lesz, kevésbé monoton, s bár a költőnek nehezebb a dolga, ha ezt a célt tűzi maga elé, a rímelő szók sokfélesége természetesebbé teszi a költeményt.

Péczeli a *Zayr* előszavában a magyar nyelv szegénységét és költészetre kevésbé alkalmas voltát panaszolja. Teleki ezzel a nézetével is vitába száll. Tagadja Péczelinek azt az állítását, hogy ha egy szöveg lefordítása több szót igényel a jelentés visszaadásához, mint amennyi az eredetiben van, az a fordítás nyelvének szegénységére vall; kijelenti, hogy a fordító sem a gondolatokat, sem a szavakat nem maga választja meg, ezért nehezebb a dolga a költőénél. Utal D’Alembert Tacitus-fordítására, amely a latin szövegnél ugyancsak több szóval fejezi ki a mondanivalót, s eszerint a francia nyelv szegénységét bizonyítaná. Teleki szerint a stílus tömörsége és szentenciaszerűsége éppen nem a nyelv gazdagságára, hanem inkább ennek az ellenkezőjére vall.

Eltér Teleki véleménye Péczeliétől a magyar nyelv hangzásának megítélésében is. Teleki szerint a magyar nyelv a *cs*, *ny*, *ly*, *s* és *v* hangok révén rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal, amelyek a nyelvet kellemes hangzásúvá teszik; összehasonlítva a magyart az olasz, angol, francia és német nyelvvel, úgy gondolja, hogy a mássalhangzók nagyobb

száma, a magán- és mássalhangzók változatos kapcsolódása révén a magyar férfiasabb az olasz nyelvnél, de legalább annyira kellemes hangzású. Péczelinek arra a megállapítására, hogy a magyarban túl sok az *a* és *e* hang, Teleki pontos számításokkal válaszol. Találomra kiválaszt egy-egy 840 betűből álló szövegrészt Voltaire és Gyöngyösi műveiből, megszámlálja a bennük lévő *a* és *e* betűket, s megállapítja, hogy Voltaire-nél 221-szer fordulnak elő, míg Gyöngyösinél csak 216-szor.

Ugyanebben a levélben olvashatjuk Teleki véleményét Gyöngyösi költészetéről, amelyről Péczeli előszavában igen szigorúan nyilatkozott. Teleki védelmébe veszi ugyan a magyar barokk népszerű költőjét Péczeli egyértelműen elítélő nézetével szemben, de a kritika szempontjai figyelmet érdemlőek. A mérleg egyik serpenyőjébe kerülnek Gyöngyösi hibái: rímélése monoton, a rím kedvéért feláldozza a gondolatot, tele van pleonazmussal, töltelékszavakkal, s mindez azért, hogy kijöjjön a tizenkét szótag. Sok részlet nem kapcsolódik szervesen a főtémához, bár ez Teleki szerint olyan költőknél is előfordul, mint Vergilius vagy Tasso. A másik serpenyőbe kerülnek Gyöngyösi érdemei: jól kapcsolja egymáshoz a részleteket, akárcsak Ovidius és Ariosto; szépek, természetesek az átvezető részek, finom, sikerült lélekrajzok találhatók verseiben. Stílusa korrekt, leírásai szépek, fantáziája eleven. Van költői tehetsége, s Homérosz, Vergilius és Tasso tanulmányozása révén fejlesztette is képességeit. Hibái ellenére nagy költőnek mondja Teleki Gyöngyösit, többre becsüli Ariostónál, akit sokan (s ezzel nem ért egyet) többre tartanak Tassónál. Teleki bírálatában figyelemre méltó, hogy csak Gyöngyösi alkotói kvalitásait elemzi, szemléletéről, amely a hazai konzervatív-nemesi olvasók előtt olyan népszerűvé tette, egyáltalán nem szól.

Teleki nemcsak a magyar költészet e múltbeli nagy alakjáról mondott véleményt, hanem a korabeli irodalom alkotásairól is nyilatkozott. Kazinczy maga említi dicsekedve Arankának és Ráday Gedeonnak szóló leveleiben, hogy elismeréssel szól Gessner idilljeinek fordításáról.⁰⁰⁵¹ Ismeretes Batsányi Ossian-fordításáról mondott elismerő véleménye is.⁰⁰⁵² Így aligha tekinthetjük helytállónak Kazinczynak azt az állítását, hogy Teleki „sajátságaihoz tartozik... éppen nem szeretni az újat s hevesen ragaszkodni a régihez, s inkább legyőzhetetlen ízlétből mint okok után”.⁰⁰⁵³ Teleki rendkívül kritikus szellem volt, s bizonyára volt sok olyan új az irodalomban, amely nem nyerte el a tetszését, a fennmaradt dokumentumok azonban azt tanúsítják, hogy nem hiányzott belőle az érdeklődés és a fogékonyság az új alkotások iránt, s hogy véleményét legalábbis mindig „okok után” formálta meg.

Irodalmi kapcsolatok

Ha Teleki Józsefnek a kor íróival való személyes és szellemi kapcsolatait szemügyre vesszük – mellőzve ezúttal azokat, akiket főleg vagy kizárólag mecénásként támogatott –, elsőként Bessenyeit és Kazinczyt kell megemlíteni. Teleki és Bessenyei súlyos összeütközését az irodalomtörténet Bessenyei Teleki-ellenes paszkvillusának kapcsán tartja számon,⁰⁰⁵⁴ s az ügy hátterét a Ratio Educationisnak a protestáns iskolákra való kiterjesztésére, illetve az ennek megakadályozására vívott küzdelemben látja. A valóságban az eset háttere bonyolultabb volt az eddig ismert helyzetnél, s benne Mária Terézia egyházpolitikai sakkhúzásainak éppúgy döntő szerepük volt, mint Beleznay Miklós és Bessenyei pozíciója megerősítésére tett, Nagy Sámuel ágens ellen irányuló lépéseinek, amelyeket Teleki József és Ráday Gedeon mélységesen elítélt. (Az ügyről részletesen a Teleki iskolaügyi tevékenységével foglalkozó fejezetben lesz szó.) Teleki és Bessenyei között mindenesetre annyira elmérgesedett a helyzet, hogy nem lehetett szó köztük sem személyes, sem irodalmi kapcsolatról, s ez okozta nemcsak Teleki, hanem Ráday Gedeon elzárkózását, távolmaradását minden, Bessenyei által kezdeményezett irodalmi vagy

irodalomszervező törekvéstől, pl. a Hazafiúi Magyar Társaság létrejötte érdekében tett erőfeszítéseinek támogatásától.

Kazinczy esetében más volt a helyzet. Őt valóban elvi kérdések távolították el Teleki Józseftől. Az itt elsősorban vizsgálándó irodalmi kérdésekben a maga modernebb, fejlettebb esztétikai nézetei idegenítették el a gróftól. Míg Teleki élt, ez nem kapott hangot nyilvánosan. A gróf személy szerint – ahogy magától Kazinczytól tudjuk – igyekezett támogatni a nála húsz évvel fiatalabb tehetséges ifjú pályáját, hivatalvállalásra buzdította, s nagyrabecsülését fejezte ki akkor is, amikor megkérte, fogadja serdülő korú fiait és beszélgessen velük.⁰⁰⁵⁵ Kazinczy azonban – mint ismeretes –, noha elhelyezte a költő Telekit az újjászülető magyar irodalom munkásai között, valójában – joggal és szigorúan – megbíráta. Ezen túlmenően az is kétségtelen, hogy személye iránt sem tudott soha felmelegedni, minden tiszteletet és nagyrabecsülést hangoztató nyilatkozata ellenére sem, ennek azonban nemcsak – sőt nem is elsősorban – az irodalmi nézeteik közötti különbség volt az oka. A Telekinél következetesebben és tartósabban jozefinista, majd később tovább radikalizálódó Kazinczy idegenkedett a konzervatívabb gondolkodású főúrtól.

Őszinte és meleg barátság fűzte Telekit Orczy Lőrínchez, akit személyes tulajdonságaiért, de irodalmi tevékenységéért is nagyra becsült. Ezért kívánta, hogy ő iktassa be ugocsaí főispánságába, ezért méltatta a nagyszöllősi válaszbeszédben Orczy részvételét a magyar irodalmi életben. Szellemi kapcsolatukról vall Orczy Telekihez írt verses levelének néhány sora, amelyben eredeti írásaikról és fordításaikról szóló eszmecseréikről is olvashatunk.⁰⁰⁵⁶

Teleki irodalmi kapcsolatai közül a legtöbb dokumentum Péczeli Józseffel kialakult, barátsággá fejlődött levélbeli, majd személyes érintkezéséről maradt ránk. A fennmaradt levelek viszonylag nagy száma és tónusa nem tekinthető véletlennek, ezt a nexust ugyanis egyaránt színezték érzelmi szálak és a szellemi kérdések iránti közös érdeklődés és vonzalom, noha egyáltalán nem állítható, hogy azonos nézeteket vallottak volna a nyelv és az irodalom nem egy kérdésében.

Ismeretségük úgy jött létre, hogy Péczeli 1783 végén, peregrinációjából hazatérve francia nyelvű levélben fordult Teleki Józsefhez, s tolmácsolta neki bázeli, leideni és utrechti közös ismerőseik üdvözlését. Levelében elmondja, hogy évek óta az olasz és a francia írók olvasása jelenti számára a legkedvesebb időtöltést. Corneille-t, Racine-t, Crébillon-t, Molière-t említi s Voltaire tragédiáit, akit különben nem kedvel. A Zaïre-t tartja a legjobb darabjának, ezt a művét magyarra is lefordította, s szeretné Telekinek szóló ajánlással közreadni.⁰⁰⁵⁷

Teleki örömmel és meglepetéssel fogadta a láthatóan nem formális üzenetátadásnak, hanem a levélíró személyének és terveinek bemutatására szánt levelet, válaszában dicséri könnyed, fordultatos franciaságát, amelyet véleménye szerint nem egy neves francia író elfogadna magáénak. Különösen annak örül, hogy Péczeli a nemzet ízlését kívánja csiszolni, bár ezzel kapcsolatos szigorú kritikáját – mint írja – Péczeli éppen a saját példájával: csiszolt ízlésre valló levelével cáfolja. Helyesli olvasmányainak megválasztását is, de felhívja figyelmét az angol irodalomra, akár eredeti nyelven, akár fordításban. A papi hivatás nem zárja ki a költészettel való foglalkozást, sőt a régi pogányoknál a kettő általában együtt volt szokásos. Hangsúlyozza azonban Teleki azt is, hogy emelni kellene az egyházi szónoklat színvonalát Magyarországon (ez később is visszatérő motívum a Péczelinek szóló levelekben), kevés a jó szónok, holott nagy szükség lenne rájuk, s a magyar nyelv amúgy is alkalmas az erőteljes, méltóságos stílusra.

A *Zaïre* kiválasztását lefordításra helyesli Teleki, s ez alkalommal újra összefoglalja Péczelinek a már fiának szóló leveléből idézett nézetét Voltaire-ről: elveti mint filozófust és mint historikust, de nagy drámaírónak tartja: „[A drámaírás]... az erőssége. Másutt mindig a vallástalanság és a hitetlenség terjesztőjének szerepében látszik tetszelegni, tragédiáiban

azonban ennek nyoma sincs, sokkal kevesebb bennük a méreg, szinte mindegyikben az emberiséget prédikálja, azzal az erővel, amelyet a szép stílus ad a jó ügynek.”⁰⁰⁵⁸

A neki szóló dedikáció szövegével kapcsolatosan udvariasan szabadkozik Teleki, noha elismeri, hogy vonzódik a múzsákhoz, de – mint írja – különféle kötöttségei kevésbé engedik a költészettel foglalkozni. Úgy véli, a kellő érzékenység megvan benne, de nem tartja magát igazán költőnek. Mégis elküldi viszonzásul Péczelinek *Mitsoda az emberi élet?* című versének elkészült töredékét, s kéri, írjon neki ezután is gyakran.

Miért dedikálta Péczeli éppen Teleki Józsefnek a *Zayrt*? A nyomtatásban megjelent mű élén álló ajánló versek első sorai a következőképpen hangzanak:

Te kedves Barátja a' kilentz Musáknak,
Kegyes Filozófus Disze két Hazáknak,
Ki mint *Nefton* meg-mérsz földet 's Eget egyre,
'S nyugodni *Miltonnal* szólsz a' Pindua' hegyre,
Mikor nem kívánja *Themis* bölts munkádat,
Hol Plátóval töltöd hol *Lókkal* órádat...⁰⁰⁵⁹

A dedikációkban rejlő magasztalásokat általában nem kell szó szerint venni, ez esetben azonban Péczeli nemcsak hízelgésnek szánta a gróf műveltségének dicséretét, hanem tudatosan emeli ki filozófiai megalapozottságú irodalmi műveltségét. Ez a *Zayr* elé tervezett, de végül ki nem adott *Meg-szóllítás* című előszóból derül ki világosan, amelyet Péczeli 1783 decemberében írt, s a magyar nyelvről és költészetről vallott nézeteit fejtegeti benne. A bevezetést végül azért nem adta nyomdába, mert attól tartott, hogy nagy felzúdulást kelt vele maga ellen. Telekinek azonban utóbb elküldte egyik levelében, azt remélve, hogy egyetértéssel fogadja a benne kifejtett gondolatokat.⁰⁰⁶⁰ Bevezetését azzal a megállapítással kezdi, hogy minden nemzet műveltségi színvonalát a filozófián és a poézisen lehet lemérni. Az első a bárd, a második a gyalu szerepét tölti be, s a kettő együtt pallérozza a nemzeteket. A franciáknál Descartes és az őt követő filozófusok voltak a bárd, Corneille, Racine, Crébillon és Molière pedig a gyalu; az angoloknál Bacon és Newton filozófiai alapvetésének, Milton, Swift, Pope és Young költészetének a jelentőségére utal. A magyar költészetet pedig azért marasztalja el, mert „nékünk soha sem volt Poétánk, hanem tsak Cadentzistánk”.⁰⁰⁶¹ Gyöngyösi és Beniczky, s általában a magyar költészet szigorú kritikája után, amelyben fő érvül azt hozza fel Péczeli, hogy idegen nyelvre lefordítva értéküket veszítenék, így folytatja: „Az Atyafi barátság oszlopról, a' mellyet fel emelt Gróf Teleki József Ur, meg láttya hogy szép lesz ez azon is [ti. idegen nyelven]: mert ez a' bölts Ur, a' ki a Poézist nem a' sarokban [a rímekben] keresi, meg rakta azt a' kis munkátskát olly szép képzelődésekkel, a' mellyek a' fordításban el nem veszhetnek.”⁰⁰⁶² Péczeli tehát az „elmés találmányokat és felséges gondolatokat” hiányolja a magyar költészetben, s a moralizáló filozofikus tartalmat becsüli Telekiben. A *Meg-szóllításban* Péczeli számos gondolatot vet fel a magyar nyelvről, a fordítás elvi kérdéseiről, idegen szavak használatáról vagy kiirtásáról, sőt a könyvek terjesztési módja (hogy ti. a szerző ajándékként küldözi-e szét művét, vagy pénzért veszi meg az olvasó) és az irodalmi kritika létrejötte közötti összefüggésről is értekezik. Végül azt is bejelenti benne, hogy Young *Éjtzakáit* és Voltaire *Henriasát* készül hamarosan magyar nyelven közreadni.

Teleki – amint e fejezet más helyén részletesen ismertettük – Péczeli állításainak többségével vitába száll, de e véleménykülönbség ellenére barátságuk nemhogy csökkent, inkább erősödött. Mindkettejük számára fontos kérdések megvitatásáról volt szó, s ezért Teleki először nem is levélben szeretne volna kifejtetni mondanivalóját, hanem személyesen. A tervezett komáromi látogatás azonban, amelynek kedvéért meg akarta szakítani bécsi utazását, nem jöhetett létre, mert a viharos időben nem kelt át a komp a Dunán. Így mégis

levélben kellett megfogalmaznia ellenvéleményét, s így az utókor is megismerheti a vita tartalmát.⁰⁰⁶³ A személyes megismerkedésre a következő évben sikerült sort keríteniök, amikor is Péczeli a készülő *Henrias*-fordításából olvasott fel vendégének. A találkozás elmélyítette a korábbi rokonszenvet: további pesti találkozásokat is terveztek a gróf otthonában, de nem tudjuk, sikerült-e megvalósítani a tervet.

Érdekes megfigyelni, hogy Teleki, aki általában igen jó stílusának mutatkozik leveleiben, s fő jellemzője hangjának változatossága, épp a nála annnyival alacsonyabb társadalmi helyzetben lévő szegény komáromi lelkésznek írta azokat a leveleit, amelyekből a leginkább baráti, könnyed, társasági tónus csendül ki, az enyhe önirónia, a tréfálkozó hang mintha szándékkal tüntetné el a rangkülönbség okozta feszültséget kapcsolatukból. Azt is érzékeltetik ugyanakkor a levelek, mennyire fontosak számára a felvetődött kérdések. A legtöbb levél 1784-ből maradt ránk, ebben az évben Teleki három, Péczeli pedig két levelet írt, de több elkallódott, vagy lappangó levélről is említést találunk bennük. Később is főként, bár nem kizárólag, irodalmi kérdésekről váltanak szót; Péczeli tervezett és elkészült műveiről, Teleki irodalmi és más nézeteiről, utazásáról és sok egyébről. Érdekes azonban, hogy Péczeli közművelődési törekvéseiről, a Mindenyes Gyűjteménnyről nem esik szó közöttük. Igaz, hogy az 1789 és 1791 közötti évekből nem maradt fenn egyetlen levél sem. Szünetelt-e az érintkezésük vagy csak elvesztek a dokumentumai, nem tudjuk. Csak egyszer olvashatunk Péczeli ilyen érdeklődéséről, a Leseabinét alapítására készülő Institutoris Gábert ajánlja a gróf figyelmébe.⁰⁰⁶⁴

Kapcsolatuk később sem vesztett a melegségéből. Az a mód, ahogyan a betegeskedni kezdő Péczeli 1792-ben megköszöni a Teleki küldötte 100 forintot, s kissé restelkedve, de mégis nyíltan bevallja, mennyire jól jött neki a pénz, mert így káplánt tarthat, aki helyettesíti, s ezzel könnyebbé válik az élete, arról tanúskodik, hogy kapcsolatukban a vagyoni és rangkülönbség tudata enyhült, sőt valamelyest feloldódott a személyes vonzalomban.⁰⁰⁶⁵ Péczeli halála után a mecénás Teleki állt az özvegy mellé. Amikor Varjas Katalin férje könyvtárának eladására készült, s kinyomatta a katalógusát, Teleki először csak tanácsot adott neki a kedvező elintézéshez, majd végül maga vásárolta meg az 1270 kötetből álló gyűjteményt. Levelében azzal a kérdéssel fordult az özvegyhez, milyen töredékes vagy elkészült kéziratok maradt férje hagyatékában, amelynek közreadásában a segítségére lehetne.⁰⁰⁶⁶

A Péczelivel váltott levelekből főképpen a nyelvről és a fordításról tudjuk meg Teleki véleményét; idézett nyilatkozatában azt mondja el, miért becsülte Gyöngyösi költészetét és mely külföldi költőket kedvelte. Hogy a kortárs magyar költészetből mi nyerte meg a tetszését, arról semmiféle nyilatkozata nem maradt ránk.

Jegyzetek

⁰⁰⁰¹ Gróf Teleki Jó'sef Ugocsai Fő-Ispán Koronaőr, Csász. Kir. Kamarás és Belső Titkok' Tanácsosának Versei. Felső Magyar Országai Minerva 1829. 752.; *Kazinczy Ferenc*: Pályám emlékezete. = Kazinczy Ferenc: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. I. Vál. *Szauder Mária*. Bp. 1979. 240–241.

⁰⁰⁰² MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 5. II.; *Tóth Pápai Zsigmond*: Miscellanea. I. 2. f. (Magántulajdonban.); *Mátyási József*. Pestre egy jó Barátomhoz. = Mátyási József verseinek folytatása. II. darab. Vác, 1798. 134–135.

⁰⁰⁰³ Magyar Museum II. 151.

⁰⁰⁰⁴ Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Marosvásárhely, 1778. febr. 15. Klónai lt.

⁰⁰⁰⁵ MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. 10., 11. sz.

- 0006 A magyar irodalom története. 1600–1772-ig. Bp. 1964. 578.; Teleki költészete egészben véve beilleszkedik abba a képbe, amelyet *Mezei Márta* Felvilágosodáskori líránk Csokonai előtt (Bp. 1974) című műve A művelt, felvilágosult költészet sajátosságai című fejezetében (84–125.) rajzol.
- 0007 MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. 10/12. sz.
- 0008 MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. 10/1. sz.
- 0009 MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 5. 11. v.– 12. f.
- 0010 MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. 10. sz.
- 0011 MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39., 9., 30., 38., 47., 51., 52., 54., 55. sz.
- 0012 MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. 33., 50. sz.
- 0013 MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. 29., 37., 59. sz.
- 0014 Magyar Museum II. 128.
- 0015 „Versus extemporalis quodam culore fundit, in epigrammatibus in primis felix.” (Cornides Dániel – Gottfried Schwarznak, Pest, 1777. szept. 13. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 57. II. 143. v.)
- 0016 *Thomas, Antoine-Léonard*: Béthüni Maximilián Szülli hertzeg ditsérete. MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. I. 99–104. A fordítás készítésének dátumát Orczy Lőrinc Telekihez út verses leveléből lehet kikövetkeztetni. A verset ld. MTAK Kézirattár, Vegyes 2-r. 55. Közli: *F. Csanak Dóra*: Orczy Lőrinc ismeretlen költeménye. ItK 1976. 238–240.
- 0017 Az Orczy Lőrincnek szóló levélről ld. az előző jegyzetben említett közleményt. A „Kedves Hirmondás” kézirata: MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. 23., 24. sz.; Az „Igaz barát képe” kézirata: MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39., 52. sz. Nyomtatásban megjelent: Magyar Museum II. 384.
- 0018 Kézirata: MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. 25., 26. sz. Nyomtatásban megjelent: Magyar Museum II. 145–152., 271–278., 392–396.
- 0019 Magyar Museum II. 146–148.
- 0020 Uo. II. 272.
- 0021 Uo. II. 274., 276–277.
- 0022 Uo. II. 275.
- 0023 Uo. II. 394.
- 0024 Teleki József – Péczeli Józsefnek. K. n. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 148. Közreadta: *Baranyai Zoltán*: Id. Péczeli József francia levelezése. ItK 1915. 223.
- 0025 A latin epigramma: C. I. T. In solemnem diem XII. Kal. Sept. Ao RS. MDCCLXXXI. quo Dacia, Cibirii in Frequentibus Comitibus, fidei suam Iosepho II. pio, felici, augusto jure jurando obstrinxit. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. II. 89. sz.; Az Atyafiúi barátság oszlopából részleteket közöl *Toldy Ferenc*: A magyar költészet kézikönyve. I. Pest, 1855. 431–440., valamint *Bajza József*: A Telekiek tudományos hatása. = A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. VII. Buda, 846. 119–121.
- 0026 *Fogarasi Pap József*. Minden Aszszonyi Nemet meg-ékesítő keresztényi igaz virtusoknak... egy tökéletes példája... Széki Teleki Eszter úr aszszony. Kolozsvár, 1779.
- 0027 MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 7. f.
- 0028 MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 7. f.
- 0029 MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 8–8. v.
- 0030 Egy-egy témának prózai és verses formában való feldolgozása nem volt egyedülálló eset a 18. században. Példa rá *Apor Péter* Metamorphosis Transilvaniaejának kétféle változata.

- ⁰⁰³¹ *Bogner Mihály*: Teleki József gróf verse a toleranciáról. ItK 1929. 106–114. A vers címe: Hálaadó öröm, azaz G. Teleki Jóseff úr által a Tolerantziáról írt versek. 1782. 19 Ld. még *Gulyás József*: Gróf Teleki verse a toleranciáról. ItK 1930. 359–360. Két kéziratos másolata Kazinczy Gábor gyűjteményében is megvan. (MTAK Kézirattár, Ms 4886/8.)
- ⁰⁰³² Magyar Museum II. 276.
- ⁰⁰³³ Uo. II. 128., 255., 383–385.
- ⁰⁰³⁴ MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. 45. sz.
- ⁰⁰³⁵ Oláh Mihály és Fazekas András a debreceni kollégium diákjai voltak, osztálytársai a Teleki fiai mellett nevelőként működő Németi Pálnak és Hatvany Pálnak. Oláh később túri lelkész, Fazekas pedig biharpüspöki, majd csatári lelkész, a bihari kerület esperese lett. Ld. *Thury Etele*: Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908. 312.
- ⁰⁰³⁶ MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 5. II. 10. f.
- ⁰⁰³⁷ MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. 45. sz.
- ⁰⁰³⁸ MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. I. 97. v.
- ⁰⁰³⁹ Az Az Orczy-család levéltára. OL P 523. 10. csomó; Balogh Péter – megnevezetlennak, Bágyon, 1782. júl. 19. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 11. 176. sz.; *Kazinczy Ferenc*: Magyar régiségek. MTAK Kézirattár, K 625.78–92. f.; Toldy Ferenc hagyatéka: MTAK Kézirattár, Tört. 4-r. 24. II; Kazinczy Gábor gyűjteménye: MTAK Kézirattár, Ms 4886/8.; Erdélyi Muzeum: Ld. *Jancsó Elemér*: Aranka György élete és munkássága. Kolozsvár, 1939. 23.; OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 1245. és Fol. Hung. 135.; Sárospatak: 746/10. és 12. sz. kézirat.; Teleki László fordítása az Atyafiúi barátság oszlopából: MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. 30. sz.; Teleki Johanna fordítását említi: Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Bécs, 1787. nov. 27. Klónai lt.; Az Atyafiúi barátság oszlopának német fordításai: Georg Gesellius fordítása: MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 5. II. és Tört. 2-r. 11., egy másik, ismeretlen szerzőtől származó fordítás: MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 11–24. f.
- ⁰⁰⁴⁰ Kazinczy Ferenc – Aranka Györgynek, 1789. dec. 21. = Kazinczy Ferenc levelezése. I. Közzéteszi *Váczy János*. Bp. 1890. 521.
- ⁰⁰⁴¹ Kazinczy Ferenc – Aranka Györgynek, 1789. júl. 10. = Kazinczy Ferenc levelezése. I. Közzéteszi *Váczy János* Bp. 1890. 397.
- ⁰⁰⁴² Idézi *Némedi Lajos*: Bessenyei és Kazinczy. ItK 1962. 288.
- ⁰⁰⁴³ Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. I. Kiad. és bev. *Kristóf György*. Kolozsvár, 1944. 76.
- ⁰⁰⁴⁴ Kazinczy Ferenc – Ráday Gedeonnak, Kassa, 1789. jan. 3. = Kazinczy Ferenc levelezése. I. Közzéteszi *Váczy János*. Bp. 1890. 247.
- ⁰⁰⁴⁵ Révai Miklós – Teleki Józsefnek, Pozsony, 1787. máj. 5. OL P 654. 10. d. 31. tétel.
- ⁰⁰⁴⁶ Magyar Hírmondó 1780. 398–399.
- ⁰⁰⁴⁷ *Péczei József*.- Megszóllítás. Kézirata :MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r: 5. III. 56. v.
- ⁰⁰⁴⁸ Teleki József – Révai Miklósnak, Pest, 1786. aug. 20. MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39.
- ⁰⁰⁴⁹ Teleki József – Péczei Józsefnek, Pest, 1784. szept. 21. MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 52–56. f. Vö.: *Bíró Ferenc*: Péczei József. ItK 1965. 405–432., 557–584.
- ⁰⁰⁵⁰ „La poésie... qui... a mon avis demande toujours un peu de musique...” (Teleki József – Péczei Józsefnek, Pest, 1784. szept. 21. MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 54. f.)
- ⁰⁰⁵¹ Kazinczy Ferenc – Aranka Györgynek, Alsó Regnetz, 1789. aug. 13. = Kazinczy Ferenc levelezése. I. Közzéteszi *Váczy János*. Bp. 1890. 423.; Kazinczy Ferenc – Ráday Gedeonnak, Késmárk, 1788. jún. 21. = Uo. 192.

- ⁰⁰⁵² Batsányi János – Teleki Józsefnek, Kassa, 1788. nov. 1. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 2. Közölve: Batsányi János összes művei. I. Kiad. *Keresztury Dezső Tarnai Andor, Zsindely Endre*. Bp. 1953. 529.
- ⁰⁰⁵³ Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. II. Kiad. és bev. *Kristóf György*. Kolozsvár, 1944. 173.
- ⁰⁰⁵⁴ *Császár Elemér*: Bessenyei György gúnyverse Teleki József gróf ellen. ItK 1915. 478–481.
- ⁰⁰⁵⁵ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. = Kazinczy Ferenc: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. I. Vál. *Szauder Mária*. Bp. 1979. 258., 350., 352.
- ⁰⁰⁵⁶ Ortzi báró Ortzi Lőrincz grof széki Teleki József... Ugotsa vármegyei fő ispányi hivatalyába lett bé-iktattatása alkalmatosságával el-mondott beszéde... Pest, 1782.; *F. Csanak Dóra*: Orczy Lőrinc levelei Teleki Józsefhez. ItK 1974. 230–234.; *F. Csanak Dóra*: Orczy Lőrinc ismeretlen költeménye. ItK 1976. 238–240.
- ⁰⁰⁵⁷ Péczeli József – Teleki Józsefnek, Komárom, 1783. dec. 13. OL P 654. 9. d. 31. tétel.
- ⁰⁰⁵⁸ „C’est la son fort. Par tout ailleurs il paroît vouloir affecter de faire le Missionaire de l’Irréligion et de l’Impiété, mais dans ses Tragédies, ou il n’y en a point de tout, ou il y a infiniment moins de venin, et il y preche presque partout l’humanité avec toute l’énergie qu’un beau style peut donner a une bonne cause.” (Teleki József – Péczeli Józsefnek. K. n. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 143.
- ⁰⁰⁵⁹ Zayr. Tragédia. Győr, 1784. A 2.
- ⁰⁰⁶⁰ MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 5. III. 51–66. f.
- ⁰⁰⁶¹ Uo. 52. f.
- ⁰⁰⁶² Uo. 56. v.
- ⁰⁰⁶³ Teleki József – Péczeli Józsefnek, 1784. szept. 21. MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 52–56., ill. Irod. Lev. 4-r. 143.
- ⁰⁰⁶⁴ Teleki József – Péczeli Józsefnek, Pest, 1792. fin. 29. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 143.
- ⁰⁰⁶⁵ Péczeli József – Teleki Józsefnek, Komárom, 1792. szept. 6. OL P 654. 9. d. 31. tétel.
- ⁰⁰⁶⁶ *Catalogus librorum venalium defuncti CL Viri Josephi Péczeli...* Pozsony, 1793; Teleki József – Péczeliné Varjas Katalinnak, Pest, 1793. jún. 12. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 143.

A politikai szónok

A retorika a 18. században éppúgy, mint a poétika, iskolai tananyag volt, elsajátítása hozzátartozott a közéleti pályára készülő ifjak műveltségéhez. Teleki ránk maradt beszédei is a retorikai szabályok alapos ismeretéről tanúskodnak, klasszikus és modern műveltsége e téren is kiemelte az átlagból, erős logikája biztosította beszédei szilárd szerkezetét, fogékonysága és elmélyült gondolkodása pedig igényes megformálásukat és tartalmasságukat.

A szónoki beszéd műfaját a mai irodalomtörténetírás jóformán teljesen figyelmen kívül hagyja, a 18–19. században azonban a szellemi alkotások megbecsült ágának számított még a szónoklat: Teleki Józsefet kora egyik kiváló szónokának tekintették, s a 19. században is tovább élt ez a híre.⁰⁰⁰¹ A sikert nem szónoki képességeinek, azaz hatásos fellépésének, s valamilyen személyéből kisugárzó erőnek köszönhette, hiszen Kazinczy éppen azt jegyezte fel róla ezzel kapcsolatban, hogy „papirosról mondott beszédei, magyarul vagy deákul lelkesek, ékesek, ahogy kevesekéi, de papiros nélkül várakozás alatt csaknem mindig ő is azt bizonyító, hogy írni s szólni nem mindig jár együtt.”⁰⁰⁰² Beszédei tehát formai karakterisztikumaik és tartalmi mondanivalójuk révén hatottak.

Telekinek tíz beszéde maradt ránk, ebből öt latin, öt pedig magyar nyelvű, maradt megjelent közülük hat, kéziratban négy maradt az utókorra. Valamennyi beszéd életének két utolsó, közéleti szereplésének legaktívabb évtizedéből, az 1776 és 1795 közötti évekből származik.

A beszédek rövid jellemzése előtt álljon itt időrendi áttekintésük, a témák és a legfontosabb adatok megemlékezésével:

1. A legelső fennmaradt beszéd a marosvásárhelyi kollégiumban hangzott el 1776. június 19-én, Szabó Sámuel professzor beiktatása alkalmával. Latin nyelvű, nyomtatásban nem jelent meg.⁰⁰⁰³

2. A következő évben, 1777. május 2-án tartotta Teleki a pesti piarista gimnázium logikai versenyvizsgáján magyar nyelvű beszédét. Több kéziratosa példánya van.⁰⁰⁰⁴

3. Gyulán, 1782. május 14-én, Béké megye főispáni adminisztrátori tisztségbe való beiktatásakor latin nyelvű beszédet mondott, amely nyomtatásban is megjelent.⁰⁰⁰⁵

4. Ugyanebben az évben Ugocsa megye főispánja lett. A beiktatás 1782. október 15-én volt Nagyszőllyösön, ez alkalommal Teleki magyar nyelvű beszédet mondott, amelyet nyomtatásban is közreadott.⁰⁰⁰⁶

5. Pécsen, 1785. november 2-án, a győri királyi akadémia áthelyezésekor hangzott el a következő, latin nyelvű, nyomtatásban is megjelent beszéde.⁰⁰⁰⁷

6. Kéziratban maradt fenn a Nógrád megye közgyűlésén, 1788. július 1-én elmondott magyar nyelvű szónoklata.⁰⁰⁰⁸

7. II. József halála után, a megyerendszer helyreállításakor Teleki visszatért Ugocsa megye főispáni székébe. Nagyszőllyösön, 1790. április 29-én tartott magyar nyelvű beszéde nyomtatásban is megvan.⁰⁰⁰⁹

8. A pozsonyi országgyűlésen, 1791. március 13-án Teleki köszönte meg a két protestáns felekezet nevében a türelmi rendelet törvénybe iktatását. A beszéd latin nyelven hangzott el, megjelent nyomtatásban is.⁰⁰¹⁰

9. Ugocsa megye rendjei előtt tartotta Teleki 1792. augusztus 9-én Ferenc császár trónra lépése alkalmából készült beszédét magyar nyelven. Kéziratban maradt fenn.⁰⁰¹¹

10. Utolsó beszédét a nyilvánosság előtt 1795-ben mondta el koronaörre való beiktatása alkalmából, latin nyelven. Nyomtatásban is megjelent.⁰⁰¹²

Természetesen több más beszéde is volt Telekinek. Egyikük részletes gondolatmenetét pl. Mátyási József *Pestre egy jó Barátomhoz* című versében örökítette meg.⁰⁰¹³

A felsorolásból kitűnik, hogy a beszédek részint az iskolaüggyel kapcsolatosak (1., 2. és 5. sz.), ezekről a következő fejezetben lesz részletesen szó. A második csoporthoz tartozók Teleki közéleti pályafutásának különböző ünnepi eseményeinek alkalmából hangzottak el (3., 4. és 10. sz.). Ugocsa és Nógrád megye rendjei előtt különféle alkalmakkor tartott beszédeket (6., 7. és 9. sz.), s végül az országgyűlés szélesebb nyilvánossága előtt került sor a 8. számú beszéd elmondására.

A három utóbbi csoporthoz tartozó beszédek politikai jellegűek, s az utolsó kivételével egy szűkebb kör előtt elmondott szónoklatok voltak, bár a hírközlés kezdetlegessége, a magyarországi időszaki sajtó fejletlensége és csekély elterjedtsége miatt nagyobb hatásuk lehetett, s hathatósabban befolyásolhatták a hallgatóságot, mint első pillanatban gondolnánk. S minthogy Teleki beszédeinek nagyobbik fele nyomtatásban is megjelent, gondolatai viszonylag nagyobb számú közönséghez is eljutottak. Különös jelentősége van annak a ténynek, hogy a beszédek fele magyar nyelvű, ezek ugyanis a 18. század magyar politikai szónoklatának legkorábbi alkotásai közé tartoznak. Toldy Ferenc *A magyar politikai szónoklat kézikönyvében* azt állítja,⁰⁰¹⁴ hogy a főispánok 1784-től kezdve tartottak elvétele magyar beszédeket a vármegyékben, s Károlyi Antal szatmári, Orczy Lőrinc és Fáy Ágoston abaúji, valamint Teleki József ugocsai főispán nevét említi az úttörők között. Ha csak a megyei beszédeket vesszük is tekintetbe, s mellőzzük a különös jelentőségű 1777-es, a pesti piarista gimnáziumban tartott magyar nyelvű beszédét, akkor is két esztendővel korábbra kell tennünk a kezdet időpontját, Teleki József 1782. október 15-i nagyszöllősi beiktatásakor ugyanis mind a beiktató Orczy Lőrinc, mind az új főispán, Teleki József magyar nyelven szólt a megye közönségéhez. S ha figyelembe vesszük a kettejüket egymáshoz fűző szoros barátságot, továbbá azt, hogy mindketten a magyar irodalom alkotó munkásai voltak, s hogy Orczy neve elnökelőként, Telekié pedig a tagok sorában szerepelt annak a törekvésnek írásos dokumentumában, amelyet akkor Révai Miklós képviselt, s amely a nemzeti tudomány és irodalom megszervezését tűzte ki céljául, nem lehet kétséges, hogy a nagyszöllősi beiktatáson elhangzott magyar nyelvű beszédeket tudatosan és szándékosan illesztették be egy a magyar szellemi élet alakítását célzó koncepcióba.

Amikor valakit magas közéleti posztra neveztek ki, nem egy szempontot figyelembe vettek személyének kiválasztásakor. Közrejátszott az illető származása, valódi vagy az uralkodóház szempontjából számba vehető személyes érdeme, vagy éppen az, hogy meg akarták nyerni őt vagy rajta keresztül a nemzet valamely csoportját. Teleki József esetében mindhárom tényező közrejátszott: előkelő származású volt, ősei közül többen részt vettek a közéletben, a kancellár Teleki Mihálynak nagy érdemei voltak a Habsburg-ház szemében (noha éppen ez nem tette népszerűvé emlékét a kortársak előtt). Az ősök érdemét szokás volt megemlíteni a beiktatáskor mondott szónoklatban. Nem maradt ki ez Orczy beszédéből sem, de előzetesen humoros-csúfondáros formában került szóba a két barát között: Orczy a következő szavakkal kérte meg Telekit, hogy küldje el neki az őseire vonatkozó szükséges adatokat: „méltóztassál tündöklő Familiádnak eredetiről, jeles nevezetes őssyd eleidrül egy kis [Histo]rica Deduct[iot] küldeni, hogy úgy szokás [szerint] mintt hajdannt a Jó Faju Mag lovakat meg ditsérhesselek hazánkban”.⁰⁰¹⁵

Teleki személyes érdemeit Zichy Ferenc sorolja fel gyulai beiktató beszédében: említi kiemelkedő humanitását, sokféle tudományban való jártasságát, külföldi utazásait és a közügyekben való tájékozottságát. Nem esik viszont szó soha arról a szempontról, amely pedig elsődleges szerepet játszott Teleki kiválasztásánál: nevezetesen vallási hovatartozásáról. A türelmi rendelet kapcsán ugyanis demonstrálni kívánták, hogy ezentúl protestánsok is kaphatnak vezető közhivatalokat, s erre a célra mint valóban kiemelkedő képességű és műveltségű személyiséget az elsők között Teleki Józsefet szemelték ki.

A két főispáni, valamint a koronaőri beiktatási beszéd felépítését nagymértékben megszabta az alkalom protokolláris rendje: A beiktató személyiség, aki a királyt képviselte, méltatta a kinevezett őseit, személyes érdemeit és szólt a hivatalával járó kötelezettségeiről. Hasonlóképpen megvolt a válaszbeszéd sémája is: köszönetet kellett mondani az uralkodónak, méltatni nagyságát, üdvözölni illet az azt a személyt, aki a beiktatást végezte, továbbá a megye rendjeit és közönségét. Illet kijelenteni, hogy az új méltóságot nem érdemei elismerésének, hanem előlegezett bizalomnak fogja fel, s ígéretet kellett tenni a hűséges szolgálatra.

Teleki beszédei nagyrészt e megkötések figyelembevételével készültek, ezért azt érdemes megvizsgálni bennük, hogy milyen gondolatokat tartott szükségesnek e sémába beleépíteni.

A békési főispáni adminisztrátorságba való beiktatásakor pl. megfogalmazza, miben látja az uralkodó és a Habsburg-ház érdemeit: uralkodásuk idején üzték ki a törököket az ország területéről, fellendült a mezőgazdaság, szaporodott a népesség, helyreállt a jogrend, az országban béke volt, ellenség 90 éve nem lépett a földjére. Ezzel kapcsolatban annak az embernek elismerésére hivatkozik, mint legnagyobb tekintélyre, akinek a művei – véleményünk szerint – megszabták Teleki politikai eszményeit: „...a franciák legnagyobb és legjelentékenyebb írójára, Montesquieu”-re.⁰⁰¹⁶ Hogy a téma kapcsán valóban Teleki szeme előtt lebegett az uralkodó és az ország igazgatásában vele együtt szerepet vállaló nemesség kapcsolatának gondolata, tanúsítja a folytatás: II. József személyének dicséretére Teleki azt tartja fontosnak megemlíteni, hogy már gyermekként olyan szeretetet tudott kelteni maga iránt, hogy a nemesség a „vitam et sanguineim” jelenet során megmentette számára a trónt. Teleki tehát köszönetképpen arra figyelmezteti beszédében a császárt, hogy trónját a magyar nemességnek köszönheti. A továbbiakban elmondja, milyen nagy reményeket keltett József már mint társuralkodó, mert már akkor befolyásolta anyja politikáját, szól továbbá külföldi és hazai utazásainak jelentőségéről, és méltatja kül- és belpolitikáját.

1795-ben, koronaőri beiktatásakor is azt hangsúlyozza, hogy a koronaőri poszt elnyerését azért tartja különösen nagy megtiszteltetésnek, mert a nádori méltóságot kivéve minden tisztségre az uralkodó választja ki azt a személyt, akit ki akar nevezni, a koronaőrök személyének kijelölésében azonban a rendek is részt vesznek.

Az ugocsai beiktatóbeszédbe Teleki más, számára fontos gondolatokat szőtt bele. Szólt a világ nagyságáról és sokféleségéről, amelyben „a Világnak minden részeit egyetlen egy törvénnyel, tudniillik az egymáshoz vonattatásnak törvényével kötötte össze” a teremtő. Ez az elv tart rendet a világban, a legnagyobb csillagtól a legkisebb fűszálig. Az erkölcsi világban is megvan a „kölcsonös vonzás”, a „mutua attractio” – folytatja –, s ennek eredménye a barátság és az áldozatos hazaszeretet, amely nemcsak „a józan okosság hideg és késedelmes munkájának eredménye, hanem a rációtól külön is létező indulat”.⁰⁰¹⁷

Az uralkodóról szólva hangsúlyozza, hogy milyen gondos nevelést kapott (ugyanazt a gondolatot fejt ki 1792-ben, amikor I. Ferenc trónra lépése alkalmából beszél a megye rendjei előtt). Beszél II. József személyválogatás nélküli felebaráti szeretetéről és a „népei javára tzélozó okos polgári rendelkezései”-ben megnyilatkozó igazságszeretetéről. Az uralkodó érdemeit – véleménye szerint – az ország állapotán: a katonák felszerelésén, fegyelmén, az élelmiszer-raktárak helyzetén, az államkasszán, az adóterheken, a hajóforgalom növekedésén lehet mérni, s az sem közömbös, hogyan vélekednek az országról a szomszédok. Franciaországi tapasztalataira utalva elmondja, hogy az is jellemző az uralkodóra és az ország állapotára, van-e „szépsége által Just szerzett, a legérdemesebb Hazafiaknak, sőt az egész népeknek-is szerentséjekkel kényére jádzó Nöstény Minister”.⁰⁰¹⁸

Orczy Lőrinc érdemei között Teleki katonai pályája eredményeinek említése után „régii és ujjabb legjobb Írókkal a’ magok nyelveken esett esméretségét, sőt barátkozását”⁰⁰¹⁹ tartotta megemlítendőnek.

Az 1791. évi országgyűlési beszéd, amelyben Teleki a két protestáns felekezet nevében köszönetet mondott a vallásügyi törvény beiktatásáért, arról tanúskodik, hogy azon ünnepi alkalommal, amikor élete egyik legfőbb törekvése, a protestánsok szabadabb vallásgyakorlata és állampolgári jogaik kiterjesztése megvalósult, nem elégedett meg formális köszönetmondással. Kifejezte azt a véleményét, hogy a törvény ugyan kevesebbet ad, mint amennyit a protestánsok kívántak, a béke kedvéért mégis elfogadják ezt a megoldást. Nem titkolta, hogy voltak olyanok – elsősorban a katolikus klérus egy része –, akik elleneztek a törvény megvalósulását, más csoportok azonban mellette foglaltak állást. Az utóbbiaknak köszönetet mond, az előbbieket pedig együttműködésre hívja fel a közös célok megvalósítására.

Teleki legfontosabb és legérdekesebb beszéde az 1790-ben tartott, főispáni székébe való visszatérésekor elmondott ugocsai szónoklata. Többször utaltunk már rá, hogy Teleki ifjúkorától fogva komoly reményekkel nézett II. József uralkodása elé, s támogatni kívánta a császár törekvéseit. Ez a beszéd feltárja azt a válságot, amely akkor támadt benne, amikor a császár rendelkezései egyúttal a hazai törvényekkel való szakításhoz vezettek. Ez a válság komoly törést okozott Teleki közéleti pályájában is. Jellegzetes módon ugyanakkor tisztelettel és megértéssel szól II. József emberi nagyságáról és a rendeletei visszavonásában megnyilvánuló személyes tragikumáról.

Teleki beszédei színvonalas alkotások, tükrözik nagy műveltségét, kiváló szellemi képességeit. Még a protokolláris, beiktatási és köszönetmondó beszédeiben is megfigyelhető az a törekvés, hogy számára fontos gondolatokat fogalmazzon meg bennük, néhány beszédében pedig – az iskolaügyben tartott marosvásárhelyi, pesti és pécsi beszédekben, amelyekről részletesen szó lesz még – a külföldi gondolkodókat és Magyarország legjobbait is foglalkoztató aktuális művelődési kérdésekben foglalt állást.

Jegyzetek

- ⁰⁰⁰¹ *Toldy Ferenc*: A magyar költészet kézikönyve. I. Pest, 1855. 429–430.; *Toldy István*: A magyar politikai szónoklat kézikönyve. Pest, 1866. *Toldy Ferenc* bevezetésével. XIII.; *Bajza József*: A Telekiek tudományos hatása. = A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. VII. Buda, 1846. 115.
- ⁰⁰⁰² *Kazinczy Ferenc*: Erdélyi levelek. II. Kiad. és bev. *Kristóf György*. Kolozsvár, 1944. 173.
- ⁰⁰⁰³ MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17.1. 9–12. f.
- ⁰⁰⁰⁴ MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. I. 97–98. és 177. f.; Benyák Bernát másolata: A Piarista Rend Levéltára. Bp. For. 0–5.
- ⁰⁰⁰⁵ *Orationes occasione installationis Josephi Teleki de Szék... habitae...* Pest, 1782.
- ⁰⁰⁰⁶ Ortzi báró Ortzi Lőrincz gróf széki Teleki József... Ugotsa vármegyei fő ispányi hivatalyába lett bé-iktattatása alkalmatosságával el-mondott beszéde... Pest, 1782.
- ⁰⁰⁰⁷ *Oratio quam Illustrissimus Dominus Josephus S. R. I. Comes Teleki de Szék... dixit...* Pest, 1785.
- ⁰⁰⁰⁸ OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 572.
- ⁰⁰⁰⁹ *Orpheus* II. 16–36., valamint önállóan: Méltgs... Gróf Széki Teleki József úrnak... beszéde. Pest, 1789[!]. Közli: Toldy István i. m. 8–13.
- ⁰⁰¹⁰ *Sermo quem Josephus S. R. I. Comes Teleki de Szék habuit...* Megjelent önálló röplapként, a Magyar Kurírban (1791. 387–391.) és Schlözer Staatsanzeigenjében (Bd. XVI. Heft 61. 101–105.).
- ⁰⁰¹¹ MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 216. No. 67 és 74.

- ⁰⁰¹² Dictio... Alexandri Széchen... cum Josephus Teleki de Szék in munus S. Regni Coronae Conservatoris... introduceret. Pest, 1795. Benne a 6–12. lapon: Dictio... Josephi S. R. I. Comitiss Teleki de Szék.
- ⁰⁰¹³ Mátyási József verseinek folytatása. II. darab. Vác, 1798. 117–123.
- ⁰⁰¹⁴ *Toldy István* i. m. XIII.
- ⁰⁰¹⁵ A levél eredetije: OLP 654. 9. d. 31. tétel. Közli. *F. Csanak Dóra*: Orczy Lőrinc levelei Teleki Józsefhez. Itk 1974. 231.
- ⁰⁰¹⁶ „...maximus gravissimusque Gallorum Scriptor Montesquius.” (Orationes occasione installationis Josephi Teleki de Szék... habitae... Pest, 1782. 11–12.)
- ⁰⁰¹⁷ „Ortzi báró Ortzi Lőrintz grof széki Teleki Jósef... Ugotsa vármegyei fő ispányi hivatallyába lett bé-iktattatása alkalmatosságával el-mondott beszéde... Pest, 1782.
- ⁰⁰¹⁸ Uo. 27.
- ⁰⁰¹⁹ Uo. 33.

Teleki József a közéletben és a művelődési életben

Teleki József és az iskolaügy

Kapcsolata az erdélyi református iskolákkal

A 17–18. századi gazdasági-társadalmi fejlődés nyomán s a természettudományos felfedezések okozta szemléletbeli átalakulás eredményeképpen a 18. században egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az iskolákban uralkodó gondolkodásmód és az oktatott ismeretanyag elavult, az iskolaügy nem tud lépést tartani a korral. A fejlődés meggyorsulása olyan erővel vetette fel a problémákat, hogy az oktatás, illetve az iskolaügy kérdése a kor egyik legtöbbet vitatott témája lett; uralkodók, politikusok, írók és közéleti személyiségek egyaránt foglalkoztak vele szervezeti és tartalmi szempontból egyaránt.

Az oktatásügynek Európa-szerte közös jellemzője volt, hogy az egyház tartotta a kezében, bár az iskolázás különböző részletkérdései országoként eltértek egymástól. A magyarországi helyzetnek – témánk szempontjából – az a legfőbb sajátossága, hogy a vallásilag többé-kevésbé homogén országokkal szemben az uralkodó vallás, a római katolicizmus mellett más felekezetek is külön-külön saját iskolarendszert tartottak fenn.

A tananyag korszerűtlensége annyira nyilvánvaló volt, hogy nemcsak az államhatalom, hanem maguk az iskolákat fenntartó egyházak is tudomásul kellett hogy vegyék a helyzet tarthatatlanságát, s megpróbálták a korszellemhez közelíteni az oktatást. A katolikus iskolaügyben nemcsak a modernebb szellemű piarista rendnél, de a jezsuitáknál is találkozunk reformtörekvésekkel, s hasonlóképpen megfigyelhetők részleges vagy átfogó reformtervek a protestáns egyházaknál is.⁰⁰⁰¹

Nemcsak a tanrendszer szorult megreformálásra és egységesítésre, hanem egyebek mellett az iskolák anyagi ellátottságának korszerű biztosítása is. Mivel az anyagi alapot főleg olyan alapítványok, adományok biztosították, amelyek egy-egy iskola, sőt olykor csak egy-egy tanszék fenntartására szolgáltak, e tekintetben is nagy különbségek voltak az iskolák között, nem rendelkeztek egyforma lehetőségekkel feladataik ellátására. Aránytalan volt az ország különböző részeinek iskolákkal való ellátottsága is. A központilag irányított, korszerű oktatási rend kialakítása, az ifjúság egységes szellemű, modern képzése parancsoló szükségként jelentkezett, s a felvilágosult abszolutizmus két nagy uralkodója, Mária Terézia és II. József ennek tudatában is volt. Nagy jelentőségű intézkedéseik azonban az összbíróadalmi gondolat és a nemzeti érzés szembekerülése, valamint a felvilágosodással járó vallási toleranciának lassú és részleges megvalósulása, olykor megtorpanása miatt mind katolikus, mind pedig protestáns részről nemegyszer ellenállást keltettek.

A református iskolaügyet – amelyet Teleki József működésének számbavételekor elsősorban kell vizsgálnunk – a bécsi reformtervekkel szemben megmutatkozó bizalmatlanság jellemezte, aminek az volt a fő oka, hogy az uralkodónő a korábbi évtizedekben katolizáló célból igen megnehezítette, sőt alapjaiban akarta megrendíteni a református iskolák fenntartásának lehetőségét. Alapítványait elvette, ugyanakkor tiltotta, hogy gyűjtés útján szerezzenek pénzt a fenntartásra. Katolizáló tendenciák jellemezték a Mária Terézia uralkodása idején létrejött korai, átfogó reformtervet (másik karakterisztikuma, jezsuitaellenes szelleme most nem tartozik ide), amely Barkóczy Ferenc esztergomi érsek nevéhez fűződik.

A protestáns egyházakra és iskoláikra nehezedő nyomásnak természetes következménye volt, hogy megnövekedett a társadalmi ranggal és tekintéllyel rendelkező

világiak súlya és jelentősége az egyház életében és a vele összefonódó iskolaügyben, hiszen a lelkészek és tanárok maguk nem tudtak volna sikerrel helytállni az egyházat és intézményeit korlátozó rendelkezések elleni küzdelemben. Magyarországon – nem lévén protestáns arisztokrácia. – elsősorban a birtokos nemesi réteg jutott vezető szerephez az egyházi életben (más téren különben is alig volt módjuk közéleti szerepre), Erdélyben pedig a még mindig tekintélyes számú protestáns főnemesség volt a hangadó. Teleki József családja mind apai, mind pedig anyai ágon ezeknek a rétegeknek volt a képviselője Erdélyben és Magyarországon is.

A Teleki-család egymást követő generációi a 17. század vége, az ellenreformáció meggyorsulása óta kivették részüket a református iskolák támogatásából. A kancellár Teleki Mihály adományát a marosvásárhelyi kollégiumnak utódai egészen 1848-ig fizették.⁰⁰⁰² Fiai is tevékeny szerepet vállaltak az iskolaügyben. 1716-ban, amikor a gyulafehérvári kollégiumot az erősítés építésének ürügyén elűzték a városból, az ifjabb Teleki Mihály volt az egyház főkurátora,⁰⁰⁰³ utána pedig testvére, József vette át a helyét.⁰⁰⁰⁴ Harmadik testvérük, László fogadta be krakói birtokán a menekülő diáksereget, s nála időztek egészen 1716 novemberéig, amikor továbbmentek végleges helyükre, Marosvásárhelyre. A negyedik testvér, Sándor, Teleki József nagyapja az enyedi kollégium főgondnoka volt, részt vállalt az 1704-ben leégett iskola helyreállításában, s anyagilag támogatta a tanítóképzést. Fia, László pénzadományokkal járult hozzá az erdélyi és magyarországi iskolák fenntartásához. Az iskoláknak nemcsak természeti és egyéb csapások idején volt szükségük az anyagi támogatásra, hanem gyakran mindennapi életük biztosítása végett is, mert kenyerüket és más szükségleteiket egyre inkább a patrónusok adományaiból és gyülekezeti publikáció útján tudták csak fedezni, az utóbbit azonban az államhatalom az adózó nép kímélése érdekében mindinkább tiltotta.

A világi urak és a kollégiumok szoros, kapcsolatából természetesen következett, hogy ünnepeken a kastélyokba és az udvarházakba kollégiumi diákok jártak ki prédikálni, soraikból kerültek ki a főúri családok nevelői. Olykor méltatlan, megalázó helyzetbe jutottak, pl. amikor a pártfogók gazdasági munkák felügyeletére is igyekeztek befogni őket, vagy ha szolgadiákként mentek külföldre fiatal főurak kísáretében,⁰⁰⁰⁵ bár ez a lehetőség egész életükre szóló nagyobb megbecsülést s nemegyszer állást, karriert is jelentett számukra, hiszen a falusi lelkészi állások, sőt a kollégiumi tanszékek betöltésénél is gyakran a patrónusok befolyása döntött.

Az 1760-as években indult meg az erdélyi református iskolákban egy belülről kezdeményezett reformtörekvés, amely az oktatás valamelyes egyöntetőségének megteremtését tűzte ki célul. A kollégiumi tanárokon kívül tekintélyes világi személyiségek is tagjai voltak a javaslatot elkészítő bizottságnak, így Teleki Sámuel is. Teleki József részvételéről nem tudunk, de hogy érdeklődött a reform iránt, tanúsítja a javaslat kéziratának megléte hagyatékában.⁰⁰⁰⁶ A reform a leibnizi-wolffi szellem behatolását jelentette az oktatásba, amit Teleki kétségtől helyeselt; 1763-ban ő ajándékozta az enyedi kollégiumnak *Baumeister Compendiumát*, egy a wolffi filozófiát népszerűsítő munkát.⁰⁰⁰⁷

Teleki első szereplésére az iskolaügyben az erdélyi kollégiumok szellemét igen rokonszenves fényben megvilágító fegyelmi ügyben került sor. 1768-ban az enyedi kollégium diákja s egyúttal retorikai osztályának praeceptora volt Fogarasi Pap József (1744–1784), akit memóriája, vitakészsége és tudása egyaránt az ifjúság népszerű vezéralakjává tett. Egyik forrás szerint⁰⁰⁰⁸ ő maga állította magáról, hogy többet tud, mint tanára, az előző évben Székelyudvarhelyről Enyedre került filozófiaprofesszor, Kovács József, más verzió szerint pedig⁰⁰⁰⁹ diáktársai állították ezt róla. Kovács panaszt tett a főkonzisztóriumnál, de ez nem hatalmi szóval intézte el a tanár és a diák között támadt ellentétet, hanem háromtagú bizottságot jelölt ki, amelynek Teleki József, valamint Ineze István marosvásárhelyi és Pataki Sámuel kolozsvári filozófiaprofesszorok voltak a tagjai. A

bizottság 1768. május 31-én alaposan megvizsgáztatta az összeütközés mindkét szereplőjét, s megállapította, hogy egy alkalmazott matematikai kérdésben a tanár mégis többet tudott a diáknál. De mivel a tekintélycsúfoló diák önértékét sem akarták megtörni, jegyzőkönyvbe vették, hogy „censurát tett cum laude”, s főúri támogatással külföldre küldték tanulni. A bizottság nagyvonalúságát dicséri, hogy sem a két testvériskola professzora nem védelmezte tüzzel-vassal a tanári tekintélyt, sem Teleki nem érezte szükségét, hogy rendre utasítson egy fiatalembert, aki meghozzá egykori bázeli egyetemi társát sértette meg. Az enyedi kollégium pedig külföldi professzoroknak írt ajánlólevelében büszkén ajánlotta figyelmükbe Fogarasit: „Győzhetetlen oroszánt küldünk hozzátok.”⁰⁰¹⁰

A vizsgálat után Fogarasi haláláig tartó szoros baráti kapcsolat alakult ki közte és Teleki József között, amelyről a továbbiakban még szó lesz. Teleki Sámuel, a sértett Kováts József professzor egykori jótevője is támogatta a fiatal diákot, meleg hangú ajánlólevelet írt Beck bázeli professzorhoz, amelyben kérte, hogy vegyék fel az Erasmianum Collegiumba. Fogarasi ezután éveket töltött Bázelen, ahol többek között Teleki professzorától, Daniel Bernoullitól is tanult, majd Hollandiába ment, ahol több egyetemen ugyancsak nagy hírnévre tett szert.

Ez az eset ezért érdemel részletes ismertetést, mert jól jellemzi Teleki József mentalitását; azt, hogy a kiemelkedő tehetségeket akkor is megértéssel támogatta, ha összeütközésbe kerültek környezetükkel (erre utóbb is találunk példát). Magatartásának e jellemvonása az országos iskolaügy egységesítésével kapcsolatos állásfoglalására is magyarázatot ad: Teleki azért tartott az egységesítéstől, mert félt, hogy akadályozni fogja a kiemelkedő tehetségek kezdeményező, újító szellemének érvényesülését, s ezzel gátolja majd az oktatás fejlődését.

Néhány évvel az enyedi vizsgálat után, 1772-ben került Teleki József hivatalosan is kapcsolatba az erdélyi református iskolaüggyel, ekkor ugyanis a marosvásárhelyi kollégium főinspektor-kurátorává választották.⁰⁰¹¹ Ő ugyan 1772. január 25-én kelt, s az erdélyi református főkonzisztóriumnak címzett levelében gyöngé egészségi állapotára és hosszas magyarországi időzésére hivatkozva visszautasította a meghívást (e levélről Markos András *Málnási László* című kéziratos munkájából szereztem tudomást, amelyet a szerző engedélyével használhattam), de az ügyben nem ez lehetett az utolsó szava. Számos adat tanúsítja ugyanis, hogy 1772-től haláláig, 1796-ig valóban főkurátorként tevékenykedett, s nemegyszer részt vett az iskola ügyeinek intézésében.⁰⁰¹² Tájékozott volt pl. az építészeti elméleti és gyakorlati kérdéseiben, s nagy passzióval foglalkozott velük. Érthető hát, hogy 1775-ben ő fogalmazta meg a kollégium új auditóriumának építésének engedélyezését kérő folyamodást, s egy a Teleki család szolgálatában álló építésszel költségvetést készíttetett, majd személyesen tanulmányozta az elkészült tervet.⁰⁰¹³ Figyelemmel kísérte az építkezést, tudott a katonai parancsnoknak a munkát hátráltató akadékoskodásairól.⁰⁰¹⁴

Főkurátorságából természetesen következett, hogy két idősebb fia, László és István a vásárhelyi kollégium diákja lett.⁰⁰¹⁵

Polémia Rousseau nézeteivel a tudományok társadalmi szerepéről

1776-ban, Incze István filozófiatanár halála után – aki egyébként keresztkomája volt a grófnak –, Teleki iktatta be az utódot, Szabó Sámuel a professzori székbe. Szabó Sámuel csak néhány évet töltött azután Marosvásárhelyt, utóbb, amikor Fogarasi Pap Józsefnek – „a tünemény”-nek, ahogyan halála után nevezték – professzori állás kellett, átkerült Nagyenyedre. Oda ugyanis azért nem lehetett Fogarasit meghívni, mert egykori ellenfele, Kováts József Enyeden tanított. Személycserével oldották meg a kérdést: Szabó Sámuel

átment Enyedre (egyébként jól járt, mert az enyedi kollégium volt a leggazdagabb az erdélyi református iskolák között), Fogarasi pedig Vásárhelyt lett professzor.

Szabó Sámuel beiktatására 1776. június 19-én került sor. A vásárhelyi kollégium története csak megemlíti ennek kapcsán Teleki József szereplését,⁰⁰¹⁶ de nem szól róla részletesen. Az ünnepi aktus alkalmával elhangzott beszéd mindeddig ismeretlen volt, nyomtatásban nem jelent meg, de nem maradt ránk végleges, tisztázott szövege sem. A Teleki írásai között található, cím nélküli, latin nyelvű fogalmazványról tartalma alapján lehet megállapítani, hogy erre az alkalomra készült. A beszédben annyi betoldás és kihúzás van, hogy szövege néhány ponton nem rekonstruálható teljes biztonsággal, különösen azért nem, mert egy-egy utólag beszúrt passzus megtöri az egyébként igen szilárd, logikus szerkezetet. Szinte bizonyos, hogy nem pontosan ebben a formában hangzott el a nyilvánosság előtt, mondanivalójának lényege azonban így is világosan megállapítható.

A beszéd eddig ismeretlen dokumentuma a francia felvilágosodás erdélyi visszhangjának. Alapjául Rousseau első, nagy feltűnést keltett munkája szolgált, amely *Discours sur les sciences et les arts* címmel vált ismeretessé, s amely a dijoni akadémia által kitűzött pályázatra készült 1750-ben. Azt a kérdést tárgyalja, hogy a tudományok és művészetek kedvezően hatottak-e az erkölcsök alakulására vagy sem. Az „erkölcsök” – „Moeurs” szónak azonban Rousseau-nál gazdagabb a tartalma, mint a magyar kifejezésnek: az erkölcsök, az életmód, a szokások és az állapotok fogalmát egyesíti magában.

Teleki a bevezetésben a hallgatóságához fordulva elmondja, hogy nemrégiben egy nagy hírű francia (akit csak később, a beszéd folyamán nevez meg majd több ízben) a tudás iránti valamiféle ellenszenvtől indítva hadat üzent a tudományoknak, s a kor minden bűnéért őket tette felelőssé. Az író „nagy tekintélye, tudós hírneve sem tudja elfogadtatni vele állításának igazságát, azt sem hiszi, hogy az emberiségnek javára válnék, ha az amerikai őserdők lakóinak állati színvonalán élne. Teleki úgy gondolja, hogy az íróat valamilyenfajta elméskedés, a ráérő ember szellemi játéka indítja ilyen állítás hangoztatására (ezzel Rousseau egyik saját érvét fordítja vissza ellene, aki traktátusában a tudományokat a tétlenségből eredezteti). Annál kevésbé fogadhatja el ezeket a vádakat, mivel a vádló hálátlanságáról tanúskodnak a tudományok iránt, hiszen ki köszönhet nekik többet, mint éppen ő, aki oly ékesszólóan lép fel ellenük.

Rousseau „rettenetes véleményével” szemben nem sorakoztatja fel minden lehetséges ellenérvét, csak azt akarja megmutatni, hol játszik közre szofisztika, retorika, mesterkedés és félrevezetés az író ítéletének megformulázásában. Ezt azonban a továbbiakban nem teszi meg, hanem Rousseau történeti példáiból kiindulva fejti ki ellenvéleményét; mint mondja, mindenki, aki a történelmet vizsgálja, csak az író nézetével ellentétes meggyőződésre juthat el. Bármely nép vagy kor történetét nézzük, napnál világosabb, hogy mindig, mindenütt kölcsönhatás figyelhető meg a népek és országok boldogságának, az erkölcsök integritásának és a tudományok viszonyának alakulásában.

Rousseau történeti példái közül is csak néhányra utal: Egyiptomra, amely a *Discours*-ban több vonatkozásban előkerül, elsősorban mint a tudományok bölcsője, a filozófia és a művészet anyja, amelyet azonban mindez nem menthetett meg a leigáztatástól. Egyiptom kapcsán Teleki nem utasítja vissza teljesen Rousseau állítását; a csillagászatot (amelyet az író a babonáságból eredeztet) ugyan többre értékeli nála, de a piramisokról szólva elismeri, hogy bár pontosan a négy égtájnak megfelelően helyezkednek el, ez a tény még valóban nem jelentette az asztronómiai ismeretek általános elterjedtségét Egyiptomban. Ellenvetésként hangsúlyozza viszont, hogy ott volt a nílusi öntözőrendszer is, amely a mezőgazdaság és a kereskedelem érdekében – tehát sokakat érintő módon – hasznosította egyes tudósok hidraulikai ismereteit.

A Rousseau által felsorolt példák közül a továbbiakban a görögséget ragadja ki, amely a *Discours*-ban ugyancsak több vonatkozásban is szóba kerül. Teleki szerint Szókratész,

Pindaros, Platón, Xenophón, Arisztotelész és a tudományok több nagy alakjának hírneve Görögország határain túl is felveszi a versenyt a legnagyobb királyok hírének ragyogásával. Rómáról megjegyzi, hogy a Cicerók, Vergiliusok és Horatiusok mellett Catók is éltek ott.

Ezen a ponton megszakad Teleki okfejtésének közvetlen kapcsolata Rousseau művével, s hazai példákon bizonyítja tovább hallgatóságának, hogy a tudás és a sikeres államvezetés megfér, sőt kölcsönhatásban van egymással. Szól Károly Róbert és Nagy Lajos uralkodásáról, akik nagy érdemeket szereztek a tudományok Magyarországra plántálásával, ők alkották meg azokat az üdvös törvényeket, amelyek mindmáig a közjó alapjául szolgálnak. Ugyanők nemcsak az ország határait tudták megvédelmezni, de új, nagy területekkel gazdagították birodalmukat. A következő példáiban Mátyás király uralkodását említi és veti össze Ulászló és II. Lajos korával; a tudományokat pártoló uralkodó a közügyeket is szerencsés kézzel irányította, mocsoktalanul megőrizte az ország hírnevét, míg utódai egyformán keveset törődtek a tudományokkal és az államügyekkel. Az ő idejükben fordulhatott elő, hogy a leghatalmasabbak között írástudatlanok is akadtak (pl. Báthori István vajda és Guti Rozgonyi László belgrádi kapitány). Az állami ügyintézés minden tekintetben lehanyaglott, s az emberiesség szellemével ellentétes szilajság kapott lábra. Amikor a hosszú háborúk pusztítása után a magyarok kapcsolatba kerültek a Habsburg-házzal, helyreálltak a törvények, s az ország lassanként visszatért a műveltebb európai nemzetek szokásaihoz. Újból kibontakozhattak, s bőséges gyümölcsöt hoztak a katonai virtus által szinte elnyomott régi erények. Sikerült kiűzni Pannoniából a gyöngye fejedelmek idején legyőzhetetlennek hitt török bitorlókat.

Hogy az erdélyi példák se maradjanak ki, utal Teleki a Magyarországtól elszakadt erdélyi fejedelemség történetére: mennyi gondot fordított a tudományokra és az erkölcsökre János Zsigmond, amikor megalapította a kolozsvári és a nagyváradi Athenast, s még inkább Bethlen Gábor, a legjobb fejedelem, aki bőséges adományaival nagy érdemeket szerzett az iskolaügy terén is. Nyolcvan esztendővel ezelőtt pedig Erdély alávetette magát a Habsburg-háznak, s uralkodói a múzsákat is védelmükbe vették, mert egyéb királyi erényeik a tudományok szeretetével párosulnak.

A beszéd végén tér csak rá Teleki az elhunyt Ineze István méltatására: személyében a tudás és az erények együttes megtestesülését látja. Oktatói és nevelői munkája nyomán számos diákja jól megállta a helyét otthon és idegenben, s betöltötte választott hivatását. Az utolsó szakasz Szabó Sámuel ajánlja a professzorok és a diákok testületének jóindulatába, ez a rész azonban már nem kapcsolódik Rousseau *Discours*-jához. Kiderül a beszédből, hogy Szabó Sámuel meghívása nem lehetett egyhangú, különben nem hangoztatná a főgondnok, hogy „concordia res parvae crescunt”, s hogy az egyetértésre sehol sincs nagyobb szükség, mint egy iskola igazgatásában. A beszéd a tanulóifjúsághoz fordulva fejeződik be, megismétli – mintegy variációként rájuk alkalmazva – Rousseau tételének cáfolatát.

Ismeretes, hogy az első *Discours*, amelyet Rousseau a pályadíj elnyerése után némi bővítéssel nyomtatásban is közreadott, igen nagy port vert fel. Tárgyilagos, sőt rokonszenvező kortársak is vitába szálltak vele. A polemizálók között egyaránt ott találjuk a felvilágosodás képviselőit és ellenfeleit. A tudományok kedvezőtlen, káros hatásáról szóló állítását legalábbis vitathatónak tartotta a kortársak többsége. A külföldi nagyságok közül Lessing, Albrecht Haller és Jacob Vernet lépett fel ellene elsőnek, Franciaországban pedig természetesen még nagyobb hatást keltett a mű. D’Argenson márki pl. így ír róla naplójában: „Olvastam a genfi Rousseau értekezését, amely nemrég megnyerte a dijon-i akadémia díját. [1750.] Figyelemreméltó, jól megírt értekezés, főként nemes és emelkedett elvei miatt. Ez az író jó politikus. Tetszenek nekem az egyenlőségről vallott nézetei, gazdagság- és luxusellenessége: Amit a tudományokról és veszedelmes voltokról mond, az túlzás... Sok ellenvéleményre számíthat. Stanislas király készül megcáfolni.”⁰⁰¹⁷

Nemcsak a lengyel király, de mások is nyilvánosságra hozták róla véleményüket. A mű legrangosabb ellenfele D'Alembert volt, aki az *Enciklopédia* nagy jelentőségű *Discours préliminaire*-jének egy passzusában tért ki általánosságban maradván, de polemikus élel Rousseau tételeire.⁰⁰¹⁸ Hangsúlyozza, hogy mint az enciklopédia vállalkozásának egyik vezetője, eleve nem érthet egyet a szerzővel, aki pedig – tudomása szerint – maga is helyesli az enciklopédiának, vagyis a tudományok és művészetek összefoglalásának közreadását.

D'Alembert – mint D'Argenson, s később Teleki is – a *Discours*-nak a tudományok és a művészetek hatásáról szóló alaptételét kérdőjelezi meg. A tudományoknak és a művészeteknek tulajdonítható-e vajon mindaz a rossz, amivel a szerző vádolja őket, s nem valami egészen más-e az oka – veti fel a kérdést, majd így folytatja: Igaz ugyan, hogy a tudás nem tette jobbá az embert, de jelentőségét azért mégsem lehet kétségbe vonni, hiánya pedig nem javítana a helyzeten. D'Alembert röviden és tömören reagált csak Rousseau művére, felismerte Rousseau állításainak részigazságát is, de megfogalmazásának határozott egyértelműségével nem értett egyet.

A többi vitairat sokszínű képet mutat: az ellenfelek legnagyobb része a franciaországi akadémiák és a Sorbonne képviselői – azaz tudományos testületek tagjai – közül került ki, de akadt köztük olyan, aki Rousseau barátja volt, s szót kért egy kiemelkedő rangú személyiség, Leszczyński Szaniszló, volt lengyel király, XV. Lajos apósa is.

A polemizáló művek egy része először előszóban, előadás formájában hangzott el különféle tudományos intézmények, testületek nyilvánossága előtt (Le Roi írása pl. a Sorbonne-on, Gautier-é a nancy-i, Bordes-é a lyoni akadémián), de hamarosan nyomtatásban is napvilágot láttak, többségük a *Mercure de France* hasábjain, amely 1751-ben szinte hónapról hónapra újabb és újabb polemikus írásokat közölt.⁰⁰¹⁹ Volt köztük olyan, amely önálló brosúraként jelent meg (Le Cat-nak, a rouen-i akadémia titkárának műve), erre Rousseau is önálló műben válaszolt.⁰⁰²⁰ Rousseau maga öt választ adott közre nyomtatásban, hatodikként tartja számon a szakirodalom *Narcisse* című darabjának az előszavát, amelyben a *Discours*-ban tárgyalt kérdésekkel is foglalkozik, s fennmaradt egy hetedik, kéziratoss választörredéke is.⁰⁰²¹ A vita tehát széles körben gyűrűzött tovább; Rousseau válaszai újabb szerzőket indítottak viszontválaszra,⁰⁰²² s az érdeklődés olyan nagy volt, hogy külföldi folyóiratok is állandó figyelemmel kísérték és kommentálták.

Nem állapítható meg bizonyosan, hogy Teleki olvasott-e valamit ezekből az írásokból vagy sem. A vita idején aligha, hiszen mindössze 13-14 éves volt. A *Mercure de France* kötetei esetleg később a kezébe kerültek, neki azonban nem volt birtokában a folyóirat. A beszédből feltételezhető, hogy hallhatott azokról a kortársi véleményekről, amelyek szerint Rousseau eredetileg igenlő választ akart adni a dijoni akadémia kérdésére, s a szóbeszéd szerint Diderot tanácsára, csak a mehökkentés révén biztosabban remélhető siker érdekében döntött az ellenkező álláspont mellett.

Ezt a nézetet – amelyet Diderot sohasem erősített meg⁰⁰²³ – a Rousseau-ról szóló könyvtári irodalom régen megcáfolta, kimutatván, hogy a *Discours*-ban felvetett gondolatok szervesen beilleszkednek az író egész későbbi politikai koncepciójába. A gondolati összefüggések azt bizonyítják, hogy Rousseau írásainak egész sora nem épülhetett egy ötletszerűen választott paradoxonra. De éppen az első *Discours* kapcsán azt is többen megállapították, hogy Rousseau nemegyszer furcsa, paradox megfogalmazásban közölte benne nézeteit. Olykor valóban szükség volt további kifejtésükre, pontosabb megvilágításukra, hogy a bennük rejlő igazság vagy részigazság meggyőzővé váljék. Egy-egy állításának értelmét maga Rousseau tisztázta később a polémia során vagy későbbi írásaiban. A 18. századi munkák között a mai olvasó számára Rousseau írásai azért hatnak olyan frissnek, mert ellentétben kortársai némelyikével, észrevette és megfogalmazta a kor számos ellentmondását, nem szimplifikált, hanem bonyolultnak látott és sokoldalúan elemzett valóban bonyolult kérdéseket. Az is tény azonban, hogy gondolatrendszerének

összefüggéseiről a szakmunkák azért tudnak oly változatos képet rajzolni, mert az egyes művek rendkívüli gondolat- és ötletgazdagsága sok érdekes konstrukcióra ad lehetőséget. Ugyanezekben a művekben viszont – köztük nem utolsósorban az első *Discours*-ban is – jócskán akadnak egymással homlokegyenest ellenkező értelmű állítások vagy olyan deklaratív kijelentések is, amelyek úgy, abban a megfogalmazásban semmiképpen sem állják meg a helyüket.

A huszadik század emberének aligha kell annak az igazságát magyarázni, hogy a tudomány olykor veszedelmes dolgokat produkál, Rousseau a példa rá, hogy ezt már a 18. században élők is megsejthették. De ilyen megfogalmazásban: „a tudományok és a művészetek bűneinknek köszönhetik létüket...” és „ha a tudomány célját illetően hiábavalóság, hatását tekintve még sokkal nagyobb veszélyt jelent. Tétlenségből születik s maga is táplálja azt”⁰⁰²⁴ – aligha tekinthető a gondolat általános érvényű igazságnak.

Az ellenvélemények kórossá erősödő hangja arról tanúskodik, hogy Rousseau pályaműve a civilizáció és kultúra szerepéről és jelentőségéről olyan általánosan elfogadott nézeteket tagadott, cáfolt és vont kétségbe, amelyeket kortársai vitathatatlan igazságoknak hittek; a korrupció jelét látta mindabban, amit mások a felvilágosodás nagy eredményeként tartottak számon.

A Rousseau-ról szóló munkákban olvasható fejtegetések sokrétűen, más-más oldalról megközelítve magyarázzák az első *Discours*-ban felvetett problémákat. Ismertetésük nem feladatunk, meg is haladná a dolgozat kereteit. Ha mégis utalunk közülük egynémelyikre – azokra, amelyek Rousseau származásának, életének közvetlen összefüggéseit vizsgálják a *Discours*-ban kifejtett nézeteinek kialakulásával –, nem azért tesszük, mintha ezeket tartanánk a leglényegesebbeknek, hanem mert ezen a téren tudjuk konkrét adatokkal alátámasztva megvilágítani, hogy a nagy francia író és erdélyi bírálója milyen ellentétes pozícióból, más jellegű személyes élmények során formálta meg a maga véleményét a tudományok szerepéről a társadalomban.

Rousseau a 18. századi Franciaország erkölcsi züllését bírálta politikai szemszögből, s ezt a kritikáját általánosította és magyarázta történelemből vett példákkal. A svájci órásmester fia szülővárosának, a genfi várospolitikusnak eszményített viszonyait, a luxust tiltó és megvető, puritán, dolgozós életmódot állította szembe Franciaország társadalmi ellentétek okozta válságos helyzetével. Szoros kapcsolatot fedez fel a tudományok s művészetek helyzete és a fényűzés között.

Kétségtelen, hogy ezekben az évtizedekben az írók és filozófusok kapcsolata királyi vagy főúri pártfogóikkal gyakran olyan feszültségeket eredményezett, hogy joggal érezték magát a tudományt és a művészetet kiszolgáltatva a születési és vagyoni arisztokráciának. Talán egyetlen olyan írója sincs a kornak, aki annyira igyekezett volna megőrizni a függetlenségét, szellemi szabadságát, akár keserves kenyérkereső munka és önkéntes szegénység árán is, mint Rousseau, neki tehát minden erkölcsi joga megvolt arra, hogy felvesse a problémát. De az Erdélyből érkező Teleki József egészen másként látta a tudományok helyzetét Nyugat-Európában, mivel ő a hazai tudósok körülményeihez mérte a francia alkotó értelmiség viszonyait és lehetőségeit, s azt tapasztalta, hogy nagyobb társadalmi megbecsülésben van részük, függetlenebbek az otthoniaknál. Hozzájárult véleménye megfogalmazásához az a körülmény is, hogy maga is belekóstolt a tudományoknak szentelt életbe, a rendszeres szellemi munkába, s nagy örömét lelte benne. Tanítványi, majd baráti minőségben olyan tudósokkal került mindennapos, állandó érintkezésbe, akik éppen nem hiábavaló, üres szellemi játékokkal töltötték napjaikat, hanem szívós munkával szolgálták nemzetük és az egész emberiség javát. A földgolyó és az ég testek mérése, az élő és az élettelen világ megismerése és rendszerezése, a járványok megelőzése és a kórházügy fejlesztése valóban nem ráérő emberek üres szórakozása volt. A két Bernoulli, Clairaut, La Condamine, Buffon, Tennon és mások társaságában Teleki a nagy

célok érdekében végzett, aprólékos, mindennapos, rendszeres munkát tanulta meg becsülni. Bármilyen sokirányú volt az érdeklődése, bármennyire szerette a társaságot, a színházat, a zenét, párizsi tartózkodásának igazi értelmét és legnagyobb élményét ezeknek a tudósoknak a társasága jelentette. Apjának pl. így ír erről Párizsból: „...a velük való társaságban reményilem itten való időmet se nem igen unalmasan, se károsan tölteni, különben ha e nem volna; hogy ezekkel a Tudós emberekkel meg ösmerkedem, s annak az utann is hasznát veszem, bizony, úgy látom, hogy unalmas lakásom volna nékem Párizs”.⁰⁰²⁵ S hogy e sorokkal nem a szigorú apát akarta megnyugtatni, bizonyítja, hogy ugyanezeket írja meg Hollandiába Párizsba készülő unokaöccsének, Teleki Ádámnak, akinek fesztelenebb hangú beszámolókat szokott küldeni a haza írt leveleknél. „Én ötsém, mint már írtam, ha azokhoz az emberekhez Bernoullitól adressirozva nem lettem volna, talán eddig is el mentem volna Párizsból...” és „itt bizony az ember ...többire csak időt veszteget, ha tudós emberekkel nem ösmerkedik”.⁰⁰²⁶

Az viszont, hogy Teleki éppen ekkor választotta beszéde alapjául, s éppen Rousseau egyik munkáját, közvetlen és szoros kapcsolatban van párizsi tartózkodásának egyik fontos eseményével, éppen Rousseau-nál tett személyes látogatásával.

1776 elején, tehát néhány hónappal a marosvásárhelyi beiktatási beszéd elmondása előtt Teleki elérkezettnek látta az időt, hogy újból elővegye ifjúkori traktátusát, az *Essai sur la foiblesse des esprits forts*-ot, amelyet átdolgozott, bővített formában akart közreadni. Élénken emlékeztében élt Rousseau ígérete, hogy maga fogja a művet új formába önteni. Mielőtt tehát az átdolgozáshoz hozzáfogott, végigolvasta Rousseau műveit, hogy megállapítsa, felismeri-e valamelyikben a maga gondolatait.⁰⁰²⁷ Úgy látszik, Rousseau munkái annyira felkeltették az érdeklődését, hogy nemcsak az 1761 óta írt műveket tanulmányozta át, hanem sort kerített a korábbiakra is. Így terelődhetett figyelme az első *Discours*-ban felvetett kérdésekre.

Nem lehet megállapítani, hogy milyen kiadásban olvasta Teleki Rousseau műveit 1776-ban. Könyvtárában ugyanis az író munkáinak *Collection des oeuvres de Jean-Jacques Rousseau de Genève* című összkiadása volt meg, amelyben helyet kaptak a *Discours* kapcsán támadt vita iratai is (Rousseau válaszai a 13., ellenfeleinek polemikus iratai pedig a 25. kötetben), ez a kiadás azonban 1782-ben, tehát évekkel a marosvásárhelyi beszéd után jelent meg.

Éles szemre vall, hogy Teleki az első *Discours* sokszínű, ötletekben gazdag szövegéből néhány valóban sebezhető pontot ragadott ki. A beszéd másik érdeme, hogy – ellentétben Rousseau néhány más vitapartnerével – nem tapadt a részletek hez, nem azokat cáfolta, hanem részint tudománytörténeti szempontokkal világította meg Rousseau történeti példáit,⁰⁰²⁸ részint a hallgatóságához térben-időben közelebb álló hazai történelmen illusztrálja a maga álláspontját az író tételeivel szemben. Messzire vezetne annak a vizsgálata, hogy Teleki példái Rousseau-étől eltérően némileg másként világítják meg a problémákat. Rousseau-t a „moeurs des nations”, illetve a „moeurs des peuples”, tehát a közösség érdekelte.⁰⁰²⁹ Teleki viszont az uralkodók, azaz az egyes emberek egyéniségében vizsgálta a tudás, a tudományok szeretete és az államvezetési képességek közötti összefüggéseket. Teleki megállapításai úgy kapcsolódtak azután Rousseau tételeihez, hogy azt kívánta megmutatni, hogyan befolyásolták ezek az összefüggések a népek, a közösség sorsát. Az is lényeges vonása Teleki gondolatmenetének, hogy példái során a tudomány és a politika kapcsolatát helyezi előtérbe, nem pedig a tudományokét és a szűkebb értelemben vett „erkölcsökét”. A Rousseau-ról szóló későbbi szakmunkák is azt emelik ki, hogy a *Discours*-ban a politikai szempontok dominálnak, s hogy az író kritikája elsősorban nem morális, hanem politikai jellegű.⁰⁰³⁰

A beszéd szerkezete igen logikus és világos. Teleki Rousseau művének tömören megfogalmazott fő tételét egymást kronologikus rendben követő példák sorával állítja

szembe. Ezek a példák kettősen szűkülő körökben vezetnek el a beszéd alkalmi jellegéből következő tulajdonképpeni céljához. Egyrészt földrajzi szempontból vonja szorosabbra a kört: egyetemes történeti példákkal kezdi, majd a magyarországi, ezt követően az erdélyi történelemből vett példákkal jut el Marosvásárhelyig, ahol a beszéd elhangzott. Másrészt – a példák során – a tudomány fogalmát szűkíti le fokozatosan az iskolaügyre. Előbb egész tudománysszakokról beszél (csillagászat, hidraulika), s írók, tudósok, filozófusok hírnevét vizsgálja uralkodóké, politikusoké, hadvezéreké mellett. A magyarországi történeti példákban a tudományok támogatásának és felhasználásának kapcsolatát veszi számba az uralkodással, az erdélyi fejedelmekről szólva pedig már csak az iskolaüggyel kapcsolatos érdemekre koncentrálna figyelmét, és így jut el ismét Marosvásárhelyig, s Incze István személye kapcsán a tudás és az erkölcs korrelációjának társadalmi hasznosságát méltatja.

Az olvasóban különös hatást kelt egy, a felvilágosodás történetében oly nagy szerepet játszó francia nyelvű Rousseau-írássra reagáló gondosan megszerkesztett, bonyolult latin körmondatokban készült polemikus írás, s szinte hajlandó lenne egyértelműen a hazai viszonyok általános elmaradottságát látni a latin nyelv használatában. A kor tendenciája kétségkívül a nemzeti nyelv uralkodóvá tétele volt irodalomban és tudományban egyaránt, s éppen az 1770-es években ebből a szempontból is fontos kezdeményezésekkel találkozunk a magyar szellemi életben. Ebben a konkrét esetben azonban nem a nyugat-európai és a hazai szellemi élet közötti általános különbség volt a döntő momentum, hanem az iskolaügy elmaradottsága a szellemi élet más területeihez képest mind Nyugaton, mind Magyarországon. Az oktatási intézményekben Európa-szerte tovább éltek a régi formák, s hogy a *Discours* kapcsán kialakult franciaországi vitából vegyünk példát, jól jellemzi a helyzetet, hogy a nyilvánosság előtt előszóban előadott vitairatok egyike, Le Roi műve, latin nyelven hangzott el a Sorbonne-on, amíg a többi a vidéki akadémiák fórumain már franciául. (A Rousseau-összkiadásban 1782-ben Le Roi munkája is francia fordításban olvasható.) Nem meglepő tehát, hogy a marosvásárhelyi kollégium beiktató ünnepélyén is latin volt a szónoklat nyelve.

Az anyanyelv-latin nyelv alternatívája ekkorra már kétségtelenül eldőlt a nemzeti nyelv javára. De hogy a kialakult helyzet nem volt problémamentes, azt a felvilágosodás legnagyobb hatású terjesztői látták a legvilágosabban. D'Alembert pl. hosszú szakaszt szentel ennek a kérdésnek az *Enciklopédia Discours préliminaire*-jében. Előadja, hogy amikor a francia nyelv Európa-szerte elterjedt, művelői, a tudósok és az írók úgy vélték, ideje, hogy átvegye a latin szerepét, amely addig a tudomány nyelve volt. A francia nyelv térhódítása a szellemi alkotásokban kétségkívül hozzájárult a világosság terjesztéséhez, de volt egy buktatója, amelyre gondolniok kellett volna. Az ti., hogy más nemzetek tudósai ugyanilyen felismerésre jutottak el a maguk nyelvvel kapcsolatban, először az angolok, majd a németek, s várható, hogy a svédek, a dánok és az oroszok is követik őket. A század végén az lesz a helyzet, hogy ha egy filozófus ismerni akarja elődei eredményeit, hét-nyolc nyelvet kell előbb megtanulnia, mielőtt egyáltalán hozzákezdhet tudománya megismeréséhez. Az ízlés körébe vágó területen – az irodalomban – joggal figurázták ki a latin nyelvűséget, de a filozófia – azaz az elméleti tudományok – terén nagyon is hasznos szerepet játszhatna, mert e tudományok műveléséhez univerzális, megállapodott nyelvre van szükség, amelynek legfontosabb tulajdonsága a világosság és a pontosság. Kíváncsi lenne tehát visszaállítani a használatát – mondja D'Alembert –, de erre nincs semmi remény.

Ez a probléma a magyar szellemi életben vezető szerepet játszó személyiségek számára sem volt ismeretlen, az idegen nyelvek megtanulásának szükségességét saját bőrükön tapasztalták, s azzal is tisztában voltak, hogy Magyarországnak is követnie kell a többi nemzetet a tudományok anyanyelvű művelésében. Teleki ebben a kérdésben éppen a filozófia kapcsán hamarosan nyilvánosan is állást foglalt, 1777 májusában egy ugyancsak iskolai ünnepélyen tartott beszédében.

*Szerepe a magyarországi oktatásügyben:
Herder előtt – a herderi jóslat ellen*

Említettük, hogy Teleki az 1770-es évek első felétől kezdve tudatosan törekedett arra, hogy élete színterét Magyarországra, mégpedig a gyors fejlődésnek indult és magyarosodni kezdő, de még szinte teljesen német kisvárosba, Pestre helyezze át. 1774-től kezdve évenként hónapokat töltött ott, tekintélyes és ismert alakja lett a város társadalmi és szellemi életének, megismerkedett a helyi értelmiséggel, s nyilvánvalóan hamarosan kapcsolatba került a piarista gimnáziumnak, a város egyetlen középfokú tanintézetének tanáraival, köztük Benyák Bernáttal, aki 1774 óta töltötte be Pesten a filozófiai és matematikai tanszéket.

A pesti gimnázium filozófiai tanszékének kiemelkedő jelentősége volt a magyarországi piarista oktatásban. 1743-ban létesítette a Rómából hazatérő Cörver Elek, Mária Terézia engedélyével. Fenntartását 15 ezer forintos alapítvány biztosította. Látogatottságát két oknak tulajdonították: előkelő diákjainak és annak, hogy újszerű felfogást, „a némi túlzással piarista felvilágosodásnak” nevezhető szemléletet hirdetett. Tanítását Corsini foglalta össze *Institutiones philosophiae ac mathematicae in usum Scholarum Piarum* című hatkötetes munkájában (Firenze, 1731–1734), s eszerint e tanítás lényege és alapvető jellegzetessége: a reális tantárgyak jelentőségét kiemelő, Newton, Leibniz és Wolff tanításaiból összeötvözött, eklektikus filozófiai rendszer volt.⁰⁰³¹ Cörver utóda, Benyák Bernát is ennek az irányzatnak a híve volt, ami egymagában megmagyarázza, hogy kölcsönös rokonszenv támadt közte és a hasonlóképpen Newton, Leibniz és Wolff tiszteletében nevelkedett Teleki József között. Személyes kapcsolatuknak 1777 előtt nincs nyoma, de az a körülmény, hogy a piarista gimnázium 1777. május 2-i logikai vetélkedésén a protestáns Teleki tartott megnyitó beszédet, arra vall, hogy szoros szálak fűzték Benyákhhoz, s hogy filozófiai felfogásuk rokonságán kívül egy másik eszme és törekvés is összekötötte őket, mégpedig a magyar nyelv fejlesztése és mind fontosabb szerephez juttatása a tudományokban. Ez a logikai versenyvizsga ui. arról nevezetes, hogy először a magyarországi oktatásügy történetében magyar nyelven tartották meg.

A vizsga propozíciói *Benyák Bernard által az egész mostani logikából szedett Summák mellyekről nyilván vetélkedtek ugyan azon tudomány halgatói (!) Fekete István és Árvai György nemes iffiak Buda megyébe lévő áhítatos oskoláknál Pesten Pünköst havának második napján címmel nyomtatásban* is megjelentek. Benyák feljegyzéseiből megtudjuk, hogy a két néven nevezett „nemes iffiú”-n kívül egy harmadik, Czikó János is részt vett a vetélkedésen. A hallgatók sorában Teleki Józsefen kívül Benyák még Fejér Antalnak, a tiszántúli királyi tábla assessorának és Somogyi János kancelláriai tanácsosnak és referendáriusnak a nevét említi.⁰⁰³²

Téved azonban Balanyi, amikor azt állítja, hogy Teleki József „a pillanat lenyűgöző hatása alatt” mondta el tüzes hangú beszédét.⁰⁰³³ A fennmaradt kéziratok tanúsítják, hogy gondosan készült a szereplésre, mondanivalója előre megfontolt szándék szerint formálódott meg, s így nagyobb figyelmet is érdemel, mintha rögtönözne volna.

A beszéd két, egymástól némileg eltérő kéziratban maradt fenn: az egyik autográf fogalmazvány, a másik pedig Benyák kéziratos gyűjteményes kötetében olvasható másolat.⁰⁰³⁴ A Benyák Bernát kézírásával készült példány feltehetően a ténylegesen elhangzott szöveget tartalmazza, ennek egy fontos szakaszát nem találjuk meg az autográf változatban; a Teleki kézírásában olvasható eredeti fogalmazvány viszont egy olyan, vázlatosan odavetett, befejezetlen gondolatsort is tartalmaz, amelyet a gróf később, úgy látszik elhagyott a beszédből. E részben Teleki József hét, egymásra épülő szillogizmus-sorával a filozófiai megismerés kérdését vizsgálja, s a bölcsélet korlátait bizonyítja vele. A szenzualizmus ismert tanításából: „hogyan semmi sincs az értelemben, a mi nem lett volna az

érzékenységekben” tovább lépve, így folytatja: „Ha a legfőbb érzékenységek mindenkor megtsalsják az embert, annak is a mit az értelem azokon az érzékenységeken épít nem igaz esméretnek kell lenni.” Sorra veszi a testek tulajdonságait, a látás és a tapintás által róluk alkotott fogalmakat, s így kellene eljutnia végkövetkeztetéséhez, de gondolatmenete itt – nem tudni, miért – megszakad. Talán túl hosszúra nyúlt volna a beszéd, vagy inkább úgy döntött a gróf, hogy egy iskolai filozófiai vizsgán helyesebb csak a bölcsélet jelentőségét méltatni, mint kifejteni a vele kapcsolatos fenntartásokat is. Mindenképpen érdekes dokumentuma azonban ez a töredék annak, hogy Teleki az alkalmi beszédre készülve sem ünnepi szónoklatot kívánt készíteni, hanem a felvetődő problémát továbbgondolva dolgozta ki mondanivalójának végleges formáját.⁰⁰³⁵

A ténylegesen elhangzott beszéd bevezetésében Teleki elmondja, hogy naponta szomorúan tapasztalja, hogy „a mi nemzetünket is más idegen nyelveken mértéket nem esmérő mohósággal való kapdosás” annyira elragadta, hogy érzéketlenné vált a maga nyelvének szépsége és ápolása iránt. Mintha azoknak „gyászos jövődöléseket tellyesíteni egész erővel ügyekezne, kik a’ Magyar nyelvnek kevés esztendőök múlva általán fogva leendő elenyészését bátrabban inkább mint sem igazán hirdetni nem általlották”.

Idegen nyelvek – elsősorban a német – tanulására szükség van – folytatja –, de a magunka is meg kell tartani régi tisztaságában, sőt tökéletesíteni kell, hiszen „hogyan lehetne... minékünk a’ más idegen nemzetektől való böcsültre méltán vágyni, ha mi... magunkat nem böcsüljük...” Ha elhagyjuk az ősi nyelvet, félő, hogy elhagyjuk az ősök gondolkodásmódját is, s „régieink ártatlan erkölceit is ugyan azoknak a’ népeknek piperés vétkeikkel” cseréljük fel.

A továbbiakban úgy vélekedik Teleki, hogy az utóbbi időben kedvező változás jeleit tapasztalhatók ebben a tekintetben. Ahogy az uralkodó nagy gondot fordít a tudományok gyarapodására, úgy a nemzet is erre törekszik, s nyelvének „ki gyallulásában, már minden pallérozott nemzetek példája szerint egész erővel” munkálkodik.

Ezt az igyekezetet példázza a piarista tanárok tevékenysége is, akik már eddig is nemegyszer bebizonyították, hogy „az régentén csak Görög és Deák, de már most más Nemzetnek Köntösét-is viselő Múzsák a’ Magyar öltöztől-is nem éppen iszonyodnak”, s megmutatták, hogy lehet magyar nyelven tanítani és művelni a tudományokat, megcáfolva ezzel azokat, „kik édes nyelvünket buta merészséggel tapodni bátorkodnak”.

Örvendhet azért az az ifjú, aki bölcs tanítójával részt vesz ebben a munkában, s ő, Teleki is annyira örvendett, amikor meghívták a magyar nyelvű vetélkedésre, hogy örömeiben önként ajánlkozott a beszédre.

Az utolsó szakaszban a gróf az ifjakhoz fordul. Nem azért áll ki velük vitatkozni – mondja –, hogy legyőzze őket, hiszen céljuk védelmezni az igazságot, amelynek ő is szívesebben meghódol, mintsem viaskodjék vele. „Nem egyéb azért idejövetelemnek célja, hanem hogy a’ mit rólad már-is gondoltunk, az ezen gondolkozás törvényeit előadó Tudományokban való előmeneteledet, mostani remek munkádban nyilván valóvá tegyed, meg mutatván előttünk, hogy tudod az Igazságot a hamisságnak minden intselkedő ólálkodásai ellen is óltalmazni, melly szép tudománytól-is hogy soha meg ne szűnjél, sőt egész életedben és minden dolgaiddban szerencsésen gyakorolhasd, szívemből kívánom” – fejeződik be a megnyitó beszéd.

A beszéd bevezető sorai a kései olvasónak Herder közismertté vált jóslatát juttatják eszébe; minthogy azonban a *Geschichte der Philosophie der Menschheit* 4. kötete, amelyben a híres-hírhedt megállapítás olvasható, csak 1791-ben jelent meg nyomtatásban, nyilvánvalóan nem lehetett Teleki beszédének indítéka. Ahogy Dümmerth Dezső kimutatta,⁰⁰³⁶ Herder Schlözer *Allgemeine Nordische Geschichte*-jéből merítette a magyarokra vonatkozó gondolatát (Halle, 1771), Schlözer viszont – mint maga megírja – Oláh Miklós *Hungaria et Atila* című művének Kollár Ádám által készített, 1763. évi bécsi

kiadását használta. Közelebből Kollár következő jegyzetere támaszkodott: „Magyarországnak igen csekély részén laknak magyarok, vagyis olyan lakosok, akik csak magyarul beszélnek; attól lehet tartani, hogy maga a nyelv is elenyészik, éppen úgy, ahogy a kunoké eltűnt.”⁰⁰³⁷ A herderi gondolat geneológiája kétségbevonhatatlan, s konkrét adatok tanúsítják azt is, hogy Teleki és a közvetlen környezetében élők éppen ebben az időben valóban forgatták mind Schlözer, mind pedig Oláh Miklós munkájának Kollár-féle kiadását.

1777-ben már több mint tíz esztendeje volt annak, hogy Cornides Dániel történettudós Teleki József házában élt titkári minőségben; s állandó szellemi társa volt a grófnak, elkísérte utazásaira is. Levélbeli utalásokból tudjuk, hogy gyakran megvitattak egymással tudományos kérdéseket. Cornidest szoros szellemi kapcsolat fűzte Teleki nagy műveltségű apósához, Királyfalvi Róth Tamáshoz is. Róth Tamásnak számol be egyik, 1776. január 31-én kelt levelében arról, hogy megrendelte Schlözer *Nordische Geschichte*-jét, mert nem sikerült megvásárolnia a könyvesboltban.⁰⁰³⁸ A piarista gimnáziumbeli vizsgáig hátralévő több mint egy év alatt nyilvánvalóan megkapta, s gazdájával együtt elolvasta a művet. (A könyv szerepel is Cornides könyvtárának nyomtatott katalógusában.) Oláh Miklós munkájának olvasásáról pedig egy, három hónappal e beszéd elhangzása utáni kirándulás leírásában olvashatunk. 1777. szeptember 18-án Cornides – ezúttal Pray Györgynek írt – levelében beszámol egy, Teleki társaságában tett kirándulásról, amikor meglátogatták a Buda környéki hun-római történeti emlékeket, egyebek mellett Attila, Keve és Kadocsa vezérek sírját keresték, amelyek *Oláh Miklós szerint* valahol ezen a tájon voltak.⁰⁰³⁹ A kirándulást, mint Cornides írja, a gróf kezdeményezte, s feltételezhető, hogy olvasmányai – elsősorban Oláh *Hungariája* – indították arra, hogy felkeresse a leírt események színhelyét. Oláh *Hungaria et Atila* című munkája mind Teleki könyvtárában, mind a Cornides-könyvtár katalógusában szerepel, mindkettőben az 1763-as, Kollár Ádám-féle kiadás példánya.

Dümmerth Dezső tanulmányának konklúziójában sajátosnak mondja, hogy míg Kollárnak a rendi jogok ellen szóló könyve általános felháborodást keltett, erre az apró betűs jegyzetere nem figyelt fel senki. „A korabeli feudális gondolkodású magyar értelmiséget csak saját sérelme érdekelte, a nemzet egészét érintő problémára nem figyelt fel” – állapítja meg.⁰⁰⁴⁰ Teleki kéziratos beszéde a bizonyíték, hogy mégis akadt olyan személy, aki felfigyelt Kollár elrejtett megjegyzésére, sőt olyan nagyjelentőségűnek tartotta, hogy reá utalva figyelmeztette a felnövekvő fiatal magyar értelmiséget anyanyelve iránti kötelességeire.

Fontos és jellemző Teleki felfogására, hogy amikor a magyar nyelv művelésének szükségességéről tart beszédet, akkor sem mulasztja el az idegen nyelvek elsajátításának fontosságát hangsúlyozni. (Később Telekinek nagy szerepe volt abban, hogy a marosvásárhelyi kollégiumban a német mellett a francia nyelv tanítását is bevezették; sőt ő szerezte – mint látni fogjuk – a nyelvmestert is.) Félreértésre adhat azonban okot ennek a szakasznak az a megállapítása, amely az ősök nyelvének elhagyását összekapcsolja a régi gondolkodásmódhoz, az elődök ártatlan erkölceihez való hűtlenséggel. Teleki – szüleihez, testvéreihez hasonlóan – nem a patriarkális életformához ragaszkodott, számos példa bizonyítja a korszerűbb, modern életformák átvételét a család 18. századi történetében. Elsősorban az erkölcsi értékeket tartotta örökölt és megőrzendő hagyománynak. A beszédnek ez a passzusa – úgy gondoljuk – ismét csak Rousseau műveiből, közelebből a *Discours sur les sciences et les arts*-ból eredeztethető. Ott szerepel ugyanis a régi egyszerűség és a későbbi fényűzés szembeállítása mint a nemzet megmaradásának vagy elpusztulásának alternatívája.

A beszéd hátralévő részében Teleki a piarista tanárok érdemeit méltatja a magyar irodalom és tudomány művelésében, s végezetül a nyelv kérdéséről áttér a vetélkedés tárgyára, a filozófiára, s hangsúlyozza, hogy a filozófiai oktatás célja megismertetni az ifjakkal a gondolkodás törvényeit, hogy maguk is meg tudják különböztetni az igazat a

hamistól, s befejezésül ennek a tudásnak gyakorlását és sikeres alkalmazását kívánja nekik egész életükben.

Míg Telekinek ez a nemzeti műveltség általános kérdéseit érintő iskolaügyi szereplése a szakirodalomban főként csak mint az első magyar nyelvű filozófiai vizsga egyik momentumaként kap említést, részleteiről és tényleges jelentőségéről azonban nemigen esik szó, addig a vele csaknem egy időben zajló, s a protestáns iskolaügyre korlátozott állásfoglalásáról szinte minden iskola- és pedagógiatörténeti mű megemlékezik, bár az összefüggések feltárása és elemzése mindeddig elmaradt.

*Valláspolitikai és iskolaügyi.
Teleki és Bessenyei összeütközése*

Mária Terézia összbírói iskolareformtervének megvalósulása után egységes, de csak Magyarországra vonatkozó iskolaügyi rendeletet dolgoztatott ki a magyar kancellária irányításával. A rendelet 1776. augusztus elején került nyilvánosságra, s témánk szempontjából az volt a lényege, hogy az országot kilenc tankerületre osztotta fel, s a tankerületek területén működő, addig autonómiát élvező protestáns iskolákat is a tankerületi főigazgatók hatásköre alá rendelte. A református egyház vezetői közül elsőnek Vay István, akkor tiszántúli egyházkerületi főgondnok sürgette a fellépést a rendelkezés ellen, még hozzá lehetőleg az evangélikusokkal közös beadványban. Az instancia megfogalmazására azonban csak 1777. március elején került sor, amikor az egyházkerületek képviselői összegyűltek Pesten. Ezzel az alkalommal – feltehetően előzetes felkérésre – Teleki József készített tervezetet a közös beadvány megszövegezéséhez.

A beadvány rövid tartalma a következő volt: a vallásszabadságot biztosító békekötések és törvények cikkelyeivel ellentétben az, hogy a protestánsok iskoláinak felügyeletét más vallásúakra bízzák, mivel a vallásszabadság és az iskolák kormányzása szoros kapcsolatban van egymással. Az addigi gyakorlat is sértetlenül megtartotta a protestánsoknak meghagyott iskolák irányítását, ez a főigazgatók és főgondnokok feladata volt; a tanításban korábban is bevezettek reformokat, és a jövőben is meg fogják ezt tenni.

Attól kell tartani, hogy a más vallású főigazgatók beavatkozása a protestáns iskolák romlását eredményezné, ezért kéri, hogy hatáskörük csak a tanrendszerre és a tantárgyakra terjedjen ki. Kéri továbbá, hogy ezután is maguk választhassák meg az iskolák igazgatóit és tanítóit, s legyen elég annyi, hogy utóbb jelentést küldenek a választás eredményéről a főigazgatóknak, aki így ellenőrizni tudja, hogy alkalmas-e az illető a megválasztott poszttra.

A katolikus vallású főigazgatók beavatkozását a protestáns iskolák ügyeibe azért tartják veszélyesnek, mert – nem a katolikus vallás szelleméből következően ugyan – a katolikus nevelés eredményeképpen nem várható tőlük jóakarattal a más vallásúakkal szemben. Kéri tehát az uralkodónőt, vegye ki iskoláikat a katolikus főigazgatók felügyelete alól, s hagyja meg saját igazgatásukat, amelyet a több mint két évszázados törvényes gyakorlat és a természetjog egyaránt indokol és megerősít.⁰⁰⁴¹

Teleki iskolaügyi működésének ez az eddig legismertebb mozzanata, s a gróf felfogását ennek alapján szokták a konzervatív protestáns ellenzék hangadóinak álláspontjával azonosítani. Pedig az autonómiához való ragaszkodás csak egyik vonása Teleki iskolaügyi elvei összességének, s a beadvány korántsem tekinthető elvi álláspontja summázatának. Gyakorlati valláspolitikai céllal készült irat volt, tehát azt tartalmazta, ami a szerző nézetei szerint eredményhez vezethet a tárgyalásokon. Mária Terézia uralkodása idején pedig leginkább a bevált jogi érvekkel, a békekötésre és szerződésekre való hivatkozással remélhettek sikert a protestánsok. A politikusok gondolkodó Telekiről az is feltételezhető,

hogyan beadványában többet kért, mint amennyinek a megadására számított, éppen azért, hogy legalább részletengedményeket tudjon elérni.⁰⁰⁴²

Az egyházkerületek képviselőinek összejövetelén az volt a fő cél, hogy először is meggyőzzék az evangélikusokat a beadvány szükségességéről, majd pedig arról, hogy az instanciát a két felekezet közösen nyújtsa be.⁰⁰⁴³

Az ülésen azonban Beleznay Miklós generális felszólalása nyomán nagy vihar támadt. Előzményként el kell mondani, hogy a generálist 1773 szeptemberében a református egyházkerületek képviselői megválasztották egyetemes főgondnokká – azaz a négy egyházkerület superintendenseiből és főgondnokaiból álló kollégium elnökévé –, miután ő elmondta, hogy nemrégiben Bécsben a királynőnél járt audiencián, aki kijelentette, hogy szeretné, ha Beleznay intézné az udvarnál a protestánsok ügyeit. Amikor azonban Beleznay egyetemes főgondnokká választásának ténye nyilvánosságra került, a Kancellária tiltakozott a királynőnél a korábbi ügyintézés rendjét felborító változtatás ellen, s az uralkodónő engedett is a tiltakozásnak. Döntése eredményeképpen nem sokkal utóbb, amikor Beleznay mint egyetemes főgondnok lépett fel egy ügyben a Helytartótanácsnál, tudomására hozták, hogy e minőségében nem ismerik el illetékességét, s továbbra is csak a Duna melléki egyházkerület főgondnokának tekintik. Ez az intermezzo azonban nemcsak az egyházi ügyintézés rendjét érintette, hanem egy olyan személyiség sorsát is, mint Bessenyei György. Amikor ugyanis Mária Terézia felszólította Beleznayt az egyházi ügyek képviselőjére, egyúttal rendezni akarta kedvelt hívének, Bessenyei Györgynek a sorsát is, aki kilépni készült a testőrség kötelékéből, de Bécsben kívánt maradni. Az uralkodónő nem az államkassza terhére gondoskodott Bessenyei megélhetéséről, hanem Beleznay Miklós figyelmébe ajánlotta személyét, s ő azonnal alkalmazta is bécsi titkárnak, és fizetését a négy magyarországi egyházkerületre hárította. Az egyetemes főgondnoki rendszer létesítése ellen tiltakozó kancelláriai felirat eredményeképpen azonban nemcsak az új rendszernek, hanem képviselőinek, tehát Bessenyeinek a sorsa is megpecsételődött: a királynő írásbeli döntése így szólt: „Az egész ügyet elejteni, semmit sem tenni. Ha ide jön, olyannak tekintendő, mint bármely más magánszemély, ha tárgyalást kezd, azt mondhatjuk neki, amit jónak látunk. Nem fogok tőle beadványokat átvenni, legkevésbé vallásügyekben.”⁰⁰⁴⁴

Ezzel voltaképpen lehetetlenné tette Bessenyei számára annak a vállalt feladatának teljesítését, amiért ő a fizetését kapta. Minthogy az egyházkerületek erről a döntésről nem értesültek, sőt Beleznay és Bessenyei sem vett tudomást a helyzet megváltozásáról, a hazai reformátusok előtt továbbra is egyetemes főgondnokként, illetőleg főkonzisztórium titkárként szerepeltek, holott a hivatalos fórumok nem tekintették őket annak. Ilyen körülmények között természetesen elmaradt a remélt és ígért kedvező fordulat a protestánsok ügyeinek intézésében. Az eredménytelenség azonban, negatívum lévén, éveken át csak érezhető volt, megfogni nem lehetett, s így csak az elégedetlenséget növelte Beleznay és Bessenyei működésével szemben. A generális és az egyházkerületek (elsősorban a tiszántúli kerület) között viszont már korábban összeütközés támadt amiatt, hogy Beleznay megkérdezésük és hozzájárulásuk nélkül intézkedett a nevükben. Az egyházkerület figyelmeztette Beleznayt, hogy ezt ne tegye többé, sőt a lemondatásáról is szó esett.⁰⁰⁴⁵

Ilyen előzmények után kínos jelenetre került sor, amikor az iskolaügyi beadvány tárgyalása során Beleznay felszólalt, s felolvasott néhány passzust Bessenyei hozzá írt leveleiből, amelyekből úgy tűnt, hogy megismétlődött a korábbi eljárás, s egy olyan kérdésben, amelynek eldöntésére éppen most gyűltek össze, Bessenyei az egyházkerületek tudta és megbízása nélkül már eljár Bécsben. Valójában pedig ez nemigen történt meg, s Beleznay politikai érzékének hiányára vall, hogy nem mérte fel, milyen hatást váltanak ki Bessenyei levelei a hallgatókból. A levelekből ui. világosan kiderül, hogy Bessenyei ügybuzgalmáról, személyes befolyásának fontosságáról és bennfentességéről akarta meggyőzni a generálist, amikor tudósította, hogy a megjelenendő Ratio Educationis kiveszi a

protestáns iskolákat a katolikus főigazgatók hatásköre alól, sőt külön evangélikus és külön református főigazgatót neveznek majd ki, s úgy állította be a helyzetet, mintha ehhez az eredményhez az ő Ürményivel folytatandó tárgyalásai is hozzájárultak volna.

A levelek idevágó részletei így hangzanak: „Commissióm vagyon tehát a Méltóságos Úrnak [Beleznaynak] meg írni és részemről alázatosan jelenteni, hogy az ő Felsége plánumból mi Protestánsok egészen ki vagyunk Systema szerint hagyva, úgy hogy ő Felsége telyességgel semmi tanításnak módjának változásába magát semmi úton módon avatni nem kívánja. Az Inspectoroknak nem csak nállunk nints hatalmok leg kissebb változást is tenni, de a Catholicusoknál is a Systema szerint: rendiből egy tűnyit sem változtathatnak, tsak arra vigyázván egyedül ha úgy vitették é végbe a Planum mint azt el végezték.” A következő levél az alábbiakat tartalmazta: „A dolognak végbe vitelében arra fogok törekedni, a mi egész Hazánknak, különösen Státusunknak elő menetelére fog lenni. Az Ürményi Referens Úr oskola systemájának utolsó két részei (mert négy részre van osztva) most van vizsgálás alatt, melly mihelyt a már helyben hagyatott két első Részhez adatik dólgaink nyilván meg indulnak. A felőlünk tejendő végzésben magamnak is véllek kellennem, kik e részben mindent tehetnek, hozzám hajlandósággal, sőt nagy kegyességgel viseltetnek. Már igyekezem dél után a Vice Kancellárius Ő Excellentiajához és Ürményi Referens Úrhoz menni, hogy előttük a következőkről szót tévén, nálók még mindenben nagyobb világosságot adhassak, mert mind itt, mind ő Felségénél is magunknak kell dolgunknak egyenességét úgy forgatni, hogy a nagyobb részekre nézve is helyben hagyattatván benne elő menetelünk engedtések...⁰⁰⁴⁶

Mivel az események szempontjából nincsen jelentősége, nem térünk ki most annak részletezésére, hogy Bessenyei fenti értesülései teljesen alaptalanok voltak. A levélrészletek felolvasása után Teleki megkérdezte a generálist, kinek a megbízásából tárgyalt Bessenyei Bécsben. Beleznay, hogy mentse a helyzetet, a legfőbb tekintélyre próbált hivatkozni, s kijelentette, hogy maga a királynő adta a megbízást, ami persze nem volt igaz, hiszen Bessenyei – levelei szerint – a tanügyi rendelet megváltoztatásának érdekében fáradozott, s elképzelhetetlen, hogy Mária Terézia a saját törekvéseivel való szembeszegülésre biztatta volna őt. Amikor aztán nyilvánosságra került a Bessenyei értesüléseivel teljesen ellenkező szellemű Ratio Educationis, s Mária Terézia egy audiencia alkalmából kijelentette Teleki előtt, hogy „ötet Bessenyeit már soha nem is láttya; hozzá tévén ő Felsége, hogy *az ő Felséges parancsolattyából soha semmi közönséges dologban nem dolgozott*, mellyet úgy mond ő Felsége, ha ditsekszik mutasson valamit, er soll was aufweisen”, úgy látták az egyház vezetői, hogy Bessenyei évek óta félrevezette őket.⁰⁰⁴⁷

Ürményi is tagadta, hogy Bessenyeivel együttműködött az iskolaügyben: „Bessenyei Uram közöttünk el olvasott leveléből olyat írt valamit, hogy az oskolák dolgában Örményi Urammal edgyütt dolgozik, legalább Leveliből világosan azt hoztuk ki s kellett ki hoznunk. E sem igaz, sőt Consiliarius Örményi Úr igen neheztelt érte midőn mondtam.”⁰⁰⁴⁸

Az összeütközés tehát nem a Ratio Educationis igenlése és tagadása körül zajlott; Bessenyei későbbi kijelentésének – „Legyen új tanulás módja, fogadjuk el” – nem volt benne része. Nem elvi ellentét miatt robbant ki tehát a vihar, hiszen – bármit gondolt is magában Bessenyei – fentebb idézett levelei arról tanúskodnak, hogy a külön protestáns oktatási rendszer, illetve a külön protestáns főigazgató kinevezése érdekében lépett fel – legalábbis jelentése szerint. Mindhogy azonban erre nem kapott előzetes megbízatást, s nem ez volt az első eset, amikor felhatalmazás nélkül, önállóan cselekedett, a gyűlés résztvevői ellene fordultak. Felháborodásukat – mint láttuk – fokozta a Bessenyei személyéhez fűződő, s ígéretei által is felszított remények megghiúsulása. Az összecsapásnak volt egy személyes ellenszenvből fakadó része is. Bessenyei 1774-ben a Kancelláriának készített nyilatkozatában azzal indokolta főkonzisztóriumti titkárrá való kinevezésének szükségességét, hogy Nagy Sámuel, a reformátusok bécsi ágense nem jól végzi a dolgát. Teleki József és nagybátyja,

Ráday Gedeon közeli, személyes kapcsolatban volt Nagy Sámuellel és nagyra becsülte személyét. Bessenyei főnöke, Beleznay mindent elkövetett, hogy Nagy Sámuel elcsapják állásából, s célja eléréséhez még a rágalmazástól sem riadt vissza. Nagy Sámuel Bessenyeit tekintette Beleznay felbujtójának. Ugyanebben az időben Telekiről is valótlán hírek terjedtek el a magyarországi reformátusok körében, amelyek nagyon hasonlítottak a Nagy Sámuelről szóló híresztelésekhez.

Az ellentét utóbb csúnyán elfajult, Bessenyei megírta Teleki-ellenes paszkvillusát, s maga juttatta el a címzettnek. Teleki először nem akarta elhinni Bessenyei szerzőségét, de a vizsgálat során ez nyilvánvalóvá vált, s ekkor az uralkodóhoz fordult elégtételért. Ügyét ad acta tették. A Bessenyei-párt Teleki kegyvesztettségéről szóló híreket terjesztett a magyarországi reformátusok vezető köreiből, Teleki pedig pojácának, harlequinnek nevezte Bessenyeit Szilágyi Sámuel debreceni superintendenshez írt leveleiben, s a továbbiakban a két tábor hívei mindent elkövettek, hogy elmérgesítsék a helyzetet, s gondoskodtak róla, hogy a szemben álló felek mindig pontosan értesüljenek róla, mikor mit mondott egyik a másiktól.⁰⁰⁴⁹

Teleki József és a jozefinista iskolaügy Erdélyben

II. József, trónra lépése után, az erdélyi protestáns iskolákra is ki akarta terjeszteni az egységesítő törekvéseket, s a tárgyalások során fontos szerepet kapott Teleki József, részint mint az iskolaügyben járatos személyiség, részint mint aki bécsi és magyarországi kapcsolatai révén összekötő lehetett az erdélyi és a magyarországi református egyház vezetői között.

Teleki 1781 első hónapjait Erdélyben töltötte, de egymást érték a Magyarországról érkezett levelek, amelyek kijövetelét sürgették, azért, hogy ne csak írásban mondjon véleményt a türelmi rendeletet előkészítő munkálatokról, hanem vegyen részt bennük személyesen is. Január 12-e és április 30-a között Beleznay Miklós, Vay István, Ráday Gedeon, Domokos Lajos, Szilágyi Sámuel, Nagy Sámuel és Prónay László hívta Magyarországra, némelyikük nem is egy levelet írt e tárgyban,⁰⁰⁵⁰ majd hamarosan az erdélyiek is hozzá fordultak. A császár ugyanis 1781. május 16-i leiratában⁰⁰⁵¹ szorgalmazta az összes erdélyi iskola egyöntetű tantervének elkészítését, amely az addig használatos tanterv olyan módosítása lett volna, amelyet valláskülönbség nélkül elfogadhat minden felekezet. Első lépésként új felügyelőbizottság felállítását rendelte el a korábbi, csak a katolikus iskolákra kiterjedő hatáskörrel rendelkező bizottság helyébe, ennek elnöke Batthyány Ignác püspök lett, tagjai pedig a három felekezet képviselőiből kerültek ki. Nagy Sámuel, a magyarországi reformátusok bécsi ágense már néhány héttel ezután az erdélyi fejleményeknek a magyarországi iskolaüggyel való szoros kapcsolatára figyelmeztette Telekit: „A Literaria Commissioba igen jó volna igen jól dolgozni Nagyságtoknak, mert ha nálunk is a szerént találnának reguláztatni a tudományok, mint Nagyságtok kitsinálják s nem találna igen nagy circumspectioval végbe menni, megromoltatnánk, pedig aligha azért nintsen praemittálva is az oda be való Regulatio.”⁰⁰⁵²

Az erdélyi református főkonzisztórium 1781 augusztusában véleményadás céljából megkapta a tantervjavaslatot és a kijelölt tankönyvek jegyzékét. Válaszul közölte a guberniummal, hogy a tanterv a tudta nélkül készült, s orvoslásért őfelségéhez fog fordulni, de a tantervet és a könyvlistát addig is továbbította a kollégiumok professzoraihoz és világi gondnokaihoz, s hozzászólásukat kérte.⁰⁰⁵³

Teleki, mint a vásárhelyi kollégium főkurátora, hivatalból azok közé tartozott, akiktől véleményt vártak, de Bánffy Farkas 1781. november 21-én kelt, Teleki Józsefnek szóló leveléből világosan kitűnik, hogy segítségére ezen túlmenően is különösképpen számítottak. A levél sürgeti, hogy mind Teleki József, mind pedig Teleki Sámuel siessen mielőbb

Erdélybe, s előtte tájékozódják a systema studiorum állásáról.⁰⁰⁵⁴ Másnap, sőt harmadnap is újabb hosszú levelet írt Bánffy Telekinek, s ebben közölte, hogy szeretné az iskolaügyi teendőket mielőbb vele és Teleki Sámuellel bizalmasan megbeszélni, s hogy a tanácskozássra elhívhatja majd Kováts József enyedi professzort is. A gubernium számára készítendő beadványról lesz szó, s kéri, hogy addig is beszéljen az ügyről a magyarországi református egyház vezetőivel, s írja meg, ők hogyan vélekednek róla.⁰⁰⁵⁵ Teleki 1781. november 25-én kelt válaszában foglalkozik a tervezett beadványnak mind a fogalmazásmódjával, mind pedig a tartalmi kérdéseivel. Figyelmezteti Bánffit, hogy a főkonzisztórium hangolja össze beadványát a Litteraria Commissio protestáns tagjainak írásbeli véleményével. Javasolja továbbá, hogy a főkonzisztórium maga ne foglalkozzék a tanterv részletkérdéseivel, főleg ne proponáljon semmit ezzel kapcsolatosan, mert csak ártana vele az ügynek. Elvileg kell leszögeznie, hogy a katolikus püspök felügyelete alatt álló bizottságtól való függés a protestánsokra sérelmes, s ez ellen tiltakozzék mint testület. Hangsúlyozza továbbá azt, hogy semmiképpen sem szabad mentegetőzniök amiatt, hogy tiltakozó feliratot küldenek a királyhoz, mert erre még magánembernek is joga van, nemhogy az egyháznak. Nem szabad a fogalmazás révén olyan helyzetet teremteni, hogy bárki is kétségbe vonhassa a tiltakozás jogosságát.

Az volna a legjobb, írja Teleki József, ha a Litteraria Commissio protestáns tagjai is kijelentenék, hogy a Commissio felügyeleti joga ellenkezik a protestánsok törvényeivel és szokásaival, s állandó nyugtalanságot és félelmet keltene a jövőt illetően. Telekinek az erdélyi ügy megreformálásával kapcsolatos javaslata tehát sok tekintetben megegyezik azzal, amit 1777-ben a Ratio Educationis kapcsán a magyarországi iskolaügyről szólva megfogalmazott.

A Litteraria Commissio tagjai valóban Teleki tanácsa szerint összegezték véleményüket; kimondták, hogy a tanterv, bármiképpen módosítják is, sérelmes marad, az említett ok miatt. A főkonzisztórium ennek alapján megírta felterjesztését az uralkodónak. Szövegét Bánffy Farkas a beadvány dátumánál egy nappal korábban írt levelében, 1782. január 11-én elküldte Telekinek. A levélből kiderül, hogy a „cítált advolutumok” már Telekinél voltak, lemásoltatásukról és a folyamodás beadásáról is neki kellett gondoskodnia, rá és Teleki Sámuelre bízta annak eldöntését, milyen módot tartanak erre a legjobbnak. Bánffy bizakodva várta a döntést, mert az a hír terjedt el, hogy van Swieten lett a Studiorum Praeses, s remélte, hogy „talán fogja követni az apját és nem kívánja reducalni a régi Scholastica Barbariest”⁰⁰⁵⁶

Két hét múlva, január 26-i kelettel az erdélyi református főkonzisztórium hivatalos latin nyelvű levélben is megbízta Telekit a beadás lebonyolításával és az ügy további fejleményeinek szemmel tartásával.⁰⁰⁵⁷

II. József 1782. május 15-én kelt leirata azonban nem ismeri el, hogy a rendelkezés sérelmes, ragaszkodik az iskolák egyöntetűségének bevezetéséhez, s felszólítja a főkonzisztóriumot, hogy pontonként terjessze a Litteraria Commissio elé kifogásait, s egyszersmind részletes jelentést kér a protestáns tanügy külső és belső állapotáról, az iskolák alapítványairól, a tanárok számáról és nevéről, a tanulmányi rendről, és sürgeti az egyöntetű tanterv tervezetének az elkészítését. A Litteraria Commissio felügyeleti jogát nem szünteti ugyan meg, annyit azonban enyhít a korábbi rendelkezésen, hogy a püspök helyett a gubernátort vagy egy katolikus vallású kormányzékai tanácsost bíz meg az elnökséggel. A királyi leirat kelte 1782. május 15., a főkonzisztórium gyűléséé június 12-én került tárgyalásra, de már Török István megállapította,⁰⁰⁵⁸ a hogy tartalma korábban ismeretessé vált. Valóban, Teleki hagyatékában már március 6-án és június 1-én keltezett leveleket találunk Bánffy Farkas tollából, amelyekben arra kéri Telekit, hogy mondjon véleményt a rescriptum néhány pontjáról. A leirat szövegét tehát mind az erdélyiek, mind Teleki ismerték már.

Teleki válaszában az iskolaügyre vonatkozó része így hangzik:

„Ami a Litteraria Commissio dolgához való csekély ítéletemet illeti, azt Excellentiád parancsolatja szerint röviden bátorodom Excellentiáddal közleni: 1° Minthogy ő Felsége az uniformitásra céloz, amennyire praejudiciumunk nélkül megeshetik, azt kellene ő Felségének megmutatni, hogy az alsóbb classisokban eddig is alkalmas uniformitas volt. 2° Azt kellene megmutatni, hogy az uniformitast meg nem sérti az, hogy a grammaticát, syntaxist, poesist, rhetoricat e vagy amaz auctor szerint tanúsítsák, sőt az oskolák előmenetelekre való dolog, hogy ebben néha különbözzenek, mert jobbnál jobb könyveket írnak naponként, a jósága pedig vagy alábbvalósága valamely tanítás módjának legbizonyosabban in praxi látszik meg. 3° Azt kellene megmutatni, hogy in alterioribus scientis a tökéletes uniformitas és ha minden professor azon egy manualis könyv szerint tartozna tanítani, még azon egy religion levő oskolákban is, a tudományok hátráltatására, aemulationak megfojtására, profeszorok elrestítésére célozna, és ugyan azért sehol a tudományokra nézve híres nemzetek között szokásba nincs is; különböző religiojú oskolákba pedig teljes lehetetlen, minthogy mind a philosophiának, mind a jusnak, mind a historiának olyan egyben köttetése van a theologiával, hogy azokat a protestansoknak úgy, mint a catholicusok tanítják, tanítani teljes lehetetlen. 4° Jónak tartanám az oskoláinkban a tanításnak módját, amint van előadni, melynek facilitatiójára jó lenne talán a methodus docendit vagy egészen, vagy in extractu a mi részünkről adandó reflexiókba belétenni; mely docendi methodust több némely instrumentumokkal együtt a méltóságos Fő Consistoriumnak tiszteletes Málnási uram által visszaküldöttem. 5° Azt kellene Felséges Urunkkal egész alázatossággal észre vétetni, hogy legnagyobb uniformitas az oskolák igazgatására nézve abban leszen, ha a catholica oskolákat catholicusok, a miénket a mieink igazgatják, mind belső, mind külsőképen, mert ha egy Commissio igazgatná mindeniket, az nem uniformitast, hanem confusiót és nekünk végső romlást hozhatna s bizonynyal hozna is, ha most talán éppen oly hamar nem is, legalább a következő időkben. Evégre 6° Jónak tartanám csekély ítéletem szerint azokat az erősségeket, amelyekkel az instantiankban éltünk újabban, ha nem mind is, legalább nagyobb és erősebb részét azoknak előhozni és magunknak ő Felsége kegyelmességiben való ajánlásával a Litteraria Commissio dispositioja alól való felszabadíttatásunkat instálni, melynek megnyerése iránt ő Felsége kegyelmes és Excellentiádnak akkor megírt szavai után nem is kételkedem. 7° Ami a normális iskolákat illeti, az iránt ha kell valamit írni, csak azt írnám, hogy teszünk olyan rendelést az oskoláinkban, hogy az alsóbb classisokban tanítsák mind azokat, valamik a normalis oskolákban taníttatni szoktak, mert hogy mi különös normalis oskolákat tartsunk, arra költségünk nem volna. De különben is, hogy abban a gyermek külön töltsön két, három vagy négy esztendőket s úgy menjen a deák oskolákba, abban azokra nézve kivált, akik tovább akarnak tanulni nagy idő despendiumát látjuk. 8° A beneficiumokat és fundatiokat, nem csak azokat, amelyek a hazában vagynak, hanem a külső országiakat is, mind feladni szükséges volna. Amely oskolák pedig mint nevezetesen a MVásárhelyi is rész szerint a patronusoktól való kéregetésből is pótolja a maga szükségét, azt is mind feladnám genuine, és mi jó bé esztendőnként abból, megírnám, sőt azt is, hogy anélkül a maga szükségét esztendei más jövedelmével bé nem érné. Jó és szükség is, hogy ő Felsége igazán tudja meg a dolgot.”⁰⁰⁵⁹

Teleki tehát azon fáradozott, hogy mind a magyarországi, mind az erdélyi református iskolák saját egyházuk felügyelete alatt maradjanak; egységes tankönyvek használatát különböző felekezeti iskolákban nem tartotta lehetségesnek, de nem helyeselte még az egy felekezethez tartozó iskolákban sem a tankönyvek kötelező előírását, mert a fejlődés akadályát, a tanárok aktivitásának megtörését látta benne. Az ezzel kapcsolatos fejleményeket nem követjük tovább nyomon; a királyi leiratok és az alulról küldött tiltakozások egymást követték a következő évek során, s végül is II. József uralkodásának tíz esztendeje rövidnek

bizonyult ahhoz, hogy elérje a különböző felekezetekhez tartozó iskolák tantervének egységesítését.

Teleki József és a magyarországi jozefinista iskolapolitika

II. József trónra lépése az állami – azaz katolikus – iskolaügyben is számos változást eredményezett. Már uralkodása első esztendejében több rendeletet hozott az oktatással kapcsolatosan, s a következő években ezeket is nemegyszer módosította. Az iskolaügy országos szervezetében lényeges változtatásokat rendelt el: a korábbi kilenc kerületet ötre csökkentette, központjuk Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Pécs és Zágráb lett.⁰⁰⁶⁰

Ami az iskolatípusokat illeti, az országos rendszer hierarchiájában az ekkor már Pesten székelő egyetem állt a csúcson négy fakultásával, a teológiai kart az uralkodó utóbb a pozsonyi szemináriumba helyezte át. Az öt tankerület székhelyén – s csakis ott – királyi akadémiák működtek jogi és filozófiai fakultással.⁰⁰⁶¹ A tankerületek számának csökkentése után megszűntek a volt kerületi központokban működő akadémiák, illetve áthelyezték őket, a győrit pl. Pécsre, – ami utóbb a városok közötti versengés forrása lett. E királyi akadémiák többségükben a volt jezsuita gimnáziumokból létesültek. A következő lépcsőfokot az ötosztályos fő- és a háromosztályos algimnáziumok (grammatikai, illetve latin iskolák) alkották, az alsó fokú oktatás a nemzeti iskolákban folyt. A normáliskolák – amelyek ugyancsak minden kerületben megtalálhatók voltak – egyben a tanítóképzést is ellátták.

Minthogy a kerületek nagysága különbözött, s a történeti fejlődés következtében az országrészek között igen nagy eltérések voltak népsűrűség és színvonal tekintetében is, az egyes kerületekben működő iskolák számában s a tanulóiifjúság létszámában is nagy különbségeket tapasztalhatunk.

A pozsonyi kerület akadémiáján 318 hallgató, 13 gimnáziumában 1847 tanuló, 8 grammatikai iskolájában 249 diák tanult. A kassai kerületi akadémián 134 volt a hallgatók száma, a gimnáziumába 947, 5 grammatikai iskolájába pedig 198 tanuló járt. A nagyváradi csonka akadémia filozófiai fakultásán mindössze 48 hallgatót találunk, a kerület 6 gimnáziumában 451, a 3 grammatikai iskolában 247 diák volt. A pécsi kerület akadémiáján 92 hallgatót tartottak nyilván, 7 gimnáziumában 872, 3 grammatikai iskolájában pedig 143 tanulót említenek a feljegyzések. Végül a zágrábi kerület akadémiáján 93-an tanultak, 5 gimnáziumában 380, 1 grammatikai iskolájában pedig 27 volt a tanulók száma. A nemzeti iskolákról – tudomásunk szerint – mindeddig nem készült felmérés, számuk és létszámuk egyelőre ismeretlen. Az itt közölt adatokból kiderül, hogy száz évvel a török kiűzése után sem alakult még ki megközelítőleg sem az egyöntetűség az ország területén. Az északnyugaton elhelyezkedő pozsonyi kerület magasan a többi fölé emelkedik, de jelentékeny eltérések mutatkoznak meg a négy másik kerületet jellemző számadatok között is. Még kirívóbb az aránytalanság, ha tekintetbe vesszük, hogy a győri akadémiának Pécsre helyezése előtt, az 1780-as évek első felében 342 hallgatója volt. Győrben tehát korábban, az ugyancsak népes pozsonyi akadémiától nem messze, a pozsonyi hallgatók létszámát is meghaladó számú diákság tanult, sőt a két nyugat-magyarországi akadémia együtt kétszer annyi diákot fogadott be a falai közé, mint utóbb a pozsonyi akadémián kívüli négy kerületi akadémia együttesen.

Megjegyzendő, hogy a közép- és felsőfokú intézmények itt közölt adatait nem tekinthetjük sem teljeseznek, sem egészen megbízhatóknak. Ezek a számok Kovachich Márton György Merkur von Ungarn című lapjának 1786-os évfolyamából állíthatók össze. Ez az évfolyam szinte teljes egészében az iskolaügy ismertetését tartalmazza, mivel a tervezett, de meg nem valósult iskolaügyi hivatalos lap szerepének betöltésére is vállalkozott.⁰⁰⁶²

Nem teljesek az adatok egyrészt azért, mert a Merkur csak az ún. királyi, azaz katolikus akadémiákra és gimnáziumokra terjeszkedik ki, a protestáns iskolákról és tanulóifjúságról csak néhány cikkben közöl korántsem teljes ismertetést. De hasonlóképpen nem teljesek és nem pontosak a Merkurban a katolikus iskolákra vonatkozóan közreadott adatok sem. Ha összevetjük őket az iskolaügy legfelső fórumát jelentő Helytartótanácsához tartozó Tanulmányi Bizottság levéltárában őrzött iratokkal, kitűnik, hogy a pécsi kerületben pl. Kovachich Merkurja 7 gimnáziumot tart csak számon, a jelentésekben viszont 9 szerepel (Győr, Pécs, Kőszeg, Sopron, Székesfehérvár, Komárom, Kanizsa, Veszprém és Tata). A 3 grammatikai iskola száma is 6-ra növekszik (Szombathely, Pápa, Keszthely, Magyaróvár, Szabadka és Zombor). Kisebb-nagyobb eltéréseket észlelünk, a Merkur és a jelentések adatait összevetve, a diákok létszámában is. Mindez természetesen nem csökkenti Kovachich érdemét, aki elsőként adott áttekintést a magyarországi iskolaügyről, s amikor az iskolák és a diákok létszámát, sőt származás szerinti megoszlását is közölte, úttörő – s számunkra forrásértékű – munkát végzett.

Az iskolaügyben tevékenykedő személyiségek, tisztségviselők hierarchiája a következőképpen alakult: az oktatásügy legfelső szerve a bécsi Udvari Tanulmányi Bizottság volt, amelynek élén Gottfried van Swieten állt. II. József 1783. október 30-i rendelete óta a magyar és erdélyi oktatásügy (amely országosan a Helytartótanács felügyelete alá tartozott) ennek az összbirodalmi szervnek volt alárendelve.⁰⁰⁶³ A bizottság az egyetem fakultásainak direktoraiból, a cseh–osztrák, a magyar és az erdélyi kancellária tanácsosaiból verbuválódott. Az öt magyarországi tankerület élén a főigazgatók (director studiorum) álltak, alárendeltjeik az akadémiák tisztségviselői voltak. A tantestületek tagjai között a legfelső fokot az egyetemi tanárok képviselték, utánuk következett az egyetem könyvtárosa, a csillagvizsgáló és a múzeum őre. Az akadémiai tanárok Kovachich kimutatásából kimaradtak, nyilvánvalóan az egyetemi professzorok és a gimnáziumi tanárok között volt a helyük. A gimnáziumi tanárokat követte a nemzeti iskolák kerületi felügyelője, majd a nemzeti iskolák tanítói, legvégül pedig a tanulóifjúság zárta be a sort.⁰⁰⁶⁴

Amikor Mária Terézia megszervezte az ország tankerületeit, előkelő és magas közéleti pozíciókat betöltő királyi főigazgatókat állított az élükre; többen közülük arisztokrata származásúak voltak, akadt közöttük helytartótanácsi tag, belső titkos tanácsos, főasztalnokmester, a hétszemélyes tábla bírása, nádori helytartó és püspök; lehetőleg olyanok, akiknek az illető kerületben birtokaik voltak.⁰⁰⁶⁵ Főigazgatói rangjukat nobile officiumként viselték, szó volt azonban róla, hogy később, ha a kincstár helyzete lehetővé teszi, fizetést is kapnak. Pedagógiai szakértelmet és érdeklődést viszont nem kívántak tőlük, kinevezésük célja az volt, hogy növeljék az új intézmény tekintélyét, és személyük, hivataluk súlyával is reprezentálják az iskolaügy fontosságát. Ilyen körülmények között azt sem várták el, hogy idejüket és energiájukat teljes egészében, vagy akár csak nagy részben is a pozíciójukkal járó feladatok ellátásának, megoldásának szenteljék.⁰⁰⁶⁶

II. József trónra kerülése e tekintetben is változást hozott. Kezdetől fogva komoly szerepet szánt a főigazgatóknak a kerületek igazgatásában, s utóbb, uralkodásának második felében, egyre inkább növelte feladat- és hatáskörüket.⁰⁰⁶⁷ Igaz, hogy ezt elsősorban alárendeltjeik, illetve az akadémiai tanács hatáskörének rovasára tette, fölfelé, a tanügyi bizottsággal szemben alig volt valamelyes önállóságuk. Teleki József tankerületi főigazgatásának irataiból pl. kitűnik, hogy olyan csekély ügyben, mint a pécsi akadémia részére megvásárolandó öt darab fizikai eszköz engedélyezése, 1786. augusztus 1-e és október 17-e között nem kevesebb, mint négy leirat érkezett a tanügyi bizottságtól, míg végre megvásárolhatták őket.⁰⁰⁶⁸

II. József iskolapolitikája az iskolák anyagi alapjával kapcsolatban is új helyzetet teremtett. Az egyházi kézben levő intézetek fenntartása korábban főként alapítványokból történt. Ebből természetesen következett, hogy anyagi erőik nagyon különböztek

egymástól, egyik-másik iskola jóval gazdagabb volt a többinél, amelyekre pedig amazoknál nem kevesebb diák eltartása és oktatása hárult. A helyzet javítása érdekében a század utolsó harmadában a felekezeten belül is születtek javaslatok, lényeges változás azonban nem történt. Mária Terézia úgy kívánta megoldani a kérdést, hogy a jezsuita rend megszüntetése után a rendi vagyonból létrehozta a tanulmányi alapot, amelyből arányosan óhajtott részesíteni a tanintézeteket. II. József az iskolaügy számára nem éppen kedvező módon a tanügyi alapot az államháztartás szerves részének tekintette, beolvasztotta az államkasszába, s ezzel csökkentette az iskolák fenntartására szolgáló összeget. Nem is titkolta azt a szándékát, hogy az alapból származó jövedelem egy részét rendkívüli kiadásokra, várépítésre és az államadósságok csökkentésére fogja fordítani. A tanügyi alap kezelését éppen ezért a kamara vette át.⁰⁰⁶⁹ Hiábavaló volt Ürményi József tanácsos tiltakozása, aki – eredménytelenül – arra próbált hivatkozni, hogy a külön tanügyi alap megszüntetésének az lesz a következménye, hogy senki sem tesz majd alapítványt az iskolák javára.

A tanulmányi alap összegére vonatkozó adatok eltérőek: Marczali Henrik szerint a tőke 2 765 152 forint volt, Schwartner viszont 8 099 920 forintot mutat ki.⁰⁰⁷⁰ Ennek a tőkének évi 5%-os jövedelme mintegy 400 ezer forintot jelentett, méltán mondja tehát Schwartner, hogy „roppant nagy az a vagyon, amelyet a kegyes elődök... iskolákra... hagyományoztak”.⁰⁰⁷¹ Hasonlóképpen vélekedik az iskolaügy ellátásáról Teleki József is, amikor 1786. augusztus 9-i jelentésében így ír: „Ez [ti. az iskolák számának csökkentése] annál fájdalmasabb és szomorúbb lenne, mivelhogy egész Európában bizonyosan nincs ország, amelynek iskolaügye bővebben lenne ellátva anyagiakkal...”.⁰⁰⁷²

II. József 1784-ben megszüntette a nemesi konviktusokat, s az ezeket fenntartó alapítványokat is a tanulmányi alaphoz csatolta. A rászoruló diákok közül három kategóriába csoportosítva 92-en évi 260 forintot, 84-en 200-at, 250-en pedig 160 forint ösztöndíjat kaptak. Bevezették viszont a tandíjfizetést is, csak az alsó fokú oktatás volt ingyenes. A teológusok és az ösztöndíjas diákok tandíjmentesek voltak, a latin iskolákban évi 12, a filozófiai fakultáson 15, a jogi és az orvosi karon pedig 30 forint tandíjat kellett fizetni.⁰⁰⁷³ Ez az előírás 1790-ig volt érvényben, akkor a tandíjat eltörölték.

A tandíj bevezetésével II. József a közép- és felsőfokú iskolázást akarta korlátozni, abból a megfontolásból, hogy ne termelődjék ki szellemi proletariátus. Ugyanez a szándék vezette a gimnáziumok számának tervezett csökkentésénél is.

II. József iskolapolitikája uralkodásának második felében némileg módosult: az első évek viszonylagos liberalizmusához képest szigorodás következett be, amelynek hatása főleg az akadémiai filozófiai oktatásban mutatkozott meg; általában véve ismét erősödött a tanulói ifjúság nevelésének egyházas szelleme, ennek eredményeképpen 1788-ban kötelezővé tették az akadémiák hallgatóinak a gyónást-áldozást.

A jozefinista iskolapolitika itt vázolt jellemző vonásai korántsem kívánnak teljes és árnyalt képet adni a kor iskolaügyéről és oktatási helyzetéről. Csak azokat az elemeket emeltük ki, amelyek közvetlen kapcsolatban vannak Teleki József főigazgatói működésével. A Teleki iskolapolitikai tevékenységéből fennmaradt adatokból is mellőzzük mindazt, ami csak a tankerületek igazgatásának rutinfadataira vagy az adminisztrációra vonatkozik, s főként azokkal a problémákkal foglalkozunk, amelyek a korabeli magyarországi iskolaügy néhány legfontosabb, országos kérdésével kapcsolatosak.

A tankerületi főigazgató

Teleki – mint mondtuk – a türelmi rendelet életbelépése után kapott magyarországi közhivatal, főispánságot. Szolgálatát nem tartott sokáig, mindössze két esztendeig, utána ugyanis az uralkodó átszervezte a megyerendszert, kerületekbe tömörítette a kisebb

megyéket, s az északkeleti megyék központja nem Ugocsa székhelye, hanem Munkács lett, s a kerület élére báró Révay Simon került. Az ilyen változás akkor is egyfajta válságot, megrázkódtatást okoz annak, akit érint, ha – mint ahogyan Teleki esetében is történt – nem kifejezetten a személyéhez kapcsolódik, hanem egy országos mértékű átalakulás következménye. Telekit is érzékenyen érintette főispáni tisztségének megszűnése,⁰⁰⁷⁴ noha minden valószínűség szerint tudta, hogy milyen tekintélyes pozícióra szemelték ki az iskolaügyben. Cornides Dániel egy, 1784 decemberében írt levelében ui. arról tudósítja, hogy megvette neki Bécsben a „Normalschulék”-ról szóló könyvet, amelyre nyilvánvalóan új hivatalával kapcsolatos előzetes tájékozódás céljából volt szüksége.⁰⁰⁷⁵

1785. szeptember 1-én kapta meg Teleki a kinevezést a pécsi tankerület élére, évi 1200 forintos fizetéssel. Első nyilvános szereplésére két hónappal később került sor, a győri akadémia Pécsre helyezése alkalmából rendezett megnyitóünnepély során. Az átköltöztetést a volt pécsi jezsuita gimnázium e célra átalakított főépületébe még Teleki elődje, Niczky Kristóf, a győri tankerület főigazgatója rendelte el.

Pécs ez idő tájt mintegy 9000 lakosú városka volt,⁰⁰⁷⁶ amelynek állapotára és arculatára a török uralom még száz évvel a török kiűzése után is rányomta a bélyegét. A feljegyzések arról tudósítanak, hogy az 1770-es években a házaknak mintegy harmadrésze még romokban hevert. A nyolcvanas évek közepére már eldőlt a város és a püspökség hosszú háborúskodása: Pécs szabad királyi város lett, s megindult a fejlődés útján. Klimó püspök – részben, hogy elsimítsa a korábbi ellentéteket – sokat tett a városért: 1769-es egyetemalapítási terve ugyan kudarcot vallott, 1773-ban azonban nyomdát alapított. 1774-ben nyilvánossá tette könyvtárát, s a Tettyén papírgyárat létesített. A győri akadémia Pécsre helyezését ő már nem érte meg.⁰⁰⁷⁷

A pécsi királyi akadémia megnyitására 1785. november 1-én került sor; előbb a főtéri plébániatemplomban misét hallgattak a résztvevők, majd ünnepélyesen átvonultak az új intézet dísztermébe. Jelen volt az ünnepségen Széchényi Ferenc, a kerület királyi biztosa, valamint Eszterházy László Pál pécsi püspök is. Beszédet Schwarzl Zsigmond, a pécsi gimnáziumba helyezett piarista tanár mondott.⁰⁰⁷⁸

Az ünnepélynek ezen a részén Teleki még nem tudott jelen lenni, az időjárás és a rossz utak akadályozták időbeni megérkezését, este azonban, az ünnepi kivilágítás idején már Pécsen volt.

Másnap, november 2-án Teleki elnökletével tanárgyűlést tartottak. Ekkor iktatták be a Győrből áthelyezett professzorokat: Kelemen Imrét, a jogi fakultás szeniorát, Szunerits Mártont, a filozófiai fakultás szeniorát, Schwarzl Zsigmondot, aki a főgimnáziumban a széptudományok tanára és az iskola szeniora lett, valamint Bachmann Jánost, a nemzeti főiskola igazgatóját, tanítóképző tanárt.⁰⁰⁷⁹ Teleki közvetlen munkatársa az akadémia és a főgimnázium igazgatója, Hersching Dániel exjezsuita, pécsi plébános, kanonok lett; az akadémiai tanács tagjai pedig a pécsi nemzeti iskola felügyelője és a főigazgató által delegált akadémiai tanárok voltak.

Maga az akadémia – mint általában a királyi akadémiák – jogi és filozófiai fakultásból állt. Az első években Pécsen visszaesés következett be a hallgatók számában: Győrből 1782–1783-ban 342 hallgató tanult, Pécsen 1785–1786-ban mindössze 85. A filozófiai fakultás logikai évfolyamában 48, a fizikain 30 ifjú képezte magát. A jogi fakultás első évén 3, a másodikon pedig 4 volt a diákok száma.⁰⁰⁸⁰ A diákok számához képest kissé aránytalannak tűnik a tanárok létszáma: az igazgatón kívül, aki maga nem vett részt az oktatómunkában, a 7–8 jogászt 4 professzor tanította, a 78–84 filozófiai hallgatóra pedig 7 professzor jutott. Az akadémiai tanterv egységesen szabályozva volt, a jogi karon Martini, Gatterer, Sonnenfels és Achenwall tankönyveiből tanítottak, tehát modern, a felvilágosodás szellemét tükröző műveket használtak; a speciálisan a hazai viszonyokkal kapcsolatos tárgyakat, mint a hazai jog és a magyar jogtörténet, a professzor saját kompendiumából adta

elő. A filozófiai fakultás hallgatói Steindl matematikáját, Baumeister morálfilozófiáját tanulták. A tanárok kéziratos jegyzeteik mellett több hazai kiadású tankönyvet is használtak:

Rausch építészeti tankönyvét, mely kifejezetten az akadémiai ifjúság használatára készült (Buda, 1779), Hadaly *Wasserbaukunst*-ját (a szerző a pécsi akadémia professzora volt), Mitterpacher mezőgazdaságtanát, Horváth János fizikakönyvét és metafizikáját. A pécsi akadémián rendkívüli tantárgyként rajzot is oktattak.⁰⁰⁸¹ A tanítás napi négy órát vett igénybe, kettőt délelőtt, kettőt pedig délután.

A középiskolaügyben a korszak egyik legégetőbb problémája a tanárkérdés volt. Már Mária Terézia uralkodása idején komoly gondot okozott az, hogy a megszüntetett jezsuita rend tagjai helyett nem állt az oktatás rendelkezésére kellő számú világi tanerő; a civil tanárok képzése egyáltalán nem volt megoldva, az egyetem és az akadémiák filozófiai fakultásán ui. nem tanárképzés folyt, hanem a többi fakultásra készülő diákok ismereteinek megalapozása. Hasonló volt a helyzet II. József uralkodása idején is. A piarista rend mint tanítórend elkerülte ugyan a feloszlást, egymaga azonban nem tudta tanárokkal ellátni a katolikus iskolaügyet; nem lehetett nélkülözni a megszüntetett szerzetesrendek volt tagjait sem. A pécsi kerületi iskolákról szóló jelentésekben 15 iskolaigazgató közül 7 piarista, 2 volt ferences, 1-1 exjezsuita, bencés és pálos tanár, 2 világi pap és egyetlen civil igazgató neve fordul elő. A tanári karok ugyancsak szinte teljes egészükben papokból álltak: piarista tanárok tanítottak Kőszegen, Pápán, Veszprémben és Tatán, piarista volt a Kanizsán tanító 5 tanár közül 2. Volt pálos rendi tanárok oktattak Székesfehérvárt és Pápán (5, illetve 3), ferencesek Szombathelyen és Szabadkán, a győri tantestületben egy világi papot, egy pálos szerzetest, 3 civil tanárt és 2 civil kisegítő tanárt találunk; néhány esetben azonban kiderül, hogy a világi tanárként említettek között világi papok is voltak. A civil tanárok bevonása az oktatásügybe egyébként nemcsak a korabeli Magyarországon és a Habsburg-monarchiában jelentett problémát, hanem Európa-szerte gondot okozott.

Ilyen helyzetben vette át Teleki József a pécsi tankerület igazgatását. Megérkezése után, november 2-án mondta el latin nyelvű bemutatkozó beszédét, amelyről művei sorában már röviden említést tettünk, de amelyet a főigazgatónak az iskolaüggyel kapcsolatos nézeteit tartalmazó értékes információi miatt részletesen itt kell ismertetnünk. A beszéd *Oratio, quam... Josephus S. R. I. Comes Teleki de Szék... dum Sup. Regii Studiorum directionis munus per introductionem Academiae Quinque-Ecclesiensis auspicaretur... dixit* címmel nyomtatásban is megjelent Pesten, 1785-ben.

A beszédnek Teleki hagyatékában két kézirata is fennmaradt, egyiken a szerző saját kezű javításai láthatók.⁰⁰⁸²

A 19. negyedré, nyomtatott oldalnyi beszéd „textusa” egy kétsornyi töredék Szophoklésztől:

*nusquam sincera feri bona
praeterquam Jovis horto.*

A szöveg egy *Ion* című elveszett tragédia fennmaradt töredéke, Teleki Hugo Grotius latin fordításában olvasta Stobaios antológiájában, amely pesti könyvtárában volt meg.⁰⁰⁸³ Ennek a tematikus csoportosítású idézetgyűjteménynek a 424. lapján, *De Felicitate* cím alatt szerepel a fenti két sor. Nyilvánvaló, hogy a gróf az örömnünpre készítendő beszédéhez keresett megfelelő klasszikus idézetet, de választása mégis nagyon jellemző. A szöveg szerint ezen a földön nincs öröm ürm nélkül, a legjobb, legörvendetesebb dologba is mindig belekeveredik valami félelmes, aggodalmat keltő momentum. Ez a gondolat ifjúkora óta foglalkoztatta Telekit, egyik legszemélyesebb és legjellemzőbb alapérzésének tekinthetjük.

A beszéd három fő részre oszlik, amelyekben a szónok egymás után sorra veszi mindazokat, akik számára az akadémia Pécsre helyezése örömnünpet jelent. Elsőnek a

királyról szól; nagy dolog az, mondja, hogy háborús gondjai közepette is időt tud szakítani arra, hogy a tudományokkal, a közjával törődjék. Nem időzik hosszasan II. József személyénél, mert Dionüszosz Türrannoszra hivatkozva azt vallja, hogy élő uralkodóról a legmegérdemeltebb dicséret is hízlegésszámba megy és gyanút kelt. Egy fejedelem nagyságát népe boldogsága mutatja meg, ezért azt kívánja, hogy ez a boldogság minél tartósabb legyen. Az élő uralkodó helyett két régi uralkodó nagyságát méltatja, akiknek akarata 1367-ben létrehozta az első pécsi egyetemet: az egyik V. Urbanus pápa, a másik Nagy Lajos magyar király. Nagy Lajost nem mint hódítót ünnepli, hanem mint jó törvények megalkotóját, aki francia közvetítéssel a római jog szellemét plántálta át a magyar törvényekbe, és aki igazságosan kormányozta népeit, s ezért tisztelet és szeretet övezte. Szól a középkori pécsi egyetemnek arról a sajátosságáról, hogy a pápa csak teológiai fakultás nélkül engedélyezte megalapítását, s további sorsáról beszélve az egyetem megszűnésének máig vitatott kérdésében azt az álláspontot vallja, hogy a mohácsi vész, a török hódítás vetett véget a létének.⁰⁰⁸⁴ Most pedig, több mint négyszáz évvel az alapítás és kétszázhatvan évvel az egyetem elpusztulása után a király visszahelyezte Pécsre az elrombolt Athenast – fejezi be e gondolatsort Teleki.

A pécsi egyetem történetére vonatkozó ismereteit Koller József *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum* című munkájából merítette, amelynek a 14. századra vonatkozó harmadik kötete az előző évben, 1784-ben látott napvilágot Pozsonyban. E kötetben közölte Koller az egyetem alapítólevelének szövegét is. Teleki pesti könyvtárában a műnek csak az első három kötete volt meg. Használata és forgatása a gróf történeti érdeklődésére, a legfrissebb hazai tudományos eredményekben való jártasságára vall, de hogy a további köteteket nem szerezte meg magának, arra mutat, hogy a pécsi kerülettől megválva nem érdekelte tovább az egyházmegye története.⁰⁰⁸⁵

Beszéde további részében Teleki az iskola-, illetve általánosabban a művelődésügy, valamint az országok helyes kormányzásának fontosságát hangsúlyozza azok ellenében, akik csak a háborús hódításokat becsülik, s nem méltányolják, ha egy uralkodó gondoskodik a műveltség emeléséről s törődik a kultúrával. Sokan csak az erőt, a hadi dicsőséget tartják fontosnak, Teleki véleménye szerint viszont egy akadémia megnyitása nagy jelentőségű esemény, általa a király sokkal inkább megérdemli a „Nagy” jelzőt, mintha más népek szolgátságba döntésével nyerné el. Ezt az állítását is klasszikus példák felsorolásával támasztja alá.

A beszéd második része Pécs városának és vidékének örömről szól. Mennyi hasznot hoz számukra az új akadémia! Megkönnyíti a nevelés gondját, új díszet ad a városnak és vidékének, s nem utolsósorban – teszi hozzá reális gondolkodása jeleként – nagy hasznot jelent majd az iskola nyomán fellendülő szabadabb pénzforgalom is.

Szinte költői szavakkal ecseteli a város szépségeit: erdő borította hegyek, enyhe lejtők, árnyas völgyek, zöld mezők, ligetek, tiszta források idézik a szemlélő elé a régi Parnasszust, s az akadémia áthelyezésével a múzsák térnek vissza egykori otthonukba. A természet szépsége fennkölt gondolatokat ébreszt, elmélyült tanulmányokra serkent, lehetővé teszi az „ép testben ép lélek” eszményének megvalósítását. Sőt – mondja –, ez a vidék a maga mérsékelt éghajlatával arra is alkalmas, hogy az új intézmény akár felül is múlja Platón egykori athéni akadémiáját. E nyilvánvalóan Montesquieu szellemi hatását tükröző passzus – akinek fő művei már ifjúkorában bekerültek Teleki könyvtárába, s aki politikai ideáljaira is elsősorban hatott – átvezet Pécs kulturális értékeinek felsorolásához: megemlíti Teleki Klimó könyvtárát, amelyet a püspök nagy szorgalommal és hozzáértéssel gyűjtött egybe, s amely egymaga alkalmas arra, hogy tudós férfiakat vonzzon a városba. Utal Pécs régi nagy püspökeire – Mórra és Janus Pannoniusra –, s az utóbbiról nem kis büszkeséggel jegyzi meg, hogy egy gyulafehérvári sírkő és családi dokumentum tanúsága szerint rokoni kapcsolatban volt a Teleki-család őseivel.⁰⁰⁸⁶ Szól a jelenlegi püspökről, Eszterházy László Pálról is,

akinek ugyancsak „több Múzsához is köze van”.⁰⁰⁸⁷ Végül pedig hangsúlyozza, hogy az akadémia hallgatói szellemileg sokat gazdagodhatnak majd a káptalan tudós tagjaival való ismeretségük, kapcsolataik révén is.

Az egyetem történetéről és a város szépségéről szóló fejtegetés nem pusztán a gróf történeti műveltségének és stiláris képességeinek csillogtatását szolgálta. Mindkét téma felvetése és részletezése tudatosan megfontolt diplomáciai céllal történt. Nem sokkal az ünnepély előtt az uralkodó a papnevelés tervezett reformja kapcsán megszüntette a pécsi püspöki liceumban a teológiai oktatást, s úgy határozott, hogy Pozsonyban, Egerben és Zágrábban generális szemináriumokba telepíti a kispapokat. Közben azonban átmenetileg Pécs is szóba került mint az egyik papnövelde lehetséges székhelye, s ezt a tervet a pécsi káptalan nagy örömmel is fogadta. Amikor végül az uralkodó mégis másképpen döntött, a káptalan 1784. január 27-i dátummal beadvánnyal fordult a Helytartótanácsához s felpanaszolta, hogy Pécs mindig mindenben csak veszít, s hangsúlyozta, hogy a szemináriumra nagy szükség van, és hogy „az igazság is azt követeli, hogy Pécsen maradjon, mert alapítványai és a Klimó által alapított könyvtár az egyházmegye tulajdonai. A város fekvése, levegője is kitűnő, nagy az olcsóság, épületek is vannak. Itt volt Nagy Lajos egyeteme is.”⁰⁰⁸⁸

Nyilvánvaló, hogy Teleki azért szól részletesen Nagy Lajos egyetemalapításáról, s azért hangsúlyozza, hogy a középkori egyetem sem rendelkezett teológiai karral, méghozzá a pápa akaratából, mert a Helytartótanács ad acta tette a püspökségnek a szeminárium Pécsen tartását kérvényező beadványát. A főigazgató, mint a jozefinista iskolapolitikai elvek képviselője, azt kívánta beszédével demonstrálni, hogy az új akadémia éppen ebben a formájában utóda a középkori csonka egyetemnek, s azért magasztalta a város szépségét és kulturális értékeit, hogy a püspökség úgy érezze, az ő érveit vették tekintetbe, amikor Pécs, mintegy kárpótlásul a szeminárium helyett, megkapta a királyi akadémiát.

A beszéd utolsó részében Teleki önmagáról, saját örömről szól. Vallomásszerű szavakkal mondja el, mit tart az élet értelmének: tudja, hogy azok igazán boldogok, akik tudnak „bene latere”, akik távol az élet veszélyeket rejtő nyüzsgésétől, vidéken, könyvek között, barátok társaságában töltik napjaikat, a tisztas „otium” ártatlan örömei közepette: De – folytatja Platónra hivatkozva – az ember nemcsak önmagáért született, hanem övéiért, hazájáért is kell élnie, a maga számára csak az élet csekély részét tarthatja meg. Ez a felismerés indította arra – vallja –, hogy bár sohasem kért hivatalt, nem is menekült előle, s ha a király és a haza java úgy kívánja, készen áll, hogy ne csak a maga kis körében keresse a boldogságát.

A beköszöntő beszédnek ez a passzusa érdekes dokumentuma egy, a 18. század folyamán Európa-szerte végbement szemléletbeli változásnak. Korábban ugyanis – műveltebb körökben, elsősorban a feudális arisztokrácia és a birtokos nemesség körében – az „otium cum litteris” volt az általánosan elfogadott életideál.⁰⁰⁸⁹ Az 1760-as évek elején, tanulmányútja kezdetén ezt a nézetet vallotta az ifjú Teleki is. Bázelen, vásárolt könyvei bekötéséhez pl. egy ottani vésnőknél családi címeréből és a következő szövegű, Vergiliustól kölcsönzött jelmondatból alkotott bélyegzőt rendelt: „Deus nobis haec otium fecit.” Ez a supralibros azonban csak néhány Svájcban vásárolt és bekötött könyvének aranyozott kötéstábláján látható; utóbb Teleki éppen ellenkező értelmű, másik szimbólumot választott magának, amely nem a szellemi örömök passzív elfogadását, hanem nemes erőfeszítést, aktivitást sugall. Szövegét Cornidestől, titkárától kölcsönözte, akinek számos könyvében olvasható ez a mondás: „Non est mortale quod opto.”⁰⁰⁹⁰ Ez a szöveg került utóbb a Telekit ábrázoló legreprezentatívabb ábrázolás, a Kreutzinger-féle portréről készült rézmetszetű kép alá is. A megváltozott jelmondat is bizonyítja, hogy Teleki korábbi életideálját felváltotta a hazája, felekezete és a közjó (elsősorban az iskolaügy és a hazai szellemi élet) támogatása iránti elkötelezettség érzete.

Az oktatásügy kapcsán elmondja Teleki, mekkora megtiszteltetés számára, hogy a köznevelés ilyen tekintélyes tisztségét, az öt kerület egyikének igazgatását rábízta a fejedelem. Az ügy fontossága nagy, hiszen a közboldogsághoz mindenki hozzájárulhat: a pap, a hadvezér, a magistratus tagja, a bíró, sőt azok is, akik távol a közélettől, a maguk kis körében élnek. Lehet-e kétségbe vonni egy olyan ügy hasznát, amelynek az a célja, hogy minél többen részesüljenek a tanulás áldásaiban, ami egyúttal az államnak is érdeke?

A beszédben idézett Szophoklész-sorok mondanivalója itt tér vissza és kap értelmet. Teleki szól a nevelés és az oktatás nehézségeiről, s utal arra, hogy milyen nehéz választani az egymással sokszor ellentétes nézetek között. Hány eltérő, sőt egymással diametrálisan ellenkező álláspont található a nevelésről a legnagyobb tudósok felfogásában! E megállapítása nyomán, amelyet Teleki más formában s más alkalmakkor is hangoztatott, s amelyet a felvilágosodás korának pedagógiai eszméivel kapcsolatos kutatások kétségteljesen igazolnak,⁰⁰⁹¹ nem titkolja aggodalmait amiatt, hogy jól el fogja-e tudni látni a feladatát. Szól elődje, Niczky Kristóf kiválóságáról, sokoldalú tudásáról, kitűnő ítélőképességéről, hihetetlen türelméről. (Ez a passzus az ilyenkor szokásos szerénykedésnek tűnhetne, ha Teleki levelei is nem tartalmaznák gyakran ilyen aggodalmainak megfogalmazását, s éppen a neveléssel – többnyire gyermekei nevelésével – kapcsolatosan.) Bízik azonban a király jóindulatában, aki számol a nehézségekkel és szándéka alapján ítéli majd meg tevékenységét, de bízik munkatársai segítségében is. Kéri őket, hogy tegyenek meg minden lehetőt az ifjúság neveléséért, igyekezzenek megőrizni erkölceit, amennyire lehet, próbálják megjavítani a már romlott ifjakat. Ápolják a kegyességet, s ha sikerül hasznos állampolgárokat nevelniük a köznek, saját lelkiismeretük minden, a királytól vagy a hazától kapott jutalomnál gazdagabban megfizeti fáradozásukat.

Az Isten iránti szeretet parancsa után Teleki a második evangéliumi parancsot, a „szeresd felebarátodat” köti hallgatói lelkére erősen felvilágosodás kori megfogalmazásban: „Az Istennek járó tiszteletet kövesse közvetlenül a mindenki iránti megbecsülés, kizárva mindenféle nemzeti, [társadalmi] körülmények szerinti vagy vallási hátrányos megkülönböztetést.”⁰⁰⁹² Ezt az elvet nemcsak hirdetni kell, hanem meg kell szeretetni az ifjúsággal, mert ebben a két tanításban benne van vagy legalábbis levezethető belőle az egész erkölccstan.

Hogy mit és hogyan kell tanítani, arról nem szól részletesen, a téma – mint mondja – meghaladja egy beszéd kereteit. Csak éberségre inti a tanárokat a frivol, parafa dugóként a felszínen forgó, divatos és káros tudományokkal szemben.

Végezetül bizalmát és baráti jobbját kínálja jövőző munkatársainak a rájuk bízott közös ügy szolgálata érdekében. Példát kell mutatniok a vallás ellenségeinek, tanúságot kell tenniük róla, hogy a vallás többfélesége nem gyűlöletre sarkall, hanem a kölcsönös jóakaraton alapuló nemes vetélkedésre – zárja be Teleki pécsi beszédét a vallási tolerancia eszményének hangsúlyozásával.

A gondosan megkomponált, gazdag tartalmú beszédre a főigazgató-helyettes, s egyúttal a pécsi akadémia igazgatója, Hersching Dániel válaszolt. Felelete megítélésakor nem hagyható figyelmen kívül, hogy míg a grófnak volt lehetősége arra, hogy az ünnepi aktussal kapcsolatos gondolatait elmélyült gonddal öntse formába, Hersching éppen a beszéd érdemi mondanivalójából mit sem tudhatott előre, tehát csak általános üdvözlő szavakkal készülhetett a válaszára. Így is szembeötlő azonban a két beszéd stílusa és mondanivalója közötti különbség. Az exjezsuita szavaiból teljesen hiányzik az a diszkrét tapintat és mérséklet, amellyel Teleki a királyról vagy a pécsi püspökről és a káptalan tagjairól szól, s ahogyan méltatásukat megfogalmazza. A prodirektor barokk szóvirágokkal s a hízelt határait túllépő magasztalással köszönti feljebbvalóját. Az időjárás és az utak alkalmatlansága megfosztotta ugyan őket Teleki előző napi jelenlététől, a mai nap azonban tetemesen megadta, amit a tegnap elirigyelt tőlük – mondja válaszában. Szuperlatívuszok egész sorával

köszönti, mint aki a legnagyobb, legérdemesebb arra a posztra, amelyre kinevezték. Pozícióját érdemeinek, erényeinek, derék voltának, tudásának és bölcsességének köszönheti. Fáklyája fényénél megítéltetik a diákok, de a tanárok tudása is, ám ha ő öröklik, sikerül majd elkerülniök azokat a szirteket, amelyeken hajótörést szenved az egyéni és közboldogság. Mindent elkövetnek majd, hogy enyhítsék gondjait, s hogy vezetői működése boldog és szerencsés legyen a király, a haza és önmaga számára is.

Hersching Dániel válasza csak azokat a hízelt frázisokat tartalmazta, amelyeket előre elkészíthetett, a beszédben felvetett általános vagy konkrét gondolatokra, a toleranciára, a felvilágosodás mérsékeltebb irányzatainak szellemében megfogalmazott programra a leghalványabb célzással sem reagált a főigazgató-helyettes.⁰⁰⁹³

Az ünnepélyes gyűlés után Teleki egy ideig Pécsett maradt. Az előírás szerint a főigazgató köteles volt két éven belül sorra látogatni a kerületébe tartozó intézményeket, s ő felhasználta az alkalmat, hogy már ekkor elkezdje az ismerkedést a gondjaira bízott iskolákkal. Az iskolaügy helyzetét általánosságban ismerte: több mint egy évtized óta részt vett a református iskolaügy intézésében, s alaposan tájékozódott az állami iskolaügyben is. II. József 1783. szeptember 29-én kelt rendelete szerint a magyarországi gimnáziumokban és alsóbb iskolákban csak a bécsi tankönyveket volt szabad használni; Teleki pesti könyvtárában 36 különféle, főleg bécsi, 1785-ben kiadott tankönyvet találunk, a gróf tehát megvásárolta a kerületében kötelező könyveket, és nyilvánvalóan megismerkedett tartalmukkal is.⁰⁰⁹⁴ 1785 végén megkezdte kerületének meglátogatását. Előbb Pécsett, majd Székesfehérvárt tartott vizitációt, az utóbbi városban régi barátja, Benyák Bernát igazgatta a gimnáziumot. Közös érdeklődésükön és filozófiai műveltségük sok tekintetben rokon jellegén kívül az iskolaügyben is hasonló módon gondolkoztak. Mindkettejük számára fontos ügyet jelentett az oktatás, s a jozefinista oktatáspolitikáról is számos vonatkozásban megegyezett a véleményük. Benyák – mint Takáts Sándor megállapítja róla – az 1780-as években „merész hangjával és a tanulmányi rendszer folytonos bírálgatásával tűnt fel”.⁰⁰⁹⁵ Idevágó nézeteit kéziratban maradt, *Theoria Scholarum et rei litterariae pro Hungaria, Croatia et Transilvania* című munkájában foglalta össze. Hangsúlyozza – egyebek mellett – a fizika és matematika tanításának szükségességét, a magyar nyelvű oktatás fontosságát, foglalkozik a tanárképzés kérdéseivel is. A szorosan vett iskolai oktatás problémáin túl a kulturális élet egészébe ágyazva vizsgálja az iskolák ügyét, így a tanítás kapcsolatát a tudományok növelésével s a tudós társaság létesítésének szükségességével, és más hasonló kérdésekre is kitér. A fizika és matematika tanítása és a magyar nyelvű oktatás éppúgy szívügye volt Telekinek, mint Benyáknak, s megegyezett a véleményük a felvilágosult abszolutizmus uniformizáló törekvéseiről is. Gondolkodásuk rokon vonásait számos példával lehetne illusztrálni, legyen elég ezúttal utalni Telekinek arra az idézett levelére, amelyben többek között azt fejtegeti, hogy az egyöntetűséget éppen nem sérti, ha egy-egy tantárgyat nem ugyanannak a tankönyvnek az alapján tanítanak mindenütt, sőt a magasabb tudományokban még az egy felekezethez tartozó iskolákban sem helyes kötelezően előírni a tankönyvet, mert nap mint nap jobbnál jobb munkák születnek, s ha nem engedik meg, hogy a professzorok szabadon felhasználják őket, a tudomány látja kárát.⁰⁰⁹⁶ Benyák – Telekihez hasonló módon – szintén a fejlődés veszélyét látja abban, ha kötelezően megszabják a közép- és felsőoktatásban használható tankönyveket. Egy ugyancsak kéziratban, 1791-ben készült munkájában így vélekedik e kérdésről: „A főbb iskolákban nem tanátsos valami bizonyos könyveket állandóul rendelni, mivel a’ főbb tudományokban kiváltképpen a’ Philosophiának részeiben mindig nagyobb előmeneteleket télesen az emberi elme amellyeket mind a’ Tanítóknak, mind a’ Tanítványoknak szükséges tudni.”⁰⁰⁹⁷ Bár Benyák biztosítani akarja a tanár jogát, hogy maga választhassa meg a tankönyveket, azt is szükségesnek tartja, hogy a professzorok „a hatalomtól függjenek és számolni tartozzanak” neki, mivel különösképpen a jog, az etika, a metafizika és a történelem tanítása során megeshetik, hogy olyasmit tanítanak,

ami a vallás, az erkölcs és a haza sérelmével jár – s e felfogása szintén megegyezett Teleki véleményével.

Az 1785. novemberi vizitáció elmélyítette köztük a régi kapcsolatot. Teleki nagy elismeréssel vette tudomásul Benyák kitűnő felkészültségét és odaadó, lelkiismeretes munkáját, s azon igyekezett, hogy a tanügy magasabb fórumai is tudomást szerezzenek róla, s az igazgató megkapja munkája megérdemelt jutalmát. Benyák harmadik személyben megírt kéziratos önéletrajzában így számol be a vizitáció következményeiről: „A tanulóifjúság nevelésének színvonalát buzgón előmozdította [ti. ő maga], s ezen igyekezetével kiérdemelte, hogy míg hivataláért korábban mindössze 200 forintot kapott renumeratio címen, széki gróf Teleki Józsefnek, a pécsi tankerület királyi előljárójának és főigazgatójának jóvoltából legutóbbi ittjárta óta évi 400, sőt a jövőben 500 forint fizetést fog kapni.”⁰⁰⁹⁸

Benyák számára tehát nemcsak annak volt nagy jelentősége, hogy Teleki két és félszeresére emeltette fel a fizetését, kétszáz forintról ötszázra, ami megfelelt a pozsonyi teológiai kar legmagasabb professzori javadalmának,⁰⁰⁹⁹ hanem annak is, hogy a pénzt nem renumeratio címen kapta, hanem mint salariumot, tehát fizetésként. A hála érzésén kívül szorosabbra fűzte Benyák kapcsolatát Telekivel az a közös aggodalom is, amellyel a jozefinista iskolaügy egyik alapvető törekvését figyelték, ti. az uralkodónak azt a szándékát, hogy csökkentse a középiskolák számát Magyarországon.

Benyák négy hónappal találkozásuk után, 1786 tavaszán József napra köszöntő levelet ír Telekinek, s benne a névnapj jókívánságok után nem mulasztja el a fülébe jutott hírek nyomán támadt gondját is közölni vele: „ezekben a különösképpen igen nehéz időkben, amikor mindenfelől azt halljuk, hogy gimnáziumokat szüntetnek majd meg...” arra kéri, segítsen elhárítani a veszélyt, ha netán a régi, népes és a várossal olyannyira összeforrt fehérvári gimnázium megszüntetéséről is szó lenne.⁰¹⁰⁰ Messze földön nincs a környéken másik középiskola, írja Benyák, még legjobban Pécs, Kanizsa, Győr és Buda közelíthető meg Fehérvárról, mert Veszprém közelebb esik ugyan hozzá, de nehéz odajutni. A székesfehérvári gimnázium 106 növendékével népesség tekintetében a kerület kilenc ötosztályos gimnáziuma között az ötödik helyen állt, aligha fenyegette tehát a megszüntetés reális veszélye. Teleki mégis nagyon komolyan vette Benyák üzenetét, mert a március 18-án kelt levélre már három nappal később válaszolt Bécsből. Ez a levél nem maradt fenn, így a válasz szövege maga nem ismeretes ugyan, de Benyák következő, április 9-én írt viszontválaszában utal a tartalmára.⁰¹⁰¹ Úgy látszik, Teleki megerősítette a hírt, hogy valóban szóba került bizonyos iskolák megszüntetése, de pontosabb részleteket még maga sem tudhatott, mert ez a kérdés a következő nyár folyamán merült fel konkrét formában. Benyák „félelem és remény” közt olvasta Teleki válaszelevelét, a hozzá eljutott hírek ui. nemcsak a fehérvári, de több más gimnázium megszüntetéséről is szóltak. Végtelenül fájlalna – írja –, ha meg kellene válnia iskolájától. Ez a levél bizonyosan hozzájárult Teleki elhatározásához, hogy felemelje szavát a gimnáziumok megtartásáért, s megerősítette szándékában, hogy minél előbb végiglátogassa kerületének iskoláit, s jelentésében kifejtse iskolapolitikai elveit.

*

A pécsi kerületben működő tantestületek számbavétele során láttuk, hogy a piaristákon kívül több volt pálos, domonkos, bencés és Ferenc-rendi tanár is működött a középiskolákban. Amikor Teleki utóbb új emberekkel töltött be egy-egy igazgatói vagy tanári állást, elsősorban a személyes érdemet nézte, mégsem meglepő, hogy főleg olyan piaristákra esett a választása, akik irodalmi, nevelési téren, s elsősorban a nemzeti kultúráért tevékenykedve szereztek érdemeket. 1786. június elsején kapta meg pl. kinevezését a soproni gimnázium igazgatói tisztére Pállya István (1740–1802), az iskoladráma magyarításáért fáradozó tanár. Nem lehetetlen, hogy Benyák ajánlotta őt Teleki figyelmébe, Pállya ugyanis

nemcsak rendtársa volt, hanem utóda is a nyitrai konviktus igazgatásában; az is lehetséges azonban, hogy Orczy Lőrinc pártfogó ajánlására kapta meg az igazgatóságot, aki egy, Telekinék szülő keltezetlen levelében kérte barátját, hogy ha teheti, juttassa „királyi zsolddal” járó állásba a jeles tanárt.⁰¹⁰²

Teleki segítségével kapott tanári állást a pécsi tankerületben Révai Miklós, aki maga fordult a grófhöz támogatásért. Kapcsolatuk korábbi keletű, kortárs költők tervezett s részben megvalósult kiadása ügyében leveleztek már egymással. Révai kérő levele nincs meg, ismeretes viszont Teleki válasza, amelyben készségesen ígéri neki segítségét, mindössze annyit kíván tőle, hogy közölje vele, a rajznak mely nemét kívánja tanítani, s küldjön el néhány rajzot is felkészültsége bizonyítására. A kérés teljesítése nem okozhatott problémát Révainak: a tatari piarista gimnáziumban végzett tanulmányai után Bécsben Károlyi Antal támogatásával képezte magát a rajzolásban. Ezt követően Nagyváradon szervezte meg a rajzoktatást, de állása 1781-ben megszűnt, s ekkori nehéz helyzetében fordult Teleki Józsefhez. Győri rajztanárkodása során Révai nagyon értékes munkát végzett, működése az iparosképzést, elsősorban az asztalosinasok oktatásának színvonalasabbá tételét szolgálta.⁰¹⁰³

Ugyancsak személyesen fordult Telekihez pártfogásért Pálóczi Horváth Ádám, aki Pécsen szeretett volna matematikatanári állást kapni.⁰¹⁰⁴ Teleki meg is ígérte neki segítségét, de Horváth megriadt a kötelező német tanítási nyelv hírértől és visszalépett. Az ő kapcsolatuk is régebbi keletű volt, Horváth Telekiné Róth Johanna megbízásából pomázi birtokának felmérését végezte.

Pálóczi Horváth kinevezésével nemcsak egy a világi értelmiség sorába tartozó tanár került volna Pécsre, de református vallású lévén, alkalmazása egyben a jozefinista, türelmi politika érvényesülését jelentette volna.⁰¹⁰⁵

Teleki – mint a példák bizonyítják – kiemelkedő egyéniségeket, olyan, az irodalmi és a tudományos életben érdemeket szerzett férfiakat igyekezett pozícióhoz juttatni kerületében, akiket becsült, vagy akiket általa becsült személyiségek ajánlottak a figyelmébe. Arra törekedett, hogy elismertesse az eredményes munkát s a személyes érdemeket. Figyelmet érdemel, hogy pártfogoltjai között az ipari rajz, illetve a matematika gyakorlati alkalmazásának szakemberei is ott voltak, azaz olyan személyek, akik az iskolaügyben a modern szellemet, a reális tudományokat és a polgári jellegű szakoktatást képviselték.

Teleki főigazgatói működése nem tartott hosszú ideig, munkatársi kapcsolata az említettekkel hamarosan megszakadt. A bizalom és rokonszenv azonban túlélte a hivatalos kapcsolatot, Benyák Bernát, akit 1791-ben világias életmódja miatt támadások értek, s igazgatói pozíciója is veszélyben forgott, hozzá fordult panaszával, s a maga ügyének előadásán kívül jóakarátába ajánlotta ugyancsak zaklatásoknak kitett két rendtársát, Pállya Istvánt és Hiross Sámuelét is.⁰¹⁰⁶

*

Az előzmények ismeretében aligha tekinthető véletlennek, hogy Benyák 1786. március 18-i levele után néhány nappal, március 23-án Teleki elindult Bécsből, hogy végiglátogassa a kerület iskoláit. Útvonalát nagyrészt rekonstruálni tudjuk két töredékben maradt, naplószerű feljegyzéséből.⁰¹⁰⁷ Az út második részéről, amelyről Teleki nem készített feljegyzéseket (vagy ha voltak is ilyenek, elvesztek), tudósítanak azok a vizitációja során ajándékba kapott füzetek, amelyek többségére maga a főigazgató írta rá a város nevét, ahol kapta őket, továbbá ottlétének dátumát.⁰¹⁰⁸

Ezekből a dokumentumokból nagyjából megállapítható az útirány, s tartalmazzák Teleki néhány látogatása során szerzett impresszióját is. Eszerint a gróf március 23-án indult el Bécsből, estére Sopronba érkezett. Érkezése, úgy látszik, váratlanul érte a katolikus gimnázium tanárait, mert arra kérték, kezdje a vizsgálatot az evangélikus gimnáziumban. Így

is történt, Teleki mindent rendben talált. Délután végiglátogatta a domonkosok által vezetett katolikus gimnáziumnak mind az öt osztályát, itt is elégedett volt a látottakkal. Felkereste még az Orsolya-rend leányiskoláját, amelyet különösen hasznos intézménynek ítélt, feljegyezte azonban, hogy tanulószobája túl kicsi, ha nem jár nagy költséggel, meg kellene nagyobbítani. 25-én a soproni külvárosi elemi iskolákat és az árvaházat kereste fel.

Március 26-án továbbindul Kőszegre, útközben megnézi a harkányi katolikus és evangélikus iskolákat. Március 27-én délelőtt kerül sor a kőszegi gimnázium és a normáliskola meglátogatására, délután pedig a hétosztályos evangélikus iskoláéra.

28-án a gróf Szombathelyre utazik, másnap a grammatikai iskola három osztályába látogat el. Bár sérelmesnek érzi, hogy körlevelét a ferences tanárok nem vették fel protocollumukba, elődjét, Niczky Kristófét viszont igen, nem mulasztja el feljegyezni, hogy az igazgatót, Sipka Kristófot kiemelkedő érdemű tanárnak tartja.

30-án egész nap utazik, 31-én délután megérkezik Kanizsára. Április 1-én látogat el a piaristák gimnáziumába. 2-án Keszthelyre megy, ahol 3-án megnézi a ferencesek vezette 3 osztályos grammatikai iskolát, délután pedig átrándul Tapolcára. 4-én már Veszprémbe találjuk, a délutánt a püspök, Bajzáth József meglátogatására szánja.

Teleki feljegyzései itt megszakadnak. Az említett ajándékfüzetekre írt helységnevek és dátumok alapján megállapítható, hogy április 8-án Pápán, 9-én Győrben, 11-én Komáromban járt, itt időzött egészen 15-ig. Nem sikerült tisztázni, mikor ejtette útba Tatát és Magyaróvárt.

A szűkszavú és vázlatos feljegyzések is bizonyítják, hogy Teleki igen komolyan vette feladatát, valóban meg akarta ismerni kerületének különféle típusú iskoláit, a fő- és algimnáziumokat, a normáliskolákat, a leánynevelő intézeteket s az árvaházakat. Felkereste a katolikus és az evangélikus iskolákat egyaránt. Több alkalommal utal rá, hogy minden osztályba bement, s nem passzív szemlélőként volt csak jelen, hanem maga kérdezte a tanulókat. Az is kitűnik a jelentésekből, hogy fáradtságos, hosszú utakat kellett megtennie, s nem kímélte magát; igyekezett megszerezni azokat a személyes tapasztalatokat kerületének iskoláiról, amelyek birtokában azután meggyőzően fogalmazhatta meg jelentését a dunántúli iskolaügy helyzetéről, s egyúttal kifejtette koncepcióját az országos iskolaüggyel kapcsolatos feladatokról.

A hét ívrét lapnyi latin nyelvű jelentés dátuma 1786. július 26. A vizitáció és a jelentés megfogalmazása között eltelt aránylag hosszú időt az magyarázza, hogy Teleki a kormányzat megbízásából két hónapig tartó hivatalos vizsgálaton vett részt Trencsén megyében Magyar- és Morvaország határának megállapítása ügyében, s csak július 15-én tért onnan vissza.⁰¹⁰⁹

Jelentése elején megállapítja, hogy mivel az 1785. október 4-i leirat, amely kötelezően előírja, hogy a főigazgató két éven belül látogassa meg az iskolákat, egybeesett a maga azon meggyőződésével, hogy eredményes munkájának ez a feltétele, ezért 1785 novemberében megkezdte, majd a tél elmúltával véghezvitte a kerület vizitációját. A meglátogatott helységek nevének felsorolása után megállapítja, hogy a szabadkai iskolát kivéve kerületének minden gimnáziumában és grammatikai iskolájában megfordult. Ugyancsak a jelentés elején közli, mire terjedt ki a figyelme elsősorban: vizsgálta a tanárok felkészültségét és buzgalmát, az ifjúság tanulmányi előmenetelét, az iskolák elhelyezését és állapotát, de magukat a városokat is, ahol az iskolák működnek.

A gimnáziumok és normáliskolák tantestületeiről megállapítja, hogy minden tanárt alkalmasnak és megfelelőnek talált hivatása betöltésére, bár természetesen, mint mindenütt, a tanári karokban is együtt található meg a jó és a gyöngé; akadnak azonban kiemelkedő felkészültségű és pedagógiai képességű tanárok, s az ilyenek kiváló eredményeket érnek el. Hangsúlyozza, hogy mindaz, amit jelentésében közöl, személyes tapasztalatának eredménye, s hogy nemcsak jóindulatú szemlélőként volt jelen az órákon, hanem mindenütt maga kérdezett.

A normáliskolák kapcsán részletesen kitér a német nyelv tanítására. Megállapítja, hogy a tanulók magyarul és németül egyaránt mindenütt folyékonyan válaszoltak az olyan kérdésekre, amelyek a tankönyvekben szerepelnek, de a magyar származású és magyar környezetben élő gyermekek mégsem tudnak németül. Példákkal illusztrálja, hogy olyanok, akik már három, sőt több éve tanulnak németül, és folyékonyan válaszolnak az általuk ismert kérdésekre, annyit sem tudtak neki megmondani, hogyan mondják németül „ma jól érzem magam” vagy „hozz vizet”. Ezért azonban nem a tanárokat terheli a felelősség – mondja a jelentés –, mert egy-egy tanárra száz, sőt több gyermek is jut, akiket három év alatt meg kellene tanítaniuk egy számukra teljesen ismeretlen nyelvre, s ugyanezen idő alatt kell megismertetniük őket a betűkkel és a szótagok összekapcsolásának mesterségével is. A tanárok szorgalmát mutatja, hogy legalább a tankönyvben szereplő kérdéseket besúlykolták a tanulóba, ennél többet azonban a jelen körülmények között nem lehet elvárni tőlük, teljes vagy akár csak közepes nyelvismeret így nem érhető el.

Külön szakasz foglalkozik a leányiskolák fontosságával. Kiemeli Teleki a soproni és a győri Orsolya-rend eredményes munkáját a normáliskolai tárgyak és a speciális női munkák oktatásában; kéri, hogy részesítsék őket hivatalos dicséretben, s javasolja, hogy a Helytartótanács bocsássa mindkét intézet rendelkezésére a reparációjához szükséges pénzt, mert félő, hogy a maguk erejéből nem tudják fenntartani az iskolákat, s megszűnnek ezek a hasznos intézmények.

Ezt követően kerül sor Teleki jelentésének legfontosabb részére – maga nevezi így! –, amely – mint ugyancsak maga hangsúlyozza – nemcsak egy kerület ügye, hanem szoros kapcsolatban van az egész haza hasznával.

Részletesen kifejti azt a nézetét, hogy a gimnáziumokban és a latin iskolákban nem tanul olyan számú diákság, mint amennyire a hazai közéleti szolgálatban szükség lenne. Ahhoz sincsenek elegendő, hogy betöltsék a megüresedett egyházi és világi hivatalokat, holott egy nép dicsőségét az jelenti, ha a legjobbak kerülnek közéleti pozíciókba; azok, akiket műveltségük, tehetségük és erkölcsi tulajdonságaik erre hivatottakká tesznek. Az iskolák feladata tehát az, hogy ne csak annyi ifjat bocsássanak ki évről évre, amennyi éppen elegendő azok pótlására, akik halál, öregség, betegség vagy erőtlenség miatt kiesnek a sorból, hanem ennél jóval nagyobb számú diákot kell képezniük. Ha nem így történik, jött-ment idegenekkel, vagy a választás lehetősége nélkül olyanokkal kell betölteni a pozíciókat, akik éppen akadnak. A pécsi kerületben nem kerül ki annyi diák az iskolákból, amennyi az egyházi és polgári posztokat betölthetné, a hadsereget pedig nem is vette számításba. Háromszor, sőt többször annyi tanulóra lenne szükség, mint amennyi van. Hangsúlyozza továbbá Teleki, hogy nem ismeri ugyan pontosan az egyházi és világi állások számát, de vitathatatlanak tartja, hogy a pontosan nem ismert adatok alapján is nagy valószínűséggel lehet következtetni a szükséges utánpótlás létszámára. Jelentésében közli is ezzel kapcsolatos saját számításait. Abból indul ki, hogy a fennhatósága alatt álló kerület az országnak mintegy negyedrészt alkotja. Nagyobb tévedés lehetősége nélkül feltételezhető, hogy a káptalanok tagjai, a plébánosok, a káplánok, a tanárok és tanítók, a jegyzők, a kerületi tábla tagjai, a megyei és városi magisztrátusok tisztviselői, továbbá ide számítva az országos jellegű intézményeknél működő hivatalnokok (kancelláriai tanácsosok, kamarai tisztviselők, a hétszemélyes és királyi tábla tagjai) negyedrészt, legalábbis 4000, de ennél még több közhivatalnokot kell a kerület iskoláinak kiképezniük. Mivel protestánsok csak elvétve akadnak köztük, szinte kivétel nélkül mindnyájan a katolikus iskolákból kerülnek ki.

Számolni lehet azzal, hogy a lakosságnak – beleértve az fiaikat és a serdülő korúakat is – évente mintegy 1/36-od–1/37-ed része meghal. Minthogy azonban a tisztségviselők között nincsenek serdülő korúak, feltehetően több öreg, erőtlen és beteges akad soraikban, akinek kevesebb az életreménye, s így joggal feltételezhető, hogy évente 1/30-ad részük hal meg, ami 4000 fő esetében 133 személyt jelent. Ennyinek a pótlásáról kell tehát évenként

gondoskodni. A pécsi akadémián azonban, ahová a kerület minden iskolájából kerülnek ifjak, a filozófiai fakultásnak mintegy 100 hallgatója van összesen, a joghallgatók száma pedig csak 8. Világos, hogy a filozófiai kar diákjainak száma még azt sem teszi lehetővé, hogy az évente megüresedő egyházi posztokat betöltsék, holott aligha tételezhető fel, hogy valamennyien egyházi pályára készülnek. Az pedig még inkább nyilvánvaló, hogy a kisszámú jogász nem képes pótolni a megüresedett polgári állások tisztviselőit.

Az iskolák csekély látogatottságát Teleki intő és megszívlelendő jelnek tartja, s a következő okokban látja ennek a magyarázatát:

Elsősorban a tandíjfizetési kötelezettség az, amely főképpen a szegényebb sorsú ifjakat távol tartja az iskolától. Hivatkozik ennek kapcsán a 2885. sz., 1785. január 31-i keletű, még Niczky Kristófhoz küldött leiratra, amely kimondja, hogy a tandíj bevezetésének az a célja, hogy csökkenjen a normáliskolákból a gimnáziumokba iratkozók száma. Az uralkodó nyilvánvalóan úgy véli – írja Teleki –, hogy a szükségesnél többen tanulnak középiskolában. Reméli azonban, hogy be tudja bizonyítani az ellenkezőjét, s ez esetben visszavonják ezt a királyi rendelkezést.

Második okként azt jelöli meg, hogy a nyilvános vizsgákon nem jutalmazták meg a jól szereplő tanulókat, pedig ez aligha, jelentene anyagi megterhelést a gazdag magyarországi tanügyi alapnak. Mindenütt be kellene vezetni a jutalmazás szokását, mert a serkentő példa ereje kimondhatatlanul növelné a diákok igyekezetét.

A harmadik ok, amiért sokan távol maradnak az iskoláktól – véleménye szerint – az, hogy különösen a szegényebb sorsúak nem látnak semmi reményt a jelenlegi körülmények között a német nyelv megtanulására. Más módon nincs pénzük elsajátítani, viszont a német nyelv ismerete nélkül nem kaphatnak állást. Reményüket vesztik tehát, és inkább végképp búcsút mondanak a tudományoknak, mintsem hogy – véleményük szerint – csak az idejüket veszttegesse vele. Hogy tehát elháruljon ez az akadály, s érvényesülhessen az egyenlőség elve, vagy több lehetőséget kell teremteni arra, hogy a haza szegényebb polgárai is megtanulhassanak németül, vagy le kell mondani róla, hogy a német nyelv ismerete feltétele legyen a hivatalviselésnek.

Mindezt azért tartja szükségesnek a fejedelem elé terjeszteni, mivel a császár mindenkinél jobban törekszik a műveltség terjesztésére alattvalói körében. S mi segíthetné elő jobban e célkitűzését, mint az, ha nemcsak a közhivatalt viselők rendelkeznének alapos műveltséggel, hanem azok is terjesztenék a kultúra áldásait, akiknek módjuk van anyagi függetlenségben élni. Telekinek magának egyébként, műveltebb népek példáján okulva, az a meggyőződése, hogy a tudományokat nem lehet eléggé támogatni, s nem szabad annak előfordulnia, hogy bárkinek, aki a mezőgazdaság, az ipar s a kereskedelem fejlődésére hatással lehet, akár csak eszébe is jusson a tanulási lehetőségeket korlátozni. A tudományok és mesterségek terjedését nem szabad akadályozni, a kultúrát inkább sarkantyúzni kell, mintsem megzabolázni. Ezt példázza a szomszédos Németország és más művelt nemzetek is. Németországban pl. 24, sőt több egyetem működik, s ezek mindegyikén kétszer annyi hallgató tanul, mint a mi egyetlen pesti univerzitásunkon, mégsem akad egyetlen olyan német sem, akinek eszébe jutna korlátozni a tanulási lehetőségeket, sőt olyan sincs, aki a tudomány szeretetétől indítatva ne igyekeznék hozzájárulni az egyetemek növekedéséhez. A magyar nemzet csak úgy szabadulhat ki megvetett állapotából, csak úgy nyerheti vissza a többi nép megbecsülését, ha igazi tudással dicsekedhetik.

Mindaz, amit Teleki a gimnáziumokról elmondott, vonatkozott a normáliskolákra is. Ezek valamivel látogatottabbak ugyan a középiskoláknál, de bizonytalán állítható, hogy az iskolás korú gyermekeknek tizedrésze sem tanul bennük.

Végül azt hangsúlyozza a gróf, hogy azért, mert néhány iskolában kevés a diák, nem szabad a tanárok számát csökkenteni. A közjó azt kívánja, hogy a diákok száma növekedjék. Veszélyesebb és a közjó fejlődésére hátrányosabb dolgot elképzelni sem tud, mint

gimnáziumok és más iskolák megszüntetését, mert a tanulás lehetőségének csökkentésével tovább apadna a tanulók száma, kihunyna a tanulási kedv. Ez pedig olyan szerencsétlenség lenne, amelynél nagyobb csapást elképzelni sem lehet.

Teleki jelentése éppen olyan gondosan felépített, tudatosan megszerkesztett írásmű, mint a beszédei. A részletekből kiindulva halad az általános felé, konkrét tapasztalataiból leszűrve fogalmazza meg elvi állásfoglalását. Ugyanakkor azonban nem szabad szem elől téveszteni, hogy a jelentés nem oktatásügyi koncepciójának summázata: alkalmi írás, amely az iskolapolitikának azokat a kérdéseit hangsúlyozza, amelyekkel kapcsolatosan befolyásolni kívánta a Tanügyi Bizottságot és az uralkodót, nem pedig elvi programjának kifejtése.

A német nyelv oktatásának eredményeiről, pontosabban eredménytelenségéről szólva az iskolai oktatásnak szinte napjainkig élő problémáját fogalmazza meg a főigazgató. Az eredménytelenség fő okát a tanulók és tanítók arányában látja; abban, hogy egy tanítónak túl sok gyermekkel kell foglalkoznia. Nyilvánvaló, hogy nem a német nyelv megtanulása ellen akart szót emelni, saját széles körű nyelvtudása, a nyelvtanulás fontos szerepe gyermekei nevelésében és 1777-es pesti beszéde is tanúsítja, hogy milyen fontosnak tartotta a nyelvek – Magyarországon elsősorban a német – elsajátítását. Mondanivalójának lényege a konkrét viszonyokra utal, s a magyar születésű, magyar környezetben élő, szegény sorsú diákok egyenlőtlen esélyeit, hátrányos helyzetét kívánja megszüntetni.

A jelentés másik fontos része a leányok oktatásáról szóló passzus, amelyben a rendes iskolai tantárgyak és a speciális női munkák tanításának fontosságát hangsúlyozza. Az Orsolya-rend munkáját Teleki állami támogatással és jutalmazással, hivatalos dicsérettel is támogatni kívánta, s mivel a példa buzdító erejében nagyon bízott, bizonyosan sokat várt a nyilvános elismerés hatásától.

E fontos, ám mégiscsak részletproblémák után tér át Teleki a hazai iskolapolitika elvi alapjainak megítélésére. II. József legelső tanügyi intézkedései közé tartozott az a kétségkívül szűkkeblű, csak az állam pillanatnyi érdekét szem előtt tartó döntése, hogy a középiskolákba csak annyi tanuló kerüljön, amennyit az állam különféle posztokon pillanatnyilag foglalkoztatni tud. Az uralkodó e rendelkezésével a fölös számú értelmiség kialakulásának kívánta elejét venni, de egyúttal azt is kifejezte vele, hogy az ország szellemi színvonalának emelését az alsó fokú iskolázás szintjén túl nem tekintette elsőrangú feladatnak, s mechanisztikus módon feltételezte, hogy a felső iskola elvégzése egyszersmind alkalmassá teszi az ifjakat valamely hivatal betöltésére. Teleki ezzel szemben a műveltség, a képesség és az erkölcsi kiválóság hármasságát követelményét állította a tisztségekre pályázók elé, úgy vélte, hogy az államnak az az érdeke, hogy több jelölt közül választhasson, s a legalkalmasabbat fogadja szolgálatába, s egyúttal azt is fontosnak tartotta, hogy minél nagyobb számú művelt fiatalember kerüljön ki az iskolákból, mert a tudást értéknek, a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem fejlődése zálogának tartotta. Ezen álláspontja alapján Teleki József Széchenyi István előfutárának tekinthető; szinte ugyanazt fogalmazza meg jelentésében, amit a nagy reformpolitikus tömören úgy összegezett a *Hitelben*, hogy „a kiművelt emberfők mennyisége a nemzet igazi hatalma”.

Teleki állásfoglalásának különös jelentőséget ad, hogy nem valamiféle megalapozatlan és maximalista szemlélet alapján, a realitásokat mellőzve emelt szót a császári álláspont ellen, hanem a rendelkezésére álló statisztikai számításokra támaszkodva, a kor legmodernebb tudományágai egyikének, a politikai aritmetikának ismeretében és segítségével fogalmazta meg a maga ellenvéleményét.

Az a módszer ugyanis, amelyet Teleki érvelésének alátámasztására alkalmaz, a nyugat-európai polgári fejlődésben igen nagy szerepet játszó modern tudománynak, a politikai aritmetikának ismeretéről tanúskodik.¹¹⁰ Ez a tudományág – mint Horváth Róbert Hatvani István kapcsán megírta – a magyar kapitalista ideológia kifejlődésének csíráit tartalmazza; Hatvani István esetében népesség- és gazdaságtörténeti vonatkozásai állnak az első helyen,

„miután a magyar politikai aritmetikai irányban a társadalom népességi és gazdasági tényeinek számszerű mérésére, értékelésére való törekvések, akárcsak a statisztika nemzetközi fejlődésében, egyformán megtalálhatók. A népességi és gazdasági tények statisztikai, számszerű megvilágítására való törekvések feltárása tehát a kezdődő magyar kapitalista ideológiának újszerű oldalait képes megvilágítani nemcsak a gazdaságtörténet, de az általános történettudomány számára is.”⁰¹¹¹

Teleki jelentése arról tanúskodik, hogy ez a módszer az 1780-as évek közepén a magyar művelődésügyben is tért hódított. Amikor a főigazgató az ország értelmiségének nagyságát, és a munkából kiesettek helyére állítandó szellemi munkások szükséges mértékét a valószínűségszámítás és a halálozási statisztikák adatainak felhasználásával abból a célból vizsgálta, hogy az adatok meggyőző erejével befolyásolja, illetve megváltoztassa a császári iskolapolitika irányvonalát, olyan módszert választott, amely – Horváth Róbert fentebb idézett álláspontja szerint – nemcsak a korabeli Magyarországon, de az akkori európai tudományos gondolkodásban is rendkívül korszerű, modern szemléletre vallott. Hogyan juthatott Teleki József ilyen korszerű ismeretek birtokába?

A matematika története azt tanítja, hogy a valószínűségszámítás – bár bizonyos elemek már jóval korábban felbukkantak a tudományos gondolkodásban – a polgári fejlődés során bontakozott ki igazán, amikor a kereskedelem szerepének megnövekedése miatt szükségessé vált a véletlen törvényszerűségeinek megismerése. Elméletileg a véletlent legnyilvánvalóbb megjelenési formája, a szerencsejáték kapcsán lehetett legkönnyebben és legegyszerűbben vizsgálni. E tudomány szaknak volt egyik legjelesebb képviselője Jakob Bernoulli bázeli professzor, aki egyúttal elsőként ismerte fel azt is, hogy a valószínűségszámítás jelentősége messze túlnő a szerencsejátékok szűk körén. Álláspontját *Ars conjectandi* című, maradandó értékű munkájában foglalta össze.⁰¹¹² Magyarországra a valószínűségszámítás tudománya bázeli közvetítéssel jutott el, s az első hazai tudós, Hatvani István – bár maga nem fejlesztette tovább – *Introductio ad principia philosophiae solidioris...* (Debrecen, 1757) című munkájának *De probabilitate* című fejezetében részletesen ismertette a tudomány szak eredményeit. Rényi Alfréd nem foglalkozik közelebbről Hatvani ismereteinek forrásával, „nyilván itt, Bernoulli Jakab szülővárosában ismerkedett meg a valószínűségszámítással” – állapítja meg röviden.⁰¹¹³ Horváth Róbert viszont idézett munkájában megemlíti, hogy Hatvani bázeli mestere Daniel Bernoulli volt, aki foglalkozott valószínűségszámítással, sőt továbbfejlesztette, s egyebek mellett az ún. „pétervári probléma” kapcsán a szerencsejáték esélyeinek matematikai megállapítására is alkalmazta módszereit.⁰¹¹⁴ Hatvani ismereteit azonban ő is elsősorban Jakob Bernoulli *Ars conjectandi*jából eredezteti.

Daniel Bernoulli azonban nemcsak a „pétervári probléma” kapcsán foglalkozott a valószínűségszámítással, hanem több más, elsősorban a francia természettudományi akadémia számára írt tanulmánya is ilyen kérdéseket dolgoz fel. A maga korában kifejezetten a valószínűségszámítás statisztikai alkalmazásának szakembereként tartották számon.

Ilyen tanulmányai közé tartozott – egyebek mellett – az *Essai d'une nouvelle analyse de la mortalité causée par la petite vérole et des avantages de l'inoculation pour la prévenir* című munkája, amelyről a vele kapcsolatos polémia ismertetése során részletesen volt már szó. Ebben a vitában vett részt Teleki mint Daniel Bernoulli tanítványa, s az *Észrevételekben* – láttuk – a valószínűségszámítás módszerének és jelentőségének ismeretéről is tanúságot tett. Két évtizeddel később tehát ugyanezeket az elveket használja fel arra, hogy a valószínűségszámítás segítségével megállapítható halálozási arányszám felhasználásával tervszerűen, előre kiszámítsa, milyen számú diákságnak kell kikerülnie az iskolákból ahhoz, hogy az elhalt tisztségviselőket pótolni lehessen. Hatvani István 1746 és 1748 között volt Daniel Bernoulli tanítványa, Teleki József pedig 1759–1760-ban tanult a neves professzornál. Mesterük azonos volt, s nagyon közel álltak egymáshoz a Hatvani *Introductió*jában és Teleki *Észrevételei*ben említett példák is. (A katonák számának

vizsgálata, a szerencsejáték törvényszerűségei stb.) Kétségtelennek látszik, hogy a valószínűségszámítás tudománya Daniel Bernoulli közvetlen tanítómunkája eredményeképpen jutott el Magyarországra. Ez még akkor is több pusztán tudománytörténeti érdekességnél, ha megállapítjuk, hogy Hatvani maga nem fejlesztette tovább a valószínűségszámítást, csak könyve révén terjesztette ismeretét, Telekinek pedig eredménytelen maradt az a törekvése, hogy a legmodernebb módszerek segítségével megfogalmazott érveivel befolyásolja az uralkodót a kor egyik kulcskérdésében, az iskolapolitikában. A népességre vonatkozó statisztikai adatok áttételes, bonyolult alkalmazásával és a valószínűségszámítás segítségével megalkotott megállapításait nemcsak hogy nem fogadták el Bécsben, hanem kétségkívül e felfogása miatt kényszerült Teleki nem sokkal ezután lemondásra.

Mielőtt végigtekintünk azokon az eseményeken, amelyek miatt törésre került sor Teleki József és a Tanügyi Bizottság között, egy pillantást kell még vetnünk a jelentés előbb tárgyalt passzusára. Milyen statisztikai adatok álltak Teleki József rendelkezésére az ország értelmiségéről, s mennyire voltak pontosak az általa közölt számadatok?

Közismert tény, hogy éppen ezekben az években került sor az ország népességének első alapos számbavételére: II. József 1784. május 1-én rendelte el a népszámlálást, amelyet 1784–1785-ben hajtottak végre. A jozefinista népszámlálás adatainak feldolgozása kapcsán Thirring Gusztáv megállapította,⁰¹¹⁵ s hogy az eredmény adatai akkor nem kerültek nyilvánosságra, tehát Teleki 1786 nyarán aligha ismerhette még őket. Az is kiderül Thirring elemző fejtegetéséből, hogy éppen az értelmiség létszámára vonatkozólag igen nehéz a népszámlálásból következtetéseket levonni, mert az adatok bizonytalanok, csak a magasabb beosztású tisztviselőket számolták a „tisztviselők és honoráciorok” kategóriájába, s nem azt a széles körű réteget, amelyet Teleki számításba vesz, ő ugyanis a papokat, a tanárokat és a tanítókat, a megyei és városi tisztviselőket, a jegyzőket és az államapparátusban dolgozó hivatalnokokat is közéjük sorolja. A hivatalos népszámlálás kategóriái között megtalálhatók a papok, a tisztviselők és honoráciorok, nem állapítható meg azonban az, hogy pl. a „nemese” általános megnevezésű és népes kategóriájából hányan számíthatók ide, s egyáltalán semmit sem tudunk meg a tanítók és jegyzők számáról.

A kérdés megoldására némi támpontot nyújt Martin Schwartner *Statistik des Königreichs Ungern* című műve, amely ugyan egy évtizeddel a vizitációs jelentés elkészülte és két esztendővel Teleki József halála után, 1798-ban jelent meg, közvetlen forrásul tehát semmiképpen sem szolgálhatott, bizonyos következtetések azonban mégis levonhatók közlései alapján.

Schwartner adatai szerint az ország katolikus papjainak a száma 9443, a tisztviselőké pedig 17 712.⁰¹¹⁶ Ez együtt 27 155 fő, s e szám öttel elosztva – Schwartner ui. Horvátországra is kiterjesztette vizsgálódását, míg Teleki csak az ország négy magyarországi tankerületére gondolt, amikor a dunántúli iskolák diákságából az ország értelmiségének egynegyed részét akarta pótolni – 5431-et ad, azaz mintegy ötödrésszel nagyobb összeget annál, mint amivel Teleki számolt. Éppen Schwartner szól azonban arról, hogy a II. József-féle népszámlálásnak az volt az egyik legnagyobb meglepetése, hogy jóval magasabb számot mutatott az ország népességének összeredményeként, mint amire számítottak. Teleki alighanem a népesség e kisebb, korábban feltételezett számából indult ki. Schwartner azt is elmondja, hogy a korábbi számításokat Severini, Benczúr és Windisch végezte, s mivel Teleki mindhármukkal kapcsolatban állt, s több munkájukat birtokolta, könnyen elképzelhető, hogy az ő eredményeiket vette tekintetbe a vizitációs jelentéshez végzett számításaihoz. Írásos feljegyzése erről nem maradt, „iskolaügyi feljegyzései” között van egy vázlatos számításokat tartalmazó cédula, amelyen felismerhetők a jelentésben szereplő számadatok,⁰¹¹⁷ de nem állapítható meg, honnan vette Teleki a felnőtt értelmiség negyed részét jelölő 4000-es számot.

Teleki jelentése természetesen süket fülekre talált. A válaszként érkezett 1786. augusztus 1-i keletű leirat feltette neki a kérdést, hogy nem tartja-e feleslegesnek a tatai gimnázium fenntartását, s nem lehetne-e azt megszüntetni. Teleki augusztus 9-i válaszában hangsúlyozza, hogy csak azt ismételheti meg, amit már a jelentésben érvekkel részletesen alátámasztott: kerületében mind a latin, mind pedig a normáliskolák száma kevés, tehát valamennyi nélkülözhetetlen. Bármelyiket szüntetnék is meg, szomorú következményekkel járna, annál inkább, mivel egész Európában nincs még egy olyan gazdagon ellátott iskolaügy, mint a magyar. Sem a tatai, sem más iskolák nem szüntethetők meg, Tata népes helység, környéke is sok diákot küldhet az iskolába, a komáromi gimnázium nem pótolhatja a tatait. Ha majd a normáliskolákban növekszik a tanulók létszáma, remélhető, hogy a latin iskoláké is velük arányosan nőni fog.⁰¹¹⁸

A határozott hangú viszontválasz nyilvánvalóan nem növelte Teleki népszerűségét a jozefinista iskolaügy irányítói szemében. Nem sokkal ezután a Tanügyi Bizottság szinte bombázni kezdte intésekkel és figyelmeztetésekkel, amelyekben persze egyetlen szó sem esett elvi szembenállásáról, s a jozefinista koncepcióval összeegyeztethetetlen javaslatáról. 1786. szeptember 5-én megintik a félévi jelentés késedelmes megküldése miatt. Teleki válaszában közli, hogy két hónapig hivatalos kormány megbízásból Trencsén megyében járt, s ő sem kapta meg idejében a jelentéseket.⁰¹¹⁹ Egy másik reklamáció kapcsán kiderül, hogy egy irat nem érkezett meg Teleki Józsefhez, mert a posta tévedésből Teleki Sámuel címére vitte el.⁰¹²⁰ A következő figyelmeztetésekre a közvetlen okot Hersching Dániel szolgáltatta, aki szeptember 20-án a Helytartótanácsnak írt jelentésében elpanaszolta, hogy azért késedelmes az ügyintézés, mert Teleki nem lakik állandóan Pécsen: Ezzel hatékony fegyvert adott a Tanügyi Bizottság kezébe Teleki ellen, hiszen a jozefinista hivatalnokideál a hivatali munkájának mindent alárendelő tisztviselő volt; az erre vonatkozó intenció kötelező mérceként rendeletileg is megjelent, volt tehát mire hivatkozni. Az október 4-i következő megintés már fel is használja ezt az érvet, azt veti a főigazgató szemére, hogy a pécsi jelentést nem kapták meg („éppen abból a helységből, ahol az igazgató állandó hivatali lakhelyének kellene lennie”).⁰¹²¹ Október 24-én újabb figyelmeztetés érkezik Telekihez, amelyben már név szerint utalnak Hersching bejelentésére, arra, hogy a késedelmet Teleki távolléte okozza.⁰¹²² Ugyanakkor a Tanügyi Bizottság felterjesztést küld a császárhoz, hogy szólítsa fel Telekit, tartózkodjék többet Pécsen.⁰¹²³ Az október 27-én kelt leirat felteszi a kérdést, tudna-e állandóan a kerületében lakni, s ezt még kétszer megismétlik, november 22-én, majd 1787. február 8-án.⁰¹²⁴ Teleki március 12-én kelt válasza közli, hogy körülményei lehetetlenné teszik számára a Pécsre költözést, ilyen feltétellel sohasem vállalta volna el a főigazgatóságot, s ezt illetékes helyen annak idején meg is mondta. Mivel mégis megkapta a kinevezést, úgy gondolta, nem ragaszkodnak e feltételhez.⁰¹²⁵ Nem gondolt még arra, hogy céltudatos és eltökélt akciót indítottak ellene: 1787 elején ugyanis, amikor Beleznay Miklós, a Duna melléki egyházkerület főgondnoka meghalt, s halála előtt Telekit kívánta utódjának, az egyházkerület meghívta a grófot a főgondnokságra. Teleki attól tartott, hogy a két pozíció, a tankerületi főigazgatóság és az egyházkerületi főgondnoki hivatal összeegyeztethetetlen egymással, mivel a Duna melléki egyházkerülethez dunántúli falvak, városok is tartoztak. Ráday Gedeonhoz fordult tanácsért, ő azonban úgy vélte, nincs oka aggodalomra. Más lenne a helyzet, ha Teleki a kancellária vagy az államtanács tagja lenne, így azonban nyugodtan elvállalhatja a főgondnokságot⁰¹²⁶ – ez volt Ráday álláspontja.

A Helytartótanács viszont lemondásnak tekintette Teleki március 12-i nyilatkozatát, kijelentvén, hogy nem mentették fel a Pécsre költözés kötelezettsége alól, csak hozzájárultak, hogy ügyei intézésére olykor eltávozhasson a városból.⁰¹²⁷ Késedelem nélkül más, kinevezendő főigazgató után néztek. Teleki május 13-án elfogadta a főkurátorságot, s nem sokkal később – mint Aranka György Cornidesnek írt leveléből tudjuk –, még május 21-e előtt lemondott főigazgatói állásáról.⁰¹²⁸

A főigazgatói rangért elsőnek Vay István folyamodott 1787. május 10-én kelt beadványában. Hivatkozik tudására, hivatali tapasztalataira, s egyúttal arra is késznek mondja magát, hogy hivatala jobb ellátása kedvéért Pécsre költözzék. A Helytartótanács június 6-án felterjeszti kérését az uralkodóhoz, augusztus 1-én megtörténik a kinevezése, de a Vaynak magának, továbbá a dunántúli megyéknek és Hersching Dánielnek szóló értesítések csak 1787. szeptember 1-i kelettel készülnek el. Vayt arra is felszólították, hogy mielőbb vegye át hivatalát Teleki Józseftől, és jelentse, mikor foglalta el a posztját.⁰¹²⁹

Hersching Dániel prodirector azonban nem azért tett panaszt Teleki ellen, hogy helyette más főnököt kapjon: maga szeretett volna főigazgató lenni. 1787. június 7-én ő is folyamodik a megüresedett állásért. Kérését nem vették számításba, június 18-i kelettel „ad acta” tették, s szeptember 20-án hivatalosan értesült Vay kinevezéséről.⁰¹³⁰ A csalódást nem tudta elviselni, október folyamán még egyszer jelentette, hogy Vay még nem vette át hivatalát, azután lemondott a prodirectorságról, áthelyeztette magát a nyitrai prépostságra és elhagyta Pécsét. Így hónapokon át sem főigazgató, sem főigazgatóhelyettes nem irányította a pécsi tankerületet: Vay november és december folyamán többször is értesült ugyan a helyzet alakulásáról, de csak 1788. január 23-án indult el Berkeszről Pécsre, ahová február 14-én érkezett meg, részben a Duna áradása miatt, részben mert közben hosszasan Budán időzött, remélve, hogy Teleki is megérkezik oda, s átveheti tőle a főigazgatósággal kapcsolatos iratokat.

Iskolák pártfogója

Teleki József élete végéig megtartotta a marosvásárhelyi kollégium főkurátorságát. Az ő működéséhez kapcsolódik a modern nyugati nyelvek oktatásának kiszélesítése a kollégiumban. Németet az eddig ismert adatok szerint már 1732-től fogva tanítottak önként jelentkezőknek, 1763-tól a német nyelvtanár nevét is ismerjük: Meyer János, colmari születésű mester tanította a nyelvet. Teleki szerzett az iskolának a németen kívül franciát is tanító nyelvmestert a Hanauba menekült hugenotta családból származó Hauchard Izsák személyében, aki 1775-től 1792-ig, haláláig a kollégium szolgálatában állt. Az iskolatörténet – tévesen – azt állítja, hogy Teleki 1760 körül Göttingában ismerkedett meg Haucharddal,⁰¹³¹ pedig ő csak 1792-ben került el Göttingába, korábban nem járt ott. A valószínű magyarázatot Telekinek egy, 1759–1760-ból származó bázeli kapcsolata adja meg: Abel Socin, aki a három Teleki-grófot elektromosságtanra oktatta Bázelen, később Hanauban lett udvari orvos. Teleki utóbb egy neki szóló levélben részletesen beszámol Hauchard sorsának alakulásáról Marosvásárhelyt,⁰¹³² feltételezhető tehát, hogy Socin ajánlotta Teleki kérésére Hauchard Izsákot tanítóul a kollégiumnak, ezzel kapcsolatos levélváltásuk azonban nem maradt fenn.

Némileg homályos és ellentmondó adatok szólnak Teleki szerepéről a vásárhelyi kollégium contrascriba-választása körüli eseményekben, 1795-ben.

A seniort és a contrascribát – a kollégiumi szokások szerint – a diákság választotta a maga soraiból (az utóbbi feladata a diákok fegyelmi ügyeinek intézése volt). A tanárok azonban hol egyik, hol másik kollégiumban megpróbálták megnyirbálni a diákönkormányzat jogait. Így történt 1795-ben Marosvásárhelyt is, amikor a diákság tiltakozása ellenére contrascribává akarták megválasztani Székely Márton könyvtárost. Az ifjúság kérvényt adott be Teleki Józsefnek a szabad választás megsértése miatt, de mivel nem kapott választ, 1795. június 4-i keltezéssel ultimátumot intézett a professzorokhoz, amelyben a másnap estét jelölte meg utolsó terminussal, s „ha szépen nem lehet, rútul ki vetni Kollegyomunkból kéntelenek leszünk Székely Márton Uramat nem mint Thecariust, hanem mint Contrascribát helyén lévő

idegen természetű személyt”, s „Szomorú és keserves holnap után reggelt fog érni Székely Márton Uram az Ifjúság akaratjából” – írják a továbbiakban.⁰¹³³

A diákság két küldötte, Szilágyi Károly és Kocsis János megjelent Teleki József házában, ahol a tanárok leszidták, majd délutánra visszarendelték őket. Ekkor két fegyveres katona jelenlétében mégis megválasztották Székely Mártont contrascribának. A kollégium története elmondja ezzel kapcsolatban, hogy a tanárok nemcsak a jelentés ultimátumszerű tónusa miatt horkantak fel, de a francia forradalom eszméinek, közelebbről a forradalmi naptárreformnak a hatását vélték felfedezni a „Szorgos jelentés” kezdő mondatában, amely így hangzott: „A’ tsak most leg-közelebb el-tölt, úgy neveztetni szokott (az én kiemelésem – Cs. D.) Pünkösdi szent ünnepi napok előtt egy kevés idővel...” A tanárok ijedelme persze érthető, mivel alig néhány héttel azelőtt végezték ki a magyar jakobinusok vezetőit, s tudjuk, hogy az iskolák és diákközösségek különösen gyanúsak voltak ekkoriban a kormányzat szemében.

A további fejleményekről egymásnak ellentmondó tudósításokat ismerünk: Koncz József szerint a diákok esedező levelet nyújtottak át Telekinek, s ő végül is nem büntette meg őket; Juhász István viszont nem szól az esedező levélről, s azt írja, hogy az ügy főszereplőit kicsapták, majd a kollégium tíz nap alatt új rendtartástervezetet készített.⁰¹³⁴ Juhász István a következőképpen foglalja össze az esetet: „Voltak olyanok, mint a marosvásárhelyi kollégiuma akkori gondnoka, Aranka György, aki a jakobinus forradalomtól félt, voltak olyanok is, mint a koronaőr Teleki József, a kollégium patrónusa, aki a forradalomtól megrettenőktől féltette a reformhaladás addigi és további eredményeit.”⁰¹³⁵

Élete utolsó másfél évtizedében Teleki József – az erdélyieken kívül – a magyarországi református iskolák egy részével is kapcsolatban állt, s pénzzel és egyéb adományokkal, valamint személyes munkájával támogatta őket.

A hozzá érkezett levelek a legkülönbözőbb kéréseket tartalmazzák: a munkácsi református kuratórium arra kérte, kerestesse ki nekik a gyulafehérvári levéltárból Lorántffy Zsuzsanna Munkács javára tett adományának dokumentumát és vigye magával.⁰¹³⁶ A csengeri reformátusok az iskola és templom telke ügyében írnak neki panaszos levelet.⁰¹³⁷ A gyöngyösiek pénzt kérnek tőle a pap és a tanító fizetésére.⁰¹³⁸ A botpaládiak az „iskolaházatska” telke utáni taxa elengedését kívánják nála elérni.⁰¹³⁹ A beregszászi presbitérium az új iskolának küldött pénzt köszöni meg neki.⁰¹⁴⁰ A losonci reformátusok mint Székely Ádám gróf végrendelete végrehajtójának mondanak köszönetet Telekinek, amiért az ő iskolájuk is részesült az örökségből.⁰¹⁴¹ Komárom református kuratóriuma hajdani iskolájának visszaállításához kéri támogatását.⁰¹⁴²

Feltűnő, hogy a felsorolt hét helység közül négy Északkelet-Magyarországon, az országnak a műveltségben legelmaradottabb részén található. Igaz, hogy Telekit több szál fűzte ehhez az országrészhez: Huszton született, máramarosi és ugocsai birtokos volt, kastélya volt Dolhán, háza Huszton és Máramarosszigeten. Mint ugocsai főispán ugyancsak ezzel a vidékkel került szoros kapcsolatba. Nem élt azonban itt huzamosabban, s ha olykor meg is látogatta birtokait, nem időzött ott hosszabb ideig. A felsorolt adatok s még inkább a máramarosszigeti gimnázium sorsa iránti kitartó érdeklődése, az iskola érdekében vállalt sokféle fáradozása arról győz meg, hogy az elmaradott vidék művelődése iránti tudatos, megkülönböztetett figyelemről van szó, amit a gróf egyik református szuperintendenshez írt levelében is megfogalmazott, amikor így ajánlotta a figyelmébe a szigeti iskola ügyét: „egy felől a *fekvésére nézve hasznos és közönséges figyelmességre igen méltó volta* (az én kiemelésem – Cs. D.), más felől pedig... igen megszűkülött állapottya” miatt érdemes a támogatásra”.⁰¹⁴³

Több mint másfél évtizeden át foglalkoztatta Teleki Józsefet a szigeti iskola sorsa. Az 1780-as évek elején rendszeresen levelezett ott élő rokonával és barátjával, Csebi Pogány Lajossal és a szigeti református egyházzal is. Nemcsak ő maga támogatta anyagilag

rendszeresen az iskolát, de ő kezdeményezte az iskola javára Erdélyben és Magyarországon indított gyűjtést, szervezte és irányította az ívek terjesztését, s hozzá futottak be az adományok is.⁰¹⁴⁴ A gyűjtőív élén 200 forintos adománnyal Teleki József neve olvasható, ugyanilyen összeggel követi Bethlen Pál és Bánffy Farkas, a többi név után pedig 1–30 forintos summákról olvashatunk. Utóbb Telekit kérték meg arra, intézze el, hogy az összegyűlt pénzt a kor szokása szerint kiadják kamatra valamely kereskedőnek vagy más biztos helyre.⁰¹⁴⁵

A következő évben már ismét Telekihez fordulnak anyagi segítségért. Az iskola és az egyház összetartozását hangsúlyozzák, amikor a papi fizetésre „valami Fundusotskát” kérnek, mivel „Ekklezsiánknak kebelében nyugszik ezen szegény Oskolátska is, mellynek Ekklezsiánk allyasodásával tsaknem szükségképpen allyasodni kellene” – nyilván jól tudva, hogy az oktatás ügyét szíven viselő grófnál ilyen módon érhetik el leginkább a céljukat.⁰¹⁴⁶

A gyűjtés során nemcsak készpénzt, hanem kötelezvényeket, kintlévőségekről szóló nyugtákat is kaptak, amelyeket persze nem volt mindig könnyű behajtani, s emiatt kétes értékű adományt jelentettek. Száz forintos adóslevelet adott pl. Teleki sógora, Thoroczky Zsigmond is, s mivel az adós nem akart fizetni, Teleki vállalta magára az iskola helyett a dolog eligazítását.⁰¹⁴⁷ Komoly összeghez jutott Teleki jóvoltából a szigeti iskola a már említett Székely Ádám-féle hagyatékából is: 7000 magyar forinthoz, amelyet később a gimnázium új épületéhez vásárlandó telek megvételére fordítottak.⁰¹⁴⁸

Az iskolának azonban nemcsak pénzre volt szüksége, komoly gondot okozott pártfogóinak az oktatás színvonalának emelése. Ennek fő akadályá a professzornak, Nánási Ábrahámnak az alkalmatlansága volt, akit azután Teleki József és Csebi Pogány Lajos tevékeny közreműködésével inkább „fölfelé buktattak” az esperességre, hogy a helyére alkalmasabb fiatal embert választhassanak meg tanárnak, mivel – mint Csebi Pogány Lajos Telekinek írta – „tsak több a kár a Professorkodásba, mint a Paposkodásba”.⁰¹⁴⁹

Kassai Ferenc s még inkább Hari Péter Szigetre kerülése után csakugyan megkezdődött az iskola felemelkedése. Elsősorban a kisdíákok száma nőtt meg; de szaporodtak a tógátus diákok is: 1787-ben 15-en voltak, s várható volt, hogy hamarosan 23-an lesznek. Ekkor új gondot jelentett a megnövekedett diáksereg kenyérrel való ellátása, s ennek a problémának a megoldását ismét Teleki Józseftől várta az egyház.⁰¹⁵⁰

1787-ben szerepel először a szigeti iskola kapcsán Hari Péter neve, aki a kolozsvári kollégiumból kikerülve később nagy szerepet játszott az oktatás színvonalasabbá tételében Máramarosszigeten, s akit ezért méltán neveztek az iskola újjáteremtőjének. Hogy Hari tovább képezhesse magát, Teleki 1788-ban sógora, Wartensleben generális fiai mellé helyezte el nevelőnek, s anyagilag is támogatta tanulmányútját. Mivel iskolájától nem kaphatott támogatást, így jutott el Bécsbe, Karlsruheba, Göttingába és Belgiumba. 1795-ben tért csak vissza tanulmányútjáról Máramarosszigetre, miután Teleki útmutatása szerint teológiát, metafizikát, pedagógiai és természettudományi tantárgyakat hallgatott külföldön, hogy utóbb „közönséges haszonra szolgálni” tudjon.⁰¹⁵¹

Hazatérése után Telekivel állandóan együttműködve telket vett, majd új épületet emeltetett a szigeti gimnáziumnak. A terveket levelekben részletesen megvitatták, a helyi palléron kívül Teleki pesti kőművessel is tervet, költségvetést készíttetett az iskolának. Az emeletes épület felső szintjén volt az auditorium, mellette könyvtár és természettudományi „múzeum”, azaz szertár kapott helyet, amelyhez Teleki József ajándékozott felszerelést. Halála előtt három nappal írta neki László fia Bécsből, hogy „ezen most el induló hajón küldök két ládát... Az edgyik Ládába vagynak a szigethi iskola számára készült Anthia Pneumatica és Electrica Machina minden hozzá való Apparatusokkal edgyütt.”⁰¹⁵²

Ismerve Hari Péter és Teleki József szoros kapcsolatát és a gróf befolyását az iskolaigazgató egyéniségére, nem megalapozatlan az a feltételezés, hogy Teleki szellemi hatása is érvényesült a szigeti református gimnázium és a piarista iskola közötti, a vallási

tolerancia szellemét megvalósító együttműködésben. Hari igazgatósága idején leégett a szigeti piarista rendház és gimnázium. A református egyház felajánlotta a rendnek a templom, a harang és az iskolaépület használatát, s a két iskola tanárai és növendékei a csapás elmúltával is rendszeresen részt vettek egymás ünnepeiben.

*

Teleki József három évtizedes közéleti pályafutása alatt mindvégig élénken érdeklődött a hazai iskolaügy iránt; élete utolsó húsz esztendejében pedig kiemelkedő szerepet vállalt mind a protestáns, mind az állami oktatásügyben. Azok közé tartozott, akik – mint a felvilágosodás szellemében gondolkodók legtöbbször – nagyon fontosnak tartották az iskolai oktatás színvonalának emelését, de ezt a református iskolák esetében az autonómia megőrzésével, belülről végrehajtott reformok útján kívánta megvalósítani. Az uniformizálásnak nemcsak a protestáns szellem szabadságának veszélyeztetése miatt volt ellensége, hanem az egyéniség tisztelete is arra készítette, hogy a fejlődés korlátozását lássa a tanárok kezdeményező szellemének megkötésében. Nemcsak a Ratio Educationisszal került ellentétbe, hanem II. József tanügyi elgondolásaival is, s bár igaz, hogy álláspontja ellenkezett az oktatás szükséges egységesítésére, állami felügyeletének megteremtésére irányuló tendenciákkal, mindkét konkrét esetben a felvilágosult abszolutizmus törekvéseinek felvilágosodásellenes elemeivel fordult szembe: Mária Terézia idején a katolizáló törekvésekkel, II. József uralkodása alatt pedig a tanügy antidemokratikus, a magyar nemzetre hátrányos jellege és túlzottan utilitarisztikus felfogása ellen lépett fel. Élete utolsó éveiben az ország legelmaradottabb vidékein igyekezett az alsó és középfokú iskolákat fejleszteni, s otthon kívánt teremteni a természettudományos műveltségnek és a tolerancia szellemének.

Iskolapolitikáját nem a konzervatív nemesi ellenállás szelleme határozta meg, hanem a mérsékelt szellemű felvilágosodásból táplálkozó, patriotisztikus, modern tudományos megalapozású felfogással törekedett egy, a szélesebb néprétegek művelődését is lehetővé tevő iskolarendszer megteremtésére. Elképzeléseire bizonyosan hatottak a református kollégiumok demokratikus hagyományai, ezekben az intézményekben azonban a vagyontalan ifjak elsősorban pappá és tanítóvá képezhették magukat. Teleki beszédeiből, jelentéseiből és leveleiből pedig egy olyan, az iskolás korú gyermekek minél szélesebb körét magába foglaló, ingyenes alsó fokú oktatási rendszerre épülő, ugyancsak ingyenes középfokú oktatást is magába foglaló iskolaügy képe bontakozik ki, amelyben a korábbi, erősen humanisztikus szellemű képzés mellett hangsúlyozottabb szerepet kaptak volna a korszerű természettudományos és praktikus ismeretek, alsó fokon a leánynevelés, valamint a modern polgári szellemű szakoktatás intézményei is.

Eszméit összefoglalóan nem fejtette ki, gyakorlati tevékenysége során a konkrét helyzettel számolva alakította ki elképzeléseit. Nagy jelentőséget tulajdonított az európai szellemű műveltségnek, de a nemzeti nyelvnek is méltó helyet kívánt biztosítani a magyarországi oktatásban és szellemi életben. A művelt nemzetek példáját állította ösztönző mintaképül a hazai törekvések elé, s az erkölcs, a képességek és a tudás együttes birtoklását kívánta meg azoktól, akik az ország ügyeinek intézéséből részt vállaltak.

Ha Teleki felfogását a tudás jelentőségéről Széchenyi nézeteinek korai, szerény előzményének tekinthetjük, akkor az oktatásüggyel kapcsolatos felfogásában annak a szellemnek a csírait ismerhetjük fel, amely később, a 19. század derekán Eötvös József művelődéspolitikáját jellemezte.

- ⁰⁰⁰¹ Ld. ezzel kapcsolatban: *Fináczy Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia kóróban. I–II. Bp. 1899–1902; *Balanyi György–Bíró Imre–Bíró Vencel–Tomek Vince*: A magyar piarista rendtartomány története. Bp. 1943; *Csapodi Csaba*: Két világ határán. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. Századok 1945–1946. 85–137.; *Török István*: A kolozsvári ev. ref. collegium története. I–III. Kolozsvár, 1908; *Bujkó Mátyás*: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1976; *Ravasz János*: Az 1777-i Ratio Educationis. – Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Szerk. *Kiss Árpád*. Bp. 1958. 423–456.
- ⁰⁰⁰² *Koncz József*: A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története. Marosvásárhely, 1896. 699.
- ⁰⁰⁰³ Uo. 158.
- ⁰⁰⁰⁴ Uo. 161.
- ⁰⁰⁰⁵ *Fogarasi Sámuel*: Marosvásárhely és Göttinga Bev. *Juhász István*. Bukarest, 1974. 32–34.
- ⁰⁰⁰⁶ MTAK Kézirattár, Vegyes 2-r. 18.
- ⁰⁰⁰⁷ Teleki József – Teleki Ádámnak, 1766. szept. 2. Klónai lt.
- ⁰⁰⁰⁸ *M. Zemplén Jolán*: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Bp. 1964. 111.
- ⁰⁰⁰⁹ *Koncz József* i. m. 211.
- ⁰⁰¹⁰ „Mittimus vobis leonem invincibilem.” (*Koncz József* i. m. 209.)
- ⁰⁰¹¹ *Ilenczfalvi Szász Péter*: A Méltóságos Gróf Széki Teleki Famíliáról való jegyezgetés (1609–1822). MTAK Kézirattár, Tört. Napló 2-r. 6. 252. f.
- ⁰⁰¹² *Koncz József* i. m. 512.; Basa István 1777 áprilisában írt levelét Teleki József főkurátornak címezi. Ld. MTAK Kézirattár, Egyház és Bölcelet 2-r. 36. I.; *Kovácsnai Sándor*: Oratio... (Utrecht, 1784. 35.) című, az új auditorium megnyitásakor elmondott beszédében azt írja „hodie quoque... ambo curatores illorum antiquorum paene cognomines habemus” (ma is mindkét kurátorunk ugyanarra az ősi családnévre hallgat [ti. Teleki és Toldalagi]).
- ⁰⁰¹³ Teleki József – Málnási Lászlónak, 1775. jan. 2. Klónai lt.
- ⁰⁰¹⁴ MTAK Kézirattár, Egyház és Bölcelet 2-r. 36. I.
- ⁰⁰¹⁵ *Ilenczfalvi Szász Péter* i. m. 264. f.
- ⁰⁰¹⁶ *Koncz József* i. m. 207.; A beszéd kéziratát ld. MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. I. 9–12.f.
- ⁰⁰¹⁷ „J’ai lu le discours de Rousseau, de Geneve, qui vient de remporter le prix de l’Académie de Dijon. Ce discours est bien écrit, et remarquable surtout par la noblesse et l’élévation des principes. Cet auteur est un bon politique. J’aime ses sentiments sur l’égalité, contre la richesse et le luxe. Ce qu’il dit des sciences et de leur danger est exagéré... Il doit s’attendre à bien des critiques. Le roi Stanislas travaille à le réfuter.” (Idézi: *Launay, Michel*. Jean Jacques Rousseau écrivain politique (1712–1762). Grenoble, 1971. 140.)
- ⁰⁰¹⁸ Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers. I. XXXIII. Paris, 1751.
- ⁰⁰¹⁹ Raynal műve a Mercure de France júniusi, Stanislas királyé a szeptemberi, Gautier-é az októberi, Bordes-é pedig a decemberi számban jelent meg.
- ⁰⁰²⁰ *Einaudi, Mario*: The Early Rousseau. Ithaca 1967. 74–113. Rousseau Faces the Enlightenment című fejezetében.
- ⁰⁰²¹ Ez utóbbi Préface d’une seconde lettre a M. Bardes címmel kéziratban maradt fenn Rousseau hagyatékában.

- ⁰⁰²² Ilyen volt Petit-nek, a dijoni akadémia titkárának írása, amely viszontválasz volt Rousseau-nak a lengyel király polemikus művére írt válaszára. Megjelent: *Collection des oeuvres de Jean-Jacques Rousseau de Genève*. XXV. Genf, 1782. 225–267.
- ⁰⁰²³ Ld. *Masters, Roger D.*: *The Political Philosophy of Rousseau*. Princeton, 1968. 206.
- ⁰⁰²⁴ „...les sciences et les arts doivent leur naissance à nos vices...” és „Si nos sciences sont vaines dans l’objet qu’elles se proposent, elles sont encore plus dangereuses par les effets qu’elles produisent. Nées dans l’oisiveté, elles la nourrissent à leur tour.” [Rousseau, Jean Jacques: *Discours sur les sciences et les arts*. – *Discours sur l’inégalité*. Deux mémoires. (Les grands classiques illustrés.) Paris, é. n. 30–31.]
- ⁰⁰²⁵ Teleki József – apjának, Teleki Lászlónak, Párizs, 1760. nov. 5. Klónai lt.
- 26 Teleki József – Teleki Ádámnak, Párizs, 1760. dec. 1. és. Párizs, 1761. márc. 13. Klónai lt.
- ⁰⁰²⁷ Teleki József – Jacques Duvoisin-nek. Pest, (1777) febr. 17. Közli: *La cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki*. Publié par *Gabriel Tolnai* Bp. 1943. 179.
- ⁰⁰²⁸ A nilusi öntözőrendszerre vonatkozó megjegyzés Teleki érve, Rousseau-nál ilyenről nincs szó: Az, hogy a Nílus vízszintjére vonatkozóan Egyiptomban méréseket végeztek és feljegyzéseket készítettek, a matematika történetében ismert és számontartott tény volt. – Teleki alighanem matematikus tanáraitól értesült róla. Ld. *Rényi Alfréd*: *Valószínűségszámítás*. Bp. 1954. 673.
- ⁰⁰²⁹ Ld. *Launay, Michel* i. m. 128.
- ⁰⁰³⁰ *Launay, Michel* i. m. 128. és *Masters, Roger D.* i. m. 219.
- ⁰⁰³¹ *Balanyi György–Bíró Imre–Bíró Vencel–Tomek Vince* i. m. 105.
- ⁰⁰³² A feljegyzés „Biographia P. Benyák” címmel a *Manuscripta in Re Oratoria* című kötetben található. A *Piarista Rend Levéltára*, Bp. For. 0–5.
- ⁰⁰³³ *Balanyi György–Bíró Imre–Bíró Vencel–Tomek Vince* i. m. 107.
- ⁰⁰³⁴ A beszéd kézírata: *MTAK Kézirattár*, RUI 2-r. 17. I. 97–98. és 177. f. A Benyák féle másolaté: *Manuscripta in Re Oratoria*. A *Piarista Rend levéltára*, Bp. For. 0–5.
- ⁰⁰³⁵ Ez a gondolatsor igen jelentékeny adalék Teleki filozófiai érdeklődésének és olvasottságának megismeréséhez. Szorosan kapcsolódik ui. *Hume Enquiries Concerning Human Understanding* című műve *Of the Academical or Sceptical Philosophy* című 12. fejezetének első részéhez. A fejezet az „Isten létének bizonyítására és az ateista téveszmék cáfolására” szentelt filozófiai eszmefuttatások kapcsán foglalkozik az érzéki megismeréssel, lényegében a Teleki által átvett példák alapján. Teleki beszéde 1777-ben hangzott el, amikor a gróf már ifjúkori *Essai*-jének kibővítésével foglalkozott. Mint korábban utaltunk rá, az *Essai*-ről a francia jezsuiták folyóiratában megjelent recenzió a műben eredetileg nem idézett Hume filozófiájára is utal. Teleki nyilvánvalóan készülő munkájához vette elő és olvasta Hume-ot, s olvasmányának hatása tükröződik fogalmazványtöredékében is.
- ⁰⁰³⁶ *Dümmerth Dezső*: Herder jóslata és forrásai. *Philológiai Közlöny* 1963. 181–183.
- ⁰⁰³⁷ „Minima Hungariae portio est, quae Hungaros, sive populum, Hungarico solum idiomate utentem, habet; verendumque profecto est, ne sermo ipse exolescet, ad eum modum, quo Cumanorum evanuit.” (*Olahus, Nicolaus*: *Hungaria et Atila*. Vindobonae, 1762. 91.)
- ⁰⁰³⁸ *MTAK Kézirattár*, Irod. Lev. 4-r. 51. I. 10–11. f.
- ⁰⁰³⁹ *MTAK Kézirattár*, Irod. Lev. 4-r. 57. II. 156. f.
- ⁰⁰⁴⁰ *Dümmerth Dezső* i. m. 183.

- 0041 A beadvány teljes szövegét ld. *Révész Imre*: Vélemény a magyar protestáns egyházalkotmány főbb pontjai felett. Debrecen, 1857.
- 0042 Teleki József politikai magatartását egy, Teleki Ádámnak szóló levélben fejti ki: „Sok Lóna [egy, a kendilónai birtokkal kapcsolatos perről van szó] sem érdemelné meg, hogy az emberséges ember azt mongya a mit nem hiszen, de kevesebb dolog is Lónánál meg érdemli azt, hogy az ember ne mindent mongyon ki a mit hiszen, és ez a Politicának az egyenes indulattal és gondolkozás módgyával való meg edgyeztetésének egy fortélyja.” (Szirá, 1765. szept. 28. Klónai lt.)
- 0043 Az esettel foglalkozó fontosabb munkák a következők: *Liszkay József* A bugyi konferentzia és a konvent. Magyar Protestáns Figyelő 1876. 319–322.; *Szinyei Gerzson*: Bessenyei György ágens korából. Figyelő 1879. VII. 155–159.; *Bessenyei György*: A bihari remete vagy a világ így megyen. = Holmi. Bev. *Széll Farkas*. Debrecen, 1894; *Tóth Sámuel*: Adalékok a tiszántúli ref. egyházkerület történetéhez. II. füzet. Debrecen, 1894; *Zoványi Jenő*: Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi református egyházban. Bp. 1903; *Zoványi Jenő*: Bessenyei György mint ref. főconsistoriumi titkár. Sárospatak, 1909; *Császár Elemér*: Bessenyei György gúnyverse Teleki József gróf ellen. ItK 1915. 478–481.; *Gálos Rezső*: Bessenyei György életrajza. Bp. 1951; *F. Csanak Dóra*: Bessenyei György és az egyházpolitika. Itk 1978. 417–431.
- 0044 „Die ganze Sach fallen zu lassen, nichts zu thun. Komt er hieher, so inst er wie ein anderer partikular, gehet er in negotia ein, so kan man ihm alsdann melden was man vor gutt finden wird. Ich werde von ihm keine instanzen, noch weniger in religiosis annehmen.” (OL A 39 Acta generalia 610/1774.)
- 0045 *Zoványi Jenő*: Bessenyei György mint ref. főconsistoriumi titkár. Sárospatak, 1909. 24.
- 0046 A Bessenyei-levelek kivonata „Bessenyei György Ur levelének Extractusa” címmel a Tiszántúli Ref. Egyházkerületi Levéltárban. Xerox-másolata a Ráday-lt.ban.
- 0047 Teleki József – Ráday Gedeonnak, 1777. jún. 19. Ráday-lt.
- 0048 Uo.
- 0049 Bessenyei idézett kijelentése a „Magyarság”-ban olvasható. (Bessenyei György válogatott művei. Sajtó alá rend. és bev. *Szauder József*. Bp. 1953. 201.) Bessenyei művelődéspolitikai nézeteiről ld. *Némedi Lajos*: Bessenyei György és a Ratio Educationis. = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. V. Eger, 1959. 95–108. és *Némedi Lajos*: Bessenyei György és a magyar nemzeti művelődéspolitika. Magyar Pedagógia 1961. 398–416. – A korábbi szakirodalom Bessenyei és Teleki összecsapását azzal magyarázta, hogy a felvilágosult Bessenyei helyeselte a Ratio Educationis bevezetését a protestáns iskolákba, a konzervatív Teleki pedig küzdött ellene. Ezt az álláspontot veszi át Kosáry Domokos is Művelődés a XVIII. századi Magyarországon (Bp. 1980. 425–428.) című szintézisében. *Császár Elemér* az összefüggések vizsgálata nélkül készült cikke (i. m. 478–481.) téves következtetéssel zárul, hogy ti, Teleki hallgattatta el Bessenyeit. Részletesebben ld. *F. Csanak Dóra* i. m. 417–431.
- 0050 Ld. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. II. 83., 86., 88., 90., 91., 92., 93., 95., 96., 97., 103. sz. iratokat, valamint Teleki József – Ráday Gedeonnak, 1781. febr. 28. Ráday-lt. 1200. sz.
- 0051 A Teleki József iratai között található példány: MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. I. 89.
- 0052 Nagy Sámuel – Teleki Józsefnek, Bécs, 1781. júl. 27. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. II. 84.
- 0053 A Norma Studiorum Systema kivonatát ld. *Török István* i. m. I. 195–228.

- 0054 MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. II. 100.
- 0055 MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. II. 100. Teleki válaszát ld. uo.
- 0056 MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. I. 90.
- 0057 MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. I. 88.
- 0058 *Török István* i. m. I. 240.
- 0059 Kolozsvár, Archivum Supremi Consistorii 112/1781.
- 0060 Minthogy II. József utóbb tíz kerületbe tömörítette a vármegyéket, azt lehetne hinni, hogy két-két közigazgatási kerület alkotott egy-egy tankerületet. A valóságban nem így volt; a pécsi kerület nem volt azonos a két dunántúli kerülettel. Zala megye pl. közigazgatásilag a zágrábi kerület része volt, székhelyének, Kanizsának iskolái viszont a pécsi kerületi jelentésekben szerepelnek. Több más esetben is következetlen beosztásokat láthatunk. – Ld. *Thirring Gusztáv*: Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938. 17–18.; Merkur von Ungarn 1786. 249–252., 431–436., 484–490., 812–816.; OL Helytartótanácsi lt. C 67 Fünfkirchner Bezirk.
- 0061 Kivétel volt a nagyváradi akadémia, amely nem rendelkezett jogi karral.
- 0062 *F Csanak Dóra*: A Ratio Educationis és az iskolai újságok. Magyar Könyvszemle 1975. 243–261.
- 0063 *Finácz Ernő*: Adalék a magyar tanügy II. József korabeli történetéhez. Magyar Paedagogia 1905. 152.
- 0064 Merkur von Ungarn 1786. 22–23.
- 0065 *Friml Aladár*: Az 1777-iki Ratio Educationis. (Pedagógiai Könyvtár I.) Bp. 1913. 26.
- 0066 *Finácz Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I–II. Bp. 1899–1902. II. 332–335.
- 0067 *Lengyel Alfréd*: A pécsi Királyi Akadémia története. (1785–1802.) = A pécsi egyetem történetéből. Jubileumi tanulmányok. Szerk. *Csizmadia Andor*. Pécs, 1967. 262.
- 0068 OL C 67 Fünfkirchner Bezirk. Fons 2. 35., Fons 2. 47., Fons 2. 40., Fons 2.58.
- 0069 *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. Bp. 1881–1884. II. 293–294.
- 0070 *Marczali Henrik* i. m. II. 293–297.; *Schwartner, Martin*: Statistik des Königreichs Ungern. Pest, 1798. 529.
- 0071 „...gross und ungeheuer ist das Vermögen, welches das fromme Althertum... an Schulen... vermacht hat.” (*Schwartner, Martin* i. m. 526.)
- 0072 „Hoc vero eo esset tristius, magisque dolendum, quo certius est, nullum forte per omnem Europeam dari Regnum, cujus les scholastica, tam amplo, prout apud nos, provisa sit pecuniae fundo...” (OL, C 67 Fünfkirchner Bezirk. No. I. 29.)
- 0073 *Schwartner, Martin* i. m. 535.
- 0074 Bizalmas embereihez már 1784 végén eljutott a hír. Ld. MTAK Kézirattár, Iro. Lev. 2-r. 5. Teleki egy, fiának, Lászlónak szóló 1785. május 1-én, Dolhán kelt levelében ír lelkiállapotáról: „...j’y vois avec un calme et indifférence il n’y a que les Philosophes Chrétiens qui soient capables l’image de la volubilité des choses humaines. Ce qui me fait tomber dans la plus douce reverie dont je ne reviens que pour m’enorgueillir sui l’idée du bonheur d’un homme, qui n’ayant à se reprocher qu’aussi peu qu’il soit possible, a su se mettre au desus des caprices de la fortune et des hommes, et dans son état de pouvoir regarder avec dédain tous ce qui n’a aucun rapport direct avec sa grande destination.” („...azzal a nyugalommal és közönnyel nézem az emberi dolgok változékonyságát, amelyre csak a keresztény filozófusok képesek. Ez a legédesebb álmodozásba ringat, s amikor felocsúdok

- belőle, büszkén érzem az olyan ember boldogságát, aki – mivel a lehető legkevesebb szemrehányással kell illetnie magát – a sors és az emberek szeszélyei fölé emelkedhet, s megvetéssel nézheti mindazt, ami nincs közvetlen kapcsolatban legfőbb rendeltetésével.” Klónai lt.)
- 0075 OL P 654. 8. d. 31 tétel.
- 0076 *Thirring Gusztáv* i. m. 84.
- 0077 *Lengyel Alfréd* i. m. – *Hass, Michael*: Gedenkbuch der königlichen freien Stadt Fünfkirchen. Pécs, 1852.
- 0078 A beszéd nyomtatásban is megjelent „Oratio ad litterarios adolescentes...” (Pest, 1785) címmel. Igen ritka nyomtatvány. *Petrik Géza* Magyarország bibliográfiája 1712–1860 (I–IV. Bp. 1888–1892) című műve mindössze egyetlen példányt tart nyilván belőle. Teleki József pesti könyvtárában 280 példány volt a műből, a beszéd tehát feltehetően a gróf költségén jelent meg, s a példányok hozzá kerültek.
- 0079 *Lengyel Alfréd* i. m. 261–262.; Merkur von Ungarn 1786. 249–252., 443.
- 0080 OL C 67 Fünfkirchner Bezirk. 1786. No. 1.; A Merkur von Ungarn szerint (484–485.) viszont 33, illetve 51 diák hallgatta a filozófiai fakultás két évfolyamát, a jogot 4–4, összesen tehát 92 hallgató.
- 0081 Merkur von Ungarn 1786. 199–200
- 0082 MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. 1 121–125. és 127–134. f.
- 0083 *Dicta Poetarum quae apud Io. Stobaeum exstant. Emendata et latine carmine reddita ab Hugune Grotio.* Paris, 1623.
- 0084 Ld. *Klaniczay Tibor*: Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül ItK 1974. 161–178.; *Petrovich Ede*: A középkori pécsi egyetem megszűnése. = Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs, 1966. 153–170.
- 0085 Lehet, hogy a gróf mára mű megjelenése előtt tudott a vállalkozásról. Titkára, Cornides Dániel ui. több, éppen a III. kötetben közölt dokumentumot adott Kollernak: „Ex autographo communicavit Daniel Cornides” („Az eredetből közölte Cornides Dániel.” *Koller József*. Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum. III. Posonii, 1784. Index III. b. 1. v.) és „Ex Autographo quod Daniel Cornides mihi dono dedit” („A Cornides által nekem ajándékozott eredetiből.” Uo. b. 2.)
- 0086 Az említett sírkő Megyericsei Jánosé volt, szövegét Teleki nyilvánvalóan *Bod Péter*: Hungarus Tymbaules (Nagyenyed, 1764) című műve 11–12. lapján olvasta. Ld. *Barabás Miklós*: Megyericsei János kolozsi főesperes. Erdélyi Múzeum 1907. 111–131.
- 0087 *Szinnyei* a „Magyar írók életé”-ben több, nyomtatásban megjelent egyházi művét, beszédét sorolja fel.
- 0088 A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története. I. *Hermann Egyed–Artnér Edgár*: A hittudományi kar története. 1635–1935. Bp. 1938. 184.
- 0089 *Vö. Mortier, Roland*: Les philosophes français et l’éducation publique. = *Clartés et ombres du siècle des Lumières. Etudes sur le XVIIIe siècle littéraire.* Genève, 1969. 105.
- 0090 *Margalits Ede*: Florilegium proverbiarum universae latinitatis (Bp. 1895. 333.) című munkájában a mondás a következő formában szerepel: „Sors tus mortalis, non est mortale, quod optas.” Eredete ismeretlen.
- 0091 *Vö. Mortier, Roland* i. m.
- 0092 „Pietatem in Deum proxime excipiat, digna hoc loco charitas erga omnes, nullique prorsus, ob discrimen seu nationalis, seu conditionis, seu religionis exceptioni obnoxia.” Oratio... Pest, 1785. 18.
- 0093 *Hersching* beszéde „Responsio... Danielis Hersching...” címmel, Teleki beszéde után szedve jelent meg, a 20–21. lapon.

- 0094 *Fináczy Ernő*: Adalék a magyar tanügy II. József korabeli történetéhez. Magyar Paedagogia 1905. 150.
- 0095 Takács Sándor: Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. = Tudósítvány a Kegyes Tanítórend Budapesti Főgymnasiumából. 1890–1891. 186.
- 0096 Kolozsvár, Archivum Supremi Consistorii 112/1781.
- 0097 *Benyák Bernát*: A' Tanításról és egyéb iskolai dolgokról. A Piarista Rend Levéltára. Bp. For. – I. 3. No. 37.
- 0098 „Educationis Normam in Juventute Litteraria strenue promoveret, qua industria id meruit, ut, qui primus gesti officii sut annis 200-tos solum florenos percepit titulo Renumerationis, idem absque ul/ti/mo suo recurso, opera Illustrissimi D. D. Josephi S. R. I. Comitis Teleky de Szék, qua Superioris Regü per Districtum Qu. Ecclesiensem Scholarum, ac Studiorum Directoris annuos 400-tos, ac porro Normales 500-tos florenos titulo salarii consequutus fuerit.” (Biographia P. Benyák. Piarista Rend Levéltára. Bp. For. 0–5. 176. f.)
- 0099 Merkur von Ungarn 1786. 207.
- 0100 „...in difficillimis praesertim his temporibus, quibus nunnulla Gymnasia reducenda communi vulgi rumore accipimus...” (Benyák Bernát – Teleki Józsefnek, Székesfehérvár, 1786. márc. 18. MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 66. II.)
- 0101 MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 2.
- 0102 *F. Csanak Dóra*: Orczy Lőrinc levelei Teleki Józsefhez. ItK 1974. 230–234.; Pállya István ekkor a Dessewffy-családnál volt nevelő. (Hegyi Ferenc dr. szíves közlése.)
- 0103 Teleki József – Révai Miklósnak, Pest, 1786. febr. 10. OSzK Kézirattár, Levelestár.
- 0104 Pálóczi Horváth Adám – Teleki Józsefnek, 1786. febr. (a hely és nap elégett). OL P 654. 9. d. 31. tétel; *Lásy Schmidt Ede*: Hatvani István élete és művei 1718–1786. Debrecen, 1931. 4–5.
- 0105 Hasonló módon kapott tanári állást Szentjóni Szabó László a nagyváradai nemzeti iskolában, majd a nagybányai gimnáziumban.
- 0106 Benyák Bernát – Teleki Józsefnek, 1791. febr. 10. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 2.
- 0107 MTAK Kézirattár, RUI 2-r. I. 119–120. és 136–136. f.
- 0108 A füzetek tartalmazzák részint a látogatás alkalmából rendezett vizsga kérdéseit, részint pedig diáknévsorokat, üdvözlő verseket, szépirásmintákat, fogalmazványokat, az iskolákban használatos jegyzeteket. MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 16/I–IV. és Vegyes 4-r. 66/I–IV.
- 0109 A jelentés jelzete: OL C 67 Fünfkirchner Bezirk. No. 1. 24.
- 0110 *Horváth Róbert*: Hatvani István professzor (1718–1786) és a magyar statisztikai tudomány kezdetei. Bp. 1963. 114–123.
- 0111 *Horváth Róbert* i. m. 11.
- 0112 *Rényi Alfréd*: Valószínűségszámítás. Bp. 1954. 675–676.
- 0113 *Rényi Alfréd* i. m. 689.
- 0114 *Horváth Róbert* i. m. 114.
- 0115 *Thirring Gusztáv* i. m. III.
- 0116 *Schwartner, Martin* i. m. 120., 140.
- 0117 MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 2.
- 0118 OL C 67 Fünfkirchner Bezirk. No. 1. 29.
- 0119 MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 2.; OL C 67 Fünfkirchner Bezirk. No. 1. 31.
- 0120 Teleki Sámuel – Teleki Józsefnek, 1786. aug. 12. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 2.; „Látom, nehezen tudnak minket egymástól meg különböztetni, talán azt tartják

- edgyik 19, a másik egy híján 20. L'un vaut l'autre" – írja Teleki Sámuel; Teleki József – Hersching Dánielnek, 1786. nov. 6. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 2.
- 0121 „...eben von demjenigen Orte, wo der Direktor vermöge jenes Amtes den ordentlichen Wohnsitz haben.” (OL C 67 Fünfkirchner Bezirk. No. 1. 42.)
- 0122 OL C 67 Fünfkirchner Bezirk. No. 1. 39.
- 0123 OL C 67 Fünfkirchner Bezirk. No. 1. 40.
- 0124 OL C 67 Fünfkirchner Bezirk. No. 1. 61., 21., 15.
- 0125 OL C 67 Fünfkirchner Bezirk. No. 1. 13.
- 0126 Ráday Gedeon – Teleki Józsefnek, 1787. ápr. 19. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. III. 92. sz.
- 0127 OL C 67 Fünfkirchner Bezirk. No. 1. 31.
- 0128 MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 56. I. 287.
- 0129 OL C 67 Fünfkirchner Bezirk. Fons I. 32., 33., 52., 53.
- 0130 OL C 67 Fünfkirchner Bezirk. Fons I. 37., 55.
- 0131 Így írja Koncz József (i. m. 504.), *Török István* (i. m. I. 310–313.), s rájuk hivatkozva legutóbb *Vörös Imre* A francia nyelv oktatása Magyarországon a XVIII. században című tanulmányában. (Magyar Pedagógia 1976. 91.)
- 0132 MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. I. 68–70. f.
- 0133 A' MVásárhelyi Ref. Ns. Collegyom Tiszt. Professoraihoz szorgos jelentése a' benn írt követeknek. A Teleki-hagyatékban fennmaradt példány: MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. I. 36.
- 0134 *Koncz József* i. m. 529.; *Fogarasi Sámuel*: Marosvásárhely és Göttinga. Bev. *Juhász István*. Bukarest, 1974. 27.
- 0135 *Fogarasi Sámuel* i. m. 26–27.
- 0136 1783. júl. 9. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. I. 54. és Tört. 2-r. 214. II. 123.
- 0137 1788. márc. 5. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. III. 100.
- 0138 1789. ápr. 11. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. II. 139.
- 0139 K. n. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. I. 79.
- 0140 1793. júl. 1. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. I. 102.
- 0141 1793. jún. 6. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. I. 104.
- 0142 1794. nov. 15. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. I. 24. és Tört. 2-r. 214. I. 122.
- 0143 Marosvásárhely, 1787. márc. 2. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. I. 87.
- 0144 A szigeti ref. eklézsia – Teleki Józsefnek, 1781. szept. 3. Mellette a gyűjtőív. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. III. 89.; Csebi Pogány Lajos – Teleki Józsefnek, Sziget, 1781. szept. 30. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. II. 35.
- 0145 Csebi Pogány Lajos – Teleki Józsefnek, 1781. dec. 15. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. III. 87.
- 0146 1782. dec. 20. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. III. 94.
- 0147 Csebi Pogány Lajos – Teleki Józsefnek, 1781. máj. 29. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 5.
- 0148 OL P 654. 3. d. (A szigeti iskolára vonatkozó iratok); 1790. ápr. 21. MTAK Kézirattár, Egyház és Bölcsélet 2-r. 34. II.
- 0149 1781. máj. 26. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. II. 99.
- 0150 Csebi Pogány Lajos és Hari Péter – Teleki Józsefnek, 1787. nov. 3. OL P 654. 9. d. 31. tétel; Csebi Pogány Lajos és Gáti István – Teleki Józsefnek, 1788. nov. 2. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. I. 131.
- 0151 Hari Péter – Teleki Józsefnek, 1791. jan. 15. OL P 654. 9. d. 31. tétel.
- 0152 Teleki László – apjának, Teleki Józsefnek, Bécs, 1796. aug. 29. Klónai lt.

Teleki József és a nevelés

A 18. századot a pedagógia korának szokás nevezni, s joggal, mert talán sohasem mutatkozott ilyen nagy és általános érdeklődés a nevelés kérdései iránt. A világról alkotott fogalmak megváltozása, a társadalmi átalakulás meggyorsulása és a kulturális életbe bekapcsolódó, egyre növekvő rétegek tudatának formálása mindinkább szükségessé tette a korábbi nevelési, oktatási nézetek revízióját, s az újak megfogalmazását és elterjesztését. A szépirodalom tekintélyes részét is áthatotta a didaktikus szellem, s a nevelés egészét vagy valamely rész kérdését érintő problémákról nemcsak a szakírók mondták el véleményüket, hanem a kor legnagyobb tekintélyű írói is összefoglalták nézeteiket.

Teleki Józsefet nem teoretikus érdeklődés, s kezdetben nem is közéleti indíttatás készítette a pedagógiával való foglalkozásra; egész mentalitása, műveltségének elméleti megalapozottsága és szintetizáló hajlama indította arra, hogy tisztázza a maga számára a nevelés módszerének kérdéseit, rendszerét és összefüggéseit. Ifjú korától fogva olyan családi légkörben élt, amelyben természetes volt a gyermekek gondos nevelése; nemcsak a szülők, a közvetlen hozzátartozók, de a nagybátyák, a nagynénik és a körükhöz tartozó, főleg egyházi értelmiség tagjai is törődtek a Teleki-család fiatal tagjainak szellemi fejlődésével.

Saját neveltetése során, serdülő éveiben csak az intellektuális nevelés foglalkoztatta, erős tudásszomj élt benne, s meglehetősen elzártságban töltött erdélyi évei alatt nagy hálát érzett mindazok iránt, akik megnyitották előtte a szellemi világ valamelyik szféráját. Tizenöt éves korában, amikor nevelője, Magdeburg Károly – akinek az ifjú Teleki kedves diszciplínájának, a matematikának megismerését köszönhette – bejelentette távozási szándékát, hogy megkezdje önálló életpályáját, a tanítvány így írt apjának: „Senkinek én többel, mint ő kegyelmének, sőt annyival se tartozom. Nekem, meg vallom, mint ő Kegyelme által a tudomány küszöbén ki lépni kívánó ifjúnak az ő Kegyelme elmenetele meg sirathatatlan kár. [...] Engem azolta mind emészt a bú. [...] Jóllehet ő Kegyelme szegény legény, de engem bizony mégis nagy kintssel ajándékozhatna meg, ha meg maradna.”⁰⁰⁰¹ Egy másik, e korból származó leveléből azt is megtudjuk, hogy az ifjú az otthoni, könyvekből való tanulásnál sokkal többre tartotta a személyes tapasztalatot: „tudom én azt, hogy egész hetekig tartó holtakkal való bajolodásából is az ember annyit nem tanul, mint tsak egy órányi élőkkel való társalkodásból”⁰⁰⁰² – írja, s szinte könyörög, hogy akár nevelő kíséretében, akár nélküle, esetleg egy szegény diák társaságában, csak engedjék el szülei külföldi tanulmányútra.

Teleki a nevelés jelentőségét a maga egész komplex mivoltában hazatérése és családalapítása után ismerte fel, s 1763-tól, huszonöt éves korától egészen 1796-ban bekövetkezett haláláig intenzíven foglalkozott vele. Első gyermeke, Johanna 1763-ban született, az utolsó, József pedig 1777-ben, s saját hét gyermekén kívül (akik közül négy érte meg a felnőttkort) magához vette és sajátjaként neveltette unokaöccsének, Teleki Lajosnak József nevű fiát,⁰⁰⁰³ s ő irányította sógora, Thoroczkay Zsigmond halála után húga, Eszter egyik árvájának nevelését is.⁰⁰⁰⁴ Még korántsem ért véget a gyermekek generációjának nevelése, amikor megszülettek a legidősebb fiú, László házasságából az első unokák, s az ő nevelésükben ugyancsak aktívan részt vett a nagyapa. A pedagógia kérdései nemcsak állandóan és intenzíven foglalkoztatták tehát Telekit, de dokumentumok egész sora tanúsítja, hogy központi helyet foglaltak el gondolkodásában.

Johannának, a legelső gyermekének születését így jelentette be fiú unokát remélő apjának: „Ígéretet tettem való ugyan, hogy egy László nevű unokáját ajánlhatom, de azon ígéretemet meg tellyesítenem épen lehetetlen, mert ő reménységem felett máris olyan módos volt, hogy a Dámának meg adta a Praecedentiát...”⁰⁰⁰⁵ A tréfás fogalmazás fő célja a nagyapa

csalódásának enyhítése lehetett, de egyúttal sejteni engedte Telekinek azt a később is mindig hangsúlyozott felfogását, hogy sem érzelmileg, sem a nevelés gondosságát illetően, sem pedig az öröklés rendjében nem szabad különbséget tenni fiúk és lányok között.

Az apasággal járó kötelesség, a gyermekei iránti felelősségérzet az első években, sőt az első másfél évtizedben valósággal nyomasztóan hatott Teleki Józsefre, szorongást okozott neki. Nem sokkal Johanna születése után Daniel Bernoullinhoz írt levelében, amelyben bejelenti egykori professzorának a családi eseményt, szól arról az aggodalmáról is, hogy vajon meg fog-e tudni felelni szülői kötelességeinek.⁰⁰⁰⁶ A szorongás csak lassan enyhült: 1768-ban, már mint három gyermek apja, írja Jacques Duvoisin-nek Párizsba: „Míg egyrészt családomnak ez a szaporodása öröme ad okot, másrészt viszont reszketek a jó nevelés keserves feladatától, amelyet a Gondviselés egybekötött velem”,⁰⁰⁰⁷ s bár az évek során a gyermekek szellemi képességei és jellembeli tulajdonságai egyaránt szép reményekkel biztatták, mégis mindig nyomasztotta a gondolat, hogy a szülők gyakran csalódnak gyermekeikben. „Csak azt tudom, hogy igyekszem teljesíteni neveltetésükkel kapcsolatos kötelességemet, a többit pedig a Gondviselésre bízom” – írja hollandiai barátjának, Martines generálisnak.⁰⁰⁰⁸

A fiatal apának kezdetben főként a szellemi nevelés megkezdésének az ideje és legmegfelelőbb módja okozott gondot; a kisgyermek neveléséről kialakított elvei később fogalmazódtak meg, vagy legalábbis későbbi megfogalmazásban, nem gyermekei, hanem unokái nevelése kapcsán írt családi leveleiben maradtak ránk.

1789-ben született meg az első unoka, Ádám, Teleki Lászlónak és a *Cid*-fordító Teleki Ádám művelt és eszes leányának, Teleki Máriának elsőszülöttje. A fiatalasszony úgy döntött, hogy maga szoptatja a csecsemőt, ami akkoriban a társadalom felső rétegeiben nem volt szokás, s mint az anya és gyermek közötti korai, szoros kapcsolat szükségességének felismerése, s a természetes neveléshez vezető első lépés, korszerű, modern szemléletre vallott. Teleki József melegen támogatta menyje elhatározását, de figyelmeztette, hogy nyolc hét múlva nehéz lesz változtatni a „leg természet szerint valóbb táplálás rendjén”.⁰⁰⁰⁹

Teleki és menyje, „Máriskó” nagyon jól megértette egymást, levelezésükben – egyebek mellett – gyakran szóba kerülnek a gyermekek nevelésének különféle problémái. Egyik levelében Teleki így ír: „Igen akarom [örülök neki] hogy a gyermekeid nevelések irántt véled közlött egy két tanácsaim tetszettek. Még inkább fogom pedig akarni, ha hogy tetszettek, s nevelések módjában is, a mennyire abba mint Anya elegyedhetsz ki fogod mutatni. Ki is mutathatod pedig Édes Máriskóm! mert ti Anyák vetitek meg az én ítéletem szerint a nevelésnek oly fundamentumát a gyermekek első esztendeiben, hogy az azon fekvő épület jóságának vagy rosszaságának nagy része függjön attól. De minekutánna a ti kezetek alól ’s oskolátokból által mennek a férjfiak oskolájába, még akkor is el nem lehet gondolni, mennyit használlyon az Anyáknak intése és kiváltt példája a’ gyermekek caractereinek formálására.”⁰⁰¹⁰

Persze mindkét nagyapa nagyon szerette unokáit, s büszkék voltak rájuk. A túlzott dicséretet és indokolatlan reménységet azonban Teleki József igyekezett tompítani. Amikor Teleki Ádám egy alkalommal chef d’oeuvre-nek nevezte a még első évét be sem töltött Ádámot, azt válaszolja neki, hogy csak később válik majd el, valóban chef d’oeuvre-é, vagy csak a nagyapja szereti annak hinni.⁰⁰¹¹ Menyével váltott leveleiben az olyan kisebb-nagyobb részletkérdések mellett, mint hogy Ádámnak nehezen megy a számolás, mert csak a játékon jár az esze, és hogy József (az Akadémia későbbi első elnöke) jár ugyan, de még nem beszél, általánosabb nevelési elvekről is szó esik. A nagyapa véleménye szerint: „hadd hamiskodgyanak most a Gyermekek, ha a hamisságon tsak tüzet értesz. Azt könnyebb mérsékelni ha sok van, mint nevelni, ha kevés. Akarom, hogy Ádám elevenedett. Meg ne fojtsátok, hanem inkább fűjjátok a tüzet mert a mint ösmérem, neki nem árt. Jóskát még eléggé nem ösmerem, de azt tartom, hogy vásottabb lesz a másiknál.”⁰⁰¹²

Öt-, illetve négyesztendős volt a két idősebb unoka, amikor Teleki József felvetette fiának a vallásos nevelés kérdését. Helyteleníti, hogy még nem tanították őket imádkozni. Ismeri ugyan azt a tendenciát, amely későbbre kívánja hagyni az imádkoztatást, de minél többet gondolkodik a dolgon, „annál kevesebb velőt” talál benne. „Az ember gyermek korában is okos teremtett állat és így azt mindgyárt az esze leg első bírásától fogva kell szoktatni, hogy a teremtője felé a maga erejéhez képest emelkedjen.” A szülő is megkívánja a tiszteletet gyermekétől, „még minekelőtte Grotiusból demonstrálná neki, hogy tartozik véle s mitsoda jusson”.⁰⁰¹³ A fiatal apa, Teleki László választában azt vitatja, hogy először ideát kell adni a gyermeknek istenről, s csak azután tanítani imádkozásra, hogy mechanikus szokássá ne váljék nála.⁰⁰¹⁴

Nevelők a főrangú családokban

Az arisztokrata gyermekek szellemi és társasági nevelésére meglehetősen korán, zsenge korokban nevelőt volt szokás alkalmazni. Hogy a megfelelő nevelő kiválasztása és megszerzése mennyi gonddal járt s egyáltalán nem volt egyszerű feladat, azt a következőkben látni fogjuk, s szinte érthetővé válik, hogy ha egy apa komolyan vette a kötelességét, olyan nyomasztó, szorongató érzéseket keltett benne, mint amilyenekről Teleki József levelei tanúskodnak. Előkelő katolikus családok a 18. század második felében legszívesebben piarista paptanárt alkalmaztak, a protestánsok pedig általában valamely kollégium kiválóbb növendékei közül próbáltak nevelőt szegődtetni vagy olyan személyt kerestek, aki már más családoknál nevelőként szolgált.

Ilyenek persze kevesen voltak, mert az értelmiségi ifjak életpályájukon többnyire csak átmeneti foglalkozásnak tekintették a nevelőséget, mint ahogyan a tanítói hivatalt is legtöbbször a lelkészi pályára képesítő magasabb iskolázás vagy a külföldi tanulmányút költségeinek összegyűjtésére lehetőséget adó, ideiglenes pályaszakaszaknak tartották.⁰⁰¹⁵ A kiválasztott kollégiumi diákok hozhattak ugyan magukkal valamicske pedagógiai tapasztalatot az iskolából, mivel a kollégiumokban az volt az oktatás rendje, hogy a professzorok csak a felső évfolyamokon tanítottak, a kisdíákok pedig az egyidejűleg tanulmányaikat végző felsősök irányítása alatt végezték az alsóbb osztályokat. Az így szerzett tapasztalat azonban nemigen közelítette meg azt az ideált, amelyet a pedagógiai munkák a 18. században célul tűztek ki, hiszen a tanítás a túlszűfolt osztályokban inkább csak a tudás alapelemeinek meglehetősen gépies besulykolását jelenthette, nevelésre ilyen körülmények közt kevés lehetőség volt. Bármilyen kiváló tanuló volt is egy-egy diák, s még ha rendelkezett is természetes adottságokkal a nevelésre, bizonyos, hogy azoknak az ismereteknek a többségét, amelyeket egy-egy arisztokrata családnál megkívántak tőle, a kollégiumokban nem szerezhette meg.

Mivel a nevelésben nagy jelentőséget tulajdonítottak a nyelvtudásnak, gyakori eset volt, hogy az ország németlakta területéről (Sopron, Pozsony környékéről vagy a Szepességből) igyekeztek nevelőt szerezni, vagy külföldi német – esetleg francia, szerencsés esetben kettős – anyanyelvű nevelőkkel próbálkoztak. Mindkét megoldásnak komoly nehézségei voltak: elsősorban az, hogy személyes nexusra volt hozzá szükség az ország távoli vidékeivel, külföldről pedig különösképpen kockázatos volt ismeretlen nevelőt alkalmazni. Ez utóbbi gondot Teleki József fiatalon megismerte: nagybátyja, Ráday Gedeon 1759-ben, külföldi tanulmányútra indulásakor arra kérte, hogy szerezzen Bázelen vagy Hollandiában nevelőt gyermekei mellé. Teleki professzoraitól, Iselintől és Daniel Bernoullitól remélt segítséget, hiszen ő maga nem került összeköttetésbe olyanokkal, akik szóba kerülhettek volna. Amikor egy hollandiai hajón megismerkedett egy Crebs nevű hannoveri ügyvéd fiával, s ő hajlandó lett volna évi 500 tallérért felcserélni a birkenfeldi herceg melletti titkári állását a

magyarországi nevelősséggel, végül nem mert dönteni, mert úgy érezte, hogy túlságosan felületes az ismeretségük.⁰⁰¹⁶

Később, saját gyermekeinél mindenképpen arra törekedett, hogy megfelelő praeceptort tudjon melléjük szerződtetni. Az idősebbek mellé – minthogy akkortájt még csak az erdélyi református kollégiumokkal volt szorosabb kapcsolata – alighanem Kováts József professzor közreműködésével, akivel együtt tanult Bázelen, nagyenyedi diákokat választott (Kis Gergelyt, Szabó Sámuel, Sipos Pált). Nyelv- és zenetanárt titkára, Cornides Dániel személyes kapcsolatai révén próbált szerezni a pozsonyi Benczúr József és a soproni Szarka János útján,⁰⁰¹⁷ de segítségére volt Benkő József, a tudós erdélyi lelkész és történelemkutató is, aki azt javasolta, hogy forduljon Rát Mátyáshoz vagy Windisch Károly Gottlieb tanácsoshoz.⁰⁰¹⁸ Később szorosabb lett a kapcsolata a debreceniekkel, s ekkor a sokoldalúan képzett Szilágyi Sámuel superintendens és az ugyancsak külföldet járt, nagy műveltségű Domokos Lajos főbíró volt a segítségére. Így került Teleki házába a fiatalon elhunyt, latin verselőként kitűnt Németi Pál, aki igen jól bevált mint nevelő, továbbá Hatvany Pál, Hatvani István professzor fia, a *Némely feljegyzésre méltó történetek* szerzője, valamint Saátor János, s szó volt Ertsey Dániel alkalmazásáról is, aki azonban végül nem került Telekiékhez, mint ahogyan a Teleki Klára Wartensleben Vilmosné gyermekei mellé meghívott Budai Ferenc, a *Polgári Lexikon* későbbi szerzője sem. Budai lelkési pályára készült, s nem akarta magát nevelőként évekre lekötöni.⁰⁰¹⁹

Több ízben próbált külföldről nevelőt szerezni barátja, von der Lippe gróf és egy, a württembergi udvarban élő von Rieger nevű báró segítségével (kettejük kapcsolatát közelebbről nem ismerjük). A pozsonyi Gottfried Riedl, aki az egyetemi tanárrá kinevezett Cornidest mint kísérőt felváltotta a két idősebb Teleki-fiú tanulmányútján (Cornides egyébként nem nevelő, hanem titkár volt Teleki házában; hogy a fiúkkal Göttingába utazott, inkább amolyan búcsúajándék-féle volt számára Telekitől), egy Kaunitz gróf titkáráként járt korábban Angliában.⁰⁰²⁰

A nevelő szerepének fontosságát minden korabeli pedagógiai mű kiemeli. Locke szerint a jó nevelő mindennél többet ér, amit a szülők anyagi téren nyújthatnak gyermekeiknek, s olyan gondosan kell kiválasztani, mint amikor feleséget választ valaki a fiának. Rousseau nevelési rendszerében pedig éppen kulcspozíció jut a nevelőnek. Emil mentorát, aki egy egész életet szentel egyetlen gyermek nevelésének, a mai olvasó szinte hajlandó lenne az ideák világába tartozónak vélni, ha ennek a nevelőeszménynek a megvalósítására éppen a Teleki-családban nem látna kísérletet.

1766-ban – amikor tehát a legidősebb fiú mindössze kétesztendő volt – Teleki kiszemelte nevelőjéül Kis Gergelyt, az enyedi kollégium egyik kiváló képességű diákját, és Svájcba küldte tanulni felkészítendő nevelői tevékenységére. Daniel Bernoulli egyik levelében szerencsekívánatait fejezi ki a grófnak, amiért olyan művelt és érdemes ifjat tudott megnyerni fia mellé, mint amilyennek Kis Gergelyt megismerte. Kis mindvégig részletesen beszámolt Telekinek tanulmányairól, amikor azonban hazatért, ismeretlen okból mégsem hozzá költözött, hanem a székelyudvarhelyi iskola tanára lett, s élete végéig ott működött.⁰⁰²¹ Később, amikor legifjabb fia mellé keresett nevelőt, a debreceni kollégium egyik diákjával, Saátor Jánossal kötött előzetes megállapodást. Saátort előzőleg Domokos Lajos főbíró levizsgáztatta, hogy megfelelő lesz-e a kiszemelt posztra.⁰⁰²² Saátor először Teleki támogatásával 1785-től 1790-ig külföldön tanult; Göttingában, majd Hollandiában és Svájcban is, s hazatérve éveken át nevelte a két ifjabb Teleki Józsefet, Teleki fiát és nevelt fiát, előbb Debrecenben, ahol a kollégiumban tanultak, majd Pozsonyban, ahol jogi tanulmányaikat végezték. Utóbb ismét külföldre utazott neveltjei kíséretében, Göttingában és több nyugat-európai országban jártak. Saátor alkalmazásával, előzetes tanítatásával Teleki a Rousseau-i nevelőeszményt igyekezett megvalósítani, s Saátor valóban élete java részét a két Teleki-fiú nevelésének szentelte. Amikor már nem volt többé szükség a szolgálataira,

Csongrád megye ordinarius fiskálisa lett, de a Teleki-családtól is rendszeres, évi 300 forintos nyugdíjat kapott.⁰⁰²³ Volt növendékeivel mindvégig szeretetteljes kapcsolatban maradt, 1813-ban heteket töltött Gernyeszegen.⁰⁰²⁴

A nevelővel kötött előzetes szerződés – úgy látszik – jól bevált, mert utóbb Teleki fia, László is alkalmazta. A Saátor Jánoséhoz nagyon hasonló szövegű szerződést kötött Eröss Sándorral, akit legifjabb fia, a *Kegyenc* későbbi szerzője nevelőjének szemelt ki. Eröss először három évre Göttingába ment, különféle tudományokban képezte magát, s tanulmányoznia kellett Pestalozzi nevelési módszerét is. A megállapodás szerint ezután tíz évig Magyarországon nevelte volna Teleki Lászlót, majd újabb, három évre terjedő utazás következett volna növendéke kíséretében. Mindennek a megvalósulását megakadályozta azonban Eröss Sándor betegsége.⁰⁰²⁵

Hogy a jövőendő nevelő milyen tárgyakat tanuljon külföldön részben Teleki József, részben a jelölt személyes hajlamai határozták meg. Kis Gergely teológiát, matematikát, fizikát és francia nyelvet tanult, Saátor a teológián és az alkalmazott matematikán kívül botanikát és kémiát is, Sipos Pál pedig természetesen elsősorban ugyancsak a matematikában képezte magát. Teleki egyik leveléből tudjuk, hogy a teológia, a filozófia és a matematika ismerete mellett megkívánta a nevelőtől a történelemben való jártasságot is. Mielőtt alkalmazott valakit, megíratta vele nevelési és oktatási programját, hogy ítéletet alkothasson egyéniségéről és képességeiről?⁰⁰²⁶

Hogy mit kívántak a nevelőktől a Teleki-házban, arról nemcsak Teleki leveleinek szükségszerűen tömör és rövidre szabott tudósításaiból értesülünk, hanem egy, von der Lippe grófnak címzett, 1780. május 3-án kelt fogalmazványtöredékből is, amelyben a gróf a nevelővel kapcsolatos kívánságait sorolja fel.⁰⁰²⁷ Eszerint: legyen református vagy evangélikus vallású, teológiailag képzett férfiú, aki a vallást ne csak eszében, hanem a szívében is hordja. Értsen a metafizikához, ismerje a teológia naturalist és a jus naturae-t, legyen képes a matematikát Weidler⁰⁰²⁸ könyve és a Compendium Wolfianum második kötete alapján tanítani. Legyen járatos a történelemben. Kívánatos, hogy jó ízléssel rendelkezzen, ismerje és értse is a széptudományokat. Latinul legalább írni jól kell tudnia. E „conditiones sine quibus non” mellett előnyt jelent – Teleki véleménye szerint –, ha ért a zenéhez, tud franciául és kellemes a megjelenése. A követelmények láthatóan igen magasak voltak.

A Teleki-házban, ahol kivételesen művelt családfő és az évek során több, nagy gonddal kiválasztott, kiemelkedő képességű nevelő élt együtt, a nevelő nemcsak a gyerekek oktatásával és személyiségének alakításával foglalkozott, hanem bizonyos mértékig a ház urának szellemi partnere is volt. Erre vall a Sipos Pálról feljegyzett anekdota, amelyből megtudjuk, hogy egyszer vacsora felett latinul társalgott urával, „de competentia Fori”, s beszéd közben tévedésből „competentem Foram”-ot ejtett, amire a gróf megjegyezte, hogy a „forum” szó semlegesnemű. Sipos erre zavarából a következő rögtönzött verssel vágta ki magát:

Cum Fora publica sint, et utroque frequentia sexu Quis, nisi Grammaticus neutrius esse putet?⁰⁰²⁹

Népesebb főúri családokban, különösen, ha a gyermekek között nagy korkülönbség volt, gyakran nem volt elegendő egy nevelő. Telekiéknél az is bonyolította a helyzetet, hogy nem egyetlen helyen éltek, sőt nem is csak egy városi és egy vidéki rezidenciájuk volt; évente többször változtatták tehát a tartózkodási helyüket. A legidősebb fiú, László 1776-ban a marosvásárhelyi kollégium tanulója lett,⁰⁰³⁰ s nevelőjével, Szabó Sámuellel együtt Vásárhelyre költözött. Négy évvel fiatalabb öccsét, Pistát az apja még nem akarta elegendni maga mellől, úgy érezte, a gyerekek szüksége van még a személyes felügyeletre, ezért külön nevelőt akart fogadni mellé a debreceni kollégium diákjai közül. A nagyapa, az idősebb Teleki László azonban komolyan lebeszélte fiát a tervről, mert attól tartott, hogy megbántják

Szabó Sámuel, s hogy a kívülállók kinevetik, nagyzolónak tartják majd miatta.⁰⁰³¹ A nevelőn kívül külön zenetanár élt még a családban, külön személyzet szolgálta ki a nevelőt és a gyermekeket, s a gyermekeknek gyermekinasuk is volt (német vagy francia anyanyelvű, akivel a társalgást gyakorolhatták) – ez a kisinas részt vett a latin órákon is.

A nevelő fizetése az illető korától és képzettségétől függött; a külföldiek általában magasabb bért kaptak. Az a Crebs nevű fiatalember pl., akivel Teleki Hollandiában megismerkedett, 500 tallért kért évente, de Teleki úgy gondolta, hogy a feléért is elment volna Rádayékhoz. 1779-ben egy Schneider nevű nevelőjelöltnek évi 300 forintot, közös étkeztést, mosást és kiszolgálást ígért a gróf, a stuttgarti Schultheis 200 aranyat és oda-vissza útiköltséget kért az ellátáson felül, a *Schäfer* nevű pétervári tanácsos pedig, akit Cornides próbált Göttingában maga helyett a fiúk mellé megfogadni, évi 100 dukátot és ellátást kötött ki magának, továbbá hivatala megszűnése idején 1000 forintos végkielégítést vagy tisztességes állást. A kollégiumi diákok 100–200 forintos fizetést és ellátást kaptak nevelői munkájukért.⁰⁰³²

Saátor János fizetése a szerződés szerint évi 150 forint volt, akadémiai útjára pedig 100 aranyat kapott. Amikor azonban a szerződésben kikötött összegből még 400 forinttal tartozott neki a gróf, megtoldotta 100 forinttal, mert nagyon meg volt elégedve a munkájával. (Említettük, hogy Saátor később nyugdíjat is kapott a családtól.) Egy másik nevelő, Riedl Gottfried, aki mindössze másfél évig volt a Teleki-fiúk mellett, utána saját kívánságára ajánlólevelet kapott Telekitől a kancelláriához. Cornides Dánielt – amikor titkárnak szegődött Teleki mellé – Tihanyi Dániel Pest megyei birtokos szerette volna fia nevelőjének megszerezni; Tihanyi végkielégítésül, távozása idejére egyik magyarországi evangélikus gimnáziumban ígért neki tanári állást.⁰⁰³³

Pedagógiai elvek és gyakorlat

A Teleki-gyermekeket korán nyelvtanulásra fogták. Cornidestől tudjuk, hogy a 11 éves Johanna és a 10 éves László már tudott valamit németül és franciául, sőt szlovákul is, ami arról tanúskodik, hogy nem zárták el őket a sziráki jobbágy-gyermekek társaságától, hiszen alighanem játék közben ragadt rájuk a szlovák nyelv. Ez is családi hagyomány lehetett a nevelésben, az apa, Teleki József bizonyosan szintén hasonlóképpen tanult meg gyermekkorában Erdélyben románul.⁰⁰³⁴

A nyelvtanulás módszeréhez hozzátartozott a fordítás, még hozzá a versfordítás is. A gyerekek apjuk verseit fordították idegen nyelvre, László latinra, Johanna pedig németre. Apjuk biztatta őket erre a munkára, s tanácsokkal is ellátta őket: „maga a dolog mutatja, hogy serviliter fordítani nem kell, s nem is lehet, hanem csak azon igyekezz, hogy az értelmét tedd ki”.⁰⁰³⁵

A verselés nemcsak a kollégiumok tantervében, de a magántanulásban is helyet kapott. Jórészt alkalmi költeményeket készítettek a gyerekek családi ünnepekre, kistestvérük születésére, legjobb barátjuk tiszteletére stb. magyar és latin nyelven.⁰⁰³⁶ Ezeket a kísérleteket az apa elsősorban pedagógiai szempontból bátorította. Úgy vélte, hogy költőnek születni kell, „a kit arra a természet nem készített, a mesterség nem sokat viheti, s mégis azért mind okos, mind tanult, mind jó ember lehet”, de a poézis véleménye szerint frissíti az elmét, s bár egymagában nem sokat ér, más tudományok mellett a többinek „nem utolsó ékessége”. Ha azonban túlságosan meglátszik a versen a nevelő keze nyoma, figyelmezteti a fiúkat: „a versek mind jók voltak, mind a’ Tieid mind a’ Stephanusé, de az övén a Németi Uram szagát érzettem; de úgy kell kezdeni először” – írja egy alkalommal, máskor viszont arra inti őket, hogy csak olyan verseket küldjenek, amelyet teljesen önállóan írtak.⁰⁰³⁷

Teleki László irodalmi ambíciói később is megmaradtak. Külföldi tanulmányútján Bessenyei tragédiáinak hatására valló, nemzeti történeti tárgyú drámákat írt.⁰⁰³⁸ Ezeket hazaküldte apjának elolvasásra, aki tanácsokkal, kritikával válaszolt, mint írja, nem azért, hogy elriassza fiát a további kísérletektől, hanem hogy többre serkentse. Megjegyzései egyaránt vonatkoznak a formára (tragédiát inkább versben, komédiát pedig prózában kell írni), a nyelvre (sok az „is”, a „mindig”, a „rég”, a „kéne” és a „kik”, – ezeket jobb lenne inkább a „mindenkor”, „szüntelen”, „régén”, „hajdan”, „valaha” és „kellene” szókkal váltogatni) s a stílusra is („Nem kell abban semmi ok nélkül való repetitióknak lenni, hanem minden szókat úgy kell helyheztenni, mintha a dologból magából nőtt volna”). Arra buzdítja fiát, hogy olvasson a tragédiáról szóló teoretikus írásokat, pl. Voltaire tragédiáinak előszavát, mert ő „kétség kívül nagy Tragikus Poeta volt és a maga tragoediai eleibe helyel helyel jó oktatást tett a tragoediák természete iránt. Azokat meg olvasnod a többek között igen szükségesnek tartom.” Figyelmébe ajánlja még Hume *Criticáját*, Hugo Blair *Vorlesungen über Rhetorik und schöne Wissenschaften* című munkáját és javasolja, hogy igyekezzék Göttingában megismerkedni irodalomhoz értő férfiakkal és tőlük kérjen tanácsot.⁰⁰³⁹

A gyermekek olvasmányaira korábban is gondja volt: Cicero, Fénelon, Fontenelle és Gellert műveit ajánlotta a figyelmükbe. A *Les Lettres du Comte de Chesterfield à son fils* című könyvnek nemcsak elolvasására biztatta fiát, hanem kérte, írja meg neki a véleményét róla.⁰⁰⁴⁰ Törődött leánya olvasmányaival is. Johanna apja tanácsára a *Spectateur français*-t (feltehetőleg az angol *Spectator* szabad fordítását vagy átírását), Gellert műveit, Oxenstierna egy közelebbiről meg nem nevezett munkáját és Richardson Sir Charles Grandison című regényét olvasta.⁰⁰⁴¹

A Teleki-gyermekek nevelésében a színjátszás is szerepet kapott. A 13 éves Johanna és a 8 éves Pista pl. egy német nyelvű előadásban vett részt Szirákon, amely arról szólt, „miképpen ösmértette meg magát József a Battyáival”. József szerepét a nevelő játszotta, „Pista úrfi” Benjámin személyesítette meg, Johannának két kisebb szerep jutott, Judáé és Lévié, s még négy név olvasható a szereposztásban: Daniel, Sámuel, Louis és „Hansz”. A két utóbbi talán a francia és a német kisinas lehetett. A témaválasztás azért is figyelmet érdemel, mert Fénelon *De l'éducation des filles* című munkájában (amelyet Teleki ismert és birtokolt) éppen ezt az ótestamentumi történetet hozza fel példának arra, hogyan alkalmazható a beszélgetés és megjelenítés a pedagógiában.⁰⁰⁴² A következő évben, 1777-ben Prométheuszról szóló magyar nyelvű komédiát játszottak a gyermekek Szirákon. Johanna ezúttal Pallasz Athénét, Pista pedig Mercuriust személyesítette meg, a többiek – ahogy Cornides beszámolójában olvasható – „Deos fabulosos alios” (más mesebeli isteneket)⁰⁰⁴³ Nyitott kapukat döngetett tehát Péczeli József, amikor a grófnak szóló egyik levelében a házi színjátszás jelentőségét hangsúlyozta.⁰⁰⁴⁴

A tanulás mellett a morális nevelés, illetve az önnevelés is fontos szerepet kapott a Teleki-házban. Teleki József, aki kezdetben inkább a színvonalas oktatást tartotta a legfontosabbnak, utóbb rádöbbsent, hogy „bizony, a gyermeknevelés nem annyira az óránként való tanításban, mint a szüntelen vigyázásban áll”.⁰⁰⁴⁵ A jó teljesítményért jutalom járt: sikeres vizsga esetén megajándékozta gyermekeit, kívánságaik teljesítését pedig olykor valamilyen feladat elvégzésének feltételéhez kötötte. 1782-ben pl. két idősebb fia a nevelő segítségével valamiféle jutalom ellenében katalogizálta apjuk marosvásárhelyi könyvtárát. Az önnevelést a naplóírás-jelentette önkontroll volt hivatva elősegíteni – Cornides szerint sikerrel.⁰⁰⁴⁶

A gyermekeket nemcsak a falusi játszópajtásoktól nem zárták el, hanem az apának arra is gondja volt, hogy biztosítsa érintkezésüket olyan művelt, kiváló felnőttekkel, akiknek társasága javukra válhat. Közvetlen környezetükben ott volt apjuk titkára, Cornides. Vele – a levelek tanúsága szerint – különösen László volt bizalmas, szeretetteljes viszonyban. Marosvásárhelyt a főkonzisztórium i. lelkész, Málnási László, apjuk egyik legkedvesebb

barátja foglalkozott velük nem hivatalos nevelőként. Mint írja, magános ember létére, általuk ismerte meg az apai szeretet érzését. Pesten a fiatal Kazinczyt kérte meg Teleki, hogy társalkodjék néha a fiaival, akiket nevelőjük kíséretében el-elküldött hozzá a lakására.⁰⁰⁴⁷

A kor gazdag pedagógiai tárgyú könyvterméséből Teleki számos fontos munkát ismert. Locke híres művét, a *Some Thoughts Concerning Educationt* nemcsak eredetiben, de német és francia fordításban is birtokolta, sőt megvolt a könyvtárban a mű Székely Ádám-fordította magyar kiadása is (Kolozsvár, 1771). Székely Ádámot Teleki apjaként szerette, leveleiben is apjának szólította. Tulajdonában volt továbbá Fénelon *Die Erziehung der Töchter* című műve németül (Leipzig, 1705), olvasta Rousseau *Émile*-jét és Formey *Anti-Émile*-jét is. Ezek az elsőrangú fontosságú munkákon kívül még további hat-hét kisebb jelentőségű pedagógiai mű került be Teleki könyvtárába a gyerekek szellemi és fizikai neveléséről.

Ez a széles körű pedagógiai olvasottság voltaképpen jelentékenyen hozzájárult ahhoz, hogy Telekinek a nevelés elméleti megalapozása annyi gondot okozott. A fenti munkák ugyanis gyakran egymással homlokegyenest ellenkező nézeteket hirdettek, s különösen Rousseau az *Émile*-ben nyíltan polemizál Locke tanításaival. Teleki kétségeit egy didaktikus költemény-töredékben fogalmazta meg, amely nem jelent meg nyomtatásban. Az első tíz, itt nem idézett sor arról szól, hogy sok apa azt tekinti boldogsága egyetlen forrásának, ha gyermeke, lehetőleg fiúgyermeke születik. Ezután a vers így folytatódik:

De oh Édes Atyák, magatok tudjátok,
E' reményl'tt áldásból hányszor válik átok.
'S az égtől ki koldult szívetek bálványa
Hogy ha meg adatott hány atya meg bánja.
Mert nem érhet nagyobb baj a nevelésnél
a mellynek súllyától a leg böltsebb is fél.
Mind azért hogy ennek bizonyos törvénye
még nints, 's kit kit vezet inkább maga kénye.
Igaz hogy a régi 's az újabb Tudósok
a mit ezen tárgyról írtak felette sok.
De bezzeg kevés az a' min meg edgyeztek
ahoz képest a' mik felett öszve vesztek.
Tsak azt se mondgyák meg a' Gyermekeket valljon
Oskolába jobb e nevelni vagy otthon.
E pedig még kitsiny része a Dolognak
's ennél több s főbb tárgyak kérdésben forognak.
Illyen hogy akárhol nevellyük miként kell
Bánni természete szerint a gyermekkel
Mert majd minden Gyermeke más nevelést kíván
's nem tudsz hozzá ha bánsz velek mind egyformán.
Ennek igen káros, a mi annak használ
Nem maradatsz azért többek közt egy módnál.
Sőt tsak egy gyermek is változván, naponként
Szükség a módnak is változni a szerént.
Lock, s Rousseau egymással nem egyeznek erről
s a világ nem tudgya mellyik jár jobb felől.
Mind bátor azért hogy tudnók törvényét
tsak azt nyernők vele hogy kiki hányszor vét
Ellene, meg tudnók – a véghez vitele
Lévén sok és nehéz akadállyal tele.⁰⁰⁴⁸

Az első probléma, amelyet Teleki versében említ, s amelyet nem is tekint különösképpen súlyosnak, az iskolai vagy az otthoni nevelés alternatívája. A korabeli pedagógiai művek e tekintetben általában azonos nézeteket vallanak: Fénelon, Locke, Rousseau, sőt D'Alembert is jobbnak tartotta az otthoni nevelést a nyilvános iskolázásnál. Álláspontjuk – ahogyan Mortier meggyőzően fejtegeti⁰⁰⁴⁹ – nem valamiféle arisztokratizmusból származik, hanem abból a felismerésből, hogy a kollégiumi tanulmányi rend gyökeres reformjára nincs remény, a modern, eredeti szellemű nevelés tehát csak egyénileg, otthon valósítható meg. Teleki számára azonban másképpen vetődött fel ez a kérdés. A családi hagyomány azt diktálta, hogy a gyermekek legalább egy időt nyilvános iskolában töltsenek, s bár a tanítás szelleme a magyarországi és az erdélyi kollégiumokban sem – vagy csak igen csekély mértékben – lehetett modernebb vagy más, mint a francia jezsuita vagy oratoriánus iskolákban, elavultságát nem az okozta, hogy valamiféle idejétmúlt udvari vagy nemesi életformára készítette elő a tanulókat. A kollégiumok diáksága többségében nem volt előkelő származású, a nyilvános iskolázás Magyarországon egyfajta demokratikusabb szellemet jelentett a főúri ifjak nevelésében, s fontos eszköze volt felelősségérzetük felkeltésének a közügyek s egyúttal a nemzeti létet is képviselő protestáns egyházi problémák és iskolaügy iránt.

Teleki a *Mitsoda az emberi élet?* című, s kisfia születése alkalmából írt hosszú versében 64 sort szentel a nevelésnek. Leírja az otthoni nevelés menetét a betűk megtanulásának kezdetétől a szellemi képzés befejezéséig. A tanulás fontosságát hangsúlyozva jelenti ki, hogy

A' nélkül az ember mikor nagy úr is már
Vezeték-nevéül azt hallja, hogy számár...

majd azokat a nehézségeket veszi számba, amelyek a nevelés kezdetekor jelentkeznek. Külön hangsúlyozza a latin nyelvtanulás jelentőségét, bár kijelenti, hogy nem szán neki főszerepet a nevelésben. Azért beszél róla bővebben, mert – a régi írók megismerésén kívül – fontos szerepe van a többi idegen nyelv tanulásánál, hiszen majd mindegyiknek rokona. A kiadók e passzushoz lapalji jegyzetben hozzáfűzték, hogy a vers akkor íródott, amikor sokan tagadták a latin nyelv fontosságát, s elmarasztalták a némettel szemben. A retorika, a poétika és a logika rövid jellemzése után Teleki a természettudományt, „a' szép Természetnek kedves kémlelését” említi, mint amelyben fia gyönyörűséget találhat majd, s az Isten, az önmaga és az embertársai iránti kötelességekre intő etikával zárja le a sort.⁰⁰⁵⁰

Mivel a Teleki-gyermekek nevelése nagyjából otthon, nevelők segítségével történt, nem érdektelen megvizsgálni, hogy az apjuk által elfogadott módszerek közül melyek származhattak pedagógiai olvasmányaiból, ha nem állapítható is meg teljes bizonyossággal, milyen mértékben hatottak rá közvetlenül ezek a munkák. Ha nem is nyújtottak neki biztos útmutatást Locke, Fénelon és Rousseau művei gyermekei neveléséhez, gondolkozásra késztették, s bár kritikával olvasta őket, bizonyosan sokat merített belőlük.

Locke nézetei közül pl. egyetértett azzal, hogy korán kell nevelőről gondoskodni, jóformán már akkor, amikor a gyermek beszélni kezd. Ő is úgy vélekedett, hogy a gyermekek elvárják, hogy „értelmes emberekkel illető módon bánjanak vélek”, persze fejlettségüknek megfelelő fokon, s hogy „mint okos teremtettt állatokkal, úgy bánjanak vélek”.⁰⁰⁵¹ Egyetértett Locke-kal abban is, hogy a nevelés legjobb eszköze a példa. Az angol filozófus is szükségesnek tartotta, hogy az isteneszmét korán beleplántálják a gyermeki lélekbe. Locke is az egyszerű, puritán életmód híve volt. (A fentebb idézett példákban nem esett még szó róla, de érdemes megemlíteni, hogy a nevelők által külföldön rendszeresen feljegyzett kiadások spártai egyszerűségű életmódra, étkezési szokásokra vallanak. A tanulásra, színházra, zenére, könyvekre költött tekintélyes összeg mellett szerény tej–vaj–kenyér–retek vacsorákról

olvashatunk az elszámolásokban.) Mind Locke, mind pedig Rousseau hangoztatja, hogy minden gyermekkel másképpen, saját temperamentuma és hajlamai szerint kell bánni. Rousseau az *Émile*-ben és a *Nouvelle Héloïse*-ben egyaránt ír arról, hogy milyen fontos az anya és a gyermek közötti szoros kapcsolat az első időben, s azt is javasolja, hogy az apa lehetőleg tartsa maga mellett a gyermeket, s végül – de nem utolsósorban – Rousseau-tól származik az a Teleki által megvalósított elv, hogy „úgy kéne, hogy előzőleg a nevelőt a neveltje számára neveljék...”⁰⁰⁵²

Vannak viszont Teleki nevelési gyakorlatának olyan, nem is jelentéktelen elemei, amelyek eltérnek, sőt ellenkeznek a nagy hírű szerzők műveiben megfogalmazott elvekkel. Ilyen elsősorban a már említett nyilvános iskolai nevelés kérdése. A tudás megszerzése, a műveltség elsajátítása pedig sokkal nagyobb szerepet játszik a Teleki-gyerekek nevelésében, mint amekkora hangsúlyt a korabeli szerzők elméletében kap. A latintanulás s általában az idegen nyelvtudás fontossága, továbbá az irodalmi alkotómunka nevelő hatásának felismerése ugyancsak nagyobb jelentőséget kapott a Teleki-családnál alkalmazott nevelési gyakorlatban, mint a kor nevelésméleti irodalmában általában. Végül pedig – s ez a legdöntőbb különbség – Teleki a gyakorlatban valamennyiüknél modernebb felfogást vallott a nőnevelésről. Teleki Johanna alapos műveltséget szerzett a szülői házban, s ha összehasonlítjuk nevelését Rousseau Sophie-éjával, abban láthatjuk köztük a fő különbséget, hogy Johannát olvasásra szoktatták, sőt nemcsak szépirodalmat, hanem könnyebb tudományos műveket is adtak a kezébe, továbbá aktív irodalmi tevékenységre, versfordításra bátorították. (Teleki melegen helyeselte más, nem a családjához tartozó nők irodalmi alkotómunkáját is.)⁰⁰⁵³ Fontosnak és szükségesnek tartotta a gróf a nők politikai érdeklődésének felkeltését és közéleti ügyekben való tájékozottságukat is. Ő maga pl. menyének írt leveleiben részletesen beszámolt az 1791-es vallásügyi tárgyalásokról, majd 1792-es utazása során a franciák elleni háború állásáról, s amikor a fiatalasszony viszonzásul az erdélyi országgyűlés eseményeiről tájékoztatta apósát, így írt neki: „Mert valamint azt tölled se nem kívánom se nem szeretném hogy mint némely lengyel Dámák chef de parties-nak tennéd magadat, úgy másfelől vigasztalhatatlan volnék, ha a Hazád dolgaival annyit nem gondolnál, hogy annak boldogságára vagy boldogtalanságára érzéketlen lehetnél, félvén attól, hogy az anyáknak hibája fajra vonván, ezen érzéketlenségnek rossz örökségét maradékidnak is által ne add.”⁰⁰⁵⁴

Ez a különbség Teleki álláspontja és a pedagógiai irodalomban megfogalmazott elvek közt elsősorban nyilvánvalóan abból adódik, hogy a pedagógiai nézetek tudós megfogalmazói koruk nevelési szokásai *ellenében* kívánták megfogalmazni tételeiket, s, a bennük megmutatkozó egyoldalúságokkal és túlzásokkal szemben gyakran ellenkező előjelű túlzásba estek. Teleki Józsefre viszont eleven emberi lények gyakorlati nevelésének a gondja hárult, s a józan ész visszatartotta a túlzásoktól.

Világlátás, tanulmányút – nemzeti közérdek

Az akadémiai tanulás és világlátás céljából tett külföldi tanulmányút a főúri ifjak nevelésének betetőzése volt. A Teleki-családnak korábban is nem egy tagja járt így Európa több országában, többnyire német egyetemeken; s Teleki József apja, László pl. egész életébe felrótta apjának, hogy nem küldte ki őt is tanulni. Az ő idősebb fia, Pál Göttingában járt Halmágyi István kíséretében, majd Józsefet is oda szándékozott kiküldeni. Erre a hétéves háború miatt nem kerülhetett sor, így került Teleki József – s utána Ádám és Sámuel is – Bázélbe, Hollandiába és Párizsba. Amikor József fiai felserdültek, apjuk nem saját tanulmányainak a színhelyére, hanem ismét csak Göttingába küldte őket, amely város egyeteme akkor állt hírneve tetőpontján.

A fiúk majdani külföldi taníttatása már kiskorukban elhatározott tény volt, s apjuk, mint ekkor írt levelei tanúsítják, maga szerette volna elkísérni őket. Ez a szándék aligha eredhetett pedagógiai megfontolásból, valószínűleg saját egykori tanulmányútja, a neves tudósokkal való rendszeres, mindennapos érintkezés és a naponkénti szellemi munka emlékéből fakadó nosztalgia volt a forrása.

Tervét egészen az utolsó pillanatig dédelgette magában, még 1784-ben, a fiúk útrakelése évében is azt kérdezi tőle egyik levelében Fogarasi Pap József, hogy készül-e akadémiaira, mikor és hová.⁰⁰⁵⁵

A körülmények azonban megghiúsították Teleki szándékát. 1784-ben megszűnt a főispánsága, s megkezdődtek tankerületi főigazgatói kinevezésének előkészületei, kénytelen-kelletlen lemondott tehát utazásáról, s titkárát, Cornidest állította kísérőnek maga helyett. Cornides számára ez amolyan búcsúajándéknak számított: professzori és könyvtárosi kinevezést kapott a pesti egyetemre, de Bécsben hozzájárultak, hogy könyvtárosi ismeretei gyarapítása címén elutazzék a Teleki-fiúkkal Göttingába, s csak azután foglalja el új állását. Az út első felét velük tette meg, majd hazatért, s védeniceit a továbbiakban Riedl Gottfried felügyeletére bízta.

Érdekes, hogy Teleki, aki, mint láttuk, ifjúkorában annyira kétségbeesett, amikor tervezett utazása halasztódott, éppen ez alkalommal nem mutatkozott olyan megértő apának, mint tette azt számos más esetben. László fia ugyanis éppen olyan türelmetlenül készült az utazásra, mint annak idején az apja, s Teleki József éppúgy halogatta fia elutazása idejét, mint valamikor vele az ő szülei tették. Cornides volt a közbenjáró, ő tudakolta meg tapintatosan Telekitől már 1782-ben, hogy nem szándékozik-e Bécsben léte alatt beadni fia utazása ügyében az engedélykérést. Teleki azt válaszolta neki, hogy a dolog nem sürgős, mert csak 26 éves korában kívánja külföldi egyetemre küldeni fiát (László ekkor 18 esztendő volt).⁰⁰⁵⁶ A halasztást persze magyarázza az a körülmény, hogy az apa feltehetően együtt akarta utaztatni két idősebb fiát, akik között négy év korkülönbség volt, István ekkor csak a 14. évét töltötte be, tehát sem egyetemi tanulásra nem volt még elég érett, sem pedig arra, hogy igazán profitálni tudjon egy nagyobb nyugat-európai utazás tapasztalataiból. Egy ilyen utazás pedig még gazdag arisztokrata család számára is nagy költséget jelentett. Teleki évi jövedelme 10 ezer forint volt, s a fiúk tanulmányútjára 6 ezer forintot szánt. Két évvel később, 1784-ben mégis sor került a két fiú utazására.

A legkisebb fiúnak, Józsefnek az akadémiai tanulmányútja némileg más útvonalon történt, mint idősebb testvéreié. Erre már csak apja halála után, az 1790-es évek végén került sor. Ő is Göttingába ment egyetemre, Párizst azonban a francia háború miatt nem ejthette útba. A család az apa korosztályából már csak egyedül életben lévő közelebbi rokonhoz, Teleki Sámuel kancellárhoz fordult akkor tanácsért, aki a pontokba szedett kérdésekre ugyancsak több pontba rendezett választ küldött. Mint egykor Teleki József, ő is a göttingai egyetemi tanulást és Anglia megismerését tartotta a legfontosabbnak a külföldi út keretében, s azt ajánlotta, hogy visszafelé a birodalom fejlettebb részein, Hamburgon, Szászországon és Prágán keresztül térjen vissza a fiatal Teleki József, s – ha van rá lehetőség – Bécsből kerüljön egyet Velence és Itália más városai felé. Dánia, Svédország és Pétervár meglátogatásáról azonban lebeszéli unokaöccsét, mivel az út drága és sok időt igényel. Azt tanácsolja viszont, hogy hazatérése után azonnal állítsák munkába az ifjút, hogy mielőbb a gyakorlatban hasznosítsa a külföldön tanultakat és tapasztaltakat.⁰⁰⁵⁷ Ez a terv azonban – ahogy említettük – már későbbi évekből származik.

Amikor Teleki elhatározta, hogy külföldre küldi idősebb fiait, német nyelven megírta nekik útmutatását *Meine väterlichen Ermahnungen für meine zwey Söhne in ihren Abgang in fremde Länder* címmel.⁰⁰⁵⁸ Tizenkét pontban foglalja össze tanácsait útmutató írásában. Az első kettő lényegében Teleki etikájának alapját, a két evangéliumi parancs gyakorlati alkalmazását tartalmazza: intenfélelemre inti őket, arra, hogy reggel és este imádkozzanak, s

ha lehetséges, vegyenek részt nyilvános istentiszteleten. Ne sajnáljanak más javának az előmozdítására semmiféle áldozatot, se pénzt, se jótanácsot. Arra törekedjenek, hogy ne ártsanak senkinek, főképpen ne gázoljanak bele senki becsületébe.

Tanulmányaikra térve elsősorban a filozófiát, a matematikát, a statisztikát és a politikát ajánlja a figyelmükbe, de ha kedvük van, más tárgyakat is tanulhatnak – írja nekik. Azt ajánlja pl., hogy István, mivel katonának készül, tanuljon hadi építészetet. Franciául és németül folyékonyan kell tudniok írni és beszélni, angolul és olaszul pedig legalább olvasni tanuljanak meg folyékonyan. Gyakorolják a latint is, olvassanak klasszikus auktorokat.

Amíg Bécsben időznek, tanulnak táncolni, lovagolni és vívni. Göttingában már ne töltsék mindezzel az időt, ott elég, ha lovagolnak. Ha akarnak, tanulhatnak zenét is, de ne fűvös hangszert válasszanak, mert az árthat a tüdejüknek – figyelmezteti őket.

A következő pontokban fiainak életmódjukra vonatkozóan ad tanácsokat. Mint írja, eddig nem mutattak hajlamot a kicsapongásra, s kéri őket, hogy kerüljék el azt a továbbiakban is, árthat a becsületüknek, de az egészségüknek is. Ez azonban nem azt jelenti, hogy ne érintkezzenek erényes nőkkel. Kerüljék el a valláscsúfolók társaságát, mert tréfáik kétségbeesett, szomorú lelkiállapotba kergethetik őket. Keressék a tanult, az okos emberek társaságát, de a barátságban legyenek óvatosak. Legyenek tisztelettudóak, értsék a tréfát, kerüljék a veszekedést és ne pletykázzanak. Írjanak naplót és jegyezzék fel, mire mennyit költöttek. Elegendő pénzt kapnak az útra, de lelkükre köti, hogy Cornides tudta nélkül nem nyúlhatnak hozzá. Útjuk kezdetén, Bécsben még ne járjanak sokat társaságba, csak az ott élő erdélyi családokkal érintkezzenek. Először tanulják meg jól a nyelvet, képezzék magukat az egyetemen. Az udvarban is csak göttingai tanulmányaik végeztével mutattassák be magukat. Ha kedvük van hozzá, kártyázhatnak, de tanulják meg jól a játékot, legyenek óvatosak, ne tegyék magukat nevetségessé. Az utolsó két pont az egészségükre vonatkozó tanácsokat tartalmaz, megparancsolja továbbá, hogy minden postával írjanak neki vagy anyjuknak, végül pedig megszabja, hogy ezeket az intelmeket minden hónapban vegyék elő és olvassák végig.

Teleki tanácsai minden, az utazással kapcsolatos kérdésre kiterjedtek, de csak a közvetlen célról, a tanulásról szólnak – arról nem, hogy mi volt az a távolabbi cél, amelynek érdekében az utazásra sor került. Öncélú művelődés, a magasabb iskolázás adta tekintély megszerzése vagy valami más, fontosabb cél szolgálatára kívánta-e Teleki előkészíteni a fiait – vetődhetik fel a kérdés.

Erre egyik, fiainak szóló, francia nyelvű levelében találjuk meg a választ: „Egyet kell még erősen a lelketekre kötnöm, ez pedig, hogy ne tévesszétek szem elől az értelmes utazók célkitűzéseit, vagyis figyeljétek a mezőgazdaság, a kereskedelem, a gyárak, a tudomány, a politikai rendszer és a nemzetek állapotát, amelyeket utazásaitokon felkerestek. Ha Angliába mentek, a lehető leggyakrabban járjatok el a parlament üléseire, azaz valahányszor csak alkalmatok van rá.”⁰⁰⁵⁹

A göttingai egyetemen hallgatott statisztika, közgazdaságtan és politika tehát előkészületül szolgált Nyugat-Európa fejlett országainak, elsősorban Angliának a megismerésére. A mezőgazdaság, a kereskedelem és az ipar tanulmányozása, a tudományos világ és a politikai rendszer alapos megismerése volt az utazás célja. Az alkotmányos monarchia, közelebbről pedig Anglia volt Teleki politikai eszménye ifjúkorától kezdve, ő maga azonban csak közvetve, olvasmányaiból ismerhette meg az angliai viszonyokat. Ahogy a hazai politikában is minden lehető alkalommal az alkotmányos monarchia erősítéséért emelt szót, nyilvánvaló, hogy a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem, a tudományok és a politikai intézmények megismertetése fiaival azt a célt szolgálta, hogy később hozzájáruljanak a hazai viszonyoknak reformok útján való alakításához, javításához. E szándékával Teleki azon az úton indította el fiait, amelyen a reformkor magyar utazói, politikusai – Széchenyi, Wesselényi és társaik – haladtak később.⁰⁰⁶⁰

A két ifjú Teleki készségesen magáévá tette az apai programot. Teleki László egyik levelében pl. arról számol be apjának, hogyan szól bele az angol parlament a háború és a béke kérdésébe az adó megszavazása, illetve megtagadása révén. István pedig, amikor kevesli az otthonról kapott pénzt, a külföldön tanuló más magyar főúri ifjakéval hasonlítja össze saját anyagi helyzetüket, s így panaszkodik: „Fogunk látni sok nagy házakat, utcákat, Piatzokat, de fabrikákból és egyéb a féle rendelésekből (melyeknek látása utunkra főbb tzelünk volna) keveset vagy éppen semmit se láthatunk”, s attól tart, hogy nem lesz más mesélni valójuk, mint a terek és kastélyok szépségéről szóló beszámoló.⁰⁰⁶¹

Teleki – amikor a köz szolgálatára nevelte fiait – egyszersmind szerénységre is oktatta őket. Lászlót egy alkalommal arra figyelmezteti, ne mondjon olyat, hogy „Staatsmann” akar lenni, mert így csak a legnagyobbakat nevezik, ő legfeljebb „Staatsdiener” lehet.⁰⁰⁶²

A külföldi tanulmányút általában a nevelés lezárását jelentette a 18. században, befejezése után felnőttnek tekintették a fiatalembert. Az ifjú Teleki László azonban már utazása során több, kifejezetten a felnőtt férfi életében felmerülő döntéssel szembekerült.

Az első ilyent a szabadkőművességgel való közelebbi megismerkedés jelentette számára Göttingában. A szabadkőműves eszméről ugyan már otthon is hallhatott Cornides Dánieltől, de Teleki László Göttingában szánta el magát a csatlakozásra a társasághoz. Apja határozott nem-et mondott fia kérésére. Ahogy írja, már otthon, Szirákon megmondta indulásuk előtt, hogy „tellyességgel nem akarom, hogy egyikőtök is a Freymaurerek Társaságába álljon, tudván, hogy Cornides Uram az”. Érdekes ugyanakkor, hogy ennek ellenére nyugodtan rábízta fiait Cornidesre, s később sem okolta őt soha László belépéséért.⁰⁰⁶³

Teleki László belépési szándékáról a szabadkőművesek társaságába nem egy levélben szó esik. Ő maga arra hivatkozott, hogy a szabadkőművesség nyugaton más, magasabb színvonalú társaság, mint otthoni szervezetük, sok kiváló tagja van. Teleki József viszont azt állította válaszában, hogy a nagy emberek példája nem argumentum, mert így „az erköltstelenséget a Dávid, a Salamon, a Julius Tsászár, a Henricus IVus példájáért, a vallástalanságot, isteni félelemnek megutálását a Cherbury, a Tindal, Voltaire, Diderot, d’Argens, Frédéric le Grand példájáról jónak és tetszhetőnek tehetnök”. Azzal érvelt még fia ellenében, hogy nem rokonszenves számára az az eljárási mód sem, hogy a belépés előtt nem árulják el a jelöltnek a társaság mibenlétét, utána pedig esküje köti a titoktartásra.⁰⁰⁶⁴

Teleki László másik fontos elhatározása a házassággal volt kapcsolatos. Útja kezdetén, Bécsben, megismerkedett egy svájci származású bankár, Johann de Fries családjával, akit Mária Terézia gyáralapításaiért és hadseregszállítói érdemeiért lovagi, majd grófi címmel jutalmazott.⁰⁰⁶⁵ Beleszeretett – vagy csak azt hitte, hogy szerelmes – előbb az egyik, majd a másik grófkisasszonyba, s házasodni akart. Apja egyáltalán nem örült a választásának, de híven ahhoz az elvéhez, hogy gyermekei maguk döntsenek életük ilyen fontos kérdésében, megírta de Friesnek a leánykérő levelet, amelyben beszámolt neki anyagi helyzetéről, s közölte, hogy három fia és leánya egyenlő mértékben részesedik vagyonából. Arra kérte a grófot, hogy ne befolyásolja leánya döntését; tőle magától szeretne tudni, hogy mi a szándéka. De Fries – akár, mert kevesellte Telekiék vagyonát, akár pedig azért, mert látta, hogy csak fiatalos felforrásról van szó – kitérő választ adott. Azt javasolta, hogy halasszák a döntést akkorra, amikor László befejezi tanulmányait. Ha a fiatalok megmaradnak szándékuk mellett, újra beszélhetnek majd a dologról.⁰⁰⁶⁶

Teleki – fia házassága kapcsán – főképpen az anyagiak miatt aggódalmaskodott. De Fries vagyona messze meghaladta a Teleki-családét, s a leány Párizsban és Bécsben akart élni. Figyelmeztette tehát fiát, hogy milyen elviselhetetlen helyzetet, milyen veszélyt jelent az extravagáns, gazdagabb feleség. „Ha csak egy kicsit érted a valószínűségszámítást, nem számíthatsz rá, hogy kivétel leszel” – indokolja meg aggódalmait kedves tudománya, a valószínűségszámítás segítségével. Jobban örülne, ha fia vagyontalan leányt venne el:

„szívjóság, hajlandóság a bölcs takarékosagra, kegyesség és jó erkölcsök” teszik boldoggá a házasságot.⁰⁰⁶⁷ Beleegyezését azonban nem tagadja meg tőle. A de Fries-féle házasság végül is kútba esett. Teleki László legényemberként tért haza, s otthon (nénjének, Johannának nem is titkolt célú megjegyzései nyomán) felfedezte, hogy Erdélyben nincs szebb leány Teleki Máriánál, Teleki Ádám legidősebb leányánál. A tervezett házasság ismét közel hozta egymáshoz a Teleki-család három kiemelkedő műveltségű tagját, a három egykori tanuló társat: Teleki József Teleki Ádámnak küldött leánykérő leveléhez Teleki Sámuel is meleg hangú sorokat írt, s áldást kért József és Ádám gyermekeinek a házasságára.⁰⁰⁶⁸

„Fenntartás nélküli őszinteség szerettem iránt” – így jellemezte a saját magatartását Teleki József.⁰⁰⁶⁹ Nevelési elvei és gyermekeihez fűződő kapcsolata valójában nem azért tűnnek ma is korszerűeknek, mert a kor modern pedagógiai elvei így vagy úgy tükröződnek bennük, hanem azért, mert olyan tapintatra, megértésre alapozott, meggyőzéssel hatni kívánó magatartásra épültek, amely szinte baráti szellemű szülő-gyermeki viszonyt teremtett közöttük. Csak ritkán szólt a parancsoló atyai tekintély pozíciójából, többnyire mérsékelt hangon, tapintatos formában írta meg gyermekeinek kifogásait és kívánságait is. Ennek volt köszönhető, hogy amikor utóbb kikerültek a szülői fennhatóság alól, és megindultak választott pályájukon, nem sokat változott közöttük az érintkezés hangja; talán csak annyit, hogy az apa nevelési céllal írt megjegyzéseibe több humor is vegyült. „Azért hogy ne az én nem *méltatlanul* (a mint te rossz kitételrel inkább mint rossz indulattal írod) *fel gerjedett haragomnak*, hanem méltó neheztelésemnek meg mutatását akkorra, midőn személyesen elé adhatom neked a te magad meg győződésed, a midőn is egy pár nyakontsapásra készítsd is el magadat. Az alatt pedig csak azt jelentem, hogy mivel hibádat meg bántad, én is meg engedem még pedig jó szívvel, az egy pár nyakon tsapáson kívül. Pedig azt mondhatom hogy engemet akkor talán akaratom ellen, de nagyon meg bántottál.”⁰⁰⁷⁰

Teleki kapcsolata gyermekeivel nem volt konvencionális, mint ahogyan egész magatartása, gondolkodása sem volt az. Egy alkalommal pl. egy közelebbiről ki nem fejtett ügy kapcsán figyelmeztette fiát, hogy családi ügyekben is legyen mindig igazságos, ne szeresse övéit mások rovására. A családok közötti különbség csak abból adódik – írja neki –, hogy történetesen úgy alakult a szokás, hogy az apa nevét a fia viszi tovább, nem pedig a leánya, aki pedig ugyanolyan gyermeke az apjának, „különben sok Telekit ma Bánffinak, Bethlennek, Keménynek stb. kellene hívni. Én Rádai lennék, te Róth, az iPad Thoroczky és sui porro. Mitsoda semmi és kitsinyt érdemlő különbség pedig az!”⁰⁰⁷¹

Fiainak nem egy alkalommal ír az indulatok erejéről (róla is feljegyezték, hogy szenvedélyes természetű volt), és az értelemnek az indulatokat fékező hatásáról. Örül, amikor István belátja valamilyen botlását, mert „midőn az ifjú ember kész kezd lenni a maga hibájának meg eszmérésére, a’ már jele hogy az értelem érnei kezd és maga hatalma alá akarja szoktatni az indulatot”, de az indulatok megfékezése nem jelent egyúttal meghunyászkodást. „Arra intelek, hogy zabolán tartsd az indulatodat. De a zabolán tartás nem azt teszi, hogy az ember örökké hátráltasson a lovával, sőt azt sem, hogy ha az ellenség árkot vagy egyéb akadályt akar eleibe vetni, azt által ne szöktesse.” Aki becsületének sérelmét eltűri, méltó is rá, hogy sérelem érje⁰⁰⁷² – tartja Teleki.

„Non est mortale, quod opto” – ez volt Teleki jelmondata. Gyermekeit azért igyekezett alapos, korszerű ismeretekkel felkészíteni az életre, hogy részt vállaljanak a köz szolgálatából, a hazai állapotok átalakításából. Örült, ha előrejutottak választott pályájukon, de nem külső sikereikben, hanem szellemi és erkölcsi fejlődésükben látta munkája legfőbb eredményét. „Szeretem ugyan és örvendek annak is ha elé mégy, de meg vallom nem igen felette nagyon, mert tudom, hogy a’ csak köntös, mások akarattól függő, és nem az ember valóságához tartozó, azért könnyen is változó, legalább a halállal bizonyosan el múltó dolog. Ellenben pedig az elmének és értelemnek nevedezésével és érésével egyben köttetett erkölcsi

elő menetel bele lévén mintegy szöve a lélekbe, attól elválaszthatatlan és így örökké való boldogság”⁰⁰⁷³ – írja fiának, Istvánnak.

Ez az apai vallomás azonban nem jutott már el a címzetthez. István, az Alvinczi-ezred főhadnagya, a mehádiai táborban néhány nap alatt, hirtelen támadt lázas betegségben meghalt, s az apa utolsó levelét parancsnoka felbontatlanul visszaküldte.

Teleki László, apja halála után, róla írt életrajzában hálásan emlékezett meg a gondos nevelésről, amelyet a szülői házban testvéreivel együtt kapott, s hogy ez a passzus nem szép frázis volt csupán, az is tanúsítja, hogy saját gyermekei nevelése ügyében sok tekintetben ugyanúgy rendelkezett, mint apja az ő gyermeksege idején.

Jegyzetek

- ⁰⁰⁰¹ Teleki József – apjának, Teleki Lászlónak, Magyarigen, 1754. ápr. 28. Klónai lt.
- ⁰⁰⁰² Teleki József – megnevezetlenek. K. n. MTAK Kézirattár, Egyház és Bölcsélet 2-r. 34. II.
- ⁰⁰⁰³ „A’ Grof még egy igen szép kis úrfit kapa. A’ gr. Teleki Lajos úr úrficskáját József úrfi mellé vette. Egy olyan ajándékkal tellyes úrfi, a ki a nevelést meg érdemli” – írja Aranka György Cornides Dánielnek. (Marosvásárhely, 1787. máj. 21. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 56. I. 287. f.) Teleki Lajos alighanem anyagi okok miatt nem tudta megfelelően neveltetni fiát, több más adat is arról tanúskodik, hogy a gazdagabb Teleki-ág, amelyhez József tartozott, támogatta a szegényebbeket. A „két Józsi” között csak egy év korkülönbség volt, együtt nőttek fel a családban, majd nevelőjük felügyelete alatt a debreceni kollégiumban tanultak, utóbb Pozsonyban jogot hallgattak. A nevelt fiúról mind Teleki, mind pedig özvegye megemlékezett végrendeletében is. Saját József fiuk később ennek a másik, nevelt fiúnak egyik hűgát, Teleki Zsófiát vette feleségül.
- ⁰⁰⁰⁴ „Engem tett a szegény sógor a fia tutorának. Ezzel is sokat szaporodott a bajom, pedig eddig is alig győztem. De szoros kötelességem kényszerítvén reá, fel vállalnom kelle. Ferar, dum possim” (Csinálom, amíg bírom) – írja Teleki József fiának, Lászlónak. Torockószentgyörgy, 1790. febr. 16. Klónai lt.
- ⁰⁰⁰⁵ Teleki József – apjának, Teleki Lászlónak, Szirák, 1763. febr. 19. Klónai lt.
- ⁰⁰⁰⁶ A levél tartalma Daniel Bernoulli válaszleveléből derül ki. (Bázel, 1763. OL P 654. 8. d. 31. tétel.)
- ⁰⁰⁰⁷ „Si d’un côté cette augmentation de ma maison a de quoi me réjouir, je frémis d’un autre à l’idée de la pénible tâche d’une bonne education que la Providence y a attaché.” (Szirák, 1768. okt. 29. MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 41. f.)
- ⁰⁰⁰⁸ „Tout ce que je sais c’est que je tacherai de remplir mon devoir à l’égard de leur éducation et je laisserai le reste à la Providence.” (Pest, 1777. febr. 18. MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 65. v.)
- ⁰⁰⁰⁹ Teleki József – Teleki Ádámnak, Szeben, 1789. júl. 24. Klónai lt
- ⁰⁰¹⁰ Bécs, 1791. ápr. 1. Klónai lt.
- ⁰⁰¹¹ Marosvásárhely, 1790. ápr. 4. Klónai lt.
- ⁰⁰¹² Bécs, 1793. márc. 12. Klónai lt.
- ⁰⁰¹³ Pest, 1794. jún. 10. Klónai lt.
- ⁰⁰¹⁴ Marosvásárhely, 1794. jún. 28. Klónai lt.
- ⁰⁰¹⁵ *Mályusz Elemér*: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bp. 1939. 52–54.

- ⁰⁰¹⁶ Teleki József – Ráday Gedeonnak, Bázél, 1760. márc. 5., 1760. ápr. 26., 1760. máj. 17., Leiden, 1760. júl. 15. Ráday-lt. 2527., 2528., 2529., 2530. sz.; MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 9. v.
- ⁰⁰¹⁷ Cornides Dániel – Benczúr Józsefnek, Pest, 1769. jan. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 57. III. 43. v.; Comides Dániel – Szarka Jánosnak [1774]. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 57. III. 427. f., ill. Pest, 1774. jún. 20. Uo.; Szarka János – Cornides Dánielnek, Sopron, 1774. május 20. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 1.; Szabó Sámuel – megnevezetlennak, Nagyenyed, 1782. dec. 12. Klónai lt.
- ⁰⁰¹⁸ Középpajta, 1782. jún. 11. OL P 654. 8. d. 31. tétel.
- ⁰⁰¹⁹ Németi Pálról ld. *Varga László*: Németi Pál, a debreceni kollégium latin diákköltője. Debrecen, 1940; Hatvany Pálról ld. *Thury Etele*: Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908. 312.; Ertsey Dánielről ld. Teleki József – Szilágyi Sámuelnek, Bécs, 1777. júl. 25., 1777. aug. 26. A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára. Vegyes Levelek. 88., 90. sz.; Budai Ferencről ld. Saátor János — Teleki Józsefnek, Göttinga, 1788. júl. és Göttinga, 1788. aug. 3. OL P 654. 10. d. 31. tétel.
- ⁰⁰²⁰ Teleki József – von der Lippe grófnak, 1780. máj. 3. MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. 7. sz.; von der Rieger báró – Teleki Józsefnek, Stuttgart, 1784. okt. 23. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 5.; Riedlről ld. Teleki István – apjának, Teleki Józsefnek, Göttinga, 1785. szept. 13. OL P 654. 10. d. 31. tétel.
- ⁰⁰²¹ Daniel Bernoulli – Teleki Józsefnek, Bázél, 1766. aug. 2. OL P 654. 8. d. 31. tétel; Kis Gergely – Teleki Józsefnek, Bázél, 1766. aug. 26., Bem, 1767. júl. 17. OL P 654. 9. d. 31. tétel.
- ⁰⁰²² Domokos Lajos – Teleki Józsefnek, Debrecen, 1783. aug. 11. MTAK Kézirattár, Egyház és Bölcsélet 2-r. 36. I.
- ⁰⁰²³ *Thury Etele* i. m. 336.; OL P 654. 22. d. 74. tétel.
- ⁰⁰²⁴ Saátor János – Telekiné Róth Johannának, 1813. aug. 24. OL P 654. 11. d. 32. tétel.
- ⁰⁰²⁵ *Écsy Ö. István*: Adalék Gr. Teleki Lászlónak, a „Kegyenc” írójának élettörténetéhez. ITK 1941. 382–390. Közli a szerződés szövegét *Horváth Zoltán* Teleki László-monográfiája is. (Bp. 1964. II. 5–7.)
- ⁰⁰²⁶ Teleki József – megnevezetlennak. [1774] OL P 654. 20. d.; Egy hajnal L. nevű fiatal nevelő „Unmassgeblicher Vorschlag des Unterrichts und der zuhaltenden Ordnung mit denen, mir zur Unterricht übergebenen zwey jungen Grafen” című írása (MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 5. 1. 28–34. f.) a növendékek napirendjén, tananyagán és a nevelési elveken kívül képet ad a nevelő társadalmi problémáiról is egy főúri házban. A „Vorschlag”-ban említett két ifjú gróf azonban alighanem Teleki József két unokája, Ádám és József lehetett, a program ui. kisgyermekek tanítását vázolja fel, s egy 1793-ban kiadott szakkönyv megszerzésére tesz javaslatot. Az időpont lehetetlenné teszi, hogy Teleki József gyermekei nevelésére készült volna a javaslat.
- ⁰⁰²⁷ MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. 7. sz.
- ⁰⁰²⁸ Johann Friedrich Weidler (1691–1755) csillagász, fizikus, a wittenbergi egyetem tanára, a londoni Royal Society és a berlini akadémia tagja volt. Matematikai tankönyveit széles körben használták.
- ⁰⁰²⁹ *Tóth Pápai Zsigmond*: Miscellanea. I. 452. (Magántulajdonban.)
- ⁰⁰³⁰ *Ilenczfalvi Szász Péter*: A Méltóságos Gróf Széki Teleki Famíliáról való jegyzet (1609–1822). MTAK Kézirattár, Tört. Napló 2-r. 259. f.
- ⁰⁰³¹ Teleki László – fiának, Teleki Józsefnek, Gernyeszeg, 1777. szept. 11. Klónai-lt.
- ⁰⁰³² MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 9. v.; Teleki József – megnevezetlennak. [1779] OL P 654. 20. d. 433.; Von Rieger báró – Teleki Józsefnek, Stuttgart, 1784. okt. 23. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 5.; Cornides Dániel – Teleki Józsefnek,

- Göttinga, 1785. aug. 10. OL P 654. 8. d. 31. tétel; Cornides Dániel – Szarka Jánosnak. [1774] MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 57. III. 427.; Teleki József – Szilágyi Sámuelnek, Pest, 1777. aug. 26. Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára. Vegyes levelek. 90. sz.
- 0033 OL P 654. 22. d.; OL P 654. 10. d. 31. tétel; Teleki József – megnevezetlennak, Pest, 1788. dec. 3. OL P 654. 20. d. 436.
- 0034 Cornides Dániel – Szarka Jánosnak. [1774] MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 57. III. 427. f.
- 0035 Málnási László – Teleki Józsefnek, Gernyeszeg, 1781. dec. 23. Klónai lt.; Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Bécs, 1787. nov. 27. Klónai lt.; Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, 1781. dec. 11. Klónai lt.
- 0036 Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Marosvásárhely, 1778. febr. 15. és Pest, 1782. jan. 13. Klónai lt.
- 0037 Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Pest, 1777. márc. 17., Marosvásárhely, 1778. febr. 15. és Bécs, 1782. ápr. 5. Klónai lt.
- 0038 *Voinovich Géza*: Idősb. gróf Teleki László irodalmi munkássága. ITK 1899. 129–167.
- 0039 Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Bécs, 1785. febr. 28., 1785. júl. 27. és 1785. aug. 3. Klónai lt.
- 0040 Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Bécs, 1780. jan. 18. és Szeben, 1787. febr. 28. Klónai lt.
- 0041 Teleki Johanna – apjának, Teleki Józsefnek, Szirák, 1783. júl. 12. és Szirák, 1784. júl. 14. Klónai lt.
- 0042 Teleki Johanna – öccsének, Teleki Lászlónak, Pest, 1776. máj. 10. és Szirák, 1777. júl. 20. Klónai lt.; *Fénelon*: De l'éducation des filles. Amsterdam – Leipzig, 1754. 48.
- 0043 Cornides Dániel – Teleki Lászlónak, Pest, 1777. szept. 4. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 11.
- 0044 Péczeli József – Teleki Józsefnek, 1784. aug. 4. OL P 654. 9. d. 31. tétel.
- 0045 Teleki József – apjának, Teleki Lászlónak, Pest, 1777. szept. 26. Klónai lt.
- 0046 Saátor János – Teleki Józsefnek, Debrecen, 1792. ápr. 7. OL P 654. 10. d. 31. tétel; Teleki József – fiának, Bécs, 1782. ápr. 5. Klónai lt.; Cornides Dániel – Teleki Józsefnek, Ócsa, 1778. jan. 1. OL P 654. 8. d. 31. tétel.
- 0047 Málnási László – Teleki Józsefnek, Szeben, 1779. szept. 19. Klónai lt.; Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Bp. [1944] 81.
- 0048 MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 28. f.
- 0049 *Mortier, Roland*: Les „philosophes” et l'éducation publique. = Clartés et ombres du siècle des Lumières. Études sur le XVIIIe siècle littéraire. Genève, 1969. 104–105.
- 0050 Magyar Museum II. 149–152.
- 0051 A' gyermekek' neveléséről, melyet Lock János... írt... Ford. B[oros] J[enői] G[róf] Sz[ékely] Á[dám]. Kolozsvár, 1771. 96–97.
- 0052 *Rousseau, J. J.*: Emil vagy a nevelésről. Ford. Győry János. Bp. 1965. 26.
- 0053 Teleki Johanna – apjának, Teleki Józsefnek, Szirák, 1783. júl. 12., Szirák, 1784. júl. 14. Klónai lt.; Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Bécs, 1787. nov. 27. Klónai lt.; Teleki József megnevezetlennak, Pest, 1789. márc. 26. MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39.
- 0054 Teleki József – Teleki Máriának, Bécs, 1791. jan. 14., Göttinga, 1792. júl. 29., Pozsony, 1791. jan. 29. Klónai lt. Teleki Mária maga is igen gondos nevelést kapott. Apja, Teleki Ádám menyecskelányának írt leveleiben is mindig olvasásra, zongorázásra és nyelvtanulásra buzdítja. Műveltségére és érdeklődésére jellemző,

- hogy amikor sógora, az ifjabb Teleki József Göttingában tanult, levelezésük olyan tárgyakat is érintett, mint pl. Schlözer véleménye a magyarokról.
- 0055 Fogarasi Pap József – Teleki Józsefnek, Marosvásárhely, 1784. szept. 18. Klónai lt.
- 0056 Cornides Dániel – Teleki Lászlónak, Bécs, 1782. márc. 5. Klónai lt.
- 0057 MTAK Kézirattár, RUI 2-t. 17.1. 153–154. f.
- 0058 MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 18. I.
- 0059 „Une chose qui me reste encore à vous recommander fortement, c’est d’être tout attentif aux principaux objets des voyageurs prudents; je veux dire à l’état de l’agriculture, du commerce, des fabriques, des Sciences, de la constitution politique et le genre des nations parmi lesquelles vous voyagerez. Si vous allez en Angleterre soyez le plus souvent qu’il soit possible présents aux séances du Parlement, c’est à dire lorsque vous y aurez l’accès.” (Teleki József – fiának, Szeben, 1787. febr. 27. Klónai lt.)
- 0060 A kortársak közül érdemes a Teleki-fiúk utazásának élményeit összevetni Berzeviczy Gergely göttingai tanulásával, franciaországi, belgiumi és angliai utazásával. Ld. *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Bp. 1967. 86–132.
- 0061 Teleki László – apjának, Teleki Józsefnek. K. n.: Teleki István – anyjának, Telekiné Róth Johannának. K. n. Klónai lt.
- 0062 Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Bécs, 1785. júl. 27. Klónai lt.
- 0063 Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Bécs, 1786. márt. 15.; Cornides Dániel – Teleki Lászlónak, Pest, 1787. jan. 4. Klónai lt.
- 0064 Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Pest, 1787. szept. 4. Klónai lt.
- 0065 Staatsanzeigen Bd. V. Heft. 20. 411–414.
- 0066 Mindkettő Teleki József – fiának írt levelei között. OL P 654. 8. d. 31. tétel.
- 0067 „Si vous entendez un peu le calcul des probabilités vous ne pouvez pas compter sur une exception.” – „bonté du cœur, le penchant pour le sage économie, la piété et les bonnes mœurs...” (Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Gernyeszeg, 1787. ápr. 11. Klónai lt.)
- 0068 Teleki József – Teleki Ádámnak, Bécs, 1788. febr. 12. Klónai lt.
- 0069 Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Gernyeszeg, 1787. ápr. 11. Klónai lt.
- 0070 Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Pest, 1788. márc. 14. Klónai lt.
- 0071 Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Pozsony, 1791. jan. 26. Klónai lt.
- 0072 Teleki József – fiának, Teleki Istvánnak, Pest, 1788. júl. 23. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 5.; Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak. Szöllősvégárdó, 1793. aug. 11. Klónai lt.
- 0073 Teleki József – fiának, Teleki Istvánnak, Pest, 1788. júl. 23. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 5.

A könyvgyűjtő

Teleki József könyvtárával nem foglalkozott a korábbi könyv- és könyvtártörténeti szakirodalom; Szarvasi Margitnak a 18. századi magyar magánkönyvtárakat számba vevő összefoglaló munkája csak nyomtatott forrásokra támaszkodott, s mivel Teleki könyvtáráról illet nem találhatott, csak futólag említi mint a Magyar Tudományos Akadémia későbbi könyvtárának alapját.⁰⁰⁰¹

A valóságban csak Teleki könyvtárának egy része került az Akadémiai Könyvtárba, mivel halála után két fia megosztotta a gyűjteményt, amelynek egyik része így az Erdélyben maradt kisebbik fiú, Teleki József ágán öröklődött tovább. Az egykori könyvtár állományát tehát csak kéziratos katalógusokból lehetett rekonstruálni. Ilyen lista igen sok van az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának „Bibliográfia” szakcsoportjában, de csak egyetlen egyen olvasható Teleki József neve. Ez az egy az egykori marosvásárhelyi gyűjtemény felállítás szerinti jegyzéke, további katalógusokról is megállapítható azonban, hogy az ő könyvtáráról készültek: olyan listák ezek, amelyek nem tartalmazzak 1796-nál, a gróf halála événél későbbi kiadású könyveket. E katalógusok alapján kiderül, hogy a grófnak nemcsak egy könyvtára volt, hanem legalább kettő, de inkább három: Marosvásárhelyt, Pesten és Szirákon; kiderül továbbá, hogy a marosvásárhelyi könyvtárnak volt egy külön kezelt speciális része, s hogy Teleki részben vagy egészen megvásárolta mások könyvtárait is.

Könyvtára tehát a következő részekből tevődött össze:

1. A marosvásárhelyi könyvtár. Állománya 1657 mű 2777 kötetben. Kéziratos katalógusai, amelyek felállítás és szakrend szerint is közlik az állományát, 1782-ben készültek.⁰⁰⁰²

2. Az Erdélyi Magyar Theca. Feltehetően szintén a marosvásárhelyi Teleki-házban volt. 378 művet tartalmazott 413 kötetben. Kéziratos katalógusa szintén a gyűjtemény 1782-es állapotát rögzíti.⁰⁰⁰³

3. A pesti könyvtár. 1782 után jött létre, amikortól Teleki állandó pesti szállást tartott fenn. Állománya 1721 mű 3231 kötetben; kéziratos szakkatalógusa Teleki halála után készült.⁰⁰⁰⁴

4. Pesten volt Péczeli József könyvtárának külföldi könyvanyaga, 682 mű 1270 kötetben, amelyet Teleki Péczeli özvegyének kérésére vásárolt meg. Az özvegy előzőleg kiadta a könyvtár nyomtatott katalógusát.⁰⁰⁰⁵

5. 1792 után Teleki megvásárolta egykori titkára, Cornides Dániel magyar vonatkozású könyvtárát, amely mintegy 2000 műből, kép-, érem- és kéziratgyűjteményből állt.⁰⁰⁰⁶

6. Feltehetően Pesten és külön volt felállítva a Schwandtner János osztrák történetíró könyvtárából megvásárolt 130 mű 215 kötetben, valamint 20 brosúra 22 kötetben és 2 kötet, 8 fasciculus kézirat.⁰⁰⁰⁷

7. Fennmaradtak adatok Teleki Szirákon levő könyvtáráról is,⁰⁰⁰⁸ de a sziráki könyvtár kéziratos katalógusa a 19. századból származik. 1747 művet tartalmaz 4576 kötetben, ebből 400–450 mű 18. századi kiadású, ez tehát az az állományrész, amely a koronaőr Teleki tulajdona lehetett. A dátum azonban maga még nem bizonyítja, hogy a könyvek már ekkor Teleki-tulajdonban voltak.⁰⁰⁰⁹

A továbbiakban Teleki József könyvtárának csak azokról a részeiről lesz szó, amelyek létrejöttében a tulajdonosnak személyes szerepe volt. A másoktól vásárolt könyvanyag ugyan szintén fényt vet valamelyest Teleki könyvgyűjtő tevékenységére és szellemi érdeklődésére – bár a könyvtárak megvásárlásával nyilvánvalóan anyagilag is támogatni kívánta halott barátai örököseit –, állományuk elemzésére azonban itt nem térünk ki.

A Teleki- és a Ráday-családban generációkon át szokás volt a könyvgyűjtés; már a kancellárnak, Teleki Mihálynak az apjáról, Teleki János kövári kapitányról feljegyezték, hogy voltak könyvei, a kancellár fiai közül pedig nem egyről tudjuk, hogy kisebb-nagyobb könyvtárat gyűjtött magának. Teleki Sándornak, József nagyapjának pl. nem jelentéktelen számú könyve lehetett, a családi krónikába ui. a halála utáni osztozás dátuma olyan megfogalmazásban került bele, hogy utódai megosztottak „könyvein és más fellelhető javain”.⁰⁰¹⁰

Teleki József apja, Teleki László fiatal házas korában határozta el, hogy saját könyvtárat hoz létre, s mivel komoly, több tudományágat felölelő gyűjteményt tervezett, Huszti Andráshoz, az *Ó és Ujj Dácia* hányatott sorsú szerzőjéhez fordult tanácsért. Huszti fennmaradt levelében 17, majdnem kizárólag jogi munkát sorolt fel és ajánlott a figyelmébe, s azt ígérte Telekinek, hogy „Más alkalmatossággal annyit írok, hogy egy kis Bibliotheca legyen belőle, külön-külön minden Scientiákra. Az aláhúzott könyveket feltétlenül vegye meg.”⁰⁰¹¹

Nem tudjuk, mivé fejlődött Teleki László könyvtára, arra azonban van adat, hogy feleségének is segítségére volt saját könyvtáracskája kialakításában. Ráday Eszter – aki már leánykorában, apja mellett megszerette a könyveket – egyik levelében ugyanis így írt férjének: „...igen kedvesen venném, édes szívem... ha megvételre számomra a listán elküldött magyar könyveket”.⁰⁰¹² Ráday Eszter gyűjteménye – 1757-ből származó katalógusa szerint – 244 kötetből állt, s nagyjából magyar és német nyelvű, 17. és 18. századi, főleg vallásos munkákat tartalmazott.⁰⁰¹³ Ő is – mint családjának több tagja – céltudatos könyvgyűjtő volt. Bod Péter írja róla a *Smirnai Szent Polikarpus* ajánlásában, amely Ráday Eszter két leányának szól: „...felkerestette a Jó Magyar Könyveket minden-féle Matériákról, nem kímélvén azoknak megszerzésektől sem fáradságát, sem költségét s állítatott-fel egy ritka szép Magyar Bibliotékát, hogy azokból a dolgokat ki-tanulván magát gyönyörködtesse s másoknak használjon...”

Az utolsó megjegyzés talán azt is jelenti, hogy Ráday Eszter gyűjteményét a tulajdonoson kívül mások is használták. Az mindenesetre bizonyos, hogy a Ráday Pálnéból, Ráday Gedeonból, Ráday Eszterből és a férjéből, Teleki Lászlóból álló családi-szellemi kör tagjai, amelyhez Teleki László nagynénje, Árva Bethlen Kata, s az ő udvari papja, Bod Péter, majd a Teleki-gyermekek is csatlakoztak, kölcsönösen támogatták egymást a könyvgyűjtésben, elsősorban pedig azon fáradoztak valamennyien, hogy Ráday Gedeon könyvtárát gazdagítsák. Különösen sok régi könyvet szerzett meg Erdélyben Bod a Ráday-gyűjtemény részére, ugyanakkor ő volt a könyvtár egyik első hasznélvezője is, mert Ráday készségesen kölcsönadta neki a munkájához szükséges könyveket.

Az ifjú Teleki József már serdülő korában bekapcsolódott a család könyvgyűjtő tevékenységébe, nagybátyját, Rádayt a neki írt levelekben többször tudósítja, milyen műveket sikerült számára szerezniök, ugyanakkor Ráday gondoskodott az ő tanulmányaihoz szükséges munkák beszerzéséről és eljuttatásáról Erdélybe. Gyakran cím szerint megírja, hogy mire lenne szüksége, máskor pedig Rádayra bízta a választást. A könyveket Ráday az 1748-ban megnyitott első pesti könyvesboltban, Mauss könyvkereskedésében vásárolta meg, s Debrecenen át küldte el őket unokaöccsének. Szeremlei Sámuel vagy Domokos Márton főbíró debreceni házából a nagyvásárra érkezett tordai szekeresek vitték el a könyvküldeményt Erdélybe Teleki Józsefnek.

A Rádaynak szóló levelekben – egyebek között – a janzenista Rollin és A. L. Imhof történeti, a wolffianus J. F. Stapfer és a kálvinista F. J. A. Turretini teológiai, az első német filozófiatörténész, J. J. Brucker filozófiai és Chr. Wolff matematikai munkáiról esik szó.

Teleki első nagyobb könyvbeszerzésére 1759-1761 között, külföldi tanulmányútja idején kerül sor. Útinaplójában⁰⁰¹⁴ nem szól könyvvásárlásról mint útja céljáról, alighanem azért nem, mert ez annyira természetes volt, hogy nem tartotta szükségesnek említeni.

Nemcsak a családi hagyomány, a szülők, rokonok példája buzdította erre. Telekinél sokkal nehezebb körülmények között utazó szegény diákok is könyvekkel megrakodva tértek haza a külföldi egyetemekről, s nemcsak maguknak, hanem iskolájuk könyvtárának is hoztak könyveket. Teleki naplójában is találunk említést erről a szokásról: a regensburgi holland követ lelkészéről jegyzi fel, hogy a hazatérő magyar protestáns diákok nála szokták hagyni könyvesládáikat, amíg valamilyen alkalom lehetővé teszi a hazaszállításukat. Később Hollandiában mindennapos társa volt Kovásznai Sándor, a marosvásárhelyi főiskola majdani sokoldalú tanára, aki odakint gazdag könyvtárat szerzett magának. (Kéziratos jegyzéke a Teleki-katalógusok közé is bekerült.)⁰⁰¹⁵

Ha helyesen akarjuk értelmezni Teleki József naplóinak a könyvvásárlásokra vonatkozó adatait, érdemes szembeállítani ekkori helyzetét és körülményeit a vele majdnem egyidős nagybátyja, Teleki Sámuel (1739–1822) körülményeivel és lehetőségeivel, aki nagyjából ugyanazt az utat tette meg, mint ő, csak néhány hónappal később indult útnak, és két évvel később tért haza utazásáról. Az együtt töltött bázeli hónapok alatt alapozódott meg életük végéig tartó szoros kapcsolatuk.

Teleki Sámuel Teleki József apjának legifjabb mostohaöccse volt. Fiatalon árván maradt, s az apja és idősebb testvérei közötti viszály miatt nem volt szorosabb kapcsolata. féltestvéreivel és családjukkal. Így érthető meg a képzettségük közötti jelentékeny különbség. József gondos nevelés után sokoldalú és meglehetősen korszerűnek mondható műveltséggel indulhatott külföldre, kiváló mesterek nevelték, mint pl. a Bod Péter által nagyra becsült Magdeburg Károly (aki később katonai pályára lépett és tábornok lett), maga Bod Péter, sőt tanulmányaival szülein kívül Ráday Gedeon is törődött, húszéves korára tudott latinul, németül, franciául és románul. Teleki Sámuel viszont letette ugyan a vizsgákat a marosvásárhelyi kollégiumban, de mindazt, amit unokaöccse az iskolai tananyagon kívül közvetlen környezetében magába szívhatott, nem volt módja megtanulni. A latinon kívül más nyelvet nem ismert. Képességeik – Daniel Bernoulli egyik levelének tanúsága szerint⁰⁰¹⁶ – nagyjából egyformák voltak. Teleki Sámuel tehát külföldi tanulmányútja során igyekezett pótolni neveltetése hiányait, ezért is maradt kint unokaöccsénél jóval hosszabb ideig. Ekkor; utazása idején azonban előnyt jelentett neki, ami korábban hátrányára volt: a maga uraként annyi időt tölthetett külföldön, amennyit akart, annyi pénzt költhetett, amennyit tisztartója a birtokok jövedelméből küldeni tudott: nem tartozott számadással senkinek.

Józsefnek viszont, ha lett volna is kedve nagyobb könyvvásárlásokra, pénze nem volt rá. Míg Teleki Sámuel csak Bázelen 1000 magyar aranyat költött könyvekre, Teleki József – költségnaplója tanúsága szerint, amely az illető helyen használatos pénznemekben közli az összegeket – összesen 184 rajnai forint 35 és fél krajcár, ezenkívül Franciaországban 196 livre 15 sou ára könyvet vásárolt.

Naplóiból megállapítható, hogy könyvvásárlásainak egy részével ugyanaz volt a célja, mint a naplóírással: ne merüljön feledésbe, amit utazása során átélt, látott, tapasztalt, és később is felidézhesse úti emlékeit. Így került a birtokába egész sor útikalauz, németalföldi, párizsi, itáliai utazásokról szóló útleírás – már első útján szeretett volna eljutni Itáliába is, erre azonban csak évek múlva kerülhetett sor. Rendszeresen megvette a látottakat ismertető könyvecskéket: a strassburgi katedrálisnak, a goudai templom színes ablakainak, az amsterdami tanácsházának és fűvészkertnek, az antwerpeni katedrális Rubens-képeinek leírását, a Luxembourg-palota képtárának katalógusát. Ide sorolhatók a megvásárolt térképek, városképek, továbbá az épületeket, helyi viseleteket ábrázoló metszetek, amelyeket ugyancsak gyűjtött, s ide számíthatók azok az irodalmi műveket, főleg színdarabokat tartalmazó könyvecskék, operakották, librettók is, amelyeket gyakori színházi látogatásai alkalmával szerzett meg.

Utazása előtt Magyarországon nem láthatott nyilvános könyvtárat, mert ilyen még nem volt; a családi gyűjteményeken kívül ismerhette esetleg a kolozsvári, a marosvásárhelyi és a

nagyenyedii kollégiumi bibliotékákat, amelyek azonban alighanem ekkor is olyan nyomorúságos állapotban voltak, mint évtizedekkel később, amikor Kazinczy látta őket.⁰⁰¹⁷ Utazása előtti egyetlen, mintegy féléves bécsi tartózkodása idején viszont bizonyosan járt a császári könyvtárban. Tanulmányútja alatt egész sor főúri és tudós magánkönyvtárat, egyetemi, rendi és egyéb gyűjteményeket látogatott meg. Ezekről szóló feljegyzései általában – mint más esetekben is – eléggé szűkszavúak és annyira általánosak, hogy érdeklődésének irányára nemigen lehet belőlük következtetni. Röviden ismerteti a látott ritkaságokat, kéziratokat, nyomtatványokat, ahogy vezetője elmagyarázta neki. Visszatérő motívuma viszont könyvtárakról szóló beszámolóinak, hogy jól vagy rosszul válogatott gyűjteményt lát-e, s azt jó elrendezésben vagy hanyt-vetett állapotban.

Ez a szempont legalább – annyira befolyásolta saját könyvvásárlásait, mint anyagi erőinek korlátozottsága. Útja elejétől fogva megvan benne a törekvés, hogy áttekintése legyen a kiadványtermés egészéről, s ebből válassza ki a számára fontos könyveket. Egyik első állomásán, Regensburgban siet megvenni a könyvkereskedő katalógusát, és a továbbiakban is egész sor, főleg az 1750-es évekből származó német és holland kereskedői katalógust vásárolt meg, sőt kötöttet egybe. Párizsi feljegyzése szerint megvette az *Enciklopédia* kiadásában részt vett két kereskedő, Durand és Briasson katalógusait.

Sajnos a napló és a költségnapló alapján nem lehet egészen rekonstruálni vásárlásait. Néha – főleg egyedi darabok esetében – közli a megvett könyv vagy könyvek szerzőjét, címét és árát, gyakran azonban csak általánosságban nyilatkozik: pl. „holmi aprólék könyvről”, „egy frantzia könyvről”, „egy haszontalan könyvről” ír. Éppen két legnagyobb vásárlásáról nem közöl semmiféle részletezést: a bázeli aukcióról, amelyen 57 forint értékben, tehát összes bázeli vásárlásainak jó harmadrészéért vásárolt, és a több napos amsterdami könyvvásárról, ahol 105 forintért vett könyveket.

Könyvbeszerzéseiben tanárai és diáktársai is segítségére voltak. Egyik professzora, Johann Rudolf Iselin, a bázeli egyetem jogtanára egy schaffhauseni aukción szerzett neki könyveket, olasz nyelvtanára több könyvet is vett neki, s az akkor Bazelben tanuló Nagy Sámuel, a későbbi bécsi református ágens is segítségére volt könyvek megszerzésében. Teleki viszont mások könyv gyűjtését segítette: felhívta pl. Ráday figyelmét fontosnak tartott kiadványokra, és a nagyenyedii kollégiumnak szerzett meg bizonyos kért könyveket.

Bázeli tartózkodása első idején angol és olasz nyelvet, jogot, matematikát és fizikát kezdett tanulni. A jog azonban, amelyre pedig későbbi pályáján szüksége lehetett, hamarosan háttérbe szorult, és erejét a természettudományok elsajátítására koncentrált. Könyvvásárlásaiban is hasonló tendenciát tapasztalunk. Az első időben – miután beszerezte a mindennapi vallásgyakorlathoz szükséges énekeskönyveket, valamint a nyelvtanokat és a szótárakat – meglehetősen sokféle témájú könyvet vásárolt; régebbi jogi munkákat: Johann Gottlieb Heineccius és Hugo Grotius műveit, klasszikus auktorok kiadásait, s bár később is gyarapította könyvtárát ilyen irányban, naplójában főleg két témakörbe tartozó vásárlásait említi: a természettudományos műveket és a modern szépirodalmat, illetve a felvilágosodás irodalmi és filozófiai műveit, amelyek ekkoriban, úgy látszik, leginkább érdekelték.

Tanulmányaiban végül a természettudományokon kívül mindent elhagyott, könyvvásárlásaiban azonban nem korlátozta ennyire az érdeklődését. Figyelme kiterjedt a zenére, általában a képzőművészetekre, de elsősorban az építészetre, továbbá a színház, a helyi szokások, a kereskedelem, a kertművészet területeire stb. Így érthető, hogy könyvtárába bekerült az utazása során megismert országok földrajzával, történelmével, szellemi életével kapcsolatos számos mű, művészeti kiadvány is.

Sokat megvásárolt – részben megkapott – mesterei munkáiból: Bazelben a Bernoullidinasztia több tagjának, Jacob, Johann és Daniel Bernoullinak műveit, Hollandiában Musschenbroek *Elementa Physicáját*, Párizsban pedig La Caille, Clairaut és La Condamine több művét szerezte meg. Megvette a kortárs szakirodalomból Euler két művét – jogosan

feltételezhető, hogy ezeket az ő könyvtárából ismerték meg először Magyarországon⁰⁰¹⁸ –, de L'Hospital két munkáját, Franklin könyvét az elektromosságról, Montucla matematikátörténetét, az első ilyen tárgyú nagyobb vállalkozást. Különösen fontos volt számára D'Alembert részben már Párizsban megismert művének, az *Opuscles mathématiques*-nak a megszerzése, amelyet La Condamine küldött el neki Párizsból. Ebben megtalálhatta D'Alembert Daniel Bernoullival, Teleki bázeli professzorával vitázó tanulmányát, amellyel szemben Teleki a nyilvánosság előtt kívánta megvédelmezni mesterét.⁰⁰¹⁹ Gronovius *Bibliotheca regni animalis et lapidei* című gyűjteménykatalógusának pedig, amelyet maga a szerző ajándékozott neki, alighanem szerepe volt Teleki természettudományos gyűjteményének, Erdély első természettudományi múzeumának létrehozásában.

Megemlíti az *Oeuvres du philosophe de Sanssoucit*, azaz II. Frigyes porosz király költeményeit, de számos más, cím szerint nem említett felvilágosult munkát is ismert és megvásárolt. Részben említi, részben kikövetkeztethető a naplóból, hogy ismerte Diderot *Pensées philosophiques*-ját, Rousseau *Lettre sur les spectacles*-ját és zenei tárgyú írásait, az *Enciklopédia* addig megjelent köteteit, és tisztában volt a mű nagy jelentőségével is – bár a Teleki-könyvtár példányát nem ő, hanem fia vásárolta meg a 19. század elején.⁰⁰²⁰ Montesquieu *De l'Esprit des lois*-ján kívül (Telekinek a mű 1749-es kiadása volt meg, az első kiadás 1748-ból való) *Défense de l'esprit des lois* című művét is megvette. Már a regény megjelenése előtt számon tartotta Rousseau *Nouvelle Héloïse*-ával kapcsolatos híreket, megjelenése után rögtön megszerezte a művet. Ismerte és megvásárolta Voltaire több színművét és más, Párizsban játszott darabok kiadásait, továbbá Marmontel több munkáját is. Különös jelentőségük van könyvvásárlásai között az angol irodalom alkotásainak. Az angol művek iránti rokonszenve mélyebb volt a pusztán szépirodalom iránti érdeklődésnél. Egyik ezzel kapcsolatos megjegyzése az angol politikai rendszer, az alkotmányos monarchia iránti rokonszenvére utal, s Teleki – aki maga sose jutott el Angliába – nemcsak egész útja alatt tanulta szorgalmasan a nyelvet, de huszonöt év múlva két idősebb fiát már Angliába küldi tanulmányútra. Hiteles adataink ebből az időből csak angol szépirodalmi vásárlásairól vannak, de könyvtárában kiemelkedő számmal találhatók angol tudományos művek is. Bázelen megvette *Pickle históriáját*, azaz Smollet nagy sikerű *Peregrine Pickle* című regényét, Párizsban pedig Richardson Európa-szerte magasztalt *Sir Charles Grandison*-ját és *Amaliáját*, valamint Addison műveit. A moralizáló szentimentális regényirodalom által hirdetett eszmények – úgy látszik – megfeleltek Teleki egyéniségének, egy későbbi levele tanúsága szerint polgári jellegüket is felismerte és elfogadta.⁰⁰²¹ Bizonyos, hogy ezeknél jóval több angol könyvet vásárolt: már Bázelen a Burchard-féle aukción vett ilyeneket, Párizsban pedig Briasson „holmi és igen jeles Anglus könyvei”-ről ír, amelyeket drágaságuk ellenére meg szándékozik szerezni. Utazása alatt néhány ritkaságot is vásárol, bár kuriózumok gyűjtésére nem törekedett: a konstantinápolyi kiadású francia nyelvű török nyelvtan is érdekességével keltette fel érdeklődését, nem tudhatta, hogy nyomdásza, Ibrahim Mütefferika egykori erdélyi református teológusból lett az első török nyomdász.⁰⁰²²

A könyvek már Hollandiában annyira megnövekedtek Teleki poggyászát, hogy elhatározta, nem viszi magával őket további útjára, hanem ottani magyar barátait kéri meg, küldjék el a ládákat Bécsbe. Ha szerzeményei mennyiségileg nem is érik utol az enciklopédikus igényű könyvgyűjtők nagy könyvanyagát, a sokoldalú érdeklődésének megfelelő gazdag és változatos tartalmú gyűjtemény nagy szellemi értéket képviselt. A természettudományos művek a tudományágak szükséges alapjait és néhány területen olyan új eredményeit tartalmazták, amelyek addig még alig jutottak el Magyarországra; a felvilágosodás irodalma, az angol és a francia szépirodalom, a politikai, filozófiai és irodalmi művek már akkor jövőbeli könyvtára korszerű profilját rajzolták ki.

Teleki 1759 júliusától 1761. április végéig tanulmányúton járt Nyugat-Európában; ennek során Bázelen töltött mintegy háromnegyed év után – ahogy volt már róla szó – meglátogatott több kisebb német fejedelemséget, majd néhány hónapig Hollandiában időzött, s végül Párizsban tartózkodott több mint négy hónapig. Tanulmányútja végén néhány hétig szüleivel együtt volt Bécsben. A vámnál elfogott és visszatartott könyvesomagjai kapcsán két alkalommal hosszan elbeszélgethet Van Swietennel, akiről naplójában meleg hangon emlékezik meg. Mária Terézia is audiencián fogadja. Valóban tett-e neki a királynő olyan ígéretet, hogy a vallás védelmében írott művének további munkálataihoz minden szükséges, tehát tiltott könyvet is akadály nélkül meghozathat magának, ahogy később Teleki László írja apja életrajzában⁰⁰²³ a naplóból nem derül ki. A családi legendának ellene mond Nagy Sámuel egyik Bécsből küldött levele – amelyben Teleki megbízásából szerzett könyvekről ír –, mert éppen effajta nehézségekről szól benne.⁰⁰²⁴

A következő évek nem kedveznek a könyveivel való elmélyült foglalkozásnak. Először apja hivatali ügyei, majd más családi bonyodalmak, perek akadályozzák, házassága után élete jórészt Magyarországon telik, s a gyakori és több hónapos bécsi tartózkodások is elszakítják Vásárhelytől. Továbbra is elsősorban a természettudományok érdeklik, külföldi tudós barátaival, a Bernoulliakkal, Clairaut-val, La Condamine-nel fenntartja a levelezést, de a fizika és a matematika, amely két studium tanulmányútja idején szinte fő foglalatossága volt, most egyre inkább valamiféle nemes szórakozássá válik számára. Cornides Dániel, aki 1762 óta ismerte, 1765-ben még így jellemzi egyik barátjának szóló levelében: „egy filozófiai vagy matematikai könyv nagyobb vonzerőt jelent számára, mint az összes régi pénzek együttléve”⁰⁰²⁵ s bár ez a két diszciplína mindvégig megtartotta a fő helyet Teleki szellemi életében, idővel más irányba is kiterjedt az érdeklődése, főképpen éppen Cornides hatására, aki 1766-tól 1785-ig titkári minőségben Teleki házában élt, s urát minden utazására elkísérte. Érdeklődésének új iránya nem volt előzmények híján: Bod Péter tanítása lehetett az alapvetés, s amikor Cornides mindennapos szellemi társa lett, s Teleki állandóan közvetlenül értesült kutatási eredményeiről, maga is egyre jobban érdeklődött a magyar történelmi múlt iránt. Rajta kívül legközelebbi családtagjaiból, nagybátyjából, Ráday Gedeonból és apósából, Róth Tamásból álló kis szellemi kör alakult Cornides körül, akik személyesen és levelekből értesültek újabb felfedezéseiről, s megvitatták őket. Teleki Cornides révén került kapcsolatba egy sor hazai tudóssal: Pray Györggyel, Horányi Elekkel, Szarka Jánossal, Benczúr Józseffel, Felmer Mártonnal, Czirbesz Jónás Andrással, Weszprémi Istvánnal, s ettől fogva az ő munkásságukat is számon tartotta. Utazásai és közéleti tevékenysége során maga is megismerte a külföldi és magyar gyűjteményekben – a velencei Marcianában, a milánói Ambrosianában, a parmai hercegi könyvtárban, szlavóniai levéltárakban, Pannonhalmán és Bécsben – a magyar múlt írásos emlékeit. Mindez nem maradt hatástalan könyvtárára sem: Cornides hatásának tulajdoníthatjuk a marosvásárhelyi könyvtár mellett kialakított Erdélyi Magyar Theca létrehozását, amely nagymértékben a felsorolt tudósok műveiből és külföldi szerzők magyarországi vonatkozású, főleg történeti és jogi munkáiból áll. Bizonyára Cornides hatására – talán közvetlenül az ő használatára is – érdeklődött Teleki egy ragusai, magyar történeti vonatkozású iratokkal teli láda megvásárlásának lehetőségei iránt, s ez indíthatta arra, hogy Parmában másolatot készíttessen a hercegi könyvtárban őrzött corvináról.⁰⁰²⁶

Teleki maga is tudatában volt az érdeklődésében végbement változásnak, ő maga azonban így magyarázta: „ahogy korosodunk, úgy foglalja el az irigység és a gőg [ti. a mások nagyszerű alkotásai iránt érzett irigység és a szellemi gőg] helyét egy nagyobb és nemesebb szenvedély: hogy hasznossá legyünk”.⁰⁰²⁷ Ez a vallomása szorosan összefügg a leveleiben

található, egészségére vonatkozó közléseivel. Teleki gyakran és hosszadalmasan betegeskedett, éveken át fáradt, kedvetlen volt, s nagyon betegnek tudta magát. Ez lehetett a fő oka, hogy számos, őt intenzíven érdeklő téren nem telt az erejéből aktivitásra, megelégedett a tájékozódással, s tevékenységét nagyrészt olyan területekre koncentrált, amelyeket érzékeny lelkiismerete és moralista beállítottsága elsőrendű kötelességként jelölt ki számára. Ez elsősorban a protestáns egyházak szabad vallásgyakorlásáért való küzdelem, másrészt mások szellemi működésének támogatása volt. Mecénási tevékenysége nagymértékben megszabta könyvtára arculatát, az általa támogatott íróknak és tudósoknak számos könyve és kézírata került a Teleki-gyűjteménybe.

*

A marosvásárhelyi könyvtár állományának nagyságáról és összetételéről a kéziratos katalógusok alapján tájékozódhatunk. A katalógus 1782-ben készült, hogy milyen alkalomból, nem tudni pontosan. A szakrendszer gondos és elvszerű kidolgozása arra vall, hogy Teleki alapos és áttekinthető jegyzéket kívánt kapni gyűjteményéről, a katalógus készítésének első célja tehát az anyag számbavétele volt; közrejátszhattak azonban pedagógiai megfontolások is a gróf részéről: a katalógus elkészítésével ugyanis az akkor Marosvásárhelyen tanuló két idősebb fiút, a 18 éves Lászlót és a 14 éves Istvánt bízta meg, valamilyen jutalom ígéretével. Nyomtatott katalógus kiadására Teleki nemigen gondolt; eddigi adataink szerint fia, Teleki László foglalkozott először ilyen tervvel Széchényi Ferenc könyvtára katalógusának megjelenése hatására.⁰⁰²⁸

Volt-e része Teleki Józsefnek a katalógus készítésében? Valószínűleg volt, legalábbis szellemi megtervezésében, ha a kivitelezésben nem is. A vásárhelyi katalógus készítését a két fiú bizonyosan nevelőjük segítségével végezte, de ők csak végrehajtották az előírt feladatot. Először a felállítás szerinti jegyzéket, a helyrajzi katalógust készítették el, sorban leírták a műveket a „theca”, majd az „ordo” rendjében. A katalógus hátlapjára felírták a szakcsoportokat, minden csoportot egy betű-, szám- vagy egyéb jellel (kereszt, kettőskereszt stb.) jelölve, ezeket a jeleket utólag a helyrajzi katalógus tételei elé vezették be, s ennek alapján sorra véve az azonos jellel ellátott tételeket, készítették el a szakkatalógust. Igen sok a téves szakbeosztás, amit részben hiányos nyelvtudásuk okozhatott, részben az, hogy a könyvek címéből nem mindig állapítható meg pontosan, hova is sorolandók, s így néhány mulatságos és primitív félreértés csúszott a szakkatalógusba. Számos tételt egyáltalán nem tudtak meghatározni, ezeket egyszerűen nem vették fel a szakjegyzékbe, amely így kevesebb munkát tartalmaz a felállítás szerintinél. (1483 művet 2497 kötetben 1657 művel, 2777 kötetrel szemben.) Ebből arra lehet következtetni, hogy talán csak a felállítás szerinti katalógus készült Marosvásárhelyen, a szakjegyzéket már annak alapján valahol másutt készítették, a problematikus esetek nagy részét ugyanis a könyv fellapozásával meg lehetett volna oldani. Nem meglepő, hogy a két fiú munkája meglehetősen kezdetleges, módszerében átgondolatlan és logikátlan, kivitelében pedig rendetlen és kapkodó. A szakcsoportok kijelölése viszont logikusan gondolkodó, rendszerezésre képes, tudós egyéniségre vall. Teleki ekkori mindennapos környezetében csak Cornides Dánielnek lehet a munkát tulajdonítani, a katalógus szellemi megtervezőjeként csak ő vagy maga Teleki József vehető számításba.

A szakrendszer nem egyezik meg egyik ismert 18. század végi magyar könyvtár katalógusának rendszerével sem. Rendszerezési elvei viszont kielemezhetők egy, a vásárhelyi könyvtárban őrzött könyvecskéből, Formey *Conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse mais choisie* című munkájából (Berlin, 1755). A szerző hugenotta származású tudós volt, a berlini akadémia örökös főtitkára, a 18. századi tudomány szorgalmas népszerűsítője, a francia enciklopédia egyik legtermékenyebb munkatársa. A felvilágosodásnak ahhoz a mérsékelt szárnyához tartozott, amelynek képviselői közül

kerültek ki nagyrészt Teleki párizsi tudósbarátai is. A vásárhelyi könyvtárban több más műve is megtalálható. E népszerű munkájában, amely címében viseli célkitűzését: a nem nagyszámú, de válogatott könyvekből álló könyvtár létrehozását, a felvilágosodás szellemében kívánja támogatni a magánkönyvtárak létesítését az egyén és a társadalom javára, mert – mint írja – az ismeretek gyarapításával a szív is nemesebbé válik. A könyv egyébként Teleki Józsefnél alacsonyabb szellemi színvonalú, jó házból való irodalom- és tudománykedvelő hölgyek és urak tanácsadója kíván lenni. Teleki műveltsége a műben feltételezettnél mélyebb és alaposabb, tudományos tájékozottsága szakszerűbb és önállóbb volt. Könyvtára jóval terjedelmesebb a Formey által javasoltnál (ő 200–300 könyvet egy életre elegendőnek tart olvasói számára), összetétele pedig gazdagabb és igényesebb. Haszonnal forgathatta viszont a kötet által javasolt szerzők jegyzékét, és Formey elvei alapján készítette el a maga szakcsoportjait – nem a könyv függelékében közölt szakcsoportokat vette át, hanem a kötet bevezető fejezetében kifejtett elvek szerint alakította ki a magáét, vagyis alaposan áttanulmányozta a művet, és a szerzőnél következetesebben valósította meg az előszóban körvonalazott elveket.

A bevezető fejezetben ugyanis arról van szó, hogy a könyvek általában két nagyobb csoportra oszthatók: egyik a mindennap, állandóan vagy legalábbis gyakran használatos műveké, melyekre mind rendszeres tanulmányoknál, mind gyors utánlapozásnál szükség van. Ilyenek a lexikonok, szótárak, compendiumok és egyéb hasonló munkák. A másik csoportba tartoznak a tulajdonképpeni „művek”, amelyekből a városokban élők közkönyvtárakból és barátaiktól sokat kölcsön megszerezhetnek; nem lehet, de nem is kell valamennyit megvásárolni. Ez az alaptétel Formey később közölt szakcsoportjaiban már nem tükröződik, az ő 12 szakcsoportja hagyományos módon a szentírással és a teológiával kezdődik, a jog és az orvostudomány összevont csoportjával végződik, s közben főleg az olvasmányosabb műfajok, mint a költészet, ékesszólás, regény stb. képeznek külön csoportot. A Teleki-könyvtár rendszere viszont csak Formey elvei szerint érthető, s bár a katalógus hátlapján egyszerű felsorolásban közli a szakcsoportok elnevezését, helyesen értelmezve két főcsoportot és ezeken belüli alcsoportokat kell megkülönböztetni. (Ld. táblázat)

Az első főcsoport tehát három egymást kiegészítő szakból áll. Az első, a „Dictionaria et Historia Litteraria” szak jelentős százalékban kézikönyv jellegű műveket tartalmaz, tematikailag azonban jóval többretnű a címből feltételezhető állományánál. Különbféle szótárakat találunk itt, pl. görög–latin, latin–német, olasz–latin–francia, francia–latin, angol–francia nyelvűeket. Görögül, tudomásunk szerint, nem tudott Teleki – e nyelv ismerete művelt körökben sem volt általános a 18. században –, de könyvtára kétnyelvű görög–latin kiadványaihoz megszerezte a szükséges szótárt. Ide sorolták Bayle *Dictionnaire Historique et Critique* című munkájának két kiadását (1702 és 1730), Morerus *Le Grand Dictionnaire historique-jét* (1716) és egy sor szaklexikont: orvosi, filozófiai, földrajzi, közgazdasági és kertészeti tárgyúakat. A 18. század jellegzetes vállalkozásai, az egyes tudományszakok történetét összefoglaló művek közül itt található Brucker *Historia Critica Philosophiae* (1742) és *Institutiones Historiae Philosophiae* (1756) című munkája; az első Teleki ifjúkori tankönyve volt, később Augsburgban járva személyesen is megismerkedett az idős szerzővel. Az ilyen jellegű művek közé tartozik még Ch. A. Heumann *Conspectus Reipublicae Litterariae* (1746) és A. Saverien *Histoire des Philosophes Modernes* (1764) című munkája, továbbá az első matematika-történeti összefoglalás, az *Histoire des Mathématiques* (1758), amelynek szerzőjét, Montuclát szintén személyesen megismerte Teleki Párizsban, s a birtokában levő példány a szerző saját kezű javításait tartalmazta.

Szakcsoportok	Művek száma	Kötetek száma
---------------	-------------	---------------

A) Segédkönyvek, összefoglaló művek

1. Dictionaria et Historia Litteraria	84	182
2. Historia Politica	264	515
3. Historia Ecclesiastica	83	136
B) Művek		
1. Theologici	161	213
2. Libri Philosophici et quidem Logici et Metaphysici	103	152
3. La Morale (!)	30	38
4. Juridici	108	136
5. Physici	86	136
6. Mathematici	68	91
7. Medici	71	135
8. Classici Auctores	186	246
9. Humaniora	147	237
10. Miscellanea	79	268
11. Libelli qui de mutatione hac religiosa ab anno 1779 sunt edita(!)	13	12
<hr/>		
Összesen	1483	2497

Itt találjuk Formey idézett művét a magánkönyvtárak felállításáról, P. P. Bosca *De Bibliotheca Ambrosiana* című munkáját, amely Teleki milánói könyvtárlátogatása kapcsán kerülhetett a könyvtárba, J. Vogttól a *Catalogus Historico-Criticus Librorum Rariorum*ot, az *Index Librorum Prohibitorum* 1744-es kötetét, a *Sammlung von ungedruckten und raren Schriften* című és más katalógusokat.

Számos életrajz és életrajzgyűjtemény került a szakba: klasszikus írók, neves festők életrajzának gyűjteményei, Richelieu bíboros és Hobbes élete, a természettudományok területéről pedig Gassendi *Vitae Tichonis*, *Copernici*, *Penzbachii et Regiomontani* című műve (1655).

Itt tartottak nyilván sorozatokat és folyóiratokat is, mint pl. az amsterdami *Nouvelles de la République des Lettres*-t, Pierre Bayle lapját és a *Mercure Historique et Politique* évfolyamait vagy a szentpétervári akadémia *Sermone*seinek egy kötetét, és nem egészen indokoltan ebben a csoportban találjuk egy-egy szerző gyűjteményes kiadásait is, mint pl. a neves lipcsei teológus és klasszika-filológus, Ernesti *Neue Theologische Bibliothek* és *Neueste Theologische Bibliothek* című munkáit. Az elsőnek Teleki életében különös jelentősége volt: ebben jelent meg ifjúkori könyvecskéjéről, az *Essai sur la Foiblesse des Esprits*-fortsról terjedelmes recenzió.

Magyar szerzőktől származó, illetve magyar vonatkozású művek is helyet kaptak e szakban: Szenci Molnár *Lexicon Latino Hungaricum*ja, a Pápai Páriz-szótár 1708. évi kiadása, Bod Péter *A szentírás értelmére nevelő lexikonja*, Bél Mátyás *De vetere Litteratura Hunno-Scythica Exercitatio*ja, Czvittinger *Specimen*je, Rotarides *Lineamenta Historiae Hungariae Litterariae* című műve, Haner György Jeremiás *De Scriptoribus Rerum Historiae Hungaricarum et Transilvanicarum* című műve stb.

A szak, kézikönyvek gyűjteménye lévén, nagyrészt modern munkákat tartalmaz: 18. századi vagy legalábbis 18. századi kiadású a 84 műből 68; csak 16 a korábbi vagy datálatlan.

A „Historia Politica” szak a vásárhelyi könyvtár legterjedelmesebb része. Igaz, hogy az e csoportba való sorolásnál már nagyon kevésbé tartották be a kézikönyv jelleget, ide osztottak be minden többé-kevésbé történelmi tárgyú művet, egyes országok, korszakok, uralkodók vagy uralkodóházak történetével foglalkozókat is. Az Ausztria, Franciaország, Anglia, Németország történetét feldolgozó különféle munkákon kívül gazdag e rész az olasz városállamok, Németalföld, Dánia, Svédország, Lengyelország, Csehország, történetével foglalkozó, s a török, római és zsidó történeti tárgyú művekben is. Említésre érdemes fontosabb darabjai: Bossuet: *Politique Tirée des Propres Paroles de l'Écriture Sainte* (1721); Pufendorf három munkája: a *Commentariorum de rebus Svecicis libri septem...* (1686), a *Historische Einleitung* (é. n.) és a *Historia Europaea* (1704); Leibniz történeti tárgyú írásai közül a *Scriptores Rerum Brunsvicensium* (1704) és az *Accessiones Historicae* (1700). Voltaire munkásságát e szakban négy mű képviseli: az *Essai sur l'Histoire Universelle depuis Charlemagne*, a *Précis du Siècle de Louis XV*, az *Histoire de la Russie sous Pierre le Grand* és a tévesen idesorolt *La Pucelle d'Orléans*.

A magyar vonatkozású művek közül itt található a nagyon ismert és elterjedt *Historie delle guerre d'Ungheria* (1685), az *Histoire d'Eméric comte de Tekeli* (1693), M. Nitri: *De Ultimo Bello Transilvanico et Hungarico* (1666) stb.; a magyar szerzők fontosabb művei közül Szegedi János *Cerographia Hungarica* (1739), Szerdahelyi Gábor *Celebrium Hungariae Urbium et Oppidorum Chorographia* (1730), Schwandtner *Scriptores Rerum Hungaricarum* (1766), Horányi Elek *Magyar országnak... királyainak... és kapitányainak emlékeztető koporsó köve* és *Memoria Hungarorum* (1776), Pray György *Annales Rerum Hungariae* (1766) című munkája. A szakban három kézirat van, ebből kettő Bethlen János magyar történeti tárgyú műve: a *Res Transylvaniae* és a *Continuatio Historiae Rerum Transylvaniae*.

A történelem szak kétharmad része 18. századi kiadású könyv, egyharmada 17. századi vagy keltezetlen.

A „Historia Ecclesiastica” felerészben egyháztörténeti, felerészben egyházjogi munkákat tartalmaz, de a besorolás nem különíti el következetesen az ide és a következő, a teológiai szakba tartozó könyveket. Mint a történelem szakra, erre is a sokféleség, változatosság jellemző. Ez a rész sem szigorúan értelmezett szakgyűjtemény, hanem sokirányú tájékozódás céljából összegyűjtött könyvanyag. A protestantizmus történetén kívül a katolikus és a keleti ortodox egyházak történetére vonatkozó műveket is tartalmaz. Több művel szerepel Friedrich Spanheim, a 17. századi kálvinista ortodoxia képviselője és J. L. Mosheim, göttingeni teológus, a deizmus és vallási tolerancia ellenfele. Nagyobb számban találhatók angol teológusoktól származó munkák, pl. William Cave, a neves egyháztörténész főműve: *Scriptorum Ecclesiasticorum Historia Litteraria* (1720) vagy Thomas Smithnek, a keleti egyházi kérdések szakértőjének munkája, a *De Graecae Ecclesiae Hodierno Statu* (1678). Megvolt a gyűjteményben a katolikus teológus és filozófiaprofesszor, Dupin nagy vállalkozásának, az egyházi szerzők összegyűjtött műveinek egy része, a *Nouvelle Bibliothèque des Auteurs Ecclesiastiques* több kötete is. A katolikus egyházjogot P. J. Riegger, a 18. század neves kánonjogásza és a Fénelon köréhez tartozó C. Fleury képviseli. Magyar vonatkozású a gyulafehérvári *Canones Ecclesiastici* 1649-ből.

A „Theologici” szaknak – az eredeti szándék szerint – a második, az ún. „művek”-et tartalmazó szakok sorát kellene megnyitnia, anyagát tekintve azonban már a két előző csoport is inkább ezek közé sorolható. A teológiai rész terjedelmes gyűjtemény, a politikai történet és a klasszikus szerzők csoportja után számban a harmadik legnagyobb. Ebben találjuk a vásárhelyi könyvtár egyetlen jelzett ősnymtatványát: *Opera Beati Anselmi Episcopi Cantuariensis* (Nürnberg, 1492); bár lehetséges, hogy két másik, évszám nélkül „litteris gothicis” megjegyzéssel ellátott leírás mögött is ősnymtatvány rejtőzik. Nyolc különféle bibliakiadás közül az Erasmus-kiadású *Újtestamentum* érdemel külön említést, a többit

nyelvük miatt (angol, francia és latin) vásárolta meg Teleki. A három magyar nyelvű Károli-biblia 18. századi kiadású.

E szakban, a többihez viszonyítva, jóval nagyobb számban vannak 16–17. századi kiadású könyvek. Ezek közül legnevezetesebbek – de más hasonló könyvtárakban is általában megtalálhatók – Luther, Kálvin, Beza, Erasmus, Faustus Socinus művei. A janzenizmussal kapcsolatos munkák közül kiemelkedik Arnauld névtelenül kiadott *La Perpétuité de la Foi de l'Église Catholique* (1664) című műve. Feltűnően sok angol teológus található a hittudományi művek szerzői közt (Robert South, Gilbert Burnet, Cotton a leghíresebbek). Közülük azonban többet – bár papi emberek voltak – nem teológiai munkájuk képvisel; Robert Lowth-t, a püspököt és jeles orientalistát pl. nagy jelentőségű héber költészeti kiadványa, W. Dawes összegyűjtött munkái teológiai művein kívül költeményeit is tartalmazzák, Prideaux ide sorolt műve is történeti tárgyú munka. Számos, a deizmussal foglalkozó kiadvány található a könyvtárban, ezek Telekit feltehetően a kinyilatkoztatást védelmező ifjúkori munkájának újabb átdolgozása miatt érdekelték.

A katolikus teológiai irodalmat Bossuet *Oraisons funèbres* (1731) és *Expositio Doctrinae Catholicae Gallicae Latina* című latin fordításban, Nagyszombatban kiadott műve képviseli, a 18. század szerzőit pedig a kor két híres jezsuita teológusának, H. Busenbaumnak és A. M. Merznek egy-egy munkája. Említésre érdemesek még I. G. Canz és F. J. Jerusalem Leibniz és Christian Wolff tanait a teológia területén népszerűsítő művei.

Természetes, hogy a teológiai szakban aránylag jelentős számban találhatók magyar szerzők művei is: Szegedi Kiss Istvántól az *Assertio Vera de Trinitate* (1576) és a *Theologiae Sincerae Loci Communes* (1608); Sz. Bernard atyának *szép áhítatos elmékedései* (1649); Rosaeus Alexander: *Virgilii Evangelizantis Christiados Libelli* (1656); Medgyesi Pál: *Imádkozásra és Predicatora való mesterséges táblák* (1650). Maróthi György két könyvének, *A Soltároknak négyes nótái* (1743) és a *Szent Dávid zsoltárai* (1764) címűeknek meglelte a zene iránt fogékony Teleki érdeklődésére mutat az egyházi ének színvonalának emelésére törekvő Maróthi művei iránt. Bod Péter *A szent bibliának históriája* (1748) című műve és Teleki Mihály felett elmondott prédikációja, valamint Ráday Pál *Lelki hódolása* (1765) személyes, családi vonatkozásúak. Több egyéb mű között ide sorolták a scriptorok Bessenyei György *Az embernek próbája* (1772) című munkáját is.

A „Philosophia, logica et metaphysica” szakban „klasszikusokat” alig találunk. Egy Arisztotelész-kötet, Montaigne esszéinek Pierre Coste jegyzeteivel megjelent 18. századi kiadása. Pascal *Pensées*-i és Fénelon *Oeuvres Spirituelles*-je, valamint *Démonstration de l'Existence de Dieu* című művei sorolhatók ide. Több, a cartesianus filozófiát képviselő munka van e részben: nevezetesebb közülük pl. Fontenelle névtelenül megjelent *L'Entretien sur la Pluralité des Mondes*-ja és Malebranche *La Recherche de la Vérité* című könyve. Leggazdagabban Christian Wolff és köre van képviselve: Wolfftól magától 9 művet találunk, a vele kapcsolatos irodalomból pedig Baumeister *Elementa Philosophiae Wolfianae* és F. Forster *Betrachtungen über die natürliche Religion* (1751) című munkáját. Leibniz művei közül a *Theodicaea* (németül) és műveinek gyűjteményes kiadása szerepel még. Francia fordításban birtokolta Teleki Locke *Essai Philosophique concernant l'Entendement Humain* (1735) és eredetiben a *Posthumous Works* (1708) című munkáját. William Derham művei (*Astrotheologie, Théologie Astronomique és Théologie Physique*) mint a fiziko-teológia, a modern természettudományos eredményekre épülő vallásos világkép népszerűsítő kiadványai érdekelhették. Említésre méltó még e szakból: Lambert *Photometrie és Cosmologische Briefe* című munkái, valamint Mendelssohnnek *Philosophische Schriften* (1770) és *Phädon, oder über die Unsterblichkeit der Seele* (1769) című művei.

A „Morale” szak jó része, 25 mű, 18. századi munka, ennek is fele 1750 után jelent meg. Vegyes tartalmú és jellegű e szak: ide sorolták pl. Bacon *Sermones fideles ethici, politici...* (1644), Hume *Pensées Philosophiques et Morales* (1767) című munkáját, Locke

Unterricht von der Erziehung der Kinder és *Fénelon Erziehung der Töchter* című művei közös kötetben megjelent kiadását, Theophrasztoz és *La Bruyère Caractères*-jeit (1697), Petrarca *De remediis utriusque fortunae* című dialógusait, Marmontel *Contes Moraux* (1765) és Dixmerie *Contes Philosophiques et Moraux* című műveit (1769).

A „Juridici” szak anyagában négy különféle kiadású *Tripartitum* és egy *Corpus Juris* mellett néhány, többnyire Teleki által meglátogatott város, illetve ország helyi jogára vonatkozó művet találunk (Firenze, Genf, Bern, Írország stb., *Corpus Juris Germanici*). A jogtudomány klasszikusait Johann Gottlieb Heineccius 7, Hugo Grotius pedig 3 művével képviseli. A szak legjelentékenyebb része azonban inkább a jogelmélet, a jogfilozófia, illetve a morálfilozófia tárgykörébe tartozó művekből áll. Megvolt a könyvtárban Baltasar Gracian munkája latin fordításban *Aulicus sive de Prudentia Civili* címmel, Hobbes *Elementa Philosophica de Jure* (1696), Milton *Defensio pro Populo Anglicano* (1651), Hume *Discours Politique* című könyve (1755) stb. Pufendorf két műve is itt található: *De Officio Hominis et Civis* (1741) és *De Jure Naturae et Gentium* (1744), továbbá Christian Wolfftól az *Institutiones Juris Naturae et Gentium* (1754). A francia felvilágosodás alapvető művei közül ide sorolták Montesquieu *De l'Esprit des Lois* (1749) és *Défense de l'Esprit des Lois* (1749) című munkáit, Rousseau *Le Contrat Social*-ját (1762). A későbbi dátummal megjelent jogi munkák szinte kizárólag magyarországi és ausztriai vonatkozásúak, ezekre Telekinek a közéleti tevékenységéhez elengedhetetlen jogi tájékozottság megszerzése érdekében volt szüksége.

A „Physici” szakcsoport tulajdonképpen csonka: éppen a Teleki érdeklődésében jelentékeny szerepet játszó természetfilozófiai művek egy részét sorolták a filozófia szakba, így a két csoport együtt tartalmazza a könyvtár ilyen jellegű munkáit. Itt találjuk Bacon műveinek hatkötetes gyűjteményes kiadását 1684-ből, a *Novum Organum* (1645), a *Sylva Sylvarum* (1661) és a *De Dignitate et Augmentis Scientiarum* (1645) című műveit; Descartes *Principia Philosophiae* (1656) című kötetét, egy *Compendium Philosophiae Cartesiana*-t, J. Schotanus *Exegesis in Cartesium* című művét; Rohault *Physica Newtoniana* című cartesianus szellemű könyvét, a newtoniánus Clarke fordításában⁰⁰²⁹ (1718), Newton *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*-ját (1723), Voltaire *Elemens de la Philosophie de Newton*-ját (1738); Boscovich *Philosophiae Naturalis Theoriá*-ját, *S'Gravesende Physices Elementa Mathematica Experimentis Confirmata* című művét (1730). Teleki párizsi mestereinek már említett munkáin kívül Franklin művét az elektromosságról, egykori bázeli tanára, Socin (a Teleki-grófok számára tartott) kollégiumának kötetben kiadott anyagát (*Anfangsgründe der Elektrizität*, 1777), Joseph Priestley-nek, az oxigén felfedezőjének *Beobachtungen über verschiedene Gattung der Luft*-ját (1778–1780), Henry Baker két művét a mikroszkópról (1754 és 1756), s ide soroltak több különféle mezőgazdasági tárgyú munkát is a 18. század fejlettebb gazdálkodásra törekvő szakirodalmának terméséből: borkészítési, selyemhernyó-tenyésztési, talajjavítási és kertészeti szakmunkákat. A magyar könyvek száma e gyűjteményben igen szerény: ezek közé tartozik pl. Pósházi *Philosophia Naturalis* (1667), Szatmári György fordítása, az *Angliai méheskert* (1768) és Molnár János munkája, az első magyar nyelvű fizikakönyv, 1777-ből.

A „Mathematici” szak fontosabb darabjai egy 18. századi kiadású Eukleidész, Galilei művei (1656), Descartes *Geometriája*, Newton *Aritmetica Universalis* és *The Chronology of Ancient Kingdoms Amended* című művei (1728), Boscovich: *Dissertationes Quinque ad Dioptricam Pertinentes* (1769), Leibniz és Johann Bernoulli: *Commercium Philosophicum et Mathematicum* (1764) és Leibniz összes műveinek genfi, 1768-as kiadása. Nagyszámú kötet tartalmaz olyan műveket, amelyek tanulmányai során megismert mestereitől és az általuk ajánlott szerzőktől származnak; ilyen szerzők, illetve művek: Christian Wolff, Euler, La Caille, Clairaut, L'Hospital, Daniel Bernoulli, akinek *Hydrodynamicája* (1738) és D'Alembert, akinek *Opuscles Mathematiques*-je (1763) Teleki különös, személyes

érdeklődésére is számot tarthatott. A csillagászatot Christian Wolff, La Caille, Hell Miksa, Gassendi, Lalande, Bleau írásai képviselik. Ebbe a csoportba sorolták a Teleki művészi ízlését alakító építészeti műveket: Vignola *Regeln der 5 Ordnung der Architektur*-jának 1717. évi kiadását, Palladio *Baukunst*-ját (1697), M. Capra *Architectura Italiae* (1761) és L. Ch. Stem *Architectura Militaris* (1720) című műveit. A matematika szakba került D'Alembert *Elemens de Musiques*-je (1762) és egy kötetnyi hegedűszonáta, amely bizonyosan Teleki hegedűtanulmányainak az anyagához tartozott. Kár, hogy nem közli a katalógus a zeneszerző nevét, nem lehetetlen, hogy Teleki bázeli nyilvános fellépése során e szonátát valamelyikét játszotta. Magyar szerző műve e részben Horváth K. János exjezsuita egyetemi tanár *Praelectionum Mechanicarum pars 1–2* (1777) című kötete.

A „Medici” szak az ember- és állatgyógyászati munkákon kívül zoológiai, botanikai és ásványtani, valamint kémiai műveket is tartalmaz. Teleki szempontjából jelentős La Condamine *Lettres sur l'État de l'Inoculation* című munkája, a himlőoltással kapcsolatos, Európa-szerte élénk vitairódalom egyik darabja, a már tárgyalt, D'Alembert és Daniel Bernoulli közötti polémiával kapcsolatos mű. Linné *Pflanzensystem* (1777–1780) és *Mineralreich* (1777–1797) című művei közül az elsőből szerzett ismereteit Teleki egyik moralizáló költeményébe is bedolgozta. Pápai Páriz *Pax Corporis*-ának 1764-es kiadása, a korabeli magyar szakirodalomból pedig Mátyus *Diaetetikája* (1762) található meg a könyvtárban.

Az „Auctores Classici” szak számban a „Historia Politica” után a leggazdagabb, bár semmi nyoma annak, hogy Teleki számára különösebb személyes jelentősége lett volna a gyűjtemény e részének, azon túl, hogy kora minden művelt emberének képzettsége a többé-kevésbé alapos klasszikus műveltségre épült. A klasszika-filológia korabeli szakmunkáiról gúnyosan nyilatkozik egyik levelében,⁰⁰³⁰ amikor szembeállítja Euler világos okfejtésének hatását azzal a benyomással, amelyet Burmann jegyzetes díszkiadásai vagy az Achilles papucsának formájáról írt értekezések tesznek rá. A sok modern kiadású kötet azonban arra vall, hogy elengedhetetlennek érezte e művek jelenlétét egy igényes könyvgyűjteményben. A könyvek számát az a körülmény is növeli, hogy egy-egy szerző egy-egy műve több, különféle kiadásban is megtalálható e részben. Egészében véve a címénél gazdagabb és szélesebb körű e szak: legnagyobb számban ugyan az „auctorok”, mégpedig főleg a római irodalom képviselőinek művei találhatók meg, de bizonyos törekvés észrevehető a klasszikus ókornak a klasszika-filológia tágabb értelmében vett teljes műveltségére vonatkozó művek gyűjtésére is (W. Fleetwood: *Inscriptionum Antiquarum Sylloge*, 1691; Christophorus Cellarius: *Geographia Antiqua*, 1732; Ezechiel Spanheim: *Dissertatio de Praestantia et usu Numismatum Antiquorum*, 1706; stb.). Minthogy Teleki görögül nem tudott, a görög szerzők javarészt latin fordításban szerepelnek a gyűjteményben: Arisztotelész, Démoszthenész, Euripidész, Hérodotosz, Homérosz, Plutarkhosz, Thuküdidész stb. Kivétel néhány kétnyelvű, görög-latin kiadás: Pindaros, Plutarkhosz, Szophoklész, Thuküdidész műveinek kiadásai.

A könyvek jelentékeny része a 18. században jelent meg, legtöbbjük jegyzetekkel. Teleki láthatóan nem fordított különösebb gondot a legjobb szövegkiadások kiválasztására, sok pl. az „ad usum delphini” kiadás, de megtalálható néhány neves klasszika-filológus, Heinsius, J. F. Gronov és Ernesti jegyzeteivel kiadott munka is. Megvolt a könyvtárban a neves hamburgi professzor, J. A. Fabricius *Bibliotheca Latina*-ja és egész sor, a korban divatos Thesaurus és Compendium.

E szakban találjuk a firenzei Laurenziana egyik Vergilius-kódexének és a velencei Marciana görög kéziratának katalógusát is. Itt fordul elő a könyvtár egyetlen olyan darabja, amelynek bibliográfiai leírásában a nyomdász neve is szerepel: Nicolaus Perottus *Cornucopiae Linguae Latinae* című műve, a nagy humanista könyvnyomtató, Aldus Manutius kiadásában.

A könyvtár egyik leggazdagabb s egyben legmodernebb szakcsoportja az un. „Humaniora”. Meglehetősen sokrétű az anyaga: találunk benne nyelv- és nyelvtankönyveket, népszerű, a mindennapi életben eligazító levelező és társalgási könyveket és nagy számban szépirodalmat is. A legtöbb munka francia nyelvű, ezeket – számban – a németek követik. Feltűnő, hogy míg a francia irodalom iránt Teleki ifjúkorától fogva érdeklődött, a német szépirodalom alkotásaira jobbra csak a 60-as évek végétől figyelt fel. A gazdag színműirodalom megfelel a családi hagyományképpen örökölt rokonszenvének a színházügy iránt, amelyet külföldi élményei csak elmélyítettek. Voltaire nagy sikerű *Tancrède*-je, Marmontel *Bélisaire*-je, Molière, Corneille, Riccoboni, Boursault darabjai, gyűjteményes kiadások, mint Gherardi *Le Théâtre Italien*-je, a párizsi olasz színházban előadott darabok gyűjteménye vallanak ilyen irányú érdeklődéséről. Goldoni vígjátékainak egykötetes gyűjteményét is megszerezte. A francia irodalom terén nem törekedett teljességre, szeszélyes válogatásban szerezte be könyveit: Fénelonnak a 18. században nagyon népszerű *Télémaque*-ja két kiadásban is megtalálható, *Nouveaux Dialogues des Morts* című művét is birtokolta. Boileau, Voiture, a két Corneille, Voltaire, Rousseau, Marmontel és Fontenelle műveit találjuk meg még a könyvtárban. A német irodalom legfontosabb darabjai Klopstock *Salamonja* (1765) és *Die Lanzen* (1773) című műve, Zachariä *Poetische Schriften*-je, továbbá Kleist, Gessner és Hagedorn művei. A nemzeti múlt irodalma iránti korabeli érdeklődés is hatott Telekire: megszerezte a Minnesängerek műveinek két gyűjteményét, Denis Ossianfordítását és *Die Lieder Sineds* című munkáját. Az olasz irodalmat Dante, Ariosto, Goldoni képviselik, rajtuk kívül olyan kisebb, kortárs költők is szerepelnek, mint Clemente Bondi és Passeroni. Az angol irodalom alkotásaiból Milton *Paradise Lost*-ja, Richardson *Sir Charles Grandison*-ja, egy antológia Swift, Pope és Arbuthnot műveiből, a korban rendkívül népszerű Young szerepel, s Addison és Steele névtelenül megjelent *Free-Holder ou l'Anglois Jaloux de la Liberté*-je (1727) francia kiadásban. A *Don Quijote* két francia nyelvű kiadása is megvolt a könyvgyűjteményben. Számos, a korban népszerű gyűjtemény és antológia került a könyvtárba, s jó néhány olyan divatos angol, francia és német regény, amelyeket az irodalomtörténet nem tart számon.

A „Miscellanea” szak jelentős részben olyan műveket tartalmaz, amelyeket a katalógus készítői – úgy látszik – nem tudtak hová besorolni; ilyen pl. Locke műveinek 1740-es londoni, gyűjteményes kiadása és *De l'Éducation des Enfants* címen franciára fordított műve (1721); Petrarca, Rabelais, Pope és Gellert művei, sőt Gyöngyösi költeményei is. Ide sorolták az útleírások egy részét, a Teleki által bejárt országok leírásain kívül olyan műveket is, mint pl. a görögországi, palesztinai és egyiptomi útirajzok.

Kerültek ide folyóiratok és sorozatok is: a Tatler négy-kötetes, 1742-es kiadása, a lipcei *Acta Eruditorum* 1682-től 1763-ig, későbbi kiegészítésekkel, az *Histoire de l'Académie Française* 1692-1746. évi kötetei, amelyek a francia akadémián felolvasott műveket adták közre.

A könyvtár külön említett utolsó csoportja 13 db, a vallásügyi harcokkal kapcsolatos brosúrát tartalmaz az 1779-1782 közötti évekből.

*

A vásárhelyi könyvtár nem enciklopédikus jellegű főúri magánkönyvtár vagy tudós szakkönyvtár volt. Állománya tulajdonosának személyes igényei és érdeklődése szerint formálódott. Teleki egyénisége nagyon fiatalon kialakult, saját ügyeinek húszéves korában korát meghazudtolóan önálló és meglepően határozott intézője volt. Ennek egyik jellemző megnyilvánulása, hogy tanulmányútján az első hetek után határozottan az őt legjobban érdeklo diszciplínákra szűkítette tanulmányait, azokra, amelyeknek területén a legmagasabb színvonalú oktatást remélhette. Könyvgyűjteménye azonban ekkor is szélesebb területet ölelt

fel. Könyvtárában igen nagy azoknak a műveknek a száma, amelyekről pontosan megállapítható, milyen szerepük és jelentőségük volt Teleki szellemi életében, milyen élmények keltették fel érdeklődését irántuk, de sok olyan is akad, amelyekről ezt nem lehet tudni. Feltételezhető, hogy e könyvek egy része örökségképpen vagy ajándékként került a birtokába. Jelentékeny az olyan művek száma, amelyek a műveltsége alapjául szolgáló olvasmányok sorába tartoznak. Ezeket az állományrészeket egészítette ki egyéni gyűjtőmunkával, és alakított a maga sajátos érdeklődésének megfelelő, meglehetősen gazdag, de teljességre nem törekvő gyűjteményt. A vásárhelyi könyvtár anyaga, más korabeli főúri magángyűjtők könyvtárához hasonlítva „modern”-nek mondható, egyetlen ősnymtatvány, kevés 16. századi könyv található benne. 17. századból származó vagy 17. századi szerzők 18. századi kiadású művei már nagy számban előfordulnak a gyűjtemény minden szakjában. Teleki természettudományos műveltsége – külföldön szerzett ismeretei révén – magyarországi viszonylatban igen modernnek tekinthető; mind a társadalom-, mind a természettudományok terén sokirányú érdeklődéssel szerezte meg saját korának újdonságait, s könyvtára jelentékeny részére jellemző, hogy nem elsősorban szimpátiái vezették könyvvásárlásában, hanem érdeklődése és tájékozódási igénye alakította ki gyűjteménye arculatát. Ezt példázzák többek között Voltaire-nek a gyűjteményben nagy számban található művei, akit Teleki ifjúkorától élete végéig kiváló drámaírónak tartott, történeti és filozófiai műveit azonban nem kedvelte.

Nem öncélú enciklopédikus gyűjtőszándék, hanem sokoldalú érdeklődés alakította ki a könyvtár sokarcú képét. Bibliofil hajlamokat nem árul el a gyűjtemény; sem korai kiadásokat, sem tartalmi szempontból érdektelen ritkaságokat, sem híres nyomdák alkotásait nem gyűjtötte – a katalógusban az egyetlen Aldina megjelölése tanúskodik arról, hogy ismerte és egyáltalán számon tartotta az ilyen könyvek különleges értékét. A könyveknek mindenkifelett a tartalma érdekelte: a klasszikus auktorok kiadásában számon tartja ugyan a katalógus, kinek a kiadásában és jegyzeteivel jelent meg a mű, de általában nem törekedett különlegesen értékes kiadások megszerzésére. Még a művek eredeti nyelvű kiadása sem volt számára elsőrendűen fontos: sok esetben olyankor is megelégedett fordításokkal, amikor az eredeti mű nyelvét éppúgy ismerte, mint a fordításét. Angol művek németül és franciául vagy franciák németül nagy számban megtalálhatók a könyvtárban. Ennek természetesen az is oka volt, hogy e nyelveken könnyebben megkaphatta a műveket a bécsi vagy pesti könyvkereskedőknél. – Vásárhelyi könyvtárában nem kezelte külön a nem túlságosan sok kéziratot és a magyar szerzők alkotásait. Svájcban készültek ugyan számára aranyozott bőrkötések – Teleki nevét, akkori jelmondatát és családi címerét feltüntető superexlibriszel –, később azonban ezek mellé a díszes kötetek mellé papírkötésű és fűzött könyvek is kerültek a polcokra. Kézírtos katalógusaiból kiolvasható a könyvtárteremnek bizonyos szimmetriára, tehát külső harmóniára törekvő elrendezése. A könyvek A–N-ig terjedő betűkkel jelzett tékában álltak, amelyekből kettő, az ABC és HJK jelzésű, egybeépített, hármassortású polc lehetett. A polcok több variáció szerint is elrendezhetők úgy, hogy szabályos rendet képezzenek. Hat-hét soros, feltehetően nyitott polcok, egy könyvekkel, kéziratokkal megrakott asztal – ez volt a könyvtárszoba berendezése. Az egykori Szentgyörgy-Szentkirály utcai ház méretei valószínűsítik, hogy Cornides már ekkor gazdag könyvgyűjteménye, amely a Teleki szolgálatában töltött 18 év alatt ugyancsak Marosvásárhelyen volt elhelyezve, valamint Teleki természettudományos gyűjteménye, amelynek méreteiről nem tudunk, de amely kövületekből, csigákból, kitömött állatokból, halakból, kétélűekből és emlősökből, valamint fizikai eszközökből állt, inkább külön helyiségben lehetett felállítva. A könyvtárról szóló korabeli ismertetés, Benkő *Transilvaniájának* néhány sora, sajnos, inkább csak említés a gyűjteményről. Annyit közöl, hogy Marosvásárhelyen, a „vulgo Teleki-ház nominata” épületben található Teleki József „selecta bibliotheca”-ja, s ugyanitt van elhelyezve Cornides magyar vonatkozásokban

páratlanul gazdag gyűjteménye is. A megkülönböztetés – egyrészt Cornides szaktudósi könyvtára anyagától, másrészt a kötetben ugyancsak említett erdélyi Teleki Sámuel-féle könyvtártól, amelynek napról napra való gazdagodását említi Benkő – arra vall, hogy maga is észrevette, vagy a tudomására hozták a Teleki József könyvtárát legfőképpen jellemző sajátosságot, teljességre nem törekvő válogatott jellegét.

Hasonlóképpen csak említi a könyvtárát Marosvásárhely leírása során Mátyási József, s inkább a természettudományos gyűjtemény ritkaságairól szól bámulattal:

Neveli még hírét a' Gróf Könyves-Tárja
Mellynek nehezen van a' Hazában párja
'S egy olly ritka tsudas állatokkal rakott
Háza, amellyekből sok a' tengerben lakott,
Több a' száraz földnek több részéből való,
Mellyről alig hinnénk láthatlan hogy Való.⁰⁰³¹

*

Az Erdélyi Magyar Theca létéről és külön kezeléséről Teleki gyűjteményei sorában az osztozással kapcsolatos feljegyzések tudósítanak. Katalógusa *Bibliotheca Hungarica* címmel tartalmazza állományát, de sem elhelyezéséről, sem egyéb adatairól nem közöl semmit.⁰⁰³² Jórészt, de nem kizárólag magyar szerzők, nagyjából nem magyar, hanem latin nyelven kiadott munkáiból áll a gyűjtemény, nagy részét a magyar történelem, kisebb részét az egyháztörténet, a jog, az irodalom, a földrajz, a botanika, a mineralógia, az asztronómia tudományos feldolgozásai alkotják. A magyar vonatkozást meglehetősen tágra értelmezi Teleki, a katalógus az osztrák történelemre, elsősorban a Habsburg-uralkodókra vonatkozó könyveket, valamint a magyar őstörténetről, a hunok, az avarok történetéről s Dáciáról szóló műveket is tartalmaz.

A könyvtár állománya 378 műből áll 411 kötetben, ebből 32 kézirat külön listán szerepel, de néhány kézirat a nyomtatványok között is található. Túlnyomó részben latin, kisebb részben német nyelvű művek alkotják, jóval kevesebb ezeknél a magyar, elenyésző a francia művek száma. 250 megadott kiadási hely közül 110 magyarországi, 80 körüli a Németországban és Hollandiában, 60 körüli a Bécsben megjelent művek száma, de a külföldi kiadású művek egy része is magyar szerzők alkotása.

A keltezett kiadványoknak mintegy a fele, 145 db 1750 utáni mű, 99 készült a 18. század első felében, 66 a 17. században, 8 pedig a 16. században jelent meg. Az utolsó megjelenési év e gyűjteményben is 1782, mint a vásárhelyi könyvtárnál, ami megerősíti a feltevést, hogy ez a könyvanyag is Marosvásárhelyen lehetett felállítva, mert gyarapítása a másik gyűjteménnyel egy időben szakadt félbe. Külön való felállítására csak abból lehet következtetni, hogy a Teleki halála utáni osztozásnál a Cornides-könyvtárnál jóval kisebb értékű, de szintén különálló egységként említődik.

A könyvek jellege arra mutat, hogy e kis gyűjtemény Cornides hasonló, de jóval terjedelmesebb magyar könyvtárának hatására jöhetett létre. A magyar szerzők között szép számmal vannak képviselve Cornides barátai és levelező partnerei: Praynak pl. 13 munkája található a katalógusban, Wagner Károly 4, Wessprémi István, Felmer, Palma és Horányi 1-1 művével szerepel. Lehetséges, hogy a könyvek egy részét a szerzők ajándékba küldték Telekinek, részben éppen a könyvtárából kölcsönadott művek viszonzásául; Cornides levelezése több erre vonatkozó utalást tartalmaz. Magának Cornidesnek csak egyetlen munkája van e gyűjteményben. Megtalálhatók még természetesen Bél Mátyás, Hevenesi, Kaprinai, Katona, Bod Péter, Kollár Ádám Ferenc, Benkő József és mások művei is, valamint

külföldi és külföldön működő magyarországi származású tudósok munkái (Khevenhüller, Schwandtner, illetve Gottfried Schwartz, Schmeizel, Schier stb.).

Több olyan művet is felsorol a katalógus, amely a másik, vásárhelyi gyűjtemény „Historia Litteraria” és „Historia Politica” szakjában már szerepelt. Hogy ezek duplumok voltak-e, nem állapítható meg; mindenképpen feltűnő, hogy Teleki, bár külön magyar gyűjteménnyel rendelkezett Erdélyben, mégsem szedette ki többi könyvei közül a magyar és a magyar vonatkozású munkákat, s nem egyesítette őket. Talán az lehet a magyarázata, hogy nem élt huzamosabban Vásárhelyen, nem jutott ideje sokat foglalkozni könyvtárával mint gyűjteménnyel; csak olvasmányai összességének tekintette állományát.

A katalógus 12 mű mellett megjegyzi, hogy ritkaság; néhány ezek között csakugyan az, mint pl. Heltai *Krónikája* 1575-ből, vagy annak tekinthetők Bod Péter elkobzott művei is. Más esetben, pl. Lampe egyháztörténeténél azonban aligha indokolt ez a megállapítás. Megjegyzés nélkül említ viszont a katalógus egy azóta sajnos elkallódott értékes reliquiát, az első magyarországi folyóirat, a Teleki nagyapja, Ráday Pál irányításával megjelent Mercurius Veridicus ex Hungaria három számát 1710-ből.⁰⁰³³

A pesti könyvtár. A gyűjtemény későbbi sorsa

A pesti gyűjtemény katalógusában első látásra a vásárhelyivel egyező vonások a szembeötlőek. A kettő közötti különbség nem is elsősorban annak a változásnak a tükröződése, amely Teleki érdeklődését kiszélesítette. E változás nem hirtelen és főleg nem előzmények nélkül következett be, hanem fokozatosan, az életkörülményeinek és a környezetének alakulása során őt ért szellemi hatások révén, családi hagyományokra és ifjúkorában szerzett műveltségére épülve, másrészt pedig már 1782 előtt is megmutatkozott és észrevehető volt, tehát hatása már a vásárhelyi könyvtár állományán is megfigyelhető. A különbség a két könyvtár anyaga között inkább abban van, hogy míg a vásárhelyi könyvtár jelentős számban általános műveltséget nyújtó könyvanyagot tartalmazott (s e könyvanyag mellett természetesen megtalálhatók voltak benne a szellemileg már kialakult, Teleki személyes érdeklődésének megfelelő bizonyos speciális tárgyköröket gazdagabban s főleg modernebbül képviselő művek), addig a pestibe a régebbi korok szellemi alkotásaiból Teleki az őt érdeklő, többnyire alapvető, legértékesebb műveket vitte magával, vagy vásárolta meg újra, s érdeklődésének megfelelő arányban – néhány témakörben feltűnő gazdagságban – az újabb, sőt a legújabb munkákat szerezte meg. A pesti könyvtár állományát kitevő 1721 mű közül 1131 mű 1750 utáni kiadású, tehát a gyűjteménynek mintegy kétharmad része a legfrissebben megjelent könyvekből állt.

A könyvtárat feltehetően 1782 után állították fel Pesten, – Telekinek már néhány éve bérelt szállása volt a városban, 1783-ban pedig apósa házat vett a Szervita téren, amely hamarosan az ő birtokába került. A gyűjtemény már korábban is létezhetett. Valószínűtlen, hogy Teleki 1762-től 1782-ig, az évenként több hónapra terjedő pesti és bécsi tartózkodásai idején vásárolt valamennyi könyvet Erdélybe küldte volna. Feltehető, hogy egy részüket Szirákon vagy később talán Ócsán helyezte el mindaddig, míg alkalmá volt együttesen felállítania könyveit új pesti könyvtárában.

A pesti könyvtár szakkatalógusában Teleki József írásai mint a „boldog emlékeztető gróf” művei szerepelnek, tehát a jegyzék halála, 1796 után készült. Sajnos a könyvtár felállításáról még annyi sem állapítható meg belőle, mint a vásárhelyi katalógusból. Abból ugyanis tudjuk, hogy egy-egy könyv melyik téka melyik polcán állt. A pesti könyvek adatai után „jelzetként” csak „N^o” és egy szám található, ugyanaz a szám a katalógusban 6–7 alkalommal is ismétlődik: alighanem itt is szekrényenként (de nem soronként) számozták a

könyveket, minthogy azonban a szekrényeket nem jelölték külön, csak megközelítőleg lehet megállapítani, melyik számokból állhatott össze összefüggő számsor.

A szakrendszer nem is hasonlít a vásárhelyihez, annak szakirodalmon alapuló, de magára a könyvanyagra kissé erőltetetten ráhúzott elveivel szemben ez a katalógus a gyűjtemény anyagából kiindulva megválasztott csoportokból áll – elsősorban a fő tudományszakokból, aztán pedig a könyvtár „különgyűjteményei”-ből, amelyeket nem tartalmi, hanem egyéb jegyek: a hungarica jelleg, a kéziratosság vagy krúdában maradt, kötetlen állapotuk szerint csoportosítottak.

A könyvek szakonkénti összetétele és számaránya a következő képet adja:

Szakcsoportok	Művek száma	Kötetek száma
Theologia	154	229
Philosophia	48	89
Physica és Mathematica	107	271
Historia és Geographia	222	458
Litteratura antiqua	77	106
Litteratura recentior	348	520
Politica és Statistica	197	263
Juridici	60	83
Medici	37	48
Hungarica	397	1005
Manuscripta	45	46
Cruda	41	113
Összesen	1723	3231

Számszerűen első helyre kerül a „Hungarica” szak, majd a vásárhelyi „Humaniora” csoportnak megfelelő „Litteratura recentior”, ezután következik a történelem és a politika, majd a teológia és a fizika-matematika. Az abszolút számok azonban ilyen esetben nem mindig döntőek: a fizika-matematika esetében pl. e tudományok kisebb könyvtermése és az irántuk mutakozó kevésbé általános érdeklődés jelentékennyé teszi Teleki gyűjteményét, a filozófiai művek fontosságát pedig emeli az a tény, hogy sok új, modern, mégpedig a filozófia történetében számottevő mű van köztük.

A „Theologia” szak Bossuet és Fénelon több munkáját, a francia protestáns tudományos és vitairodalom képviselőjének, Jean Daille-nek 4 művét, a skót dominikánus John Craig *Theologiae Christianae Principia Mathematica* (1699) című munkáját stb. tartalmazza. A kor teológiai áramlatait Febronius: *Commentarius in suam Pertractationem Pio VI. P. M. Submissam* (1781), Jerusalem: *Von der Kirchenvereinigung* (1772), valamint *Schreiben an Aloysius Merz wegen der über die Religionssic-Vereinigung gegen den heiligen Abt Jerusalem gehaltenen Streit* (1774) képviselik. A vallási tolerancia kérdésével kapcsolatban megtaláljuk Ludke *Über Toleranz und Gewissensfreiheit* (1744) című könyvét. Neckernek, a neves politikusnak és pénzügyi szakembernek e szakban egy, *De l'Importance des Opinions Religieuses* (1788) című vallási tárgyú műve volt található, melynek magyar nyelvű kiadását később Teleki támogatta. Több prédikációgyűjtemény is volt a könyvtárban: pl. G. H. Zollikofer, az ünnepelt svájci szónok prédikáció- és imádságyűjteményei (1784, 1785), valamint a híres angol írólelkész, Sterne prédikációinak német nyelvű kiadása (1773). Itt őrzött Teleki egy ösnyomtatványt: egy 1487-es velencei kiadású bibliát. Magyar vonatkozású mű több is van e részben: nevezetes közülük a *Mr. Bates' Answer to Dr. Scharp's Two Dissertations Answered Being a Windication(!) of the Etimology and*

Scripture-Meaning of Elohim and Berith by George Kalmár (1751) című munka, a neves nyelvész műve.

A „Philosophia” szakban (a Vásárhelyen található Tatler mellé) megvolt a *Spectator* 7 kötetes kiadása (1753), Leibniz összes művei 6 kötetben (1768), az *Essai sur le Gout par Alexandre Gérard, Augmenté de trois Dissertations sur le même sujet par M. de Voltaire, D’Alembert et, de Montesquieu* (1766). Ugyancsak kiegészítés a tanulmányútján szerzett Euler-művek mellé új műve, a *Lettres à une Princesse d’Allemagne sur Divers Sujets de Physique et de Philosophie* (1773). Mendelssohn művei iránt változatlan érdeklődését pedig a *Morgenstunden* (1785) megszerzése tanúsítja.

Különösen figyelemre méltó, hogy Teleki megjelenésükkel egy időben vagy kevéssel azután megszerezte magának Kant két munkáját, a *Kritik der reinen Vernunft*-ot (1781) és a *Grundlegungen zur Metaphysik der Sitten* (1786). Érdemes megjegyezni, hogy Teleki Kant első magyarországi hívei közül kettővel is kapcsolatban volt: Sipos Pállal és Márton Istvánnal. Említést érdemel még a gyűjtemény Herder-kötete: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784).

A „Physica és Mathematica” szak a már korábban is ismert szerzők újabb vagy újabban megszerzett műveit tartalmazta: Musschenbroek *Dissertatio Physica Experimentalis de Magnete* (1751), L’Hospital márk *Calculus Differentialis*, La Caille *Astronomiae Geometriae et Physicae Lectiones Elementares* (1757) című munkáját. Német kiadásban is megvásárolta Buffonnak a vásárhelyi könyvtárban töredékes francia kiadásban meglevő műveit: a *Naturgeschichte*, *Allgemeine Naturgeschichte* és *Naturgeschichte der Vögel* címűeket (1784, 1785, 1786). Új munkákkal egészítette ki az elektromosságtan tárgykörével foglalkozó korábbi gyűjteményét. Ez alighanem összefüggött Bernoulli tanácsával, aki azt ajánlotta, hogy matematikai problémák helyett elektromos kísérletekkel foglalkozzék. Ide soroltak 9 kertészeti, 10 növénytermesztési, 4 állattenyésztési, 4 bányászati, 3 pincészeti, 2 selyemtenyésztési és erdészeti munkát is.

Johann Beckmannnak, a neves göttingeni professzornak 3 műve volt meg a könyvtárban: a *Beiträge zur Verbesserung der Forstwissenschaften* (1763), a *Grundsätze der deutschen Landwirtschaft* (1769) és az *Anleitung zur Technologie* (1777). Telekinek a technika teljesítményei iránti lelkes érdeklődéséről ifjúkori naplójától titkárának az utolsó utazásukról írt feljegyzéséig számos bizonyítéka van. Fennmaradt egy ilyen tárgyú szakvéleménye is, amelyet Batthyány Tivadar kerékkel hajtott hajótervével kapcsolatban készített. Könyvtárában pl. Montgolfier repülési kísérleteiről szóló művet is találunk (1784), de informálódott a korábban nagy port felvert vállalkozásról egy utazó erdélyi diák leveléből is.

A „Historia és Geographia” szak a pesti gyűjteményben az egyháztörténeti műveket, útleírásokat, életrajzokat és térképeket is magába foglalja. Korának nagy egyéniségei közül Nagy Frigyes érdekelte különösen: *Oeuvres posthumes*-eit két (15, ill. 12 kötetes) kiadásban is megszerezte, s ugyancsak kétféle életrajza és levelezésének (Voltaire-rel és de la Motte Fouquéval) is két kötete volt megtalálható a pesti könyvtárban. A *Jahrbücher der Regierung Marien Theresiens* (1776) és II. József leveleinek kiadása (fiktív, konstantinápolyi impresszummal) hazai történelemmel kapcsolatos munkák. Az életrajzok között első helyen XVI. Lajos életrajzai állnak, 3 különféle kiadásban, német és francia nyelven. Ugyancsak a francia forradalom iránti érdeklődésére vall Girtanner *Historische Nachrichten und politische Betrachtungen über die französische Revolution* (1793) című művének megszerzése. Számos munka foglalkozik a jezsuita rend történetével, feloszlásával és VI. Pius pápa bécsi utazásával. Több, Amerika történetére vonatkozó művet is találunk a szakban, de megvette Muratori 10 kötetes forráskiadványát, a *Rerum Italicarum Scriptores* is.

Míg Vásárhelyen alig egy-két térkép volt a birtokában, a pesti gyűjteményben egész sor különféle atlasz található. Az itteni útikönyvek – néhány kivételtől eltekintve (egy svájci, két

italiai, egy Casselt és vidékét ismertető, amelyek általa bejárt vidékeket írtak le) – inkább távoli országokat ismertettek (Spanyolország, Arábia, Oroszország, az Északi-tenger vidéke, Ceylon, Kelet- és Nyugat-India stb.). Tévesen ide sorolták – a szerző nevének feltüntetése nélkül – Sterne ál-útirajzának, a *Sentimental Journey*-nek *Yoricks empfindsame Reisen durch Frankreich und Italien* című német fordítását (1780).

A „Litteratura antiqua” szak nagysága a vásárhelyinek felét sem éri el. Az itt található műveknek is csak kis része új szerzemény, inkább a fontosabb, Vásárhelyről átszállított műveket tartalmazza. Egy ösnyomtatvány van a szakban: a *Plutarchi Vitae* című, 1491. évi velencei kiadású mű. A Marosvásárhelyen őrzött Fabricius-féle *Bibliotheca latina* kiegészítése, a *Bibliotheca graeca* (1708) is itt volt található.

A „Litteratura recentior” változatos összetételű szakcsoport: szépirodalmi művek mellett különféle tudományos, művészeti tárgyú munkák, tankönyvek, katalógusok találhatók benne. Teleki érdeklődése a pedagógia elméleti kérdései iránt már másik könyvtárában megmutatkozott: most mint a pécsi tankerület főigazgatója szükségesnek látta az osztrák birodalomban használatos tankönyvek megismerését. 36, főleg bécsi kiadású tankönyvet szerzett meg magának és tartott a könyvtárában: valamennyi az 1780-as évek első felében, a legtöbb 1785 ben jelent meg.

A francia irodalomból megszerezte a felvilágosodás íróinak új műveit, illetve műveik új kiadásait: Montesquieu *Lettres à divers amis d'Italie*-jét (1767), Rousseau műveinek 33 kötetes összkiadását (1782), valamint a Rousseau *Juge de Jean-Jacques*-ot (1780), az *Anecdotes pour servir à la Vie de J. J. Rousseau, suite du Supplément à ses Oeuvres*-t (1779), továbbá a *Rêveries d'un Promeneur Solitaire* német fordítását *Einsame Spaziergänge* címmel (1784). Ugyancsak megvásárolta Voltaire műveinek 18 kötetes kiadását (1770) és a *Mémoires pour Servir à la Vie de Voltaire* című munkát (1784).

Az angol irodalmat főleg 18. századi művek képviselik: Addison verses és prózai munkáinak válogatott kiadása (1769), Pope művei francia fordításban (1780), Samuel Johnson folyóirata, a *Rambler*, Richardson *Sittenlehre für die Jugend* című kötete, amely valószínűleg valamiféle válogatás lehetett műveiből – ilyen című munkája nem ismeretes. Már a teológiai és a történeti szakban is szereplő Sterne-től megvolt még itt a *Briefwechsel mit Elyseen* (1775) németül, és ugyancsak itt voltak találhatóak a kor egyik legnépszerűbb költőjének, Youngnak a művei (1762).

A német irodalmat Blumauer 4 műve, Bürger költeményeinek 1784-es kiadása, Fessler *Aristides und Themistoklese* (1792) és *Matthias Corvinusa* (1793) képviseli, és talán ugyancsak az ő „Mark Aurel”-jének 1793-as kiadását rejti egy szerző nélkül közölt cím: *Marcus Aurelius*. Gellert műveiből Teleki birtokában volt a *Lesebuch* 1784-es kiadása, Schiller két műve, a *Don Carlos* (1787) és a *Der Geisten-Seher* (1789).

A nem szépirodalmi jellegű munkák közül említést érdemel egy újabb Herder-mű: a *Zerstreute Blätter* (1785), Winckelmanntól a *Briefe an seine Freunde* (1777) és a század nagy archeológiai felfedezéseinek egyikét ismertető munka, a *Recueil Général Historique et Critique de tout ce qui a été Publié de Plus Rare sur la Ville d'Herculane* (1754).

E szakcsoport is tartalmaz egy, XVI. Lajos és egy, Mária Antónia emlékére, kivégzésük után megjelent munkát, a neves jozefinista közigazdász és jogtudós, Sonnenfels két beszédét, Seivert *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten* (1785) című művét, továbbá a stuttgarti akadémia leírását (1784), hogy csak néhányat említsünk a csoport sokféleségének bemutatására. Megtalálható itt két, könyvtárakkal kapcsolatos mű is: az egyik a *Leipziger Beurtheilung des Catalogi der wienerischen Stadtbibliothek* (1759), a másik egy a Telekiével szöges ellentétben álló főúri könyvtár katalógusa: gróf Reviczky Károly Imre gyűjteményéé, aki kifejezetten bibliofil szempontok szerint, latin és görög klasszikusok első kiadásainak tiszta példányaikat gyűjtötte.

A „Politica és Statistica” szakokba sorolt könyvek közül jelentős számú mű foglalkozik a francia forradalom, illetve az azt előkészítő idők politikai és gazdasági kérdéseivel, eseményeivel. A forradalom előtti évtized egyik jelentős alakjának, Neckernek, XVI. Lajos pénzügyminiszterének pl. 5 műve található itt, köztük a *Compte rendu au roi* (1781) eredetiben és német fordításban is. Ez a mű, amelyben Necker rámutatott, hogy a francia pénzügyek bajainak fő forrása az udvar pazarlása, okozta az ő bukását. Kegyvesztése után írott s a működését igazoló *L'Administration des Finances* című munkáját (1784) szintén megvette Teleki, valamint Iselinhez írt leveleit és *Du Pouvoir Executif dans les Grands Etats* (1792) című művét is.

Ugyancsak több, részben francia nyelvű, részben német fordításban megjelent művével szerepel Mirabeau, a forradalom első szakaszának egyik főszereplője, köztük névtelenül megjelent munkáival is, mint pl. a *Des Lettres de Cachet et des Prisons d'Etat* (1782) és a *Laterna Magica*. Ugyancsak ezeknek az éveknek a francia politikájával foglalkozik az osztrákellenes Peysonnel *Situation Politique de la France* (1789) című munkája.

Magáról a forradalomról nagyon sok munka szól, a forradalmat ismertető, vele rokonszenvezők és a forradalom eseményeit, szereplőit támadók egyaránt akadnak köztük; pl. a *Le Manifeste ou la Monarchie Française rétablie dans les Loix Primitives et Constitutionnelles* (1790), a *Lettres de Mrs. les Comtes d'Artois au Roi leur Frere* (1791), az *Histoire des Decrets de l'Assemblée Nationale* (1791), az *Histoire de la Révolution en 1789 par deux Amis de la Liberté* (1792), Monnier-tól a *Recherches sur les Causes qui ont Empêché les François de devenir Libres* (1792), az *Adresse à la Convention Nationale* (1793), a *Denunciation einer neuen Monarchie-stürmenden Freimaurei in Frankreich* (1793) stb. A Franciaország határain kívüli jakobinus mozgalommal kapcsolatos a *Geheime Geschichte des Verschwörungssystems der Jakobiner in den österreichischen Staaten* (1795) című mű.

A szabadkőművesekről, illuminátusokról és más titkos társaságokról szóló munkákat nagy érdeklődéssel forgatták a kor olvasói. Teleki személyesen is érdekelt volt e téren: legidősebb fia göttingeni tanulmányútja idején csatlakozott a szabadkőművesekhez, s apja tiltakozására azzal érvelt, hogy a nyugat-európai szabadkőművesség más, magasabb szellemi színvonalat képvisel, mint a magyarországi. A gyűjtemény ilyen tárgyú könyvei mind az e levélváltást követő évek külföldi kiadványai sorából kerültek ki, feltehető, hogy fia miatt kívánt Teleki tájékozódni bennük. – A politika szakba került továbbá Schlözernek, a neves göttingeni történész, statisztikus és publicista professzor két műve: az *Allgemeines Staatsrecht und Staatsverfassungslehre* (1793) és a *Kurze Geschichte des neuen Reichs der Britten am Ganges* (1780). Több politikai mű foglalkozik az angol és az amerikai alkotmánnyal a gyűjteményben.

A kor közgazdasági elméleteinek megismerését szolgáló művek közül megtaláljuk Adam Smith főművének névtelenül említett francia fordítását *Recherches sur la Nature et les Causes de la Richesse des Nations* (1784) címmel és W. Dohm *Über das physiokratische System* című művét.

A korabeli hazai, illetve az osztrák birodalmi politikára vonatkozóan egész sor, részben cím szerint felsorolt, részben csak gyűjtőcímmel összefoglalt politikai brosúrát találunk. Jelentős részben II. József személyére és politikájára vonatkoznak, pro és kontra. Itt is megtalálható Sonnenfels egy írása, valamint Kaunitz levelei Garampi pápai nunciushoz. A bécsi szegényház ismertetése a különféle intézményleírások sorába tartozik, amelyekből jó néhány volt található Teleki könyvtárában, a frankfurti császárkoronázás-ismertetés (1792) pedig Teleki utolsó nagy utazásának idején lejátszódott esemény dokumentuma.

A „Juridici” szakban levő művek egyaránt foglalkoznak a törvénykezés elméleti és gyakorlati kérdéseivel. Az új osztrák polgári törvénykönyvet, az osztrák büntetőjoggal vagy az angol törvényekkel kapcsolatos munkákat olyan jellegű értekezések egészítették ki, mint

Sonnenfels *Ober die Abschaffung der Tortur* (1775), Voltaire *Prix de la Justice et de l'Humanité* (1778) című műve vagy az emberi jogok problémakörével foglalkozó több könyv.

A „Medici” szakba tartozó könyvek közül kiemelkedik a neves svájci orvos és író, Albrecht Haller gazdag irodalmi munkásságának egyik terméke, az *Opera Minora Anatomica* (1763). Teleki pedagógiai érdeklődésével függ össze több, a gyermekek testi nevelésével foglalkozó mű, valamint olyan gyakorlati jellegű kiadványok, mint pl. egy a fogak ápolásáról szóló munka. Egy kötet a badeni gyógyforrások hatását tárgyalja: Badenben keresett gyógyulást Teleki élete utolsó évében. Jellegzetesen példázza érdeklődését Brambilla *Verfassung und Statuten der josephinischen medizinisch-chirurgischen Akademie* (1786) című könyve.

A pesti könyvtár leggazdagabb része mind a művek, – mind a kötetek számát illetően a „Hungarica” szak. A kötetek száma azért feltűnően magas, mert számos műből 2 vagy több példány is található. Ezek részben Teleki saját művei (az *Esprits forts*-ból 10, az *Atyafiúi barátság oszlopából* 61, nyomtatásban megjelent beszédeiből több csomagnyi volt), részben olyan más munkák, amelyeket családi vagy hivatali vonatkozásuk miatt szerzett még több példányban – talán részben az ő költségén is jelentek meg.

Koppi Károly beszéde Ráday Gedeon felett 5, Ráday Eszter halotti prédikációja ugyancsak 5 példányban, Schwarzl Zsigmond piarista, pécsi tanár beszéde a pécsi akadémia 1785-ös megnyitásán, Teleki pécsi tankerületi főigazgatósága idején, 280 példányban volt megtalálható a könyvtárban. Két példányban szerepelnek az 1790–1791. évi országgyűlési iratok is, valamint a diétán elhangzott református prédikációk, továbbá különféle vallásügyi iratok, röplapok (pl. Báróczi *Védelmeztetett magyar nyelve*) s Péczeli és más, Teleki által támogatott írók szép-irodalmi és tudományos munkái.

E szakban – nem magukat a könyveket, hanem az állomány jellegét tekintve – együtt találhatók a vásárhelyi könyvtárban különféle szakok anyagába beosztott magyar irodalmi és vallásos tárgyú művek és az Erdélyi Magyar Theca nagyrészt magyar vonatkozású és magyar tudományos művei, bár a könyvek besorolása a pesti könyvtárban sem következetes: kisebb mértékben, mint a vásárhelyinél, de itt is találunk más szakokban olyan műveket, amelyeknek a hungaricák között lenne a helyük. A hungarica-gyűjtemény 1782 után megjelent könyveket is tartalmaz, s ezzel magyarázható, hogy nagyon sok benne a – felvilágosodás hatására a könyvkiadás egészében is egyre nagyobb szerepet kapó – magyar nyelvű művek, valamint az eredeti és fordításban megjelent szépirodalmi alkotások száma.

A „Hungarica” szak változatos tartalmú, de állományának összetételén kívül az is emeli jelentőségét, hogy tükrözi egyúttal Telekinek a maga kora magyar szellemi életével való kapcsolatát is. Itt is megfigyelhető, hogy a személyes szimpátia nem játszik döntő szerepet a könyvek kiválasztásában: Bessenyeinek pl. – akivel pedig Telekinek éles összetűzése volt – egész sor művét megvette (*Hunyadi László tragédiája*, *Az eszterházi vigasságok*, *Az embernek próbája*, *a Jámbor szándék* 2 példányban és a *Die Geschäfte der Einsamkeit*). A másik, nagyszámú eredeti és fordított művével képviselt szerző Péczeli, akivel viszont Teleki szinte baráti viszonynak mondható patrónusi kapcsolatban állt (*Young éjszakái*, 1787; *Szomorú játékok*, 1789; *Hervey sírhalmái*, 1790; *Alzir*, 1790; *Magyar és frantzia versek II. Leopold megkoronáztatására*, 1790; *A szent írás teológiája*, 1792). A magyar rész egyéb szépirodalmi anyaga a legkülönbébb irányzatú törekvéseket képviselő művekből áll. Megtalálható Dugonics *Az arany peretzek* című regénye, Faludi *Költeményes maradványai*, Gvadányitól a *Belgrád megvétele* és a *Peleskei nótárius*, Pálóczi Horváth Ádám *Holmi és Hunniás* című művei, Mátyási Józsefnek, Teleki titkárának két kötete, Édes Gergely és Hari Péter tankölteményei, Szentjóbi Szabó László *Mátyás király* című drámája német és magyar nyelven is. Ez utóbbi részben mint Teleki Sámuel titkárának alkotása, legfőképpen azonban mint a nemzeti drámairodalom egyik darabja érdekelte Telekit. A színházi vonatkozású

munkák közé tartozik a *Magyar Teátrumi Zsebkönyvecske* (1793), a magyar nyelv ügyével kapcsolatos többek között Aranka *Az erdélyi magyar nyelv-mívelő társaság felállításáról való rajzolata*, Baróti Szabó Kisded szótára stb.

Különféle adatok vallanak Telekinek a magyar folyóiratok és irodalmi gyűjtemények iránti érdeklődéséről, könyvtárában is megtalálható a *Magyar Museum* és a Kazinczy-féle Helikoni virágok. Nem szerepel viszont a katalógusban az *Uránia*, amelynek pedig Teleki előfizetője volt.

A vallási tárgyú iratok és röpiratok mellett több prédikáció-gyűjtemény és moralizáló mű szerepel a könyvtárban. (Tormássi János, Hunyadi Ferenc, Takács Ádám eredeti művei, ez utóbbi – Takács Éva író nő apja, „Karacs Ferenc apósa – egy valláserkölcsei tárgyú fordításával is képviselve van.)

A tudományos művek, összefoglalások, feldolgozások száma igen nagy. Ez a rész lényegében megfelel az Erdélyi Magyar Theca anyagának, de tartalmaz újabban megjelent műveket is. A legfontosabb szerzők: Benkő József, Benczúr József, Cornides Dániel, Decsy Sámuel, Horányi Elek, Katona István, Kaprinai István, Kovachich Márton György, Pray György, Schwandtner János György és Schwartner Márton. A történeti művek mellett filozófiai, természettudományi és nyelvészeti munkák [pl. Benyák Bernát: *Ratiocinium Philosophicum super Libertate Ingenii Humani in Philosophando* (1787), Mendelssohn *Phädon*-jának magyar fordítása (1793), Rozgonyi Józsefnek, a losonci gimnázium igazgatójának, a későbbi sárospataki professzornak Kant-ellenes műve, a *Dubie de Intitiis Transcendentalis Idealismi Kantiani* (1793), S. Micu-Clainnak, az „erdélyi iskola” tagjának *Elementa Linguae Valachiae* című munkája (1780)] fordulnak elő itt nagyobb számban.

Teleki számára a protestáns iskolák tanügyével kapcsolatos működése és a nevelés problémái iránti érdeklődése nyomán volt különösen fontos a *Ratio Educationis* kiadásának és a *Verbesserungsanstalten für das Königreich Ungarn* című kiadványnak a megszerzése.

Mind a „Hungarica” szak, mind a kéziratok és a krúdában maradt művek gyűjteménye elsősorban Telekinek a kortárs irodalmi és tudományos törekvésekkel való sokrétű kapcsolatáról vall.

Teleki könyvtára a korabeli értelmiség számos tagjának rendelkezésére állt, használta elsősorban Cornides Dániel és baráti köre, köztük Pray György, Kovachich Márton György, Aranka György, Benkő József, Johann Christian Engel, Wagner Károly, Márton István, Tormássi János, Szereday Antal és sokan mások, s nyilvánvalóan használták azok a fiatal nevelők is, akik a Teleki-családban éltek, így pl. a később európai hírnévre jutott matematikus, Sipos Pál is.

Waldapfel József a felvilágosodás kori magyar főúri könyvtárak kapcsán azt hangoztatja, hogy nem szabad túlbecsülni a jelentőségüket, mert bár tartalmazták a francia felvilágosodás íróinak műveit, nem voltak a francia felvilágosodás eszméinek terjesztői. Tételét általánosítva azt is kijelenti, hogy „kultúrateremtő, kezdeményező jelentősége e könyvtáraknak, s általában a főurak környezetének nem volt”.⁰⁰³⁴ Ezt a nézetét semmiképpen sem tekinthetjük megalapozottnak. Sokkal inkább helytáll Szarvasi Margit megállapítása,⁰⁰³⁵ aki a 18. század második felét a könyvgyűjtés aranykorának nevezi, s elismerően szól a gyűjtemények jelentőségéről a hazai szellemi életben. A Habsburgok uralkodása idején Magyarországon nem lehetett arra számítani, hogy az államhatalom olyan könyvtáralapításokat kezdeményez, amilyenekre a korabeli Franciaországban és Angliában láthatunk példákat. Néhány főúr és főpap, akinek erre anyagi lehetősége volt, céltudatos gyűjtőmunkával és nagy anyagi áldozatokkal kifejezetten azzal a céllal hozott létre gazdag könyvgyűjteményeket, hogy idővel átadja őket a köz használatára. Elég Széchényi Ferencre, Teleki Sámuelre, Eszterházy Károlyra, Batthyány Ignácra vagy Klimó Györgyre utalni, hogy csak a legismertebb neveket soroljuk fel. Az is vitathatatlan, hogy rajtuk kívül voltak olyan könyvgyűjtők is, akik nem gondoltak ugyan arra, hogy közgyűjteménnyé alakítsák át

könyvtárakat, de a tudomány és az irodalom szeretetétől indítva megengedték az alkotó értelmiség számos tagjának, hogy könyveiket használják. Ilyen volt Ráday Gedeon és ilyen volt Teleki József is. Természetesen nem állt valamennyi főúri vagy főpapi gyűjtemény mások rendelkezésére, de ha meggondoljuk, hogy a korabeli Magyarországon néhány iskolai könyvtáron és a Klimó gyűjteményéből 1774-ben létrehozott egyházmegyei könyvtáron kívül csak magánkönyvtárak voltak, nem fogjuk lebecsülni az olyan bibliotékák szerepét a magyar művelődésben, amelyek nyitva álltak az olvasók bizonyos rétege előtt. Utóbb a tulajdonosok azokat a könyvgyűjteményeket is átadták valamely kulturális intézménynek, amelyeket eredetileg nem szántak a köznek, s a 19. századi alapítású magyar közkönyvtárak állományát szinte kivétel nélkül valamelyik főúri vagy főpapi gyűjtemény alapozta meg.

Waldapfel József előbb említett állításának igazolására éppen Teleki József személyét említi példaként, s kijelenti, hogy bár személyesen ismerte a felvilágosodás nem egy nagynevű képviselőjét, nem eszméiket terjesztette, hanem állásfoglalását a felvilágosodás iránti „legszenvedélyesebb gyűlölet” jellemezte.

A könyvtár használatára korlátozva a kérdést, a fennmaradt adatok valóban nem elsősorban a felvilágosodás ideológusai műveinek, hanem a magyar múlt forrásanyagának és a modern nyugati tudományos műveknek a használatáról szólnak. Mégsem fogadható el, hogy az a Teleki József, aki fiának Voltaire-t ajánlotta olvasásra, aki Péczelivel – egyebek mellett – Voltaire-fordításról levelezett, sőt akinek a fordító az egyik általa fordított Voltaire-művet, a Zaïre-t ajánlotta, az a Teleki, aki a marosvásárhelyi kollégium diákjai előtt mondott beszédét Rousseau egyik művére építette fel, nem volt a felvilágosodás eszméinek terjesztője. Az volt még akkor is, ha ő maga a felvilágosult filozófusok, ideológusok számos tételét erős kritikával fogadta. A „legszenvedélyesebb gyűlölet” kifejezés pedig – ha nem is homlokegyenest ellenkezője a valóságnak – legalábbis igen erős torzítás és szimplifikálás – ahogy erről a korábbi fejezetekben a felvilágosodás és Teleki kapcsolatát elemző részek is tanúskodnak.

Teleki könyvtára kora értelmiségének számos tagjára, írókra, tudósokra hatott tehát, s a gyűjtemény erre igen alkalmas is volt. Egyrészt az állomány modernsége és tartalmi változatossága, másrészt egy-egy tudományszak anyagának különféle irányzatokat képviselő összetétele révén. A könyvtár gyűjtésében is megnyilvánult Telekinek az a már fiatal korában megmutatkozó vonása, hogy világnézeti ellenfelei megítélésében nem helyezkedett a teljes elutasítás álláspontjára: példa erre Voltaire, Rousseau vagy D'Alembert műveiről, egyéniségéről vallott véleménye. Ifjúkorától élete végéig figyelemmel kísérte a nyugat-európai országok fejlettebb viszonyait az élet számos terén, s ezek ismeretében, saját tevékenységével és másokénak támogatásával törekedett a hazai állapotok javítására, bizonyos területek némi megreformálására. Tevékenységét, amelyet családi, egyházi és nemzeti hagyományok befolyásoltak, jelentős részben egy defenzívában levő felekezet küzdelmének keretében végezte – az új iránti fogékonysága és szimpátiája leginkább olvasmányaiból, úti élményeiből és a látottakról szóló kommentárjaiból világlik ki. Könyvtára bizonyítja, hogy milyen sokoldalúan igyekezett tájékozódni a világban. Érdeklődése és figyelme kiterjedt egy sor olyan területre, amely a felvilágosodás kori törekvések homlokerében állt; mint pl. a pedagógiai érdeklődés, az anyanyelvű iskolázás, a természettudományok modern szellemű oktatása, a kor technikai találmányai iránti rokonszenv, a nemzeti történelem feldolgozásának támogatása, a nyelv kérdéseivel való foglalkozás, a színházügy jelentőségének felismerése stb.

Könyvtára nemcsak azért mondható „modern”-nek, mert aránylag nagy részben tartalmazott legújabb kiadású könyveket. Azzá teszi, hogy nem bibliofil hajlamú főurak – igaz, gyakran a köz szolgálatát is szem előtt tartó – gyűjtőtevékenységével rokon, hanem egy a kora által felvetett kérdésekre a legújabb irodalomban választ kereső intellektus igényeit kielégítő gyűjtemény volt. Inkább „értelmiségi” jellegű könyvtár, mint főúri bibliotéka, és

jobban hasonlít a következő században keletkezett könyvtárak egyikéhez-másikához, pl. – mutatis mutandis – Eötvös Józseféhez, mint a kortárs főúri gyűjtők gyűjteményeihez.⁰⁰³⁶ Teleki könyvtára ilyen módon ritka kivétel a kor magyar főúri könyvtárai között. E sajátos jellegénél fogva szinte egyenlőségjel tehető a gyűjteményben felhalmozott ismeretanyag és Teleki József műveltsége közé. Telekit élénk érdeklődés, éles szem, kritikai érzék és jó memória jellemezte, de hogy oly sokat meglátott a maga körül zajló életből, főképpen annak köszönhető, hogy e szerencsés adottságai mellett már fiatal korában számottevő olvasottsággal rendelkezett. Alapos klasszikus műveltségén kívül már 20–22 éves korában feltűnően jól ismeri kora szellemi áramlatait, pl. a felvilágosodás vitáit. Naplójában feljegyzett észrevételeiről igen gyakran kimutatható, hogy megfigyelőképességét olvasottsága, tájékozottsága élesítette. Valószínűleg nagy része volt ebben annak is, hogy rendszeresen olvasott hírlapokat és folyóiratokat mind külföldön, mind idehaza. Nemcsak külföldi lapokat járatott, de számon tartotta a meginduló magyar folyóirat-irodalmat is.

Teleki – bár nem zárta el a kortárs írók, tudósok elől gyűjteményét – nem gondolt rá, hogy halála után a köznek adja át könyvtárát, holott Institoris olvasókabinet alapítására irányuló törekvésének támogatása és a pécsi akadémia 1785-ös megnyitásán tartott beszédének Klimó könyvtáráról szóló mondatai tanúsítják, hogy tisztában volt a nyilvános könyvtár jelentőségével egy kisváros életében.⁰⁰³⁷ Annakra élő, modern információkat nyújtó gyűjteménynek tekintette, hogy sem életében nem egyesítette könyvtárának külön tartott részeit, sem halála után nem kívánta „hitbizomány”-ként együtt átadni a könyveket valamelyik fiának, ahogy egy generációval később az idősebb fiú, László rendelkezett a maga gyűjteményéről. Így halála után két fia felosztotta a könyvtárat. A Teleki László kézírásával készült megosztási tervezet mechanikus módon – a folio, negyed- és nyolcadrés alakú könyveket más-más átlagáron számítva és a kötetek számával megszorozva – értékeli a könyvtárat. Ebből adódhat az a különbség, hogy míg Teleki László apja életrajzában azt írja, hogy könyvtárára 30 ezer forintot költött, a gyűjtemény értéke az osztozásnál mindössze 12 879 forintot tesz ki.⁰⁰³⁸ Teleki László részint az idősebb jogán, részint mert bizonyára már maga is tekintélyes könyvtárral rendelkezett ekkor, kiválasztotta az őt érdeklő műveket. Magának kívánta Cornides teljes könyvtárát 3 ezer, öccsének jutott az Erdélyi Magyar Theca 800 forint értékben. A különbséget a többi könyv elosztásánál kívánták kiegyenlíteni. Az osztozás és értékelés döntőbírájaul Teleki Sámuel kérték fel, aki nemcsak neves könyvgyűjtő, de László közéleti pályájának legfőbb támogatója, s az ifjú József neveltetésében az apa halála után tanácsadó is volt. Teleki Sámuel megjegyzései arra vallanak, hogy alaposabb és részletesebb értékelést kívánt: néhány, a könyvtár állományának különféle részeit tartalmazó jegyzéken az árakra vonatkozó korrekciók és a művek értékére tett megjegyzések egész sorát találjuk az ő kézírásával. Különféle listák készítését is javasolta: a duplumokról, hiányos művekről stb., hogy igazságosabb legyen az osztozás.⁰⁰³⁹

A Teleki Lászlónak jutott könyvek az ő, majd fiának, Teleki Józsefnek (1790–1855), az Akadémia első elnökének kezén jelentékeny mennyiségű és nagy értékű könyvtárrá gyarapodtak. A későbbi elnök ajánlotta fel a családi könyvtárat 1826-ban a jövőendő Tudós Társaságnak, átvételére azonban csak 1844-ben került sor.⁰⁰⁴⁰ Az ifjabb fiúnak, Józsefnek (1777–1817) jutott rész a család Erdélyben maradt ágán öröklődött tovább. A könyvtár e részének további sorsa még nincs kiderítve, de remélhető, hogy erdélyi közgyűjteményekben megtalálhatók még a koronaőr Teleki József egykori könyvtárából származó kötetek.

Jegyzetek

⁰⁰⁰¹ Szarvasi Margit: Magánkönyvtáraink a XVIII. században. Bp. 1939. 56.

- 0002 A felállítás szerinti katalógus: MTAK Kézirattár, Bibl. 2-r. 6. 2. sz.; a szak szerinti: Bibl. 2-r. 4. 11. sz. Ez az utóbbi az egyetlen, amely címében viseli Teleki József nevét, a többi esetben csak következtetéssel lehet a tulajdonost megállapítani.
- 0003 MTAK Kézirattár, Bibl. 2-r. 4. 7. sz.
- 0004 Katalógusa három, csekély különbséget mutató példányban maradt fenn: MTAK Kézirattár, Bibl. 2-r. 4. 1 és 10. sz., ill. Bibl. 2-r. 6. 3. sz. Hogy a két könyvtár Marosvásárhelyt, ill. Pesten volt elhelyezve, a Bibl. 2-r. 6. 1. jelzetű katalógusból derül ki.
- 0005 Catalogus librorum venalium defuncti Cl. Viri Josephi Péczeli... Pozsony, 1793. A könyvtár megvásárlásával kapcsolatos levelek: Teleki József – Péczeliné Varjas Katalinnak, 1793. jún. 12. és 1794. dec. 25. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 143.
- 0006 Clarissimi Danielis Cornides... Bibliotheca Hungarica... Pest, 1792. Az állomány pontos számbavételét nehezíti, hogy a műveket következtetlenül, egyszer művenként, máskor kötetenként írja le.
- 0007 Catalogus Librorum Viennae in Licitatione Svandneriana emptorum, et aliorum. MTAK Kézirattár, Bibl. 2-r. 6. 4. sz.
- 0008 Az egyik adat Aranka Györgytől származik (közli *Jancsó Elemér*: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest, 1955. 195.), a másik Teleki Lászlótól. (MTAK Kézirattár, Vegyes 2-r. 19. I.)
- 0009 Tiszáninneri Ref. Egyházkerület Nagykönyvtára, 1152. sz. kézirat.
- 0010 *Herepei János*: Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez. = Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Szerk. *Keserű Bálint*. Bp. 1971. 26.
- 0011 Huszti András – Teleki Lászlónak, 1735. okt. 20. MTAK Kézirattár, Vegyes 2-r. 19. II.
- 0012 Telekiné Ráday Eszter – Teleki Lászlónak, Huszt, 1740. szept. 6. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 9.
- 0013 A jegyzék eredetije a marosvásárhelyi Teleki-tékában, másolata: MTAK Kézirattár, Ms 10.396/a.
- 0014 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 1., 4-r. 3., 4-r. 15.
- 0015 Catalogus Librorum Clarissimi P. quondam Alexandri Kovásznai. MTAK Kézirattár, Bibl. 2-r. 1.
- 0016 Daniel Bernoulli – Teleki Sámuelnek, 1764. május. 7. Közli *Gulyás Károly*: Gróf Teleki Sámuel levelezése külföldi matematikusokkal. Matematikai és Fizikai Lapok 1912. 218.
- 0017 Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. Kiad. és bev. *Kristóf György*. Kolozsvár, 1944. I. 63. és II. 93–99.
- 0018 *M. Zemplén Jolán* A magyarországi fizika története a XVIII. században (Bp. 1964. 114.) című munkájában Fogarasi Pap Józseffel kapcsolatban említi, hogy Euler műveinek ismerete Magyarországon még az 1780-as években is korszerű tájékozottságnak tekinthető és kivételes jelenség. Fogarasi Teleki egyik legközelebbi embere volt, társa a Norma Regia elleni küzdelemben, s még a legköznapiabb gondjaival is Telekihez fordult tanácsért és segítségért. Nincs róla közvetlen adat, de bizonyosra vehető, hogy Teleki, mint másoknak, neki is lehetővé tette könyvtára használatát.
- 0019 Ld. a Valószínűségszámítás és himlőoltás. Teleki József szerepe egy nemzetközi tudományos vitában című fejezetet.
- 0020 Medgyesi Pál – Teleki Lászlónak. OL P 654. 12. d. 33. tétel.
- 0021 Teleki párizsi barátjának, Duvoisinnek szóló 1768. okt. 29-i levelében írja gúnyosan Bánffy Dénes házasságával kapcsolatosan: „Monsieur de Bánffy qui suivait la grande mode de ne point aimer sa femme, ce qui seroit trop Bourgeois,

- mena une vie tres débordée.” MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 36–37. f. Közli: La cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki. Publié par *Gábor Tolnai*. Bp. 1943. 159–163.
- 0022 *Aladár von Simonffy*: Ibrahim Müteferrika, Bahnbrecher des Buchdrucks in der Türkei. Bp. 1944; *Hopp Lajos*: Ibrahim Müteferrika (1674/75?–1746), a török könyvnyomtatás megalapítója. Magyar Könyvszemle 1974. 126–131.
- 0023 *Teleki László*: Lebensbeschreibung des Reichsgrafen Joseph Teleki von Szék. Szeben, 1800. 9.
- 0024 Nagy Sámuel – Teleki Józsefnek, 1763. febr. 11. OL P 654. 9. d. 31. tétel.
- 0025 „...un livre de Philosophie ou de Mathematiques a plus d’attrait pour lui, que toutes les anciennes monnoyes ensemble.” (Cornides Dániel – Dobai Székely Sámuelnek, 1765. ápr. 15. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 57. III. 5. f.)
- 0026 A ragusai iratokról: MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. és Tört. 4-r. 4. – A corvina-másolatról: Uo. Vegyes 4-r. 39.
- 0027 „...à mesure qu’on avance en age, une passion plus noble et plus grande qui est d’être utile occupe la place de l’envie et de l’orgueil.” (Teleki József – Socin, Abelnek, 1777. febr. 19. MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 68–70. f.)
- 0028 Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Bécs, 1782. ápr. 5. Klónai lt.; Teleki László – Széchényi Ferencnek, 1802. dec. 26. MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 15. II.
- 0029 *M. Zemlén Jolán* i. m. 21.
- 0030 Teleki József – Socin, Abelnek, 1777. febr. 19. MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. II. 68–70. f.
- 0031 *Benkő József*: Transilvania... II. Bécs, 1778. 618.; A Teleki-könyvtárról szóló részt magyarul ld. Magyar Hírmondó 1781. 116.; *Mátyási József*: Pestre egy jó Barátomhoz. = Mátyási József verseinek folytatása. II. darab. Vác, 1798. 212–213.
- 0032 Említése: MTAK Kézirattár, Bibl. 2-r. 4. 8. sz. 15. f.; Katalógusa: Bibl. 2-r. 4. 7. sz.
- 0033 A Mercuriusnak ezek a számai esetleg elkallódtak azóta, lehetséges azonban, hogy az egykor a Teleki-könyvtárban őrzött számok azonosak a ma is ismert három 1710-ből való számmal, amelyet Hellebrandt Árpád talált meg a kiskartali Podmaniczky–Degenfeld-levéltárban. (Vö. *Esze Tamás*: A Mercurius-kérdés revíziója. HK 1953. 60–61.) Teleki egyik unokája, Augusztá Degenfeldné lett, s a két családot más rokoni szálak is összefűzték.
- 0034 *Waldapfel József*: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1954. 14.
- 0035 *Szarvasi Margit* i. m. 3.
- 0036 *Bényei Miklós*: Eötvös József könyvtára. Magyar Könyvszemle 1970. 182–192.
- 0037 A Klimó-könyvtárról ld. MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17. I.131. f.
- 0038 MTAK Kézirattár, Bibl. 2-r. 4. 8. sz. 15. f.
- 0039 MTAK Kézirattár, Bibl. 2-r. 4. 8. sz. 17. f.
- 0040 *F Csanak Dóra*: Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig. Magyar Könyvszemle 1959. 47–73.

Teleki József és a művészetek

Teleki kapcsolatát a művészetekkel – ahogy a szellemi élet más területeivel is – személyes fogékonysága, sokoldalú érdeklődése, széles körű olvasottsága és nyugat-európai tanulmányútjának tapasztalatain csiszolódott ízlése határozta meg.

Első benyomásait otthon, a családban, apai-anyai rokonsága körében szerezte, neveléséből nem maradt ki, bár kiemelkedő szerepet természetesen nem kapott, a művészetek elméleti alapjainak megismerése sem. Neveltetését nagymértékben a Ráday-család szellemi arculata határozta meg, s feltételezhető, hogy az ő körükben találkozott először a művészetekkel is. Nem tudjuk ugyan, hogy mikor jött létre a Ráday-képgyűjtemény, amelynek elhelyezésére az utóbb épült kastélyban külön „képesház” készült, nem ismeretes a gyűjtemény nagysága és összetétele sem, lehetséges, hogy az olyan kincseket, mint Cranach „Szent Katalin vértanúsága” és a többi nagy értékű képet csak később szerezte meg Ráday Gedeon, s így a gyermek Teleki még nem láthatta őket, de a képgyűjtemény e kiemelkedő alkotások nélkül is jelentékenyen hathatott a fogékony ifjúra. A régi kúria falán ugyanis már ekkor is ott függtek Mátyóki festményei nagyszüleiről, édesanyjáról és nagybátyjairól, s ezeket ismernie kellett.⁰⁰⁰¹

Feltehetően Rádayék körében találkozott először az építészet problémáival is. Tizenhat éves volt Teleki József, amikor Ráday Gedeon hozzákezdett a péceli kastély építéséhez, és bár az egész épület s a reprezentatív termek freskói csak jóval később, Teleki férfikorában készültek el, bizonyosan kezdettől fogva sokat hallott a tervekről, annál inkább, mert apja, Teleki László igen szoros szálakkal kötődött sógorához, és saját építkezései csekély időbeli eltéréssel követték Ráday 1756–1777 közötti építési tevékenységét.⁰⁰⁰² Teleki László 1756-ban vásárolt magának Marosvásárhelyen házat, s az 1760-as években hozzáfogott az átalakításához. Az 1770-es években sor került a gyömrői, majd kevésbé utóbb a geryeszegi kastély építésére. Az előbbi az 1830-as években elpusztult ugyan, de tudjuk róla, hogy tervezője az egyik Mayerhoffer volt (a péceli Ráday-kastélyé Mayerhoffer András), a ma is álló geryeszegi kastély pedig – bár tervezőjének nevét máig sem tudta kideríteni a kutatás – kétségkívül a Pest környéki Grassalkovich-stílusú kastélyok sorába tartozik.

Teleki László a festészet iránt is érdeklődött, családja és ősei képét legalábbis meg akarta örökíteni. Fennmaradt róla egy részleteiben kissé anekdotaszerű, de lényegében igaznak tekinthető történet, mely szerint 1741-ben Bécsben portrét rendelt Liotard-tól, s a festőt gazdag honorárium ígéretével Erdélybe igyekezett csalogatni, hogy régi családi képeket másoltasson és újakat készíttessen vele, s így „tallian módra” családi galériát létesítsen.⁰⁰⁰³ A terv meghiúsult, a szándék azonban mutatja, hogy Teleki László műalkotásokkal is emelni kívánta a család fényét. Az igényesebb életformára való törekvésnek az 1760-as évek előtt, Teleki József ifjúkorában még nem sok látszatja lehetett, az erdélyi birtokokon szerény, dísztelen, olykor erősen romladozó épületek álltak, a középkori eredetű geryeszegi vár pedig ekkor már lakhatatlan volt. Az ifjú Teleki tehát Erdélyben időzve inkább csak a régi élet kereteit, a történelmi múlt légkörét ismerhette meg családi körében, ami – fiatalkori érdeklődését ismerve – akkoriban nemigen vonzotta. Utóbb azonban ezek az impressziók Bod Péter tanításával és a nemzeti múlt iránti érdeklődésének kialakulásával bizonyosan hozzájárultak a régi építészeti emlékek iránti vonzalma kifejlődéséhez. A család patriarchális életmódja ugyanakkor olyan ismeretekhez juttatta a gyermek Telekit, melyek később segítettek az iparművészeti alkotások készítésének, technikájának a megértésében. A szövés-fonásból eredő haszon a régi udvarházakban a családjára jövedelmét szaporította. Így volt ez Telekiéknél is; Ráday Eszter és Árva Bethlen Kata levelezésében minduntalan szó esik különféle abroszok, kendők és szőttesek

készítéséről, a munkát jobbágyasszonyok és hivatásos takácsok is végezték, s a gyermek közvetlen közletről megfigyelhette a szövés mesterségének minden fortélyát. Így utóbb, amikor Párizs mellett meglátogatta a királyi gobelinszövő műhelyt, nem szorult magyarázatra, hanem a maga hajdani élményei alapján tudta egybevetni a közönséges szövémódot és a gobelinszövés kétféle technikáját.⁰⁰⁰⁴

Úti élmények

Csaknem kétéves nyugat-európai tanulmányútja során, 1759–1761-ben alaposabban megismerkedhetett a képzőművészetek különféle ágaival. Előzetesen, 15 éves korában hosszabban időzött Bécsben, s alkalma volt megismeri egy barokk nagyvárost művészeti kincseivel együtt, erről azonban nem hagyott hátra feljegyzéseket.

Útinaplójában Teleki elsősorban azzal a céllal örökíti meg élményeit, hogy ne menjenek feledésbe, hanem később is felidézhesse őket.⁰⁰⁰⁵ Ebből természetesen következik, hogy a feljegyzések többsége rövid, tömör, inkább emlékeztető jellegű; az élmények nyomán kialakult véleményét ritkán fejti ki részletesen. A művészeti alkotásokról írt sorokra az is jellemző, hogy nem kizárólag esztétikai, hanem gyakran más szempontok – pl. funkciójuk vagy technikai megoldásuk – alapján bírálja az épületeket; a templomokban olykor a bennük eltemetett tudósok, mint pl. Descartes vagy Thuanus, sírja köti le a figyelmét, a kastélyok megítélésénél gyakran az vezeti a tollát, hogy megfelelnek-e tulajdonosuk rangjának, a szobrokat pedig nemegyszer mint emlékműveket értékeli, aszerint, hogy igaz vagy hamis módon reprezentálják-e azt az eszmét, amelynek kifejezésére hivatottak.

Utazásai során Teleki több országban megfordult, művészi emlékeiket széles körű érdeklődésének megfelelően az ókori műemlékektől a középkoriakon át a maga korának legnevesebb alkotásaiig felkereste és megtekintette.

Az ókor emlékeit a korabeli műveltségre jellemző alapos klasszikus ismeretei nyomán ekkor a római romok jelentették számára; meglátogatta a Bázeli melletti augsti (egykor Augusta Rauracorum) és a Lausanne és Bern közötti avenche-i (a hajdani Aventicum) romokat és mozaikokat. Feljegyzései rövidek, történeti műveltsége gyarapítására lemásolta magának az ott látott feliratok szövegét.

Máskor olyan építészeti emlékekről szól, amelyek a technika alkotásaiként tarthattak számon az érdeklődésére: így tesz említést pl. a 12. századi regensburgi „steinerne Brücke”-ről vagy a schaffhauseni bolthajtásformán épült fahídról. A technika egész életében érdekelt, hosszan beszámol pl. az augsburgi vízvezetékéről is: „az a szép benne, hogy az egyik víz a másikat hajtja fel” – írja, ti. hogy a vizet felhajtó gépezetet is víz hajtja. Ugyancsak részletesen ír a versailles-i park szökőkútjait tápláló vízemelő szerkezetről is.⁰⁰⁰⁶

A középkor építészeti alkotásai közül természetesen többnyire a templomokat említi. A kor ízlését tekintetbe véve nem lenne meglepő, ha nem tetszenék neki a gótika, Teleki véleménye azonban nem egyértelműen elutasító. A regensburgi Szent Péter-dómnak pl. faragásokban, szobrokban való gazdagságáról ír, s nem a szépségét, hanem a régiségét hangsúlyozza; a brüsszeli katedrális először „szép”-nek mondja, de utóbb úgy érezhette, hogy ez a jelző nem fedi pontosan azt, amire gondol, mert áthúzta és így változtatott a jellemzésén: „nagy régi Gothiai épület mint többire mindenütt az afféle Cathedralék szoktak lenni”,⁰⁰⁰⁷ ami viszont azt bizonyítja, hogy, ha rövidre fogta is feljegyzéseit, fontosnak érezte, hogy a papírra vetett jellemzés pontosan tükrözze a véleményét. A párizsi Notre Dame-nak is régiségét és nagyságát hangsúlyozza. „Szép is, de felette szépnek mondani nem lehet” – teszi hozzá.⁰⁰⁰⁸ A 13. századi lausanne-i katedrális viszont, amelyet Svájc egyik legszebb gótikus templomaként tart számon az építészet története, ő is a legszebbnek vallja az addig látottak

között. Hasonlóképpen tetszik neki a strassburgi és a wormsi katedrális, a mons-i és a valenciennes-i templom, az antwerpeni, amely „igen szép és ditsőséges”, de a frankfurti már nem, és a mainzi dóm, amelyen román, gótikus és barokk elemek egyaránt megtalálhatók, csak „egy nagy vén épület” a szemében. Elutasítja a 14–17. század folyamán épült heidelbergi kastélyt is: „magas és státuás épület, de rút gustusa van s nem elég tágas”.⁰⁰⁰⁹ Feljegyzéseit összegezve megállapítható, hogy az olyan középkori épületek, amelyek többé-kevésbé tisztán képviselik koruk stílusát, tetszettek Teleki Józsefnek, azok viszont, amelyekben több korszak, stílus hagyta rajta a bélyegét, nem. Főképpen középkori épületek kapcsán fordul elő többször, hogy nem esztétikai szempontok vezetnek a tollát. Saint Denis-ben pl. a bencés apátság „igen pompás és nagy épületéről” s a templomról, amely a királyok temetkezőhelye volt, így írt: „A templom magába elég szép ugyan, de nem igen Pompás, hanem a királyok Mausoleumaival szép...”⁰⁰¹⁰ A kincstár megtekintésekor azonban hosszan és ironikus tónusban szól az ott őrzött ereklyék hitelességének kérdéséről, s más esetben is előfordul, hogy a kalauzoló barát magyarázata felkelti a protestáns-rationális gondolkodású Teleki ellenérzését, és eltereli a figyelmét a művészeti látnivalókról. Ez éppen a középkori műemlékekről írt beszámolóit kurtítja meg, hiszen az ilyen templomok akkoriban kevésbé vonzották az érdeklődőket, s ezért a vezetők az ott őrzött ereklyék csodás tulajdonságainak hangsúlyozásával igyekeztek felkelteni a látogatók figyelmét.

A napló olykor mégis megemlékezik az ötvösművészet remekeiről vagy a templomok színes üveglakairól is.

A reneszánsz alkotásai kevésbé tetszettek Telekinek. Párizsban Goujon „Fontaine des Saints Innocents”-ján „semmi nagy dolgot nem tudálhattam”⁰⁰¹¹ – írja, ugyanígy szól a Párizs környéki reneszánsz kastélyokról: I. Ferenc Château de Madridja a Bois de Boulogne-ban „rég kopott s idétlen épület”,⁰⁰¹² s a Saint Germain-en-Laye pedig annyira nem tetszett neki, hogy be se ment. „Négy bástya van, mint majd minden régi építők gustusa hozta magával”⁰⁰¹³ – írja róla.

Már az út elején kiderül a feljegyzésekből, hogy Teleki leginkább a kortárs és a közelmúlt építészei iránt volt fogékony. Elismeréssel ír a regensburgi 11. századi St. Emmeran-templom 1731–1733-ban készült belső festéséről és az Alte Kapelle ugyancsak barokk ízlésű belső dekorációjáról; sajnálkozva említi, hogy a melki apátság megtekintésére nem tudott több időt szakítani. „Roppant nagy és fényes épület, kertje kivált ditsőséges... minden a papi szükségen kívül szem gyönyörűségére való” – mondja róla találóan.⁰⁰¹⁴ Nagyon dicséri a mainzi Szent Péter-templomot, amelynek fehér-arany stukkódíszes belsejét a művészettörténet a „style rocaille” egyik szép alkotásaként tartja számon. Pontokba szedve sorolja fel viszont kifogásait a helybeliektől nagyon nagyra tartott Château de la Favorite nevű nyárilak ellen. Nem tetszik neki a külső fal kiképzése, mert nincsen benne nagyúri rezidenciához illő méltóság, nem tartja szépnek a berendezését, a szobák díszítését pedig túl tarkának, „következésképpen erőltetettnek” mondja.⁰⁰¹⁵ A palotát korunk művészettörténete is az ízléstörténet furcsaságaként értékeli. Máskor, pl. a kölni választófejedelem palotája leírásánál kiderül, hogy a túldíszített, túl pompás épületek sem tetszettek Telekinek.

Amikor kilenchnapos bázeli időzése után elindul Hollandia felé, útközben Svájctól teljesen eltérő világot ismer meg: a kis német fejedelemségek feudális udvarait, köztük egy olyan kulturális centrumot is, mint Mannheimet, amely ekkor élte a fénykorát. Étkezésekre gyakran fejedelmek vendége, részt vesz színházi és zeneestélyeiken, hercegi kocsin járja be a vidéket és uralkodói rezidenciákon kívül városokat, parkokat, vadaskerteket, vadászlakokat, kerti mulatóházakat lát Rastattban, Karlsruheban, Mannheimben és környékükön. Bécsi tartózkodása után ekkor, lát először nagyszabású barokk együtteseket, terv szerint épült, uralkodói akarat által létrehozott városokat. Naplójában rögzített nézetei fogékonyságra, átfogó szemléletre, az ilyen építészeti törekvések lényegének felismerésére vallanak: általában nem a részletek szépségében gyönyörködik, hanem a városok általános

elrendezésében, összképében, az egyenes utcákban, az azonos magasságú házsorokban, a városok virágdiszében; méltányolja a kastélyok fekvését: a parkok, az erdők szépségét, a kastély felé sugárszerűen haladó fasorokat. Neves alkotók, Rossi, Weinbrenner, de Cotte műveiből van alkalma látni néhányat, bár név szerint nem említi őket. Az együttesek mellett olykor egy-egy épületről külön is nyilatkozik: Brühlben pl. nagyon tetszik neki de Cotte „chinai módra tsinált kis épülete”, az Augustusburg.⁰⁰¹⁶

Hollandiai feljegyzései egy, művészeti ismereteivel kapcsolatos fontos tényre világítanak rá. Az amsterdami tanácsházáról, a mai királyi palotáról szólva, amelyet Európa egyik legszebb épületének mond, néhány részletkérdésben feljegyzi a kifogásait, s véleményét azzal indokolja, hogy ez „a jó Architekturának regulája ellen vagy”.⁰⁰¹⁷ Ez a megjegyzése arra vall, hogy már utazása előtt kellett építészeti munkákat olvasnia, s hogy elméletileg is foglalkozott az építészet kérdéseivel. E feltevést valószínűsíti az a tény, hogy Teleki egyik kedves stúdiuma a matematika volt, amelynek keretébe tartozott az építészet is. Idézett megjegyzése az oszlopok és az ablakok méreteire és arányára vonatkozik, amelynek „regulája” Vitruviustól kezdve szintén minden építészeti munkában olvasható volt. Teleki marosvásárhelyi könyvtárának jegyzékében két, ezzel kapcsolatosan számba jöhető munka leírása is szerepel: egy Palladio-műve (*Baukunst*, 1697) és egy a *Regeln der 5 Ordnung der Architektur des Vignola* (Augsburg, 1719) című munkáé. A könyvtárnak ez a két darabja nem maradt ránk, de az látszik valószínűnek, hogy ha mindkét kötetet nem is, legalább Vignola művét már ismernie kellett ekkor. Az ez időből származó más Vignola kiadások bevezetői és mutatói ugyanis gyakran közölnek a Vignola-követőkre vonatkozó ismereteket is, többek között felsorolják azoknak a francia építészeknek a nevét és fő műveit, akikre Vignola munkássága hatott. S mivel Teleki párizsi élményei során feltűnően nagy tetszéssel szól a Vignola, közelebbről az Il Gesu-templom hatását mutató templomokról, joggal feltételezhető, hogy – mint ahogyan irodalmi és zenei élményei kapcsán is megállapítható volt róla – az építészetéről sem csak pillanatnyi impressziók hatására alakította ki nézeteit, hanem a látottakat olvasmányjaival vetette össze, s ennek alapján fogalmazta meg az ítéletét.

A gazdag Hollandiában az épületek belső építészeti és berendezési pompája is megragadta. A már említett amsterdami tanácsháza kapcsán – a szép galéria, a márványpadló és fal említése után – lelkesen írja, hogy „azon az ember nem győzi tsudálni a természetet oly szépen majmózó faragást, melyhez bizony sehol hasonlót nem láttam, e pedig minden kiméllés nélkül mindenütt van az oldalán, még ott is, ahol az ember nem igen láthatya”.⁰⁰¹⁸ Az Amsterdam melletti Huis ten Bosch, 17. századi palladiánus kastély kapcsán lelkesen részletezi a díszterem dekorációját, a termék festését, a festéssel imitált basreliefet.

Párizsban – ahogy említettük már – a Vignola követők építette barokk templomok tetszettek neki legjobban: Mansard-Lemercier alkotása, a Val-de-Grâce, ugyancsak Lemercier Sorbonne-temploma, amely „egy a legszebb vagy talán épen a legszebb templom Párizsban, megérdemli a nézést mind belső mind külső épületére nézve”,⁰⁰¹⁹ s tetszik neki a St. Roch-templom is. Az invalidusok temploma érdekes módon csak a „nagy és tsinos” jelzőt kapja, de szűkszavúságának alighanem az az oka, hogy előzőleg hosszan írt az invalidusok épületéről mint szociális intézményről. Több palotát is megnéz, s becsületére válik ízlésének, hogy a Soubise-palotát különösen dicséri, olyannyira, hogy amikor később megtudja, hogy elmulasztotta az ott tartott bált, nagyon sajnálja, bizonyosan az ünnepi kivilágításban ragyogó palota látványa miatt.

Párizsban sorra látogatja Teleki a királytereket is. A későbbi Place des Vosges „nagy négy szögre épült tágas hely... a közepe körödjön körül mind vas rostéllyal van körül véve. Másszor erről többet” – írja,⁰⁰²⁰ de sajnos később nem tér vissza rá. A Place des Victoires monumentális körteréről építészeti szempontból nem ír semmit, a Place Vendôme azonban rendkívüli módon megnyeri tetszését; így vélekedik róla: „...az én ítéletem szerint Párisnak a leg szebb közönséges helye, mert igaz ugyan, hogy a Place Royale... [azaz a Place des

Vosges] annál nagyobb és minthogy éppen négy szögletű inkább regula szerint való e tekintetben, de se az épületek koránt is nintsenek ilyenek, mint e körül, se pedig az annak közepén levő Lud/ovicus/ XIII. statuája az itt lévő Lud/ovicus/ XIV-ével nem ér”.⁰⁰²¹ Az utolsó királytér, a mai Place de la Concorde még csak épülőben volt ekkor, ennek gipszmalettjét a versaille-i parkban, egy fészerben kiállítva látta a tervezett École Royale Militaire modelljével együtt.

Teleki szisztematikusan járta be a várost, alighanem az előzőleg megvásárolt *Les curiosités de Paris* című útikönyv útmutatása szerint. Ott tartózkodása első két hónapjában Párizssal és Versailles-jal ismerkedett meg, a második két hónapban pedig a környéket járta be. St. Cloud és Meudon kastélyairól elismerően ír, Chantilly-ben sem a régi, sem az új kastély nem tetszett neki, de „semmi sem olyan szép Chantilliben, mint az istálló, mely nagy és igen magas... azt mondtam, hogy szebb háza van a Prince Condé lovának, mint magának”.⁰⁰²² Csak azért hibáztatja az épületet, mert igen magas, és a lovak emiatt „kitsinyeknek tetszenek benne”.

Teleki az épületekről szólva gyakran ír környezetükről; a szabad természetről és a mesterségesen létrehozott természetről, a kertművészet alkotásairól is. Ifjúkorában a természet szépségét elsősorban az emberi kéz nyomait magukon viselő tájakban találja meg. Szól ugyan a schaffhauseni vízesésről, a rajnai sziklákról is, ezek azonban kivételeknek tekinthetők, ízlését az tükrözi igazán, amikor Bázelt melletti sétája után így ír: „...gyönyörködve az e táji igen kellemetes helyekben, melyek jóllehet igen hegyes és völgyesek, de a parasztok munkája által mégis mint meg anyi veteményes kerteknek látszanak. Ugyanis minden paraszt ember rétje sűrű és alacson spallérral vagyon környül véve, a mely a szemnek igen szépnek látszik.”⁰⁰²³ Hasonlóképpen gyönyörködtetik a postautak mentén telepített fasorok és a svájci városok „sorjában ültetett élőfákkal ékes” sétaterületei is. A kertművészet kiemelkedő helyet foglal el érdeklődésében. Bázelen – többek közt – egy dúsgazdag „pántlika kereskedő” kertjéről ír részletesen, de több más kertről is szól; részletesen leírja pl. a karlsruhei egzotikus növényeket, a Rajna-menti fejedelmi rezidenciák természeti környezetéről pedig már volt szó. Hollandiában ismét egész sor különféle kertet látogat meg, ezek általában labirintusokkal, Itáliából hozott márványszobrokkal, csigákkal és gyöngyházzal kirakott műbarlangokkal díszített barokk kertek. Összehasonlítva őket egymással, megállapítja, hogy „minden hollandiai kertek többire tsinosa és jó gustussal rendelttek”.⁰⁰²⁴ Párizsban a Tuileries-kert tetszik neki a legjobban, amely „minden kétség nélkül egy az Europai leg szebb kertek közül”.⁰⁰²⁵

Legrészletesebben a versailles-i parkot írja le: „Igen sok szépség van ennek a kertnek mind az egész alkotványában általán fogva, mind pedig a részeiben különösen. A statuák benne mind sokak, mind igen mesterségesen faragottak. Két részre osztják rend szerint a Versailles-i kertet, úgymint Kitsiny és nagy Parera (petit et grand Parc), a kitsinyt lehet tulajdonképpen csak kertnek mondani, mert a nagyot inkább lehet csak közönséges erdőnek és mezőnek mondani, s csak azért nevezik kertnek, hogy kőfállal körül van véve, de benne szántanak, vetnek, egyszóval éppen úgy művelik, mint akármely más szántó vető földet, a hol arra való s nem erdős... s kitsiny Parcba nevezetes darabok egy nagy tó, melyet senki olyannak nem gondolna, de azt mondják, hogy éppen akkora, mint a Tuilerie kertje egészen. Nevezik ezt a tót Piece des Suissesnek azért, mert a Schweitzer gárda ásta meg.”⁰⁰²⁶ Szól még a kereszt alakú kanálisról, a labirintusról, amelyben Phaedrus-mesék alakjai vannak felállítva, egy márvány kolonnádról stb. A kert szobrai márványból készültek, a szökőkutakéi bronzból, az egyik medencében Apolló a nap lovaival, a másikban Neptunus, négy további tóban pedig a négy évszakot ábrázoló szobrok vannak elhelyezve.

Beszámol a Párizs környéki kastélyok kertjeiről is, Marly-ban pl. ugyancsak a márványszobrok ragadják meg a figyelmét, amelyek Bacchus gyermekeit és „Venus à belles fesses-t, vagy is a szép alfelű Venust ábrázolják”.⁰⁰²⁷

Hogy e kertekben mégsem a pompás díszítés volt a legfontosabb számára, azt a Montmorency-ben tett látogatása után írt sorai bizonyítják. Rousseau társaságában megnézi Luxembourg marsall palotáját és kertjét, amelyről a következőképpen nyilatkozik: „A Palotája is szép, de kiválta a kert igen dicsőséges gustussal van tsínálva; nintsen benne se statua, se egyebb igen fényes tzifraszág, de a kertnek el rendelését és a belölle való ki nézést nehéz fel találni másutt...”⁰⁰²⁸

A szobrászat alkotásait a kertekben felállított szobrokon kívül részint „régí statuák és antiquitások” gyűjteményeiben ismerte meg (pl. Leidenben), részint templomi szószékeken (a brüsszeli karmeliták templomában), emlékműveken (XIII. és XIV. Lajos emlékműve a párizsi Notre Dame-ban, II. Jakab király sírszobra a párizsi angol bencések templomában) és síremlékeken (a Montmorency-család emlékműve) tanulmányozta.

A királytereken felállított szobrok közül – amelyek utóbb a forradalomban elpusztultak – különösen hosszan foglalkozik Desjardin-nek a Place des Victoires-on elhelyezett kétalakos XIV. Lajos-szobrával. Leírja a két bronzfigurát, a márványtalapzatot és az oldalán látható bas-reliefeket: „ez a Bas-relief a faragásnak az a része, a midőn nem egészen faragják ki a képét, hanem tsak fél ki állással, mint a pénzen vagy monétákon szokott lenni”.⁰⁰²⁹ Ugyancsak szól Girardon XIV. Lajosszobráról a Vendôme-téren, amelyet többre becsül, mint XIII. Lajosét a Place des Vosges-on. Mindkét esetben helyteleníti a „Frantzia tsapodársággal teljes Inscriptiók”-at, egyrészt, mert hőstettnek mondják a hugenották kiűzését: „...érzi Frantzia ország ennek a Heroismusnak hasznát, mert az Eretnekséget ki nem irhatta ...a Manufactúráját pedig az Eretnekeknek el költözésével Német Országnak, Hollandiának, Angliának által adta...” – írja az egyik kapcsán,⁰⁰³⁰ a másik szobornál pedig a király politikai és hadi kudarcaira utalva, amelyekről a felirat megfélemezett, ironikusan megjegyzi: „ha mind igaz volna, nem tsak Europa, hanem az egész föld kereksege s talán még több Planéták is mind rettegtek tőlle”.⁰⁰³¹

Annak ellenére, hogy már otthon látott jó képeket, útja kezdetén a festészettel kapcsolatos véleményei kevésbé határozottak, mint a többi művészeti ágról alkotott nézetei. Svájcban ugyan egy alkalommal ír „Holbeyn nevű festő sok és szép munkájáról”,⁰⁰³² de Hollandiában, ahol gyakran esik szó képekről (a hágai parlamentben függő helytartó- és tanácsos portrékról, Huis ten Bosch-ban az elhalt orániai herceg életét ábrázoló képekről és más kastélyok festményeiről), nemegyszer hozzáteszi a maga véleményéhez, hogy a *hozzáértők szerint* igen szép és értékes munkákról van szó.

Antwerpenben kiemeli a katedrálisban látott Rubens-kép, a „Descente de la croix” szépségét, s megtekint további Rubens-festményeket a Szent Jakab-templomban. Érdeklődése a festészet iránt annyira megnő, hogy meglátogatja az antwerpeni Académie de Peinture-t, ahol 30 festőnövendék éppen férfiaktot rajzol.

Párizsban felkeresi a Luxembourg-palotában elhelyezett képtárat, s ennek kapcsán Rubens Medici Mária életét ábrázoló sorozatáról szól tetszéssel, ír továbbá Jean Michel Picaut festő és restaurátor bravúrájáról, akinek sikerült egy fára festett képet vászonra átvinnie.

Templomlátogatásai során ismerkedik meg Teleki a barokk illuzionisztikus festészettel: a karmelita apácák templomában megcsodálja Philippe de Champaigne freskóját, „nevezetesen vagyon azon a boltozaton egy Crucifixus mely azért igen jeles, hogy ámbátor horizontaliter vagyon az ember feje felett, mégis úgy tetszik, mintha perpendiculariter volna festve”⁰⁰³³ – írja róla elismerő csodálattal. Ugyanott, egy másik kápolnában látja Le Brun Mária Magdolnáját is.

Utazásáról természetesen ajándékokat is vitt haza családjának. Ezek közt, mint a kor divatos iparművészeti alkotása – s egyúttal mint a Teleki-család modern életformájának bizonyítéka –, említést érdemel egy Amsterdamban vásárolt, kínai figurákkal díszített csokoládés – és teáskészlet, továbbá a „kínai japonikák”, amelyek alighanem a szintén akkor divatos, távol-keleti ízlést tükröző, esetleg eredeti, Kínából vagy Japánból importált porcelán

vagy kerámia tárgyak lehetnek. E készletek a 18. századi „náj módi”-hoz igazodó életstílus jelei a Teleki-családban, aminthogy Apor Péter a hiú fényűzésre valló új szokások felsorolásánál éppen ilyenekről szól részletesen, felhánytorgatva, hogy a tisztes elődök idején meg sem értették volna, ha valaki felteszi a kérdést: „kell-é thé?”, vagy ha valaki „csukolátával” kínálja vendégeit. Teleki József a legdivatosabb porcelánok közül válogat, de nagyon jellemző takarékos, kiegyensúlyozott életstílusára, hogy sem a legdrágábbat, legdíszesebbet, sem a legolcsóbbat nem veszi meg, a közepes árú, a szerényebben díszített fajta mellett dönt.

Teleki József eredetileg már ezen az első külföldi útján szeretett volna eljutni Itáliába, ez azonban nem sikerült neki. Évek múltán, 1769-ben került sor második utazására, amely mindössze négy hétig tartott: Triestet, Velencét, Milánót, Mantovát, Modenát és Parmát kereste fel ekkor. Erről az útból nem készített feljegyzéseket, így impresszióiról semmit sem tudunk, pedig az út célja a művészeti alkotások és az ott élő tudósok megismerése volt. Teleki halála után két, hozzá személyesen is közel álló lelkész gyászbeszédében van szó arról, hogy „az Olasz Országi régiségek szemlélésére és az ott való tudósok eszmérettségére” indult útnak,⁰⁰³⁴ illetve, hogy Teleki és két utitársa „gyönyörködött a nagy és szép műalkotásokban”.⁰⁰³⁵ Teleki László apja életrajzában⁰⁰³⁶ csak annyit említ erről az útból, hogy jelen volt Velence és az Adria eljegyzésének ünnepén. Mivel a gróf svájci naplójában ennél sokkal kevésbé érdekes helyi szokásokat is részletesen leírt, elképzelhető, mennyire megragadhatta a képzeletét az a színpompás ünnepély, amelyet az utókor főképpen Guardi képeiről ismer; bizonyosan gyakran mesélt róla gyermekeinek, ezért vésődött ez az egyetlen részlet fia emlékezetébe.

Itáliai útjának emléke egy a magyar történelemmel és könyvművészettel kapcsolatos szerzeménye: Teleki kézzel festett fakszimileszerű másolatot készíttetett a parmai könyvtárban őrzött corvináról.⁰⁰³⁷

Könyvtárába természetesen – ha nem is túlságosan nagy számban – egyéb művészeti könyvek is bekerültek. A gyakran meglehetősen elnagyoltan és pontatlanul készített címleírások alapján nehéz pontosan megállapítani az ide sorolható munkák számát, de mintegy 30–35 művészeti könyv meglétét bizonyosan állíthatjuk. A könyvek többsége modern kiadású mű, a 17. századból csak a két említett építészeti munka, Vignola és Palladio műve származik, a többi – kb. fele-fele arányban – a 18. század első, illetve második felében jelent meg. Tartalmi megoszlásuk szerint 9 építészeti, 8 kertművészeti művet, 6 műemlékleírást, útikalauzt, 4 festészeti, 2-2 a művészeti ízlés fejlesztését célzó, illetve általános tartalmú munkát találunk a gyűjteményben.

A műemlékleírások között van a *Catalogue des Tableaux du Cabinet du Roi* (a Luxembourg-palota képtárának katalógusa), továbbá a casseli képtárkatalógus, a gouda-i templom 16. századi üvegablakairól szóló könyvecske, a *Strassburger Münster und Turmbüchlein*, a *Les Curiosités de Paris*, a *Recueil des Antiquités de Suisse*, M. Capra *Architectura Italiae* című munkája és más hasonló kiadványok. Az olyan útikönyveket, amelyek Teleki által be nem járt országokat írnak le, itt nem vettük tekintetbe, bár ilyen igen sok van, s ezek is számos, a művészetekre vonatkozó ismeretet közölnek.

Az építészeti munkák között említést érdemel Johann Friedrich Panther *Anleitung zur bürgerlichen Baukunst*-ja (1777) és ugyancsak Panthernek egy *Collegium Architectonicum* címmel szereplő munkája; magyar vonatkozású köztük Fr. Rausch *Elementa architecturae ad structuram oeconomicas applicatae...* (1779) című műve, megtalálható egy *Oeuvres diverses sur les belles lettres, l'architecture etc.* című kiadvány (1747), továbbá egy londoni folyóirat, a *The General Magazine of Arts and Sciences* 1756. évi kötete M. Martin szerkesztésében, amely alighanem művészeti közleményeket is tartalmazott. Birtokolta Teleki Winckelmann *Briefe an seine Freunde* (1777) című művét, továbbá a kor nagy archeológiai felfedezései

egyikének *Recueil Général Historique et Critique de tout ce qui a été publié de Plus Rare sur la Ville d'Herculane* (1654) című ismertetését.

A festészetet a képtárkatalogusokon kívül Roger de Piles nagy jelentőségű *Abrégé de la vie des peintres* című műve képviselte, amely egyúttal „nemcsak a művészet történeti szemléletének lehetőségét teremtette meg, hanem fontos lépést tett egyben a műfajelméleti fogalmaknak... történelmi kategóriákként való alkalmazása felé is”.⁰⁰³⁸ Ennek a könyvnek két kiadása is megvolt a Teleki-könyvtárban (1761, ill. 1767). A művészetekkel kapcsolatos a *Briefe zur Bildung des Geschmacks* című munka (1764) és egy hiányos leírású mű, a *Beytrag zur Geschichte des Geschmacks...* (1767) is.

Teleki élete második felében intenzíven elsősorban a kertművészettel foglalkozott, pesti könyvtárába számos ilyen tárgyú munka került be: A. Blond: *Die Gärtnerney* (1745), *The Flower Garden* (1734), *Sur la formation des jardins* (1775), *Le jardinier portatif* (1784), *Progrès de l'art des jardins* (1788) és a *Delienationes Hortorum* című kiadvány vall ilyen jellegű érdeklődéséről – nem említve a szép számmal található gyakorlati kertészettel foglalkozó művet. Feltűnő, hogy e munkák mennyire friss kiadásúak, Teleki láthatóan követni kívánta a kertművészet új irányzatait, áramlatait.⁰⁰³⁹

Teleki építkezései

Első tanulmányútjáról 1761-ben hazatérve Teleki hamarosan megházasodott, s otthon kellett teremtenie magának és családjának. Apja átadta neki az Árva Bethlen Kata halála után örökölt sorostélyi birtokrészt, ahol egy roskadozó udvarház állt.

Felesége szülei, a Királyfalvi Róth-család azt kívánta, hogy a fiatalok az év egyik felét náluk, Szirákon töltsék, s az Erdélyben eltöltendő hónapokra készült lakásul az új sorostélyi kastély. A tervezés és az építkezés fennmaradt adatait Bíró József vette számba és értékelte. Megállapítása szerint a homlokzati és alaprajzot a Teleki-család építőmestere, Schmidt Pál készítette, a szerződéstervezet pedig Teleki József műve volt, az építés szellemi koncepciója is teljes egészében tőle származott. A tervezet elűt a korabeli kontraktusoktól: Telekit csak az átalakítás építészeti és művészeti szempontjai érdekelték, bár figyelembe vette a technikai lehetőségeket is. „Mintha nem is a magas közjogi méltóságok felé induló főúr írta volna a szerződést, hanem egy szakavatott építész-mérnök” – írja róla Bíró József.⁰⁰⁴⁰ A főhomlokzat elé „Risaille”-t kívánt emelni kétkarú lépcsővel, továbbá hattengelyes oldalhomlokzatot. A földszintre „ouvrage rustique aus Quaderstein”, az emeletre „Säulen-ordnung” került. Külön kikötötte a gróf, hogy az ajtók-ablakok „nach der heutigen Art von einer höhe und in einer Linie” készüljenek. Ha összevetjük Bíró József közléseit Teleki naplójának elsősorban az amsterdami tanácsházával foglalkozó passzusaival, láthatjuk, hogy kastélyának építésekor Teleki nagymértékben támaszkodott tanulmányútjának élményeire. Az amsterdami tanácsházáról szólva – többek között – az ajtókablakok nagyságáról és elhelyezéséről, az oszloprend méreteiről emlékezik meg, s naplójából az is kiderül, hogy megvásárolta magának „mind a belső dispositiojának mind a külső részeinek Planumait”. Ahogy utazása során elméleti ismereteire, olvasmányaira támaszkodott véleménye megalkotásakor, úgy saját építkezéseivel kapcsolatos kívánságai megfogalmazásakor is egyaránt hagyatkozott olvasmányából merített ismereteire és személyes tapasztalataira. Teleki pontosan tudta, hogy mit akar, s ezáltal az olyan főúri építetők utódjaként mutatkozik meg előttünk, mint amilyen egy évszázaddal korábban dédapja, Bethlen Miklós volt, akinek önéletírásából és apokrif emlékezéseiből ismerjük, hogy külföldi élményei hatására alakult ki benne az elképzelés a maga kastélyáról, amelyet utóbb otthon megvalósított.⁰⁰⁴¹ Teleki azonban később alig töltött valamicske időt Sorostélyon, már maga az építkezés is hosszan elhúzódott folytonos távolléte miatt. A kivitelezésbe is hibák csúsztak, s amikor 1766-ban az erdélyi tábla assessorává

nevezték ki, az egyúttal azt is jelentette, hogy Erdélyben időzve Maros-vásárhelyt és Szebenben lakott, vidéki birtokaira szinte nem maradt ideje. A kastély felépült, de gazdája huzamosan nem lakott benne, később lebontották, s a Bíró József által reprodukált homlokzati rajzon kívül más ábrázolása nem maradt az utókorra.

A hetvenes években került sor a Teleki-család két nagyszabású kastélyépítkezésére, az egyikre a Ráday Eszter örökségéből származó magyarországi birtokok középpontjában, Gyömrőn, a másikra az erdélyi Teleki-birtokok egyikén, Gernyeszegen. Mindkét kastélyt tulajdonképpen Teleki József apja, László építtette azzal a céllal, hogy visszavonulva a közszolgálatból „a szebeni füstös és szoros házakban, a sok lárma között” töltött évek után kényelmesen élhessen vidéki birtokain. Bár ő is igen határozott egyéniség, fia műveltségére annyira büszke volt, hogy kikérte és meghallgatta a véleményét, s különösen a gyömrői építkezés irányításában nagy szerepet juttatott neki. A két kastély építéséhez – csekély eltéréssel – csaknem egy időben fogtak hozzá, a gyömrőié azonban gyorsabban haladt és évekkel előbb tető alá került, mint a gernyeszei, ahol előbb le kellett bontani az életveszélyessé vált várkastélyt.

A gyömrői kastélyról Bíró József – a családi levéltárban vele kapcsolatban előforduló „Mayer Hoffer” név alapján – feltételezte, hogy ugyanúgy az idősebb Mayerhoffer András tervei szerint készült, mint a péceli Ráday-kastély; s bár az építkezés kezdetéről nem maradt fenn adat, úgy vélte, hogy a munka már az 1760-as évek végén megkezdődött. Mayerhoffer András halála, 1771 után pedig – feltételezése szerint – valamelyik fia vette át az építés irányítását. Bíró József azonban nem ismerte azt az erősen megsérült alaprajzot, amely egy kastély emeletét ábrázolja. Rajta Teleki László írásával a következő felirat olvasható: „Magamé Pest 6. 7^{bris} 1771” a terv aláírója pedig „J. Mayer Hoffer”, tehát nem az apa, András, hanem idősebb fia, János készítette.⁰⁰⁴² Mayerhoffer János írásával olvasható a rajzon a szobák rendeltetése. A hátlapon ismeretlen, harmadik kéztől származnak a „gr. Teleki Ex. a Gémero” szavak; ezek szerint tehát a terv a gyömrői kastélyhoz készült, alkotója s egyúttal a Bíró József által idézett levelekben szereplő építésvezető pedig Mayerhoffer János volt. A terv erősen rongált; kétségkívül rokonságot mutat a gernyeszei kastély alaprajzával, elsősorban a főhomlokzati első szobasor elhelyezése. A gyömrői terv a gernyeszeinek némileg szerényebb, egyszerűbb változata. Azonos az első szobasor helyiségeinek száma és a szobák egymáshoz való viszonya, valamint a szobák rendeltetése. Közeli rokonságot mutat a hálósobák elhelyezése: Gyömrőn a szemből nézett bal oldali saroksobából hátrafelé nyílik a hálósoba, a kettőt széles ajtó kapcsolja egybe. Gernyeszegen ugyancsak a kastély bal sarkán találjuk a hálósobát, itt azonban a két egymásba kapcsolódó helyiség egybeolvad, a tulajdonképpeni hálósoba hálófülkévé alakul át, amelyhez jobbról-balról egy-egy öltöző vagy mosdófülke csatlakozik. (Ez utóbbi, gernyeszei változat szinte teljesen azonos a gödöllői Grassalkovich-kastély ugyanígy elhelyezett un. Mária Terézia-szobájának megoldásával.) A hasonlóságok mellett különbségek is vannak a két tervben: a háromablakos gyömrői középrizalit hangsúlyát oldalrizalitok tompítják, míg a gernyeszei nagyterem esetében a három főhomlokzati ablakon kívül két további, ferdén elhelyezett ablak is növeli. Eltérő a két tervrajzon a helyiségek mérete és aránya is, a második helyiség sor megoldása pedig lényeges különbséget mutat. A tervnek ez a része megrongálódott. Az oldalszárnyak a gyömrői terven nem szerepelnek, pedig az építésről szóló levelekben szó van róluk, feltehetően nem az itt közölt alaprajz volt a végleges változat.

Az építkezés nem kezdődhetett 1772 tavaszánál korábban, mivel Teleki József 1771. szeptember 10-én Sorostélyről írt levelében közli apjával, hogy „a gyömrői épület iránt Nagyságod tetszését látva annak örömmel alája adom magamat...”⁰⁰⁴³ s személyes találkozásuk alkalmával bővebb utasítást kér. Úgy látszik, Teleki László a fiára bízta az építkezés irányítását. Magát a tervet alighanem csak 1772 januárjában látta Teleki József,

apja 1772. január 16-án küldte el neki azzal az utasítással, hogy juttassa el „a nagy Építő Mesterhez G. Toldalagihoz is, hogy maga is értelmét adja”.⁰⁰⁴⁴ Toldalagi gróf és Teleki László személyes kapcsolatáról, a marosvásárhelyi Toldalagi-palota hatásáról a sorostélyi Teleki-ház részleteire Bíró József szól említett munkájában.

Teleki Józsefnek tetszett a terv, de a következő javaslatot teszi vele kapcsolatban: „Hanem úgy tetszik, hogy ha Nagyságod a Tisztartónak s más egyéb szükségességre építendő Commoditásokat ezen Delineationnak alsó Contignatojára tenné, az egész fedelét és igen jó darab részét azon épületeknek meg lehetne nyerni, a mely azt tartom, hogy leg alább ezer forint oeconomisálásával esnék meg, 's mégis az épület díszesebben esnék. Mindazonáltal ha Nagyságod akármely consideratiókra nézve is ezeket csak al Házaknak hadgya is, a bizony úgy is szép lesz. Hanem mivel az Al-Házak ha csak egy kevéssel nem elevaltatnak egésségtelenek, eleválni pedig egyéb tzel nélkül káros, leg alább a pincéket ezen épület alá tsináltatnám.”⁰⁰⁴⁵ E javaslat is bizonyítja, hogy a gyömrői tervről van szó; Gernyeszegen ugyanis megtartották, sőt kibővítették a régi várkastély alatti pincéket, tehát nem lehetett kérdés, legyen-e pince az épület alatt vagy se. A gyömrői építkezés sokkal gyorsabban haladt, mint Bíró József feltételezte. 1772 tavaszán kezdődött, 1773 őszén pedig már boltozták a főszárny földszinti szobáit, s egy pesti „kép faragó” a kettős címert készítette. Teleki József 1774 tavaszán gyakran személyesen ment Gyömrőre ellenőrizni a munkát: „a Nagyságod gyömrői épületeire nagy gondom van, talán nagyobb is, mintsem a kőműves és asztalos akarná”⁰⁰⁴⁶ Április 30-án kelt levelében részletesen tudósítja apját: a főépület falai felhúzva, nagyrészt már fedél alatt vannak. Ablakokat-ajtókat egy pesti asztalosnál rendelt, zárat, vasalásokat Bécsből hozatott. Ugyancsak Bécsből rendelt kályhákat is – ezeket 1774 nyarán szállították. A „fejér, közepszerű szoba” kályhája pl. láb nélkül 15-16 forintba került. A címert azonban elrontotta a kőfaragó, ki kellett javíttatni. Július közepére majdnem elkészült az épület, már csak az ajtókat-ablakokat kellett felrakni és a kályhákat felállítani. Épültek a szárnyak is, az egyik már ekkorra fedél alá került. Mindebből szinte kirajzolódik a gyömrői kastély képe: a gernyeszegihez hasonlóan a cour d'honneur-t közrefogó épület volt, ormán kettős családi címerrel. A kastély fedelét Teleki László parancsára a szokásos vörösre festették.⁰⁰⁴⁷ Hogy volt-e babilon a kastélyon, mint a gernyeszegin, s mit jelentenek pontosan Pintér Mihály tisztartó levélbeli szavai „az fronto spiciumon” és az figurák festése iránt” vett utasításról,⁰⁰⁴⁸ nem tudni pontosan.

Teleki József igényessége és önálló véleménye az építés kérdéseiben nem egy összetűzés forrása volt. Előbb idézett levele mellett erre vall Pintér Mihály Teleki Lászlónak küldött tudósítása, amelyből kiderül, hogy a fiatal grófnak Mayerhofferral is voltak összetűzései, s a mester véleménye ellenére is változtatott a „projectumon”. Családjában ez időben már tekintélynek tartották építészeti kérdésekben, nagybátyja és barátja, Teleki Sámuel pl. így ír Teleki Lászlónak: „Minthogy pedig mostanság reménységem nem lehet a gyömrői épület látásához, nagyon fogja távolból is iránta Exd. leveléből vett jó opiniomat erősíteni, ha Teleki Józsefnek criseit tudhatom, mert ha egy olyan építő Mester meg gyalázza, az épületnek ditséretére fog szolgálni.”⁰⁰⁴⁹ A gyömrői kastély a 19. század első harmadának vége felé leégett, ábrázolása nem ismeretes.

A gernyeszegi kastély építésének első szakaszában Teleki József személyesen nem vett részt: Utóbb, 1776-ban apja kérésére véleményt mond arról, hogy a kettős címer vagy csak a Teleki-családé kerüljön-e az oromzatra, s ő fogalmazta meg a tervezett feliratot, amely szerint Teleki László feleségével együtt készült kastélyt építeni, de az csak Ráday Eszter halála után tizenkét évvel valósult meg, amikor új épületet emeltek a régiségük miatt összeomlott falak alapjaira.⁰⁰⁵⁰ A kastély teljes felépülését azonban már Teleki László sem érte meg, fia fejezte be a munkát, bizonyára ezért nem került fel a homlokzatra sem a Teleki–Ráday-címer, sem pedig a felirat.

1778 után, Teleki László halálával fiára maradt az építés folytatásának és befejezésének gondja, sőt a hanyagul végzett munka miatt már a 80-as években javíttatni kellett a még el sem készült kastélyt. Az építkezést nem tekintették befejezettnek; 1790-ben Mátyási József így ír Gernyeszegről:

Pompás Grófi Kastély fénylik egyik végén,
Fárad a' szem annak sok-féle szépségén,
Hanyatt dőlt Görög P-ét ábrázol formája
Még majd több épület nem járul hozzája.⁰⁰⁵¹

Az apa halálakor a középső szárny nagyjából készen volt, s 1781–1782-ben már a kertrendezéshez is hozzáfoghattak. Elkészült a labirintus „szépen kicirkalmazott” terve, sőt alapját is kiásták, a kastély környékét a kertész beültette, a sánc fenekére fűzfakévéket tett.⁰⁰⁵² 1789-ben Teleki kibővítette a kertet, új kertészt keresett „akinek kötelessége leszen az ujj kertet az általa készítendő és általam helyben hagyandó delineatio szerint fel állítani és mind arra mind a régi kertre vigyázni, veteménnyel, gyümölccsel híven, igazán és az én hasznomra takarékosan bálni”. Maga hagyta tehát jóvá a kert-terveket is, sőt, amikor a kertész által készített tervvel nem volt megelégedve, fiát is buzdította tervekészítésre: „A gernyeszegi kert delineatioja nem tzélom szerint valo, nem lévén benne se a sziget, se az úgy nevezett tós kert, se az árokbeli forrás, folyamok és tók. Tsináltass vagy ha rá érkezel tsinály tréfából egy olyan, ha szinte durva delineatiót is, a mellyben mind ezek benne legyenek.”⁰⁰⁵³

Ez a levél már mintha egy angol tájkert képét villantaná fel, s a gróf megváltozott ízléséről vall. Teleki természetszemléletének átalakulásáról több levele s egy verse tanúskodik, amelyekben megjelennek a máramarosi és fogarasföldi táj zúgó patakjai, sötét erdői, madarai, a csalódásaira a természet magányában írt kereső ember képe, s már nem a nyírott kertnek, de a szabad természetnek adja az elsőséget:

Quid mirer hortos divites Versaliae
Silva magis, vel arbuto?

– írja versében Kercsesora vidékéről. Teleki jól ismerte Albrecht Hallernek és Rousseau-nak, a természetszemlélet két nagy átalakítójának műveit; az elsővel levelezett, a másodikkal személyesen is találkozott, s munkáit élete végéig figyelemmel kísérte. Hatott rá a szentimentalizmus irodalma, hatottak a modern kertművészeti munkák, sőt nyilván a személyes tapasztalat is: 1792-ben, a frankfurti koronázásra utaztában feljegyezte, hogy Münchenben megnézett egy „anglus kertet”.⁰⁰⁵⁴ a 1793-ban így írt fiának: „Én Gernyeszegen, az én kedves szigetemet és ott azt, hogy a szobámból szép ki nézése van, és a halaimat úszkálni látom nem tudom miért nem adnám...”⁰⁰⁵⁵ De Gernyeszeg, a nyugalom, a szép kilátás öröme egyre inkább csak a pihenés, a megnyugvás rövid időszakait jelenti Teleki életében. Érdeklődése, aktivitása a város felé vonzotta, s amint tehetett, a gyorsan fejlődő, a hivatali és kulturális élet centrumává váló Pest-Buda felé orientálódott. Amikor II. József uralkodása éveiben háztulajdonos lett Pesten, a Szervita téri Landmüntzer-ház helyén rögtön építkezni készült; elsőnek mégis a budai várban épült fel a háza.

A budai telket 1787 tavaszán katonai licitáción vette; az alkalomra volt titkára, Comides Dániel hívta fel a figyelmét, aki a. pesti egyetem tanára és egyetemi könyvtáros lett. A Dunára, Pestre és Vádra nyíló szép kilátással kecsegtette barátját, s Teleki csakugyan megszerezte a várbeli telket, s 1789-ben építkezni kezdett rajta. Az alapozás során szép faragott követ, majd golyóbisokat, bombadarabokat is találtak. Júliusban már kiemelkedtek a falak a fundamentumból, bár a kőszállítás Promontorból (Budafokról) olykor akadozott, s

kőfaragó legény sem volt mindig elég. 1789 szeptemberében már megérkeztek a kályhák is Bécsből egy fazekaslegénnyel, akinek Budáról Erdélybe is el kellett mennie.

A szakirodalom nem ismerte a budai Teleki-palota mesterét, feltételezte, hogy „az Udvari Építészeti Igazgatóságtól vagy a budai mesterek sorából kerülhetett ki”.⁰⁰⁵⁶ A Teleki-család levéltárából származó homlokrajz, amelynek felirata „Domus Budensis. Die Haubt Facade Oriend”, aláírója „Johannis Michael Mangl Zimmer Meister in alt-Ofen”.⁰⁰⁵⁷

A pesti Szervita téri ház építése 1793-ban kezdődött el, 1796-ban el is készült; amikor azonban Teleki József eredménytelen badeni kúrája után hazatért meghalni családjához, nem oda költözött, hanem bérelt szállást vett ki, bár fiainak nevelője, akit a lakáskereséssel megbízott, azt írta neki, hogy „az új házba már minden veszedelem nélkül be szállhatnánk”.⁰⁰⁵⁸

*

Az építkezés Telekinek valósággal passziója volt. Apja és a maga építkezései mellett bizonyosan ő irányította apósa-anyósa halála után a sziráki Róth-kastély átépítését is.⁰⁰⁵⁹ Aktívan részt vett még több olyan középület tervezésében és építtetésében, amelynek fenntartó intézményével valamilyen kapcsolatban állt. Így mint főgondnok a marosvásárhelyi kollégium új auditoriumának és könyvtárának épületéhez ő készítette el a költségvetést a családi építésszel, Schmidt Pállal; maga vizsgálta felül a tervet és figyelemmel kísérte 1777-1780 között az építkezést is.⁰⁰⁶⁰

Ugyancsak szerepet vállalt a máramarosszigeti új református gimnázium építésében. Pesten tervet készíttetett az emeletes épülethez,⁰⁰⁶¹ amelyet Hari Péterrel, az iskola újjászervezőjével váltott leveleiben részletesen megvitatott. Az iskola felépülését azonban már nem érte meg: a gimnázium 1796-ban még csak a fundamentumoknál tartott.

1782-ben Teleki Ugocsa megye főispánja lett. A megyei rendek már 1784–en új megyeházát készülni építtetni Nagyszöllősen, s Teleki több, az alispánhoz küldött levelében ír a tervről. Megjegyzései elsősorban praktikusak, láthatóan saját tapasztalatain alapulnak. Egyik levelében pl. pontokba foglalja irányelveit: az a cél, hogy minél olcsóbban minél tartósabb épület készüljön, ezért jó kőművest és ácsot kell fogadni, aki ne átalányban, hanem napszámban vállalja a munkát. Jó anyagot kell használni. A földszint 2-4 lépcsőfok magasságba kerüljön, hogy nyirkos ne legyen az épület. A szobák ne legyenek túl alacsonyak, és végül a tető egyenes vonalú legyen, mert a kiszögelléseknél hamarabb romlik. Látható, hogy e figyelmeztetésekben Teleki a maga korábbi építéseiből merített tapasztalatait fogalmazta meg: a gyömrői kastély földszintjének megemelésére és a geryeszegi babilon szerkezetének silány kivitelezéséből adódó bosszúságokra gondolt. A megyeháza építése azonban már a tervezés stádiumában megszakadt, mivel II. József 1784-ben összevonta a vármegyéket, s az új kerületnek, amelybe Ugocsa is beletartozott, nem Nagyszöllős, hanem Munkács lett a székhelye.

Amikor 1790-ben helyreállt a régi rend, és Teleki újra elfoglalta főispáni székét, megindult a munka, de minthogy a megye pénze elfogyott, meglehetősen lassan haladt előre. Teleki halála évében, 1796-ban mégis eljutottak a külső vakolásig, s gondolni lehetett a belső díszítésre is.⁰⁰⁶²

Teleki főispáni tisztségének megszűnte után az ország öt tankerülete egyikének, a pécsinek az élére került, ahol 1785-1787 között mint főigazgató működött. Néhány, e tevékenységével kapcsolatos adat az építészet és az építészeti, ill. ipari rajzoktatás ügye iránti érdeklődéséről tanúskodik. A pécsi királyi akadémia filozófiai fakultásának második évfolyamán, a matematika keretében Hadaly Károly professzor tanította az építészeti ismereteket Rausch *Elementa architecturae*... című műve alapján. E kifejezetten tankönyvül készült munka – mint láttuk – megvolt Teleki magánkönyvtárában is. Minthogy 1779-ben,

tehát olyan időpontban látott napvilágot, amikor Teleki József maga már rég nem tankönyvi szinten foglalkozott az építészettel, megszerzésének csakis a kerületében folyó oktatómunka alapos megismerése lehetett a célja. Hadaly egyébként rendkívüli tárgyként rajzot is tanított az akadémián, saját *Ars delineandi...* című, Győrben, 1785-ben kiadott műve alapján.

Egyéves rajztanfolyam egészítette ki a négyosztályos „nemzeti fő iskolák” tantervét az 1780-as években. Révai Miklós, a kiváló nyelvtudós, aki 1781-től fogva egzisztenciális nehézségekkel küzdött, 1786-ban Telekihez fordult segítségért, kérve, hogy helyezze el rajztanárként. Teleki válaszában készségesen ígerte segítségét, csak annyit kért Révaitól, közölje, hogy, micsoda nemében a rajzolásnak kívánna Atyaságod tanítóságát vállalni és mennyire ment legyen azon mesterségben”, s egyúttal készségének „valami kitsiny próbáját” kívánta látni. Minthogy Révai Bécsben tanulta a rajzot és műépítészetet, majd 1777–1781 között Nagyváradon rajztanárként működött, bizonyosan megfelelő módon igazolta rátermettségét, mert 1787-ben megkezdte rajzóktatói tevékenységét a győri ipariskolában, s a korabeli dokumentumok tanúsága szerint e téren is kiemelkedő munkát végzett.⁰⁰⁶³

Műemlékek védelmében

Teleki József nemcsak külföldön jártában ismerkedett meg a régi korok emlékeivel, hanem hazai utazásai során is felkereste őket, sőt nemegyszer csakis azért vállalkozott kisebb-nagyobb kirándulásokra, hogy ezeket láthassa. Az 1760-as évektől kezdve szoros kapcsolatban volt a nemzeti múlt emlékeit kutató történészek közül többel; egyikük, Cornides Dániel csaknem két évtizedig titkári minőségben a házában élt, s hatása révén Teleki ifjúkori neveltetésének és gyermekkori erdélyi élményeinek emlékei a nemzeti múlt iránti tudatos érdeklődéssé alakultak át; a római birodalom hazai emlékanyaga iránti érdeklődése kiegészült a hun–magyar történelmi emlékanyag megismerésének vágyával. 1773-ban Zemplén községben járt, ahol „a maga mulatságára” megnézte az ottani régi földvárat.⁰⁰⁶⁴ Még érdekesebb adatokat közöl Cornides egy, Pray Györgynek írt levele, amely egy kirándulásról számol be. Teleki József Domokos Lajos debreceni főbíróval és Cornidesszel elment Pestről megnézni azt a kőoszlopot az egykori Keveháza táján, amely a hunok és a rómaiak csatájának emlékét őrzi, s megkeresni azt a mauzóleumot, ahol Turóczi és Oláh Miklós szerint Attila és vezérei, Keve, Kadosa és Béla nyugszanak. A mauzóleumot nem sikerült megtalálniok (bár még a helybeli lakosoktól is érdeklődtek a szájhagyományok felől), a keresett kőoszlopot azonban igen; s a környéket bejárva megállapították, hogy a hajdani Potentiana római város Hamzsabég (Érd) helyén lehetett. Megtalálták azt a félig földbe süppedt római emlékkövet is, amely ma Kajászószentpéter főterén áll, s amely Eckhardt Sándor szerint – aki részletesen ismerteti a történetét – a magyar mondai hagyomány egyik legérdekesebb darabja.⁰⁰⁶⁵ Nemcsak a feliratot próbálták meg kibetűzni, de tanulmányozták a figurális ábrázolásokat is, s a Traianus-oszlopon látható alakokhoz hasonlították őket. Cornides a levélben még a feliraton keresztbe húzódó Árpád-kori faragású kettőskeresztet is lerajzolta. Hogy a kirándulás a gróf óhajtása volt, ugyancsak Cornides levele tanúsítja, de hogy nemcsak a kíváncsiság vezette, hanem érdeklődése egyúttal a múlt építészeti emlékeinek megóvására is kiterjedt, azt az egymást kiegészítő, következő adatok bizonyítják: a kirándulás során „Baracska és Kajászószentpéter között, amelyek félóránnyira vannak egymástól, valamiféle régi templom leomlott falaira bukkantunk”.⁰⁰⁶⁶ Utóbb, amikor Teleki a Duna melléki református egyházkerület főgondnoka lett, a kőben szegény Duna-Tisza közén fekvő Gyón református egyháza arra kérte Teleki Józsefet, engedjék meg, hogy épülő templomához elhordja a baracscai templomromot. Ő azonban „azon pusztá templomnak köveit maga előtt levő különös böls okokra nézve nekünk által nem engedvén” azt ígerte, hogy majd más módon segít rajtuk.⁰⁰⁶⁷ Nyilvánvaló, hogy a történeti és művészeti emlékek megbecsülése

volt az említett „különös böls ok”, s Teleki ezzel valóban másfél évszázaddal meghosszabbította a romok fennmaradását, amelyeket azután az 1920-as évek végén kezdtek széthordani a környékbeliek.⁰⁰⁶⁸

Fontosabb volt ennél Teleki fáradozása egy másik magyarországi műemlék, az ócsai templom megóvása érdekében. Az 1770-es évek elején vásárolt birtokot Ócsán, ahol a falu román kori templomának ebben az időben csak mintegy hatodrésze volt befedve – ezt a falu református lakói használták –, a többi évtizedek óta tető nélkül pusztult. Amikor az 1770-es években katolikus templomot készültek építeni Ócsán, nagy rémület tört ki a lakosok körében, hogy elhordják a régi templom falait. A birtokosok pénzt, a falusiak munkát ígértek a helyreállításhoz, s felajánlották a kőkerítésnek még a fundamentumát is, csak a templom maradjon meg. 1774-ben megajánlottak 600 forintot és a helyreállításhoz szükséges fuvarozást, s úgy tervezték, hogy legalább deszkafedéllel megóvják az épületet, ha megkapják az engedélyt a reparációhoz. Telekit mint legtekintélyesebb birtokost kérték meg, járjon utána az engedélynek Vácott.⁰⁰⁶⁹ Ő csakugyan személyesen odautazott az engedélyért, s 1774-ben húsvét után, Sauer Kajetán kanonok kitűzött vizitációja idejére maga is Ócsára ment. A jelentés nyomán várták azután Mária Terézia döntését, „mely ha reménységem szerint jól jő ki, nem hiszem, hogy a két Hazában különb Templom legyen annyival, hogy jóllehet alkalmas nagy, mégis mind faragott kőből van” – írja Teleki apjának Erdélybe, s egyúttal azt is jelzi, hogy mivel várhatóan nagy lesz a helyreállítás költsége, alighanem az erdélyi reformátusok segítségére is rászorulnak majd.⁰⁰⁷⁰

Az engedélyt megkapták, restaurálták, majd 1777. május 4-én felszentelték az elkészült templomot, amelynek barokk karzata ekkor készült.⁰⁰⁷¹ A munkához mintegy 1000 forintra volt még szükség, ezt az összeget úgy látszik nem sikerült adományokból előteremteniük; az ócsaiak kénytelenek voltak kölcsönt kérni a kecskeméti reformátusoktól. A hívekre azonban csak a kamatok törlesztése hárult, mert a tőke kifizetését Teleki József magára vállalta. Így tehát nemcsak tekintélye súlyával és személyes közbenjárásával járult hozzá a templom megmentéséhez, de ő viselte a helyreállítás anyagi terhének túlnyomó részét is.⁰⁰⁷²

Teleki József portréi

Amint a Teleki József rendelkezéséből vagy közreműködésével épült kastélyok, városi házak és egyéb épületek története mutatja, ezek vagy nem készültek el teljesen halála időpontjáig, vagy ha igen, életkörülményeinek alakulása miatt nem használhatta őket; belső berendezésükre, művészi alkotásokkal való díszítésükre már nem vagy alig volt módja. Ez az egyik oka, hogy a szobrászattal és a festéssel való későbbi kapcsolatairól igen kevés adat maradt ránk. A belső berendezések elpusztultak, velük kapcsolatos írásos dokumentum is alig ismeretes. Pedig nemcsak őt magát gyönyörködtették a művészi alkotások, amint a naplóból válogatott, teljességre korántsem törekvő példák mutatják, hanem gyermekeit is a művészet szeretetére nevelte. Ezt bizonyítja pl. a két idősebb Teleki-fiút külföldi útjukra kísérő Cornides Dániel egyik levele, mely szerint a drezdai Zwingerben a legszívesebben csupa szemmé változtak volna, s hetekig szerették volna elnézni a műremekeket.⁰⁰⁷³

Teleki által rendelt, őt magát vagy valamelyik családtagját ábrázoló szoborról még említés sem maradt ránk, tudunk viszont több ilyen festményről. Egy közülük ma is megvan, egy másikat a róla készült rézmetszet alapján ismerjük, egy, a feleségét, Királyfalvi Róth Johannát ábrázoló, 1770 körül, ismeretlen mester által festett portré az Evangélikus Országos Múzeum birtokában van.⁰⁰⁷⁴

Teleki Józsefről 23 éves korában, tanulmányútjáról hazatérőben Bécsben készült az első portré. J. M. Militz festette, aki a magyar arisztokrácia körében kedvelt mester volt. Garas Klára összefoglaló munkája több magyar modellt ábrázoló festményét számon tartja,

Teleki József képéről azonban nem szól. A portré további sorsáról semmit sem tudunk, csak Teleki József két, unokaöccsének, Teleki Ádámnak írt levelében van szó a létezéséről, úgy tűnik, menyasszonyának szánta ajándékkul a képet.⁰⁰⁷⁵ Egy másik képéről szóló említést olvashatunk Nagy Sámuel bécsi ágens levelében, aki egy közelebbiről meg nem nevezett eladósodott festőről vagy rézmetszőről ír Telekinek, mert lefoglalt portékái között van egy Telekit ábrázoló kép is.⁰⁰⁷⁶

A legismertebb Teleki-arckép, amely nemcsak írásos dokumentumban szerepel, hanem a J. Adam készítette metszet révén valóban ránk maradt, Kreutzinger 1791-ben készült festménye. Kazinczy szerint, aki ismerte Telekit, ez „minden egyéb képeinél szebb és hívebb”.⁰⁰⁷⁷ Az eredeti festmény hollétét nem sikerült megállapítani.

E családi tulajdonban lévő képeken kívül több, mások birtokában levő festményről vannak még adatok. Ugocsa megye rendjei 1796 nyarán elhatározták, hogy az elkészült megyeháza részére a „domestica cassa” terhére elkészítették I. Ferenc arcképét, a megyeházát építtető főispán, Teleki József portréjának költségeit pedig maguk vállalják, egymás között felosztva az összeget. Amikor Teleki értesült az elhatározásról, arra kérte a rendeket, fogadják el tőle ajándékba a festményt.⁰⁰⁷⁸ Minthogy azonban Teleki hat héttel ezután meghalt, nem tudjuk, elkészült-e az ajándék, vagy esetleg fia teljesítette-e utóbb apja szándékát.

Kazinczy Ferenc is festetett a maga számára egy Teleki-portrét, Garas Klára idézett munkája szerint ifj. Neuhauser Ferenc szombati festő készítette el ezt 1800 körül.⁰⁰⁷⁹ A képről nincsenek közelebbi adatok, de Kazinczy fogsága miatt vagy 1794 előtt, vagy 1801 után kellett készülnie; ez utóbbi esetben már a modell halála után, tehát valamelyik meglévő portréről készült másolatról lehet szó. Kazinczy idézett véleménye alapján feltételezhető, hogy Kreutzinger képének kópiáját rendelte meg magának.

Több mint tíz évvel Teleki halála után, 1807 nyarán egy másik magángyűjteménybe is bekerült a koronaőr portréja. Cserey Farkas festette meg épülő házába tervezett „képes szobája” részére Teleki képét, „atyafiait, barátait és más nevezetes embereket” ábrázoló egyéb festmények között.⁰⁰⁸⁰

Helyet kapott egy Teleki-portré az erdélyi szellemi élet egyik centrumában, a marosvásárhelyi Teleki-tékában is, ahol a galérián függesztették fel Batthyány Ignác püspök képével együtt: Erről a képről három, a könyvtárról szóló leírás is megemlékezik, de egyik sem szól a festő személyéről. Kazinczytól is csak negatívumot tudunk meg: sajnálkozva említi, hogy nem a Kreutzinger-féle festmény másolatát függesztették ki. A kép ugyanabban a viseletben ábrázolja Teleki Józsefet, mint amely a Kreutzinger-portrén látható, a modell életkora is arra vall, hogy a festmény a másikkal közel egy időben, azaz a 80-as évek végén, vagy inkább a 90-es évek elején készülhetett. A jellegzetes arcvonások kétségtelenné teszik, hogy mindkét kép ugyanazt a személyt ábrázolja, a két művész azonban a gróf személyiségének más-más karakterisztikumát emeli ki: az ismeretlen festő Teleki szenzibilitását és komtemplatív hajlamát érzékelteti, Kreutzinger képén viszont éles elméje, kritikus szelleme és iróniára hajló mentalitása kap hangsúlyt.⁰⁰⁸¹

Kazinczynak arra is volt gondja, hogy Teleki József képét „Nyelvünknek és Literatúránknak” több „Bajnoka és Barátja” között a szélesebb olvasóközönség is megismerje. Életműve Trattner kiadásában megjelent sorozatának, a *Kazinczy Ferenc munkáinak* kötetei élére egy-egy nevezetes személyiség arcképét tétette; Telekié a *Szalamandrin és Egmont* című műveket tartalmazó 8. kötetbe került. Hogy mennyire fontosnak érezte Kazinczy a kép közreadását, azt a kiadás előkészületei során Kölcseynek írt egyik levele tanúsítja, amelyben örömmel értesíti róla, hogy Teleki Lászlótól sikerült megszereznie „atyja rezét”, a Kreutzinger-festményről készült metszetet.⁰⁰⁸²

Teleki József arcképei tehát már életében és a halálát követő évtizedekben nemcsak családi otthonaiban kaptak helyet, de közéleti működése színhelyén, a magyar irodalmi élet

egyik vidéki centrumában, egy erdélyi magánképtárban és az egyik legfontosabb közgyűjteményben is, sőt a Kazinczy-sorozat révén eljutott arcképe az új magyar irodalom iránt érdeklődők otthonába, könyvtárába is. Ezt a megbecsülést egyaránt indokolta Teleki aktivitása a kibontakozó irodalmi és tudományos életben, sokoldalú és áldozatkész közéleti tevékenysége, egyeseket és intézményeket egyaránt bőkezűen támogató mecénási működése. A magyarországi műemlékek pusztulásának mértékét példázza portréinak sorsa éppúgy, mint azoknak az épületeknek a többségéé is, amelyeknek létrejöttében vagy megővésében személyes szerepet és áldozatokat vállalt.

Teleki maga nem volt művész, s nem jellemezhető a képzőművészet főúri mecénásaként sem. Mi teszi tehát mégis érdekessé arra, hogy a művészetek kapcsán is foglalkozunk a személyével? Nyilvánvalóan nem elsősorban azok a vele kapcsolatos ismeretlen vagy a szakirodalomban rejtőző művészeti és művelődéstörténeti adalékok, amelyek az európai művészet vagy a hazai képzőművészet megítéléséről vallanak. Többről van szó. A részletekből kirajzolódik előttünk egy kiváló képességű, fogékony egyéniség, aki a személyes élmények és a könyvműveltség ötvözetéből egész életére kialakított egy jellemző magatartást és szemléletet, s ebbe a művészet – legszélesebb értelmében véve a fogalmat – szervesen beleilleszkedett.

A művészet Teleki számára nemcsak eszköz volt a főúri élet külső kereteinek reprezentatívabbá vagy szebbé tételére, hanem az élet egyik nagy értéke. Olyan érték, amelynek alkotásai romjaikban is megbecsülést és védelmet érdemelnek, újak produkálása pedig – akár egyének vagy családok, akár nagyobb közösségek céljaira – természetes igényt jelentett számára. Felismerte a szakemberképzés fontosságát, de ha maga adott megbízást egy munkára, elvégzését nem bízta rá vakon a mesterre, hanem mint megrendelő hozzáértéssel érvényesítette a saját elképzelését és akaratát. A művészetnek legköznapiabb és legmagasabb rendű formáiban egyaránt megvolt a helye az életében, a műalkotások magától értetődő szükségletként illeszkedtek bele hétköznapijaiba is.

Jegyzetek

⁰⁰⁰¹ *Zsindely Endre*: A péceli Ráday-kastély. Bp. 1959. 12.

⁰⁰⁰² Uo. 9.

⁰⁰⁰³ *Vayk*: Régi magyar mecénások. Művészet 1902. 210. Említi az esetet *Garas Klára* Magyarországi festészet a XVIII. században (Bp. 1955. 149.) című műve is.

⁰⁰⁰⁴ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 70–71. f.

⁰⁰⁰⁵ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 1., 4-r. 3,4-r. 15.

⁰⁰⁰⁶ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 1. 13. v.; Tört. Napló 4-r. 15. 93. v.– 95. v.

⁰⁰⁰⁷ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 32. f.

⁰⁰⁰⁸ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 46. v.

⁰⁰⁰⁹ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 178. v.

⁰⁰¹⁰ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 87. f.

⁰⁰¹¹ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 52. f.

⁰⁰¹² MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 100. f.

⁰⁰¹³ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 117. v.

⁰⁰¹⁴ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 1. 6. v.

⁰⁰¹⁵ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 175. f.

⁰⁰¹⁶ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 181. v.

⁰⁰¹⁷ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 185. f.

⁰⁰¹⁸ Uo.

⁰⁰¹⁹ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 53. f.

- 0020 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 48. v.–49. f.
- 0021 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 50. v.
- 0022 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 130. v.–131. f.
- 0023 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 110. v.
- 0024 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 25. f.
- 0025 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 35. v.
- 0026 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 97–98. f.
- 0027 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 96. f.
- 0028 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 126. v.
- 0029 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 36. v.–37. f.
- 0030 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 37. f. 31
- 0031 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 50. v.
- 0032 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 150. f.
- 0033 MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 65. v.
- 0034 *Rozgonyi József*.– Drágalátos részekből össze állítottatott ditsőség koronája. 1796. OSzK Kézirattár, Quart. Hung. 619. 19. v.
- 0035 „[Sie]...ergötzten sich an der Ansicht der grossen und schönen Kunstwerke.” (Molnár, Johann: Das Glück eines wahren Christen... Pest, 1797. 45.)
- 0036 *Teleki László*: Lebensbeschreibung des Reichsgrafen Joseph Teleki von Szék. Szeben, 1800. 16.
- 0037 MTAK Kézirattár, Ms 318.
- 0038 Roger de Piles-ről ld. *Marosi Ernő*: „Emlék márványból vagy homokkőből.” Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből. Bp. 1976. 42–43.
- 0039 Teleki József könyvtárainak kéziratos katalógusait ld. MTAK Kézirattár, Bibl. 2-r. 4. és Bibl. 2-r. 6.
- 0040 *Bíró József*: A gernyeszegi Teleki-kastély. Bp. 1938. 42.
- 0041 Bethlen Miklós önéletírása. I–II., V. Bev. *Tolnai Gábor*. Sajtó alá rend. *V. Windisch Éva*. Magyar Századok. I. Bp. 1955. 118., 229., 232–233.; Gróf Bethlen Miklós ifjúkori életének úgy Erdélyország’ akkori történetének tulajdon magától Frantzia Nyelven való le-írása... Kolozsvár, 1804. 314–315.
- 0042 OL T 51. 5. sz. Vö. *Voit Pál*: A francia barokk művészet jelenségei Magyarországon. = Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. *Galavics Géza*. Bp. 1975. 461.
- 0043 Teleki József – apjának, Teleki Lászlónak, 1771. szept. 10. Klónai lt.
- 0044 Teleki József – Teleki Lászlónak, 1772. jan. 16. Klónai lt.
- 0045 Uo.
- 0046 Teleki József – apjának, Teleki Lászlónak, 1774. márc. 30. Klónai lt.
- 0047 *Bíró József* i. m. 45.; *Mojzer Miklós*: Torony, kupola, kolonnád. (Művészettörténeti Füzetek 1.) Bp. 1971. 43.
- 0048 *Bíró József* i. m. 45.
- 0049 Teleki Sámuel – Teleki Lászlónak, 1775. aug. 1. Klónai lt.
- 0050 Teleki József – apjának, Teleki Lászlónak, 1776. dec. 1. Klónai lt.
- 0051 *Mátyási József*: Pestre egy jó Barátomhoz. = Mátyási József verseinek folytatása. II. darab. Vác, 1798. 215.
- 0052 Málnási László – Teleki Józsefnek, Gernyeszeg, 1782. ápr. 14. Klónai lt.
- 0053 Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, 1789. okt. 7.; Teleki József – Teleki Lászlónak, 1792. febr. 17. Klónai lt.
- 0054 MTAK Kézirattár, Egyház és Bölcsélet 2-r. 36. 1. 1792. júl 3-i feljegyzés
- 0055 Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, 1793. márc. 8. Klónai lt.

- 0056 Zádor Anna–Rados Jenő: A klasszicizmus építészete Magyarországon. Bp. 1943. 156.
- 0057 OL T 51. 3. sz.
- 0058 Saátor János – Teleki Józsefnek, 1796. júl. 1. OL P 654. 10. d. 31. tétel.
- 0059 A Magyarország műemléki topográfiája Nógrád megyei kötete nem szól a sziráki Róth-kastély átépítéséről. *Kampis Antal*: A magyar művészet a XIX. században (Bp. 1968. 132.) című műve szerint az átépítést Jung József végezte.
- 0060 Az építkezésre vonatkozó dokumentumokat ld. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. I. 85. sz.; Teleki József – apjának, Teleki Lászlónak, 1775. jan. 2. és febr. 1. Klónai lt.; Incze István – Teleki Józsefnek, 1776. jan. 16. OL P 654. 9. d. 31. tétel.
- 0061 MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. I.; Hari Péter – Teleki Józsefnek, OL P 654. 9. d. 31. tétel.
- 0062 MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 216.; Vegyes 2-r. 19. Az idézett felsorolást ld. Teleki József – Megyeri Lászlónak, 1784. aug. 24. Vegyes 2-r. 19.
- 0063 Merkur von Ungarn 1786. I. 199–200.; Teleki József – Révai Miklósnak, 1786. febr. 10. OSzK Kézirattár, Levelestár; *Csaplár Benedek*: Révai Miklós élete. II. Bp. 1883. 280.; *Szabolcsi Hedvig*: Magyarországi bútorművészet a 18–19. század fordulóján. Bp. 1972. 33., 37–74.
- 0064 Szaplanczay László – Teleki Józsefnek, 1796. jan. 6. OL P 654. 10. d. 31. tétel.
- 0065 *Eckhardt Sándor*: Attila a mondában. = Attila és hunjai. Szerk. Németh Gyula. Bp. 1940. 197.
- 0066 „Inter Baratskam et Kajaszó Szent Péter, quae dimidia home itinere distant, collapsos veteres alicujus templi parietes offendimus.” (Comides Dániel – Pray Györgynek, 1777. szept. 18. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 57. II. 156. f.)
- 0067 A gyóni ref. eklézsia – Teleki Józsefnek, 1791. május. OL P 654. 8. d. 31. tétel.
- 0068 *Eckhardt Sándor* i. m. 196–197. A rom azóta nyomtalanul eltűnt. Botta István szíves közlése.
- 0069 Tihanyi Dániel – Teleki Józsefnek, 1774. jan. 7. MTAK Kézirattár, Egyház és Bölcsélet 2-r. 36. I.
- 0070 Teleki József – apjának, Teleki Lászlónak, 1774. jan. 25., 1774. márc. 10., 1774. ápr. 10. és 1774. júl. 6. Klónai lt.
- 0071 Magyarország műemléki topográfiája. I. Pest megye műemlékei. Szerk. *Dercsényi Dezső*. Bp. 1958. 574–575.
- 0072 Bölcskéri József–Teleki Józsefnek, 1787. jún. 17. Klónai lt.; MTAK Kézirattár, Egyház és Bölcsélet 2-r. 36. I.
- 0073 Comides Dániel – Teleki Józsefnek, 1785. ápr. 10. OL P 654. 8. d. 31. tétel.
- 0074 Reprodukálva *Moravcsik Gyuláné*: Gróf Teleki Józsefné Róth Johanna. 1741–1813 (Bp. 1899) című művében jelent meg.
- 0075 Teleki József – Teleki Ádámnak, 1761. okt. 28., 1761. nov. 25. Klónai lt.
- 0076 Nagy Sámuel – Teleki Józsefnek, 1789. febr. 19. Klónai lt.
- 0077 Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. I. Kiad. és bev. *Kristóf György*. Kolozsvár, 1944. 95.
- 0078 Teleki József – Pogány Jánosnak, 1796. júl. 15. MTAK Kézirattár, Vegyes 2-r. 19. II–III.
- 0079 *Garas Klára* i. m. 238.
- 0080 Cserey Farkas – Kazinczy Ferencnek, 1807. dec. 28. = Kazinczy Ferenc levelezése. 5. köt. Közzéteszi *Váczy János*. Bp. 1894. 257.
- 0081 Döbrentei Gábor – Kazinczy Ferencnek, 1817. nov. 29. = Kazinczy Ferenc levelezése. 15. köt. Közzéteszi *Váczy János*. Bp. 1905. 364.; *Kelemen Márton*; Idvezült Erdélyi Országi Cancellárius... Gróf Széki Teleki Sámuel...

Bibliothecájának rövid külső leírása... 1826. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 20. Közli: (Csery) Clauser Mihály: Nagy Ernyei Kelemen Márton leírása a Teleki-tékaról. Magyar Könyvszemle 1940. 9–13.; Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. I. Kiad. és bev. Kristóf György. Bp. 1944. 95.; A kép már régebben elkerült eredeti helyéről. Bíró József 1938-ban megjelent, idézett munkájában már úgy említi, mint amely „eredetileg a Teleki-könyvtárban állott” (i. m. 105.), de tévesen a Kreutzinger-képpel azonosítja a személyesen nem látott festményt.

⁰⁰⁸² Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi Váczy János. 11. köt. Bp. 1901. 534., 13. köt. Bp. 1903. 554.; Kazinczy Ferenc – Kölcsey Ferencnek, 1816. ápr.14. = Kazinczy Ferenc levelezése. 14. köt. Bp. 1094. 130.

Teleki József, a mecénás

A 18. században meggyorsult társadalmi fejlődés során az értelmiség – különösképpen az alkotó értelmiség: az írók, a tudósok és a művészek – helyzete jelentékenyen megváltozott. Az átalakulás következtében az e réteghez tartozók számára az egyre differenciálódó társadalmi struktúrán belül mind több és többféle lehetőség nyílt arra, hogy alkotó munkájukból éljenek meg, ne szoruljanak más kenyérkereső foglalkozásra; s megélhetésüket és munkájukat a társadalom egyre inkább intézményesen igyekezett biztosítani számukra. Ez a folyamat persze csak fokozatosan, s nem is mindig egyenletes gyorsasággal haladt előre, továbbra is éltek még a régi formák – az alkotó személyes függése valamely mecénástól –, sőt e tendencia kétségbevonhatatlan érvényesülése ellenére a 18. század második felét még a mecénások korának nevezhetjük. Elég arra utalni, hogy a vezető nagyhatalmak uralkodói (pl. II. Frigyes és II. Katalin) a maguk köré kívánván vonni a szellemi élet – elsősorban francia – vezető képviselőit, rendszeres vagy alkalmi támogatásukkal hozzájárultak egzisztenciájuk biztosításához, s példájukat kisebb mecénások egész sora követte. A művészi öntudat azonban, a mindinkább megerősödő polgári öntudattal párosulva, egyre több konfliktuslehetőséget, sőt tényleges összeütközést teremtett a mecénás és pártfogoltja között. A személyesen juttatott anyagi támogatáson kívül gyakran találkozunk a pártfogásnak azzal a formájával is, amikor a pártfogó olyan hivatalhoz juttatja a védencét, amelynek jövedelméből meg tud élni, s csak elvétve, de arra is van már példa, hogy egy-egy író kiadókkal szerződve nagyrészt szellemi munkájából tartja fenn magát. (Ez a szituáció, azaz a tőkés vállalkozótól való függés, ahogy Diderot és az Enciklopédia közreadására vállalkozó kiadók kapcsolata tanúsítja, szintén újfajta, sajátos konfliktuslehetőséget teremtett.)⁰⁰⁰¹

A francia felvilágosodás szinte valamennyi nagy alakjának élete – vagy legalább életének egy-egy szakasza – a mecénásoktól való függésből származó összeütközésekről tanúskodik. Voltaire, Rousseau, Diderot és D’Alembert egyaránt bőséges tapasztalatokat szerzett e téren, s D’Alembert egy ritkán idézett s kevésbé ismert írása, az *Essai sur le société des gens de lettres et des grands...*⁰⁰⁰² személyes tapasztalataira támaszkodva, bár korántsem az összes lehető szempont alapján tárgyalja azokat a problémákat, amelyek az író és pártfogója kapcsolatából adódhatnak.

Magyarországon, ahol e tekintetben sokkal elmaradottabb volt a helyzet, mint a korabeli Franciaországban, a polgárosodás kezdetleges foka miatt jóval szűkebb volt az értelmiségi réteg, mint Nyugat-Európában, s az értelmiség még szinte teljes egészében egyházi szolgálatban állt. A laikus értelmiség kialakulása lassan indult meg és – számos akadály állván a fejlődés útjában – nagy nehézségek közt haladt előre.⁰⁰⁰³

A családi hagyományok szelleméből adódóan Teleki József már ifjúkorában kötelességének tekintette az egyház kulturális intézményeinek – elsősorban az iskoláknak – és az irodalmi vagy tudományos tevékenységre vállalkozó lelkészeknek, professzoroknak az anyagi és erkölcsi támogatását. Erre ösztönözte szüleinek és legközelebbi hozzátartozóinak példája. Ha egy szóval kívánjuk jellemezni a segítségnek ezt a módját, patriarchálisnak kell neveznünk: kedves és jellegzetes példáját jegyezte fel ennek önéletírásában Bod Péter, a Teleki-család egyik legmegbecsültebb pártfogoltja, akinek szinte minden munkája a Telekiek anyagi hozzájárulásával jelent meg nyomtatásban. Elmondja, hogy *Synopsis Juris Connubialis* című műve kiadását az tette lehetővé, hogy „Teleki Lászlóné” asszony önagysága a fontatásának, szövetésének haszna zsebéből adott 12 hollandi aranyat”.⁰⁰⁰⁴

A segítségnyújtás azonban már ekkor sem korlátozódott az anyagiakra. Amikor Teleki József külföldi tanulmányútra indult, a legkülönfélébb kisebb-nagyobb feladatokat bízta rá. Genfben az egyetem matrikulájában utána kellett néznie Bod Péter számára az ott tanuló

hajtani magyar diákok adatainak. Ő bonyolította le Bod *Az Isten vitézkedd anyaszentegyháza históriája...* című művének kiadását, könyveket vásárolt az erdélyi református kollégiumok megbízásából, és tárgyalt a leideni professzorokkal a marosvásárhelyi kollégium egykori beneficiumainak felélesztéséről.⁰⁰⁰⁵ Teleki az ilyen feladatok elvégzését kiemelkedő társadalmi és anyagi helyzetével együtt járó kötelezettségének tekintette. Egy párizsi naplófeljegyzése azt tanúsítja, hogy az ifjú gróf meggyőződése szerint a feudális rend csúcsán állókat kötelezettségek terhelik azokkal szemben, akiknek jólétüket köszönhetik. De la Popelinière-nél, a dúsgazdag adóbérlőnél tett látogatása után írja a következőket: „Ez a de la Popliniere Uram egy gazdag fermier général ki annyival jobb a többinél (60-an vannak) hogy a mit rosszul keres, ismét ki-adja, de szerencsétlenségére nem azoknak a kiken húzza, hanem az udvarára költi.”⁰⁰⁰⁶ Teleki úgy gondolta tehát, hogy a jövedelem egy részét azoknak a javára kell fordítani, akikről származik, s de la Popelinière, aki 14 tagú zenekart tartott fenn, ha nem is a köteletségének tett eleget, de mégis a művészetet támogatta. A megjegyzést az teszi különösképpen érdekessé, hogy a fiatal gróf ezt a tipikusan feudális szemléletből fakadó felfogást éppen egy, a felső tízezer közé bejutott polgár megítélése kapcsán fogalmazta meg.

Tanulmányútja során, pontosabban Bázelen jutott Teleki az arisztokrácia és az alkotó tudós értelmiség viszonyát illetően egy nagy jelentőségű felismerésre. Egy alkalommal Johann Bernoulli odaadott neki elolvasásra két, Maupertuis-ról szóló emlékbeszédet. Az egyiknek Tressan gróf, a nancy-i akadémia elnöke volt a szerzője. Teleki a következő tanulságot vonta le olvasmányából: „örömmel láttam, hogy az ilyen nagy emberek is az efféle tudós embereket nem csak az hogy érdemek szerint meg becsülik, hanem ugyan hizelkednek neki(k) s vélek való barátságokkal fen vagynak.”⁰⁰⁰⁷

A családi hagyományok és az utazása során szerzett élmények együttesen alakították ki Telekinek a hazai értelmiség iránti későbbi magatartását. Mint anyagilag tehetős ember köteletségének tartotta a szellemi alkotómunka anyagi támogatását, ugyanakkor azonban mint a tudományok iránt érdeklődő egyén igyekezett baráti kapcsolatot is kialakítani a tudósokkal, úgy érezte, hogy ez számára is megtiszteltetést jelent.

Sokrétű kapcsolatai közül külön, részletes ismertetést érdemel a kor egyik kiemelkedő jelentőségű tudósával, Cornides Dániellel való viszonyának alakulása.

Cornides Dániel, a titkár és a barát

Említettük Teleki útinaplóinak ismertetésekor, hogy a gróf közvetlen, érdeklődő természetű ember volt, szívesen és könnyen kötött ismeretségeket. Ez a tulajdonsága azonban büszkeséggel is párosult, s a nála rangosabb vagy valamilyen módon bennfentesebb ismerőseitől elvárta, hogy ők tegyék meg az első lépést a baráti nexus kialakítására, a társadalmilag alattaállókkal viszont nem egy esetben ő kezdeményezte a közvetlenebb kapcsolatot. Amikor 1762–1763-ban Bécsben megismerkedett és összebarátkozott Karl von Zinzendorf gróffal (akivel haláláig tartó meleg barátságot kötött), s ő felszólította a hazatérő Telekit, hogy írjon neki, kissé húzódozva írta meg első levelét, mert nem tudta, mennyire vegye komolyan a kérés őszinteségét. „Arra kért legutóbbi bécsi időzésem során, hogy írjak Önnek, és én engedelmeskedem. Bárki mással szemben joggal hivatkozni szoktam szófogadásommal, minthogy azonban egy bécsi gavallérnak írok, nem tudom, nem lenne-e jobb, ha kimenteném magam. Hiszen végül is talán csak a csiszolt társalgásban való teljes járatlanságom okozza, hogy betű szerint veszem szavait és ezért hiszem, hogy számít a levelemre, holott Ön talán csak udvariaskodott, amikor az írásra kért.”⁰⁰⁰⁸

A hozzá rangban semmiképpen sem mérhető Cornides Dánielt viszont, aki nevelőként élt Erdélyben a Wesselényi-családnál, maga kereste fel soraival. „Teleki József gróf úr... volt szíves megkeresni egy legalább olyan szép, mint kedves francia nyelvű levelével...”⁰⁰⁰⁹

Az is kiderül a levélből, hogy Teleki olyan formában ajánlotta fel segítségét Cornidesnek tudományos munkájához, hogy nemcsak ő maga élt bátran a felkínált lehetőséggel, hanem barátját, Martin Felmert is arra biztatta, hogy forduljon nyugodtan Teleki Józsefhez, ha másolatokra van szüksége a munkájához. „Csak szólnia kell neki; olyan valaki ő, aki örül, ha mindenkinek szívességet tehet.”⁰⁰¹⁰

Ezzel kezdődött meg Teleki és Cornides baráti kapcsolata. Telekinek csakugyan gondja volt rá, hogy Cornides hozzájusson a Ráday-könyvtárból kért másolatokhoz; Martin Lucas, Ráday egyik alkalmazottja nem sokkal később szemrehányóan írja Cornidesnek, hogy mindenki, még Teleki József is őt, Lucast szidja, amiért nem igyekszik eléggé Cornides szolgálatára lenni.⁰⁰¹¹

Bizonyosan nemsokára személyesen is megismerkedtek egymással, mert Cornides egy, Dobai Székely Sámuelnek, a jeles gyűjtőnek nem sokkal ezután írt levelében már jó ismerősként jellemzi a gróft: „Ha rám hallgat, nem adja Szent István pénzét Teleki József grófnak; bizonyos, hogy nem a magyar régiségek szerzik neki a legnagyobb örömet; egy filozófiai vagy matematikai könyv nagyobb vonzerőt jelent számára, mint az összes régi pénz együttvéve.”⁰⁰¹²

Cornides sorsának alakulása jellegzetes módon példázza, hogy milyen nehéz helyzetben volt a 18. század második felében Magyarországon és Erdélyben az a vagyontalan értelmiségi, aki nem érzett hajlamot a lelkészi vagy a professzori pályára. Az erlangeni egyetemről hazatérve nevelői állást vállalt Erdélyben, Wesselényi Miklós mellett. A pedagógia azonban nem érdekelte, nem szerette tanítványa anyját, a művelt, de nehéz természetű Daniel Polixénát, s ezért mártíromságnak érezte foglalkozását és helyzetét. Kazinczy ugyan azt is feljegyezte, hogy gazdái sem voltak megelégedve Cornides nevelői munkájával, mert úgy vélték, hogy elhanyagolja növendékét és csak a saját történelmi stúdiumainak él. Tény és való, hogy Zsibóról keltezett leveleiben szinte valamennyi későbbi tudományos témájáról olvashatunk már; így Anonymusról, a magyar középkorról, Mátyás király koráról és az erdélyi fejedelmekről. Bizonyosan nagyon nehéz volt elviselnie a vidéki elzártságot, hiszen jóformán csak a levelezőpartnerei által küldött másolatokból tudott dolgozni, neki magának csak egy-egy rövid kolozsvári vagy enyedi tartózkodása idején volt alkalma anyaggyűjtésre. Még szépen gyarapodó könyvgyűjteményét sem tudta használni, mert nem volt vele Zsibón: a Wesselényiek kolozsvári házában tartotta. Személyes függés számára ellenszenves emberektől, valamint az igazi hivatásának felismert tudományos munka végzésében való akadályoztatás együttes eredményeként Cornides úgy érezte, hogy nincs nyomorultabb féreg az erdélyi nevelőnél.⁰⁰¹³ Legszívesebben Bécsben vállalt volna állást, ehhez azonban összeköttetésre lett volna szüksége. Többszöri hiábavaló próbálkozás után végre 1766-ban elérte, hogy úrnője beleegyezett távozásába. Egyetlen álláslehetőség kínálkozott számára: németet tanítani a kolozsvári kollégiumban, de Cornides Dánielnek ehhez nem volt semmi kedve. Levelet írt tehát Teleki Sámuelnek, s felajánlotta neki szolgálatait. Teleki igenlő választ adott ugyan, de úgy látszik arra nem gondolt, hogy Cornidesnek bizonyosságra és azonnali segítségre van szüksége, s azt hitte, elégséges, ha legközelebbi erdélyi útja alkalmával kötik majd meg az egyezséget. Teleki Sámuelről közvetett úton, Székely András révén azonban Teleki József is tudomást szerzett Cornides szorult helyzetéről, s ő azonnal levelet írt neki és felajánlotta, hogy alkalmazza titkári minőségben. Cornides az ajánlatból arra következtetett, hogy Teleki József csakis Teleki Sámuelről értesülhetett a kéréséről, s eszerint Teleki Sámuel bizonyosan nem tart igényt a szolgálataira. Igent mondott Teleki Józsefnek, s az egyezséget írásban is hamarosan megkötötték. Utóbb Cornides értesítette Teleki Sámuel a fordulatról, s ő sajnálkozva vette tudomásul a hírt (bár leveléből mintha az is kicsengene, hogy nem bánta túlságosan a bekövetkezett fordulatot). Egyik ekkori levelében megismétli és fenntartja korábbi ajánlatát: „Minthogy érdemeinek megfelelő fizetést nem tudok adni, felajánlottam Önnek, Uram,

házaomat, asztalomat, csekélyke könyvtáramat és 100 rajnai forint tiszteletdíjat évente.”⁰⁰¹⁴ Ugyanebben a levélben azt is megírja azonban Cornidesnek, hogy mindenképpen a számára kedvezőbb ajánlatot fogadja el, s mint ő maga írja, Teleki József ajánlata bizonyos tekintetben többet nyújt a tudósnak, mint az övé. Az érzékeny Cornidest azonban nem nyugtatta meg teljesen az ügy ilyen sima elintézése, s kissé groteszk ötlettel fordult Teleki Sámuelhez: „képtelen vagyok magam dönteni, mivel egyformán vonzódok két egyformán szeretetreméltó grófhoz; arra kérem mindkettejüket, hogy sorshúzással döntsenek személyemről”. Nem tudjuk, mit és mennyit ígért Teleki József Cornidesnek, s hogy milyen szolgáltatokat kívánt tőle viszonzásul. Titkári tevékenységének némi jelét felfedezhetjük az együtt töltött 18 év során készült s a gróf közéleti tevékenységével és magánügyeivel kapcsolatos iratokban, de a Cornides írásában fennmaradt iratok száma aránylag csekély, ugyanakkor levelezése olyan intenzív szellemi munkáról tanúskodik, hogy joggal feltételezhetjük, titkári feladatköre inkább csak névleges volt, s Cornides egész idő alatt főképpen kutatómunkájának élhetett és élt.

Miután megtörtént köztük a megállapodás, a tudós Kolozsvárott maradt s ott várta meg, amíg Teleki csaknem egy évvel később, 1767 nyarán Erdélybe érkezett, s ekkor csatlakozott hozzá. Ez alatt az egy év alatt azonban sokat aggódott és töprengett új állása miatt. Nemegyszer felmerült benne a kétely, hogy vajon csakugyan olyan irigylésre méltó helyzetbe jutott-e, mint ahogyan remélte, s nem új láncokat kovácsolt-e magának a régiek helyett. Aggodalma azonban egy csapásra elszállt, amikor biztosnak hitt állása kétségessé vált. Erre először akkor került sor, amikor Wesselényiné testvére, Daniel István báró elhatározta, hogy Cornidest mindenáron megszerzi nevelőnek a fia mellé, s amikor ő másfélszeres fizetés ellenében sem hajlott rá, a báró Teleki Józsefet próbálta rávenni, hogy mondjon le titkáráról. Cornides az ügy kapcsán kétségbeesetten írta Felmernek: „Istenem, milyen szerencsétlen lennék, ha – miután megtaláltam minden idők legjobb gazdáját – elveszíteném, még mielőtt enyém lett volna. De talán csak nem fog elengedni, sokkal jobban szeret, minthogy közönyösen veszni hagyjon.”⁰⁰¹⁵ Barátai megértették aggodalmát. Pierre Bouward, szebeni „contrôleur” pl. azt írta neki, hogy Telekiéknél egy perc alatt több jóban lenne része, mint Danielék házában egész életében. „Micsoda különbség, ha összehasonlítjuk a két család gondolkodásmódját és cselekedeteit; az egyikben egyetértés, öröm és gyönyörűség uralkodik, a másikban mindenből árad a végzetes, halálos unalom.”⁰⁰¹⁶

E veszély elmúltával Tihanyi Dániel, Pest megyei birtokos próbálta ugyancsak nevelőnek megszerezni Cornidest. Utóbb Cornides arról kapott hírt, hogy megrágalmazták Teleki előtt, csak azért, hogy ne tartson igényt szolgálatára, és a rágalmozó szándéka szerinti tanári állást legyen kénytelen elfogadni.⁰⁰¹⁷

A Telekinek szóló, ez időből származó leveleiben a kiszolgáltatottság és a védtelenség érzése szinte a kétségbeesett rettegés hangján szólal meg. Ez lehet az oka annak is, hogy Cornides túlzottan is alázatós, szinte hajbókoló hangon ír a grófnak, aki viszont megnyugtató, baráti, tréfás hangú válaszaival igyekszik feloldani indokolatlan szorongását.

Az izgalmak lecsillapodása után Teleki és Cornides szinte megszakítás nélkül 18 esztendő töltött együtt, s e szoros kapcsolat mindkettőjük számára sok jót eredményezett. Teleki munkatársat, állandó társalkodó – és sakkpartnert, megbízható, hű barátot nyert titkárában, Cornides számára pedig a titkári állás nemcsak a létbizonytalanság megszűnését eredményezte, hanem mivel rendszeresen elkísérte Telekit pesti, bécsi és hazai utazásain, ez egyben felbecsülhetetlen lehetőséget jelentett számára a tudományos munkára és a személyes tudományos kapcsolatok kialakítására is. Bécsi időzései során többnyire a császári könyvtárban dolgozott, s felkeresett egyéb, kolostori gyűjteményeket is, Kollár Ádámmal, Hell Miksával és más barátaival találkozott. Pesten Pray György és az egyetem többi tanára alkotta mindennapos társaságát. Rendelkezésre álltak tehát a bécsi és a hazai könyvtárak és egyéb gyűjtemények, s olykor éppen Teleki jelenlétének köszönhette, hogy láthatott olyan

fontos dokumentumokat, amire egyébként nem lett volna módja. Így pl. pannonhalmi látogatásuk kapcsán írja, hogy gazdája válla fölött belepillanthatott fontos oklevelekbe, amelyeket a főapát csak Telekinek volt hajlandó megmutatni. Eljutott az utazások során szlavóniai levéltárakba, a szebeni gimnázium, a debreceni és az enyedi kollégium könyvtárába, megnyitlak előtte a főúri családi levéltárak is. Egy máramarosi főispáni beiktatásról pl. panaszosan írja, hogy ez alkalommal egyetlen másolat készítésére sem volt módja. Pestről barátaival együtt Pécelre is kirándult a Ráday-könyvtár megtekintésére.

A függőség elviselése természetesen mindezeknek az előnyöknek ellenére sem lehetett mindig könnyű számára. Leveleiben gyakran panaszkodik Teleki állandó utazásai miatt, amelyeken neki is részt kell vennie. Igaz azonban, hogy ezek a panaszok legtöbbször barátai leveleire küldött késedelmes válaszaikra szolgáltak mentségül, s ezért nem bizonyos, hogy mindig komolyan kell venni őket. Cornides még itáliai utazása miatt is sajnálatja magát, pedig a velencei Marciana, a milánói Ambrosiana és a parmai hercegi könyvtár gyűjteményeinek megismerése, s több olasz tudóssal kötött személyes ismeretsége bizonyosan nagy élményt és hasznot jelentett számára. Barátai nem is vették komolyan a panaszát. Czirbesz Jónás András válasza pl. így hangzott: „Nem járja, hogy valaki három vagy négy hét alatt annyi történeti és numizmatikai gyűjtést végezzen, mint amennyit tíz vagy húsz év alatt sem csinál az ember a dolgozószobájában.”⁰⁰¹⁸

Amikor eldölt, hogy Cornides megkapja a professzori kinevezést a pesti egyetemre s egyúttal az egyetemi könyvtárőri állást is, Teleki mintegy utolsó baráti gesztusként elküldte fiai kísérőjeként nyugati tanulmányútra. Néhány hónapos bécsi időzés után Prágán és Drezdán keresztül Göttingába utaztak, ahol a fiúk tanulmányaikkal voltak elfoglalva, Cornides pedig a könyvtárat látogatta, ismeretségeket kötött, s előadást is tartott a magyarok ősvallásáról. Ez a majdnem egyéves utazás igen nagy élmény volt számára. Első erlangeni utazását mindig mint „paradis perdu”-t, elveszett paradicsomot emlegette, a másodikat mint feledhetetlen emléket, élete igazi aranykorát köszöni meg Telekinek.⁰⁰¹⁹

Amikor hazatérése után elfoglalta új állását, gyakran és szeretettel gondolt Vásárhelyre, amelyet korábban is „mein geliebtes Vásárhely”-nek, szeretett Vásárhelyemnek, „Ithaca mea”-nak, az én Ithakámnak nevez leveleiben, nyilvánvalóan azért is, mert ott volt elhelyezve kedves könyvtára.

Cornides személyes kapcsolata Telekivel szinte teljesen felhőtlennek látszik. Gazdájáról számos levelében ír nagy elismeréssel, leggyakrabban „Maecenas meus indulgentissimus”-nak, nagy jóságú pártfogómnak nevezi. Egyetlen, gazdája fiának, Teleki Lászlónak írt levelében mondja, hogy a gróf olykor „pointilleux”, szörszálhasogató; igaz, hogy ez sem önmagával kapcsolatosan, hanem az ifjú Telekit érintő valamilyen ügy kapcsán hangzik el. Egyetlen, Pray Györgytől származó levélben olvashatunk csak olyasmit, amiből arra következtethetünk, hogy mégsem volt mindig és mindenben zavartalan Cornides és ura viszonya. Pray örömet fejezi ki, hogy Cornides ismét Telekinél van, s inti őt, hogy ne tegyen semmit ura ellenére. „Az urad ő, engedelmeskedned kell.”⁰⁰²⁰

A tartós együttlét mindkettőjük baráti és ismeretségi körét lényegesen bővítette. Cornides élénk levelezésben állt egy sor jeles tudóssal (Pray György, Horányi Elek, Szarka János, Benczúr József, Felmer Márton, Czirbesz Jónás András, Wessprémi István és mások), s Teleki révén szellemi és baráti kapcsolatba került Ráday Gedeonnal és Róth Tamással, akikkel szintén – főleg tudományos témákról – levelezett. Teleki viszont Cornides tudós barátaival került közvetlen személyes kapcsolatba, s titkára hatására érdeklődési köre is kitágult, olyan mértékben kezdte foglalkoztatni a hazai történelem, hogy utóbb már aligha lehetett azt állítani róla, hogy a filozófia és a matematika többet jelent neki a történeti stúdiumoknál.

Kettőjük kapcsolata nem szakadt meg, amikor a titkárt egyetemi tanárrá nevezték ki. Leveleztek, s Pesten bizonyosan személyesen is találkoztak. Teleki 1786 nyarán meghívta

barátját, hogy töltse nála Gernyeszegen a szabadságát. Ott időzése után Cornides megrendülten búcsúzott el Gernyeszegtől: „Még egyszer láttam hát életemben Gernyeszeget. Nehéz szívvel válok meg attól a helytől, ahol mindig olyan szívesen időztem, ahol olyan jó sorom volt, s ahol azelőtt Grófságod kegyessége megengedte nekem

...könyvek közt, vagy szunnyadva, henyélve,
boldogan, otthon, az élet gondját végre felednem...”⁰⁰²¹

Az ilyen szoros és szinte felhőtlen kapcsolat a tehetős pártfogó és pártfogoltja között ritka, csaknem egyedülálló eset volt e korban, s a kortársak is így értékelték. Hajnóczy József pl. 1784 decemberében, amikor tudomást szerzett Cornides professzori kinevezéséről, meleg hangú gratuláló levélben azt írta neki, hogy nem tudja ugyan, nyert-e Cornides a változással, mert maga tapasztalta, milyen nehéz otthagyni egy olyan jó gazdát, mint amilyen az övé is volt (Hajnóczy Széchényi Ferencnek volt a titkára), mivel azonban új állásában alkalma lesz közreadni gyűjtését, a köz mindenesetre nyer majd vele, s ezért ő is örömmel küldi jókívánságait.⁰⁰²²

Hasonlóképpen Cornides kivételesen kedvező sorsáról szól Aranka György is, amikor arról ír, hogy kik szentelhetik magukat teljesen a szellemi munkának. Említi az angol professzorokat, akik holtukig ellakhattak a kollégiumokban, szól a jezsuita rend tudományos kutatást végző tagjairól, akiket felmentettek az iskolai kötelezettségek alól,⁰⁰²³ a majd így folytatja: „A’ Tudományok mezején nem tehet senki nagy lépést, hanem vagy egy nagy Úr, mint *Caesar, Cicero, Plinius*, nagy világban él, és egyszersmind üres órái vagynak; vagy a’ ki életére megkívántató minden gondoktól üressé lévén, egyszersmind, mint *Virgil, Horátz, Plutark, Kornides*, a’ Tudományt szerető nagy Urak oldalak és asztalok mellett, ’s társalkodásokban, a’ nagy világgal megesmérkedhetik.”⁰⁰²⁴ A felsorolt klasszikus példák mellett tehát egyetlen hazai tudóst, Cornidest nevez meg Aranka mint olyant, aki ura oldalán szabadon dolgozhatott.

Cornides búcsúzóul – s nyilván hálából – Telekinek akarta ajándékozni pénzgyűjteményét, de erre – nem tudni miért – nem került sor. Könyvtára egy ideig ládába csomagolva Telekinél maradt, utóbb utána küldték Pestre, de már nem sok hasznát vehette, mert hamarosan meghalt. Öccse és örököse, Cornides Márton nyomtatásban kiadta a gyűjtemény katalógusát *Clarissimi Danielis Cornides... Bibliotheca Hungarica...* (Pest, 1792) címmel, s arról volt szó, hogy a könyvtárat elárverezik. Végül azonban az egészet Teleki József vásárolta meg 1000 dukátért.⁰⁰²⁵

Cornideshez fűződő kapcsolatában Teleki mecénási tevékenységének jóformán minden karakterisztikuma megfigyelhető. Az idézett felismerés alapján, amelyre Teleki Bázelen jutott el a nagyurak és tudósok viszonyát illetően, a gróf nem a leereszkedő pártfogó, hanem a segítő barát szerepét kívánta magára vállalni. Részint a hazai társadalmi viszonyok fejletlensége, részint Cornides személyes adottságai – a számára elérhető állások iránti ellenszenve – miatt azonban az alkotó szellemi munka lehetőségét Teleki csak úgy tudta megteremteni titkára számára, ha teljes egészében gondoskodott egzisztenciális szükségleteiről. Ezzel olyan fokú személyes függés alakult ki kettőjük között, amelyről a nagyon érzékeny Cornides nyilvánvalóan sohasem tudott egészen megfeledkezni.

E hosszú és bensőséges együttélés révén Cornidesnek kivételes és egyedülálló helyzete volt Teleki pártfogoltjai között. Távozása után néhány évvel a gróf új titkárt fogadott Mátyási József személyében.

Mátyási József, Teleki titkára

Mátyási 1787-ig a debreceni kollégium diákja volt, onnan a német nyelv tanulásának a kedvéért Pozsonyba ment. Jogot végzett, s később ügyvédként is működött. Nem tudjuk bizonyosan, hogyan jutott Teleki szolgálatába, de feltehető, hogy mint ezekben az években a nevelők, ő is a grófnak Debrecennel szorosabbra fonódó kapcsolatai révén, talán Domokos Lajos főbíró ajánlására, 1790 táján került a Teleki-házba. Szolgálatának első évéről Mátyási *Pestre egy jó Barátomhoz* című, már többször idézett verses leveléből kapunk bőséges tájékoztatást, amelyben az események leírása és a velük kapcsolatos reflexiók előtt a fiatal titkár helyzetének remélt előnyeit is megfogalmazza:

Nem óltsó szerentse fő-emberrel menni,
'S annak érdemiért tekintetben lenni,
Nem utolsó haszon ha nagy Házakhoz mégy,
Hogy annyival szélesb esmértségből légy.⁰⁰²⁶

Az 1790–1791-es évet Mátyási gazdájával együtt nagyrészt úton töltötte. Bécsből elindulva bejárták Magyarországot; Ócsán át a gróf felvidéki birtokaira, majd Nagyszöllőse, Szatmáron, Debrecenen át Erdélybe utaztak, s Erdély városait és az ottani Teleki-birtokokat végigjárva visszatértek Bécsbe. 1792-ben pedig sor került Ferenc császár frankfurti és prágai koronázása kapcsán a csaknem kéthónapos németországi utazásra, amelyre Teleki titkárát is magával vitte. Élményeit Mátyási *Ötvenkét jó nappal mulatságos egy óra* címen írta meg.⁰⁰²⁷ Leírása, amely Teleki vázlatos és az út közepén megszakadt naplójegyzeténél sokkal bővebben és teljesebben örökíti meg az út élményeit, a fiatal titkár még kiforratlan és tapasztalatlan, de jó szemű, érdeklődésre, eleven humorra valló egyéniségét rajzolja az olvasó elé. Ez volt az első – s alighanem egyetlen – külföldi utazása, érzékletesen idézi fel a látottakat, beszélgetéseiket, amelyek során pl. megtudja gazdájától, mennyire nehezítik a vámhatárok a kereskedelmet és a szomszéd népek baráti egyetértését. Göttingában egy ott tanuló magyar diák világosítja fel arról, hogy a tanítás, az írás, a nyomtatás szabadsága, sőt pártolása a közműveltség és a tudományos produkció fellendülését eredményezi, s hogy ez Hannoverben az „angliai böls igazgatásnak és szabadságnak” köszönhető.⁰⁰²⁸

Az útirajz gyakran hétköznapi apróságoknál is hosszan elidőzik, s a füzet végén Mátyási tíz pontban foglalja össze a tanulságokat maga és olvasói számára. Ezek is fogékony, elfogulatlan gondolkodású fiatalembernek mutatják. Észreveszi a német parasztság jobb helyzetét és nagyobb önérzetét, a nép pallérozottságát, a nők bátrabb, fesztelenebb viselkedését az idegenekkel. A már említett vámhatárok okozta nehézségek ellenére megállapítja, hogy az utak viszont külföldön olyan simák, mint a deszka, s ez ugyancsak hat a közlekedésre és a kereskedelemre. Rájön, hogy a festőibb magyar viselet – amelynek révén néha őt nézték úrnak, s nem az európai ruhában utazó grófot – nem pótolja a „belső jelességeket”, s mégiscsak nagyobb Európában a németek becsülete a magyarokénál. Feltűnik neki az is, hogy Magyarországról a legjobb hús, bor mind a külföldnek jut. Nem igaz tehát – szűri le a tanulságot Mátyási –, hogy extra Hungariam non est vita.

A frankfurti utazást követő évekből nem maradt fenn érdemleges tudósítás Mátyási titkári működéséről. Munkásságának nyomai – a kézírásában fennmaradt sok irat és iratmásolat – azonban arra vallanak, hogy Cornidesnél sokkal nagyobb mértékben vett részt a gróf hivatali és családi ügyeinek lebonyolításában.

Vetéssy Géza szerint Mátyási 1794-ig állt Teleki József szolgálatában.⁰⁰²⁹ Valóban, 1794 nyarán kapott szolgálati bizonyítványt gazdájától. Teleki Lászlónak szóló levelében utal rá, hogy a gróf 1796-ban bekövetkezett halálakor nem volt már mellette.

Teleki József elégedett lehetett a titkárával, noha olyan szoros és baráti kapcsolat, mint amilyen Cornideshez fűzte, természetesen már csak a különbség miatt sem alakulhatott ki közöttük, s a két titkár műveltsége és tudományos felkészültsége sem mérhető egymással.

Teleki azonban támogatta és a jelek szerint továbbra is támogatni kívánta fiatal alkalmazottját, aki két hónappal ura halála után így írt az új családfőnek, Teleki Lászlónak: „...magát irántam Atyai indulattal lenni gyakran jelentette”, nemcsak tanácsokkal és tanítással, de dicsérettel és útmutatással is segítette, s főként „bé tellyesített, és ha élhetett volna, bé tellyesítendő ígéreteivel” is támogatta. Segítséget ígért neki pl. poétai munkái második kötetének kinyomtatásához, rá akarta bízni a maga munkáinak összegyűjtését és kiadását, s anyagi támogatást ígért a nagykőrösi iskolában tanuló ifjabb Mátyási-testvérek neveltetéséhez. A titkár nyilvánvalóan e megíúsult jótéteményeket szerette volna elnyerni, s ezért levelének következő szakaszában a maga hálájának kifejezéséhez kéri Teleki László segítségét. Költői műben tervezi feldolgozni Teleki József életét, de saját négyéves tapasztalatait nem érzi elegendőnek hozzá, s ezért a következő adatokat kéri:

„1. Generalis G. Teleki Mihálytól jövő Geneológiája Attyainak's édes Attyának fő Tisztségeit, s at. Nem különben édes Annyának nevét.

2. Születésének esztendejét, napját, helyét és környül állásait.

3. Gyermei és Ifjúi nagyot jövendőllő praeludiumait, s a' Tudomány kedvéért tett peregrinatioját.

4. Házasságának idejét.

5. Viselt Hivatalainak,

6. Tudós munkáinak,

7. Sokféle Beneficiumainak, és

8. Jelesebb tselekedeteinek 's mondásainak specificatioját, végezetre

9. Halálának okát, óráját és környülállásait.”⁰⁰³⁰

A kérés meglehetősen abszurd, nincs is nyoma annak, hogy Teleki László teljesítette volna. Elképzelhető azonban, hogy ez a levél adott lökést ahhoz az elhatározásához, amely a *Lebensbeschreibung...* megírását eredményezte. Mátyási maga nem is írta meg Teleki életét sem versben, sem prózában. Két évvel később azonban, amikor *Mátyási József verseinek folytatása. II. darab* című kötetének megjelenésekor anyagi támogatásért fordult Teleki Lászlóhoz, arra hivatkozik, hogy „ezen könyvnek nevezetes része Nagyságod Mlgos Familiájának és Házának egynehány Tagjait tárgyazza, nevezetesen pedig ditsőséges emlékezetű Mlgos édes atyjának az én néhai kegyes uramnak dolgait fogja magában foglalni.”⁰⁰³¹

Mátyási József sorsa jól példázza a mecénások által tett ígéret, s általában a magánalkalmazottak helyzetének bizonytalanságát. Utóbb Galántai Fekete János grófnak lett a titkára, de már második ura nem feledkezett meg róla, s végrendeletében pénzt hagyott rá. A gróf leszármazottai megtámadták a végrendeletet, s a bíróság az örökségnek csak egy kis részét ítélte meg neki.⁰⁰³²

E sorozatos csalódások után nem csoda, ha Mátyási érzékenyen reagált az ilyen esetekre, akkor is, ha őt magát nem érintették közvetlenül. Teleki László felesége, Teleki Mária 1800-ban bekövetkezett halála után írt sírversében pl. az alábbi sorokkal fordult a gyászoló férjhez, s jegyzetben részletes magyarázatot is fűzött hozzájuk:

az búdban se szűnj Atyád mássa lenni,
Örvendvén az attól javasolt Jót tenni;
Ámbár nem tartozik reám e' kegyelem,
A jó hazafiság lelke kéret velem
Nemes ígéreted teljesítésére,
Tekintvén Kedvesed emlékezetére
Hogy midőn Ifjaink gyászos hírét hallják
Ötet, s ne magokat ő benne fájlalják.

E verssorai arra utalnak, hogy Teleki József tíz fiatal jogásznak két éven át 100-100 forintos anyagi támogatást adott. A vershez fűzött megjegyzés pedig így hangzik:

„Bizony pedig már most magokat fájlalják benne, mert G. *Teleki Józsefnek*, a' Jóltevőnek halála után, az Özvegye és maradéki nem sokára félbe szakasztották ezen Jóltevőséget: azt a' hibát ejtvén a' boldogult Gróf, hogy abbeli Rendelését kötelezővé nem tette, hanem csak ajánlotta örököseinek folytatását; azért a' mint még magától hallottam mivel úgymond, a' Jóltevőségnek hajlandóságából nem akarva kénstelenséget tenni. Így vétődik el olykor a' leg szentebb tziel ls.”⁰⁰³³

A Mátyási által említett eset igen érdekes kortörténeti adat: egyrészt azt bizonyítja, hogy Teleki szemléletében megjelent a személyiség szabadságának és tiszteletének a következő évtizedekben kibontakozó gondolata, s hogy ez egyúttal a gyakorlatban összeütközésbe került a mecénási kötelezettségek teljesítésének korábbi formáival. Nevelők és magántitkárok természetesen sokáig voltak még ezután is, a tanulmányaikat végző vagy szellemi pályán elhelyezkedő értelmiségiek sorsát azonban mindinkább személytelenebb, a társadalom nyújtotta kollektív formák oldották meg.

Az értelmiség támogatója

A levéltári dokumentumok arra vallanak, hogy Teleki titkárain kívül másokat is sokféle módon támogatott. Szerteágazó és sokrétű kapcsolatban állt a magyarországi és erdélyi értelmiséggel, s csaknem minden esetben valamiféle segítséget is nyújtott e réteg különböző tagjainak. Minthogy Teleki egy személyben volt nagybirtokos arisztokrata, magas egyházi és állami pozíciókat betöltő közéleti személyiség, nagy műveltségű tudós és alkotó íróember, sokféleképpen volt módja segíteni a rászorulókat, akik vagy maguk fordultak hozzá kérésükkel, vagy – mint Cornides esetében is történt – a gróf kezdeményezte a kapcsolat létrejöttét. Ezúttal csak azokról szólnunk röviden, akiket Teleki mint alkotó értelmiségieket segített szellemi vagy anyagi eszközökkel tudományos és irodalmi célkitűzéseik elérésében. Igen sok esetben azonban ugyanaz a személy több, különféle módon is részesült a támogatásában. A pártfogoltak száma olyan nagy, s a segítség módja is annyira változatos, hogy Teleki és a hazai értelmiség kapcsolatának valamennyi dokumentumát lehetetlen ismertetni.

Csak utalunk azokra az esetekre, amelyekről – főleg az iskolaügy ismertetése kapcsán – már szó esett. Kiegészítésül el kell azonban mondani, hogy Teleki az egyházat és az iskolaügyet több más, eddig nem említett esetben és sokféle módon támogatta.

A pesti református gyülekezet megszervezésekor Teleki lefoglalozta a kecskeméti kapun kívül (a mai Kálvin téren) fekvő egyik telket a jövőendő templom céljaira. Az 1112 rajnai forint előleget ajándékba adta az egyháznak, s arra is ígéretet tett, hogy mindaddig évi 200 forintot ad lelkészi fizetésre, amíg a gyülekezet el nem tudja tartani a papját.⁰⁰³⁴

Megfelelő intézmények híján magánosok alapítványai szolgálták a szociális ellátás különféle formáit is. Nem Teleki József kezdeményezte, de ő is fenntartotta az apja által létesített, s az ellátatlan papi özvegyek javára szolgáló alapítványt.⁰⁰³⁵

Az alapítványok többsége az egyházak kezében levő kulturális intézmények fenntartását és működését biztosította. Teleki – a vallási tolerancia szellemében – olyan alapítványt is kezdeményezett, amely bármely felekezethez tartozó diákok tanulását lehetővé tette. Utolsó éveiben mellette levő titkára, Mátyási József jegyezte fel a következőket: „Néhai G. Teleki József négy Református, négy Lutheránus és két pápista szegény sorsú fiatal prokátorok és királyi Táblai Esküttek segítésére önnön jó szántából, olyan Jótéteményt gondolt ki, 's hozott folyamatba is, mellyből egy Személly két esztendőben száz száz forint segedelmet kapott.”⁰⁰³⁶

Nem meglepő, hogy a nagy műveltségű Teleki pártfogói tevékenysége során különösen az iskolákra és könyvtáraikra gondolt. Egy ízben 500 forintot ajándékozott a debreceni kollégium könyvtárának új könyvek beszerzésére⁰⁰³⁷ s mint Bethlen Elekné Kendeffy Rákhel végrendeletének végrehajtója 1000-1000 forintot juttatott a debreceni és a sárospataki kollégiumnak az örökségből.⁰⁰³⁸

A magyar református egyház – annak ellenére, hogy helyzete nem volt könnyű a 18. században – kötelességének tartotta a szomszéd népek református szórványainak a támogatását. Így került lelkésznek a morvaországi reformátusok közé több, szlovákul és németül tudó debreceni kollégiumi diák. Egyikük, Blasek Mihály elindulása előtt felkereste Telekit, s a gróf a rá váró feladatok megbeszélése során elsőként a nép műveltségének emelését szem előtt tartva, a következő kérdést tette fel neki: „Hogy kellene már ezen népet valamely jó könyvekkel provideálni?”⁰⁰³⁹

Blasek elhatározta, hogy maga fordít le néhány magyar és külföldi vallásos munkát híveinek, mivel megállapította, hogy csak „a múlt seculum értelméhez és állapotjához alkalmaztatott, u.n. éjjeli kísértésekkel – babonaságokkal – prophetica typica allusiokkal – s egyéb értetlen expressziókkal tellyes könyörgéses könyvek”⁰⁰⁴⁰ állnak rendelkezésükre, s úgy gondolta, ha sikerülne pénzt biztosítani az első mű kiadási költségeire, a következőket már ennek a jövedelméből lehetne kiadni. Telekihez fordult ez ügyben, s ő válaszában 300 forintot ígért neki a kiadásra. A vállalkozás megindult, a pénz elfuttatására azonban – úgy látszik – nem, vagy csak késve került sor, mert Blasek több levelében sürgeti az elküldését.⁰⁰⁴¹

Teleki iskolaügyi érdeklődésével függ össze, hogy néhány tankönyvíró professzor hozzá fordult segítségért tervezett vagy elkészült munkái kiadása kapcsán. Így pl. Pataki Sámuel, a kolozsvári kollégium tanára, majd a nyomda igazgatója, s orvos, aki már 1760-ban a newtoni fizikát oktatta és az erdélyi protestáns iskolák természettudományi tanításának egyik reformátora volt.⁰⁰⁴² Szívén viselte az alsó fokú iskolák magyar nyelvű tankönyvekkel való ellátását is, s arra igyekezett rávenni Telekit, hogy beszélje rá Cornidest egy, Losonczy István *Hármas kis tükör* című tankönyvét kiegészítő, Erdély földrajzáról szóló könyv megírására, hogy teljes, Magyarországot és Erdélyt egyaránt ismertető tankönyv álljon a tanulók rendelkezésére.”⁰⁰⁴³

Perlaki Dávid (1754–1802) komáromi evangélikus lelkész már göttingai tanulmányai idején elhatározta, hogy a gyermeknevelésnek szenteli életét, ezért „betűző és olvasókönyvet” írt, és kéziratát Telekinek küldte el azzal a kéréssel, segítse hozzá, hogy mind az evangélikus, mind a református iskolákban bevezessék, mert tömeges használat esetén olcsóbban lehetne kiadni a művet.⁰⁰⁴⁴

Elküldte Telekinek magyar nyelvű tankönyveit Márton István (1760–1831), a kanti filozófia egyik magyarországi úttörője, a pápai kollégium újjáteremtője is. „Mi mind a Deák mind a Görög Literatúrának barátai vagyunk: azért is mindeneket iskoláinkban virágoztatni akarjuk, de hogy valamint ezeknek, úgy más tudományoknak is virágoztatásokra Kedves Nemzetünk Annjai nyelvét választottuk eszközül” – írja mellékelt levelében.⁰⁰⁴⁵

A Telekinek küldött, korábban már említett nagyszámú könyvajándék jó része is nemegyszer valamilyen, a szerzőnek nyújtott támogatás viszonzásául szolgált, olykor azonban – mint pl. Szereday Antal gyulafehérvári kanonok esetében – csak a szerző és a gróf közti szellemi kapcsolatot jelezte.”⁰⁰⁴⁶

Teleki – a kor nem egy műveltségpártoló, felvilágosult könyvgyűjtőjéhez hasonlóan – könyvtára használatát is többeknek engedélyezte, különösen történeti kutatásaikhoz, s nem egy tudósnak másolatokat is küldött. Kovachich Márton György forráskutatásaihoz, Benkő József, a történettudós lelkész a *Transsilvania Specialis* elkészítéséhez, Wagner Károly Bél Mátyás *Notitiájának* közreadásához, J. Ch. Engel Cornides kéziratának tanulmányozásához, Aranka György pedig az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság számára végzett gyűjtőmunkájához

használhatta Teleki könyvtárait.⁰⁰⁴⁷ Benkő Józsefet Teleki anyagilag is támogatta: rendszeres (legalábbis 1783-ban és 1784-ben) pénzbeli és természetbeni segítséget adott neki.⁰⁰⁴⁸

Ugyancsak hozzájárult Teleki több magyar diák külföldi tanulásához: így támogatta pl. Sipos Pált, legifjabb fia nevelőjét, a későbbi nagy hírnű matematikust, Kis Gergelyt, utóbb a székelyudvarhelyi iskola sokoldalú jeles tanárát, Saátor Jánost, aki szintén nevelő volt a Teleki-házban és Hari Pétert, a máramarosszigeti református gimnázium újjászervezőjét. Valamennyiük tanulmányútját személyes külföldi kapcsolatainak felelevenítésével is egyengette a gróf a pénzbeli segítségnyújtáson kívül. Így támogatta még Sz. Paap János svájci tanulását is, arról azonban nem maradt adat, hogy őt segítette-e pénzzel.⁰⁰⁴⁹

Nem egy alkalommal kapott Telekitől tekintélyes összegű segítséget Kovachich Márton György. (1794-ben 100, 1795-ben pedig 60 forintot.)⁰⁰⁵⁰

Két arannyal viszonzta a gróf Révai Miklós neki elküldött két kiadványát.⁰⁰⁵¹ Ezzel a kor általános szokásának tett eleget: a szerzők a nyomdától nem honoráriumot, hanem példányokat kaptak, s ezek szétküldésével tudtak némi haszonra szert tenni. Nem ismeretes viszont, hogy megkapta-e Révai Telekitől az egyik levélben említett kölcsönt is.⁰⁰⁵² Ugyancsak Telekitől kért pénzt Decsy Sámuel *A magyar szent koronának... históriája* (1792) című műve kinyomtatására,⁰⁰⁵³ a beteg Péczeli József pedig ajándékba kapott tőle 100 forintot.⁰⁰⁵⁴ Klaniczay János késmárki korrektornak, tankerületi igazgatónak szintén tekintélyes összeget küldött a gróf, amelyen ő könyveket vásárolt magának.⁰⁰⁵⁵

Sokan állásért fordultak Telekihez maguk vagy hozzátartozóik számára: Sándor István, az első magyar bibliográfus, P. Horváth Ádám, a költő és mérnök, a már említett Révai Miklós, Szigheti Gyula Mihály professzor, s az ugyancsak többször említett Hari Péter máramarosszigeti és Bodoki József kolozsvári professzor.⁰⁰⁵⁶

Néhány esetben tudjuk, máskor viszont feltételezhetjük, hogy a Telekinek vagy feleségének szóló dedikációval megjelent munkák a gróf anyagi támogatásával láttak napvilágot, vagy utóbb részesültek a szerzők ilyen segítségben. Komjáti Ábrahám, a későbbi miskolci evangélikus lelkész 1782-ben Utrechtben kiadott *Disputatio juridica* című művét ajánlotta Telekinek, Carl von Richter egy matematikai művét, Szerentsi Nagy István, győri református lelkész, jozefinista szellemű művek fordítója és szerzője egy fordítását, Segesvári István orvos Derham *Physico-Theologiájának* magyar fordítását (Bécs, 1793), egy, a természettudományi és vallásos szellemet egyeztető művet, Vétsey József lelkész pedig ugyancsak egy fordítását ajánlotta Teleki Józsefnek, illetve Róth Johannának, Pajor Gáspár orvos pedig 1793-ban kiadott fordítását, Mendelssohn *Fédon vagy a lélek halhatatlansága* című művét ajánlotta a grófnak.⁰⁰⁵⁷

A közvetlen pénzbeli támogatáson kívül Teleki indirekt módon is segítette a rászoruló értelmiséget s egyben a magyar fordítás-irodalom kibontakozását. Az erdélyi származású, Bécsben élő, súlyos beteg Andrád Sámuel (1751–1807) pl. megbízta A. Haller *Alfred* című irányregényének, J. A. Hoffmann egy munkájának és Campe *Atyai tanácsai leánya* számára című művének lefordításával. A fordítói munkát bőségesen honorálta; Andrád egyik levelében azt írja, hogy ha befejezi is az *Alfredet*, legfeljebb egy ötödét szolgálta meg a kapott summának.⁰⁰⁵⁸ A cél elsősorban Andrád támogatása lehetett, de minthogy Teleki eljuttatta hozzá egy másik Haller-műnek, az *Uzong* című „napkeleti történet”-nek Őri Fülep Gábor által készített fordítását, s megkérte Báróczi Sándort Andrád fordításának ellenőrzésére, úgy tűnik, hogy a munka kiadását is tervezte.

Teleki elvállalta Őri Fülep Gábor egy másik fordításának, Necker *De l'importance des opinions religieuses* című, magyarra *A vallásbéli értelmeknek tetemes hasznáról* címen lefordított művének kiadási költségeit.⁰⁰⁵⁹ Igen érdekes és figyelemre méltó, amit a szerző leánya, a neves író, Mme de Staël mond apjának, Neckernek, XV. Lajos protestáns pénzügyminiszterének e filozófiai és vallási tárgyú munkájáról, mert Necker vallásos meggyőződésének és a felvilágosodás eszméihez való viszonyának összefüggése sok

tekintetben hasonlít és magyarázatot ad Teleki hasonló szemléletére is. Mme de Staël hangsúlyozza, hogy apja nem bukása után, hanem még mint aktív miniszter készítette a művet, majd így folytatja: „Ő volt a nagy fiók közül az első, sőt az egyetlen, aki már akkor jelezte a vallástalanság ama tendenciáját, amely az intolerancia és a babonáság ellen vívott harc során létrejött valóságos jót nyomon követte. M. Necker akkoriban minden segítség nélkül küzdött e sivár és gyászos irányzat ellen, küzdött, de nem a filozófia iránti gyűlöletből vezette, ami nem egyéb, mint más fegyver ugyanabban a kézben, hanem a vallás iránti nemes lelkesedésből...”⁰⁰⁶⁰

Teleki József sok esetben nem anyagiakkal, hanem jótanáccsal, személyes kapcsolatának felhasználásával és tekintélyével, továbbá baráti szóval segítette a különféle szellemi törekvéseket. A Péczeli ajánlásával hozzá látogató Institoris Gábornak támogatást ígért Lesekekabinete, az első magyar olvasóklub felállításához, noha nem látta benne a vállalkozáshoz szükséges képességeket.⁰⁰⁶¹ Szathmári Paksi Ábrahám, református lelkész, későbbi Tiszán inneni superintendens helyett ő tárgyalta Landererrel egyik műve kiadásáról.”⁰⁰⁶²

Más esetekben lektori, kritikai minőségben, tehát aktív szellemi munkával vett részt a gróf tudományos és irodalmi művek, sőt technikai találmányok közreadásában és esetleges megvalósításában. Bírálatot mondott pl. Batsányi János Ossian-fordításáról, amely utóbb a Magyar Museumban megjelent.⁰⁰⁶³ Severini János selmeci gimnáziumi igazgatónak a Tomka Szászky: *Introductio in orbis hodierni geographiam...* című munka kiadásáról mondott szakvéleményt.⁰⁰⁶⁴ Foglalkozott Batthyányi Tivadar kerékkel hajtható hajó tervével és egy megnevezetlen szerző mechanikai munkájával,⁰⁰⁶⁵ s arról is maradt fenn adat, hogy Kalmár György egyik nyelvészeti munkájának a bírálatára is megbízást kapott.⁰⁰⁶⁶

Cornidesen kívül Péczeli Józseffel és Fogarasi Pap Józseffel volt Teleki olyan kapcsolatban, amelyet a mecénási támogatáson és a közös szellemi érdeklődésen alapuló barátság szétválaszthatatlan összefonódása jellemezett.

Péczelivel nem egészen egy évtizedig tartott a barátsága, amelyről Teleki irodalmi kapcsolatairól szólva már megemlékeztünk. Élete utolsó évében azonban Teleki mecénásként 100 forintos ajándékával igyekezett segíteni elgyöngyült barátját.⁰⁰⁶⁷

Fogarasi Pap Józseffel (1744–1784) 1768-ban, a Fogarasi és Kovács József professzor közt támadt, az iskolaügyi fejezetben ismertetett összeütközés kapcsán tartott fegyelmi vizsgálatkor ismerkedett meg Teleki József. Amikor Fogarasi külföldi tanulmányútja után, a rövid ideig tartó szászvárosi lelkészséget a marosvásárhelyi professzori állással cserélte fel, szoros, Fogarasi 1784-ben bekövetkezett haláláig tartó baráti és mecénási viszony alakult ki köztük. Fogarasi oktatói tevékenysége joggal nyerte meg Teleki tetszését: nemcsak modern, korszerű szemlélettel tanította a természettudományokat, de tanításának módszere is eltért a megszokottól. A professzor szabadon adott elő, nem szerette, ha diákjai feleléskor szó szerint ismételték meg magyarázatát. Nagy buzgalommal tanított, „nem csepegtetni, hanem önteni látszott a tanulóba a tudományokat”. Szerette a diákokat, nemcsak oktatóként, hanem nevelőként is, és mint kedves tanítványa, Szigheti Gyula Mihály feljegyezte róla, nem ostora, hanem atyja és barátja volt az ifjúságnak.⁰⁰⁶⁸

Teleki a protestáns iskolák autonómiájáért végzett tevékenységében buzgó segítőtársat talált Fogarasi személyében, s minden úton-módon igyekezett támogatni a mindennapi életben kissé gyámoltalanul mozgó tudóst. Fogarasi 1784-ben a pesti egyetemre nevezték ki professzornak, s a költözködésre készülve különösképpen rászorult Teleki tanácsaira és gyakorlati támogatására. Hirtelen halála azonban megakadályozta új állása elfoglalásában.⁰⁰⁶⁹

Teleki nem hagyta el a magára maradt özvegyet, felvette az özvegy papnék ellátására szolgáló alapítványból részesülők sorába, s utóbb megvásárolta tőle férje külföldi tudós társaságok pályázatain nyert arany- és ezüstérmeit. Azzal is megbízta Fogarasinét, hogy

gyűjtse össze a pályaművek példányait, amelyeket nyomtatásban közre akart adni. Erre azonban – nem tudni miért – nem került sor.⁰⁰⁷⁰

Nem Fogarasi volt az egyetlen olyan személy, aki a tehetségével együtt járó túlzott önérzete miatt ellentétbe került környezetével, s akit Teleki pártfogásába vett. A professzor legkedvesebb tanítványa, Szigheti Gyula Mihály hasonlóan „nehéz ember” volt, s emiatt élete összeütközések sorozatából állt. Teleki fáradhatatlan segítőkészségének egyre ismétlődő megnyilatkozásai nagyvonalúságról, a tehetség és a tudás feltétlen elismeréséről tanúskodnak. Csak a tudást és a képességet nézte, ha valamilyen állás betöltéséről volt szó. Így pl. egy alkalommal, amikor Szighetinek nem sikerült az óhajtott enyedi professzorságot elnyernie, Teleki így ír az ügyről fiának, Lászlónak: „Tsudállom hogy Enyedre Szigethi Uramat nem tették. Mert ilyen embert bizony az olyan statiora a két Hazában sem ismerék. Az a maga levele a’ melyet emlited hogy kárt tett, nem tudom mi okból tehetett kárt, mert abból hogy valaki egy kisség érzi, hogy tud s egy kis kérkedékenységre tsuszik az író tolla, éppen nem következik, hogy nem tudja a Mathesist, Ontologiat és Physicat tanítani.”⁰⁰⁷¹

*

Az 1770-es évektől kezdve egyre több, a tudományos és irodalmi élet megszervezésére, s tudós társaság létrehozására irányuló kísérlettel találkozunk Magyarországon és Erdélyben is. A Bessenyei-féle Hazafiúi Magyar Társaságban Teleki József nyilvánvalóan 1777-es összetűzésük miatt nem vett részt, a többi ilyen jellegű törekvéssel kapcsolatos dokumentumokban azonban valamilyen formában mindig találkozunk a nevével. Révai Miklós pl. így írt róla Péczeli Józsefnek szóló egyik levelében: „Nagyot nyomna, ha magunkon kívül, kiket alacsonyabb helyen szült a’ Szerentse, még néhány Nagyokat is meg szállítanánk és Társoknak hívnánk, kik így is munkálkodnak már a’ Magyarságba, mint Teleki, Rádai, s még néhányak.”⁰⁰⁷² Igénybe veszi segítségét Aranka György is. Egy ismeretlen szerzőtől származó „Academia Augusta” elnevezésű tudós társaság létesítésére vonatkozó tervezet szerzőségét később Toldy Ferenc feltételesen Telekinek tulajdonítja, de Csóka Lajos – a tervezet tartalmának vizsgálata alapján – joggal kétségbe vonja Toldy feltételezésének megalapozottságát. Valóban, nemcsak az általa említett tartalmi érvek, de a beadvány külső jegyei, a szöveget megfogalmazó kéz írása sem azonos egyetlen olyan, Teleki környezetében élő személy írásával sem, akinek másolatában a gróf iratai az utókorra maradtak.⁰⁰⁷³

Kortársai tisztelték Teleki tudását, műveltségét. II. József beszélgetés közben „doctissime comes”-nek szokta szólítani, s bölcs és híres grófként emlegették a magyar irodalomnak olyan nagy alakjai, akik személyesen nem is ismerték, mint pl. Csokonai Vitéz Mihály vagy Berzsenyi Dániel.⁰⁰⁷⁴

Tiszteletet keltett személyes tudása mellett a magyar tudomány érdekében tett sok nagy erőfeszítése, áldozata is. Amikor megvásárolta Cornides Dániel könyvtárát, P. D. (Pánczél Dániel) tollából híradás jelent meg a Bétsi Magyar Merkuriusban, amely a következőképpen fejeződik be: „Ezen nemes lélekből származott, nagy költségnek fel áldozásába került, és főképpen a’ Magyar tudós világnak mostani ’s jövődöbéli hasznára és díszére tzelező tselekedetet; valamint az egész M. Közönség méltán betsülheti; úgy nevezetesen a’ Magyar Minerva méhében már megmozdult, és talán rövid időn belül szerentséssen világra-is jövődö Tudós Társaság’ szívesen ohajthat a’ maga testébe egy illyen tagot, a’ melly az ő alkotmánya fel-állításában, mind széles tudomány, mind e’ féle ahoz meg kívántató készületei által, egy fő Átsmestere fogna lenni.”⁰⁰⁷⁵

A Tudós Társaság Teleki életében nem valósult meg, de eszméje Teleki idősebb fiának, Lászlónak egész életét betöltő célja volt. Teleki József unokája, a nevét viselő történettudós lett az Akadémia első elnöke, s ő volt az, aki Széchenyi István alapító kezdeményezése után

néhány hónappal odaajándékozta az immár 30 ezer kötetes családi könyvárát „a nevezett társaságnak és a haza összes polgárainak használatára”.

Teleki mind szellemi és közéleti munkálkodásával, mind mások irodalmi és tudományos tevékenységének támogatásával a magyar szellemi élet megújulásának kiemelkedő alakja volt, s a könyvtárában felhalmozott szellemi kincsek révén tevőleges résztvevője lett annak a nemzeti, nyelvi és tudományos fellendülésnek is, amelyet a reformkori akadémia jelentett a magyar tudomány ápolásában s a kiművelt emberfők gyarapításában.

Jegyzetek

⁰⁰⁰¹ *Proust, Jacques: Diderot et l'Encyclopédie. Paris, 1962. 18–32.*

⁰⁰⁰² *D'Alembert. Oeuvres. III. Paris, 1805. 21–104.*

⁰⁰⁰³ Az erdélyi laikus értelmiség kérdéseivel kapcsolatosan ld. *Benkő Samu: Sorsformáló értelem. Bukarest. 1971.*

⁰⁰⁰⁴ Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása. Kiad., bev. *Jancsó Elemér. Kolozsvár, 1940. 147.*

⁰⁰⁰⁵ A tárgyalások eredménye nem ismeretes. Teleki a döntés előtt elutazott Hollandiából, unokaöccsére, Teleki Ádámra bízta az ügy folytatását. Koncz József a marosvásárhelyi kollégium történetében nem ír az akcióról.

⁰⁰⁰⁶ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 15. 122–122. v.

⁰⁰⁰⁷ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4-r. 3. 168. f.

⁰⁰⁰⁸ „Vous m’avez prié pendant mon dernier séjour a Vienne de vous écrire, et je vous obéis. Auprès de tout autre je me croirois autorisé a faire parade de mon obéissance, mais en écrivant a un Cavalier de Vienne, je ne sais pas, si je n’aurois mieux fait de m’excuser. En effet ce n’est peut-etre, qu’une extrême ignorance du langage poli, qui m’a fait prendre vos paroles au pied de la lettre, et qui m’a fait croire bonnement que vous vouliez avoir ma correspondance, tandis que vous ne songer peut-etre, en la demandant, qu’a me faire un compliment.” (Teleki József – Karl von Zinzendorfnak, Szirák, 1763. aug. 7. Bécs, Deutschorden, Zentralarchiv. E levélre H. Balázs Éva hívta fel a figyelmemet.)

⁰⁰⁰⁹ „M. le Comte Joseph Teleki... avoit la bonté de rechercher ces jours ma connoissance dans une lettre françoise jolie autant que gracieuse...” (Cornides Dániel – Felmer Mártonnak, Kolozsvár, 1762. aug. 11. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 58. 33. v.–34. f.

⁰⁰¹⁰ „Vous n’avez qu’en lui parler; il est d’un caractère à se faire un plaisir d’obliger tout le monde.” (Uo.)

⁰⁰¹¹ MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 156. I.

⁰⁰¹² „Si vous me croyez, Vous ne donnerez pas la monnoye de St. Etienne à M. le Comte Joseph Teleki; ce sont assurément pas les antiquités hongroises qui le charment le plus, puis qu’un livre de Philosophie ou de Mathématiques a plus d’attrait pour lui que toutes les anciennes monnoyes ensemble.” (Zsibó, 1765. ápr. 15. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 57. III. 5. f.)

⁰⁰¹³ Cornides Dániel – megnevezetlennek. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 57. III. 59. f.

⁰⁰¹⁴ „...dans l’impuissance ou je suis de Vous accorder un appointment proportionné à Votre mérite, je vous ai offert, Monsieur, ma maison, ma table et ma petite Bibliothèque, avec 100 Rf d’honoraire par an.” (Teleki Sámuel – Cornides Dánielnek, 1766. márc. 14. és 1766. ápr. 8. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 56. II.

48. v.); Cornides Dániel – Teleki Sámuelnek, Zsibó, 1766. ápr. 9. OL P 661. 2. tétel 31. csomó.
- 0015 „Mon Dieu, que je serais malheureux si apres avoir trouvé le meilleur maître qu’il fut jamais, j’allois le perdre avant même de l’avoir possédé! Sans doute il ne m’abandonneroit pas, il m’aime trop pour me perdre indifféremment.” (Kolozsvár, 1766. nov. 3. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 58. 319. f.)
- 0016 „Quelle différence, quelle comparaison entre la façon d’agir et de penser entre des deux maisons, dans l’une regne l’agrément, la joie et le plaisir et dans l’autre tout ne respire que fatalité et ennui mortel.” (MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 156. I.)
- 0017 Ld. Cornides Dániel – Teleki Józsefnek írt levelei között. OL P 654. 8. d. 31. tétel.
- 0018 „So geht es schon an, in einer Zeit von drei bis vier Wochen so viele historische und numismatische Collectanea zu machen, als man in zehn oder zwanzig Jahre auf seine Studierstube nicht machen wird.” (1769. júl. 12. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 60. 143. f.)
- 0019 1785. szept. 21. OL P 654. 8. d. 31. tétel.
- 0020 „Dominus tuus est, obtemperandum est.” (MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 56. II. 285. f.)
- 0021 „Nun – habe ich Gernyeszeg noch einmal in meinem Leben gesehen. Mit schwerem Herzen verlass ich einen Ort, wo ich mich immer so gerne aufhielt, wo es mir so gut ging, und wo es mir ehedessen aus Er. Hochgräflichen Gnaden Vergünstigung erlaubt war
- Nunc veterum libris, nunc somno et inertibus horis
Ducere sollicitae jucunda oblivio vitae.” (Cornides Dániel – Teleki Józsefnek, Gernyeszeg, 1786. szept. 10. Klónai lt. Az idézet Horatius: Szatírák II. 6, 61–62. sor. Bede Anna fordítása. = Quintus Horatius Flaccus összes versei. Szerk. és a fordításokat ellenőrizte *Borzsák István és Devecseri Gábor* Bp. 1961. 469.)
- 0022 MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 56. I. 163. f.
- 0023 *M. Zemplén Jolán*: A magyarországi fizika története a XVIII. században (Bp. 1964. 220.) című művéből tudjuk, hogy Magyarországon Hell Miksa, Makó Pál és Horváth K. János voltak az iskolai munka alól felmentett tudós jezsuiták.
- 0024 A’ Magyar Nyelv-Mívelő Társaság munkáinak első darabja. Szeben, 1796: 19.
- 0025 *Teleki László*: Lebensbeschreibung des Reichsgrafen Joseph Teleki von Szék. Szeben, 1800. 36.
- 0026 Mátyási József verseinek folytatása. II. darab. Vác, 1798. 90.
- 0027 MTAK Kézirattár, Földrajz 4-r. 10. Kiadta *Mészöly Gedeon*. Széphalom 1927. 51–88.
- 0028 Uo. 25.
- 0029 *Vetéssy Géza*: Egy elfeledett kecskeméti költő: Mátyási József élete és költészete (1765–1849). Kecskemét, 1941. 4.
- 0030 Mátyási József – Teleki Lászlónak, Izsák, 1796. nov. 8. Klónai lt.
- 0031 Mátyási József – Teleki Lászlónak, Pest, 1798. máj. 31. Klónai lt.
- 0032 *Mátyási József*. Viskói uradalom: vagyis a Házam Kecskeföldén. 1830. = *Mátyási József*: Kalászkaparék. MTAK Kézirattár, RUI 4-r. 44. 323. 1.
- 0033 Uo. 80., 219. 1.
- 0034 MTAK Kézirattár, Egyház és Bölcsélet 2-r. 36. I. (II.)
- 0035 Málnási László – Teleki Józsefnek, 1780. márc. 15. Klónai lt.; Fartzádi N. Gábor – Teleki Lászlónak, Torockószentgyörgy, 1798. jan. 4. Klónai lt.
- 0036 MTAK Kézirattár, RUI 4-r. 44. 219. f.
- 0037 1790. dec. 20. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. I.

- 0038 Teleki József – Domokos Lajosnak, Szirák, 1795. aug. 8. Klónai lt.; Teleki József – a sárospataki kollégiumnak. Klónai lt.; A debreceni kollégium köszönőlevele: Debrecen, 1795. aug. 17. Klónai lt.
- 0039 Blasek Mihály – Teleki Józsefnek, Ingrovitz, 1793. máj. 1. MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. III.
- 0040 Uo.
- 0041 Blasek Mihály levelei: OL P 654. 8. d. 31. tétel, valamint a Klónai lt. ban; MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 214. III.; Málnási László – Teleki Józsefnek, Szeben, 1782. dec. 14. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 5.
- 0042 *M. Zemplén Jolán* i. m. 118–119.
- 0043 Pataki Sámuel – Teleki Józsefnek, Kékes, 1772. júl. 31. OL P 654. 9. d. 31. tétel.
- 0044 Perlaki Dávid – Teleki Józsefnek, Komárom, 1793. máj. 1. OL P 654. 9. d. 31. tétel.
- 0045 Márton István – Teleki Józsefnek, Pápa, 1794. ápr. 13. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 2.
- 0046 MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 4.
- 0047 Kovachich Márton György – Teleki Józsefnek, Buda, 1795. febr. 28. OL P 654. 9. d. 31. tétel; Benkő József – Teleki Józsefnek, Középpajta, 1782. jún. 11. OL P 654. 8. d. 31. tétel; Wagner Károly – Teleki Józsefnek, Buda, 1780. aug. 31. OL P 654. 11. d. 31. tétel; Engel J. Ch.–Teleki Józsefnek, Bécs, 1796. jan. 19. OL P 654. 8. d. 31. tétel és Engel J. Ch. Teleki Lászlónak írt levelei a Klónai lt. ban; Erdélyi régi kéziratokra vonatkozó levelezés. MTAK Kézirattár, Ms 10.357/r.
- 0048 Málnási László – Teleki Józsefnek, Szeben, 1784. nov. 27. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 5.
- 0049 Sipos Pál – Teleki Józsefnek, Frankfurt a/O. 1793. jún. 2. OL P 654. 10. d. 31. tétel; Kis Gergely levelei Teleki Józsefnek. OL P 654. 9. d. 31. tétel és Klónai lt.; Saátor János levelei Teleki Józsefnek. OL P 654. 10. 31. tétel és MTAK Kézirattár, 2-r. 5.; Hari Péter – Teleki Józsefnek. OL P 654. 9. d. 31. tétel és Klónai lt.; Sz. Paap Jánosról ld. Fr. Salis de Soglio – Teleki Józsefnek, 1776. aug. 22. Klónai lt.
- 0050 *V. Windisch Éva*: Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei. Századok 1968. 122., 129.
- 0051 Teleki József – Révai Miklósnak, Pest, 1786. aug. 20. MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39.
- 0052 Révai Miklós – Teleki Józsefnek, Győr, 1786. febr. 12. OL P 654. 10. d. 31. tétel.
- 0053 Decsy Sámuel – Teleki Józsefnek, Bécs, 1791. dec. 21. OL P 654. 8. d. 31. tétel.
- 0054 Péczeli József – Teleki Józsefnek, Komárom, 1792. szept. 6. OL P 654. 9. d. 31. tétel.
- 0055 Klaniczay János – Teleki Józsefnek, Késmárk, 1783. jan. 11. OL P 654. 9. d. 31. tétel.
- 0056 Sándor István – Teleki Józsefnek, 1786. nov. 24. Klónai lt.; Szigheti Gyula Mihály – Teleki Lászlónak, Marosvásárhely, 1785. jan. 2. és 1792. nov. 2. Klónai lt.; Marie Szigethy – Teleki Józsefnek, Bécs, 1795. aug. 23. OL P 654. 10. d. 31. tétel; Szigheti Gyula – Teleki Józsefnek, Marosvásárhely, 1795. dec. 29. MTAK Kézirattár, Vegyes 2-r. 55.; Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Pest, 1795. dec. 27. Klónai lt.; Bodoki József – Teleki Józsefnek, Kolozsvár, 1787. febr. 7. és 1788. jan. 13. Klónai lt.
- 0057 Komjáti Ábrahám – Teleki Józsefnek, 1782. jún. 22. OL P 654. 9. d. 31. tétel; Carl von Richter – Teleki Józsefnek, 1788: nov. 3. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 5.; Szerentsi Nagy István – Teleki Józsefnek, 1785. jan. 18. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 5.; Segesvári István ajánlását ld. A Derhám Physico-Theológiája (Bécs,

- 1793) című kötetben; Vétsey József – Teleki Józsefnek, 1796. ápr. 1. OL P 654. 11. d. 31. tétel; *Bodnár Zsigmond*: Uránia, Kármán és Pajor. Bp.1880. 15.
- 0058 Andrád Sámuel – Teleki Józsefnek, Bécs, 1793. máj. 14. OL P 654.8. d. 31. tétel.
- 0059 Weber Simon Péter – Teleki Józsefnek, Pozsony, 1795. febr. 12. OL P 654. 11. d. 31. tétel.
- 0060 „Il fut le premier et même le seul parmi les grands écrivains, qui signala dès-lors la tendance à l'irréligion: cette tendance succédoit au bien réel qu'on avoit fait en combattant l'ntolérance et la superstition. M. Necker lutta, sans aucun aide alors contre cette aride et funeste disposition: il lutta, non avec cette haine pour la philosophie, qui n'est qu'un changement d'armes dans les mêmes mains, mais avec (un) noble enthousiasme pour la religion...” (*Mme de Staël*: Mémoires sur la vie privée de mon père. Paris, 1818. 38.)
- 0061 Teleki József – Péczeli Józsefnek, 1792. jún. 28. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r.148.
- 0062 Szathmári Paksi Ábrahám – Teleki Józsefnek, 1790. aug. 27. OL P 654.10. d. 31. tétel.
- 0063 Batsányi János – Teleki Józsefnek, Kassa, 1788. nov. 1. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 2-r. 2. Megjelent: Batsányi János összes művei. 1. Kiad. *Keresztury Dezső, Tarnai Andor, Zsindely Endre*. Bp. 1953. 529.
- 0064 Teleki József – Severini Jánosnak, Pest, 1776. márt. 21. MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. és RUI 2-r. 17. I. 95–96. f.
- 0065 MTAK Kézirattár, Vegyes 4-r. 39. A bírálat kelte Bécs, 1794. ápr. 3. MTAK Kézirattár, RUI 2-r. 17.1.115–118. f.
- 0066 Kalmár György – Teleki Józsefnek, Buda, 1770. febr. 5. OL P 654.9. d. 31. tétel.
- 0067 Komárom, 1792. szept. 6. OL P 654. 9. d. 31. tétel; Péczeli József és Teleki levelezését ld. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 148. és Irod. Lev. 4-r. 143.; Vegyes 4-r. 39.; RUI 2-r. 17. II. 52–56. f.; Irod. Lev. 4-r. 11.; OL P 654. 9. d. 31. tétel; Teleki József – Péczeliné Varjas Katalinnak. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 148.; A könyvtár katalógusa: *Catalogus librorum venalium defuncti Cl. Viri Josephi Péczeli...* Pozsony, 1793. A könyvtárról ld. *Gulyás Pál*: Egy 18. századi magyar író. könyvtáráról. Magyar Könyvszemle, 1901. 220–221. és *Bíró Ferenc*: Péczeli József könyvtáráról. Magyar Könyvszemle 1962. 326–333. Péczeli leveleit részben kiadta *Baranyai Zoltán*: Id. Péczeli József francia levelezése. ItK 1915. 219–228.
- 0068 *Koncz József*. A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története. Marosvásárhely, 1896. 208–231.; *M. Zemplén Jolán* i. m. 111.
- 0069 OL C 67 Ofner Bezirk, 1785. Fons. 2–18.
- 0070 Fogarasi leveleit ld. Klónai lt. és MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 11. Az érmék megvételéről: van Wiebel Friederike – Teleki Józsefnek, Kolozsvár, 1788 máj. 27. OL P 654. 11. d. 31. tétel. Teleki nyugtája: MTAK Kézirattár Vegyes 4-r. 39. Az érmék a Teleki-könyvtárral együtt az Akadémia birtokába kerültek, majd átadták őket a Nemzeti Múzeumnak. Közülük – kérésemre – Huszár Lajos hét darabot azonosított.
- 0071 Teleki József – fiának, Teleki Lászlónak, Pest 1795. dec. 27. Klónai lt.
- 0072 Révai Miklós – Péczeli Józsefnek, Győr, 1790. jún. 22. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 143.
- 0073 *Csóka Lajos*: A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században. Pannonhalma, 1942. 22–30. Az eredeti tervezet: OL A 107. Fasc. 18. 29. sz.

- ⁰⁰⁷⁴ *Mátyási József*: Kalászkaparék. MTAK Kézirattár, RUI 4-r. 44. 218. 1.; Csokonai Vitéz Mihály: Mátyási József úrnak; Berzsenyi Dániel: Báró Prónay Sándorhoz.
- ⁰⁰⁷⁵ Bétsi Magyar Mercurius 1793. 290.

Összegezés

Ha mindezek után összegezni kívánjuk, ki volt Teleki József és milyen szerepet játszott a korabeli magyar szellemi életben és művelődésben, gazdag egyéniségét és sokrétű tevékenységét nem tudjuk egyetlen jelzővel minősíteni. Apai ágon a protestáns erdélyi arisztokráciából származott, családjá, illetve családjának az az ága, amelyből született, megőrizte, sőt gyarapítani tudta a vagyonát a 18. század folyamán, a közéletben azonban csak alárendelt szerepet játszhatott. Anyai ágon – majd később házassága révén is – azzal a jómódú magyarországi középnemesi réteggel került rokonságba, amely fogékony volt a politikai, a gazdasági kérdések és a kultúra ügye iránt, a Rákóczi-szabadságharcot követően azonban ugyancsak kiszorult a közéletből, s tevékenysége hosszú évtizedekre az irodalom, a tudományok és némileg a művészetek támogatására, könyvgyűjtésre, valamint az egyházi életben való tevőleges részvételre korlátozódott.

Kitűnő szellemi adottságai s közvetlen környezetének a műveltség iránti megbecsülése révén Teleki már otthon profitálni tudott a gondos és alapos nevelés nyújtotta lehetőségekből, majd kétesztendei nyugat-európai tanulmányútjáról egész életét, gondolkodásmódját és tevékenységét megszabó élményekkel tért haza. A korabeli fejlettebb nyugati államok, Svájc, Hollandia, a német fejedelemségek, Franciaország változatos viszonyainak megismerése mély benyomást tett egyéniségére, s a felvilágosodás korának pezsgő szellemi élete éppúgy hatott rá, mint a modern, polgári szellemű tudomány eredményeinek és módszereinek elsajátítása, a szellemi munkának szentelt életforma megismerése és megkedvelése. A felvilágosodás eszméi széles körben csak később, az 1770-es évektől fogva hatottak Magyarországon, de egyes külföldet járt magyarországi, de főleg erdélyi főurak már korábban, a század közepe táján megismerkedtek velük, főleg francia nyelvű olvasmányok és személyes élmények alapján, s közvetítették őket – olykor kritikusan – honfitársaik számára. Ezek közé tartozott – mint láttuk – Teleki József is.

Tanulmányai során személyes kapcsolatba került az európai tudományos élet és a felvilágosodás nem egy kiemelkedő képviselőjével, Svájcban vált íróvá: Bázelen készült el a vallást az értelemmel egyeztetni kívánó filozófiai-metafizikai traktátusa, az *Essai sur la faiblesse des Esprits forts*, amely komoly visszhangot keltett, s élete végéig megbecsültté tette sokak szemében, főleg Rousseau elismerő véleménye révén. Sorsdöntő befolyással azonban Daniel Bernoulli, a bázeli matematikus és fizikus volt személyiségének alakulására, akitől nemcsak szakismereteket szerzett, hanem egész további gondolkodásmódját megszabó természettudományos szemléletét is kapta.

Hazatérve, a nyugat-európai viszonyoktól gyökeresen különböző körülmények között nem volt könnyű összeegyeztetnie tapasztalatait az itthoni lehetőségekkel, és megvalósítania felismeréseit.

A hazai viszonyok között – főnemesi származása és nagybirtokos volta ellenére is – az aktivitásnak meglehetősen korlátozott lehetőségei nyíltak meg előtte református vallása miatt. Csak lassan és fokozatosan kaphatott közéleti szerepet, s még a jozefinista időszakban, a toleranciarendelet érvénybe lépése után is csupán szerényebb, alsóbbrendű posztokat tölthetett be, sohasem kapott lehetőséget igazán nagy feladatok megoldására, amelyek révén olyan európai szintű művelődéspolitikus válhatott volna belőle, amilyenné lenni képességei és műveltsége révén egyaránt predesztinálva lett volna.

Ez a defenzívába szorított helyzet okozta, hogy fő törekvése a hazai protestánsok kiszabadítása maradt másodrendű állampolgárrá degradált helyzetükből; abban a rövid időszakban, amikor tankerületi főigazgatóként országos feladatokat láthatott el, a diszkrimináció megszüntetését célzó törekvéseit kiterjesztette a nemzetiségek és bizonyos

társadalmi osztályok hátrányos megkülönböztetésére is. A visszaszorítottság ugyanakkor természetesen károsan hatott az egyéniségére, akadályozta szabad kibontakozását, és szembeállította olyan törekvésekkel, amelyeknek céljával legalábbis részben, módszereivel azonban nem értett egyet.

Teleki egyéniségét és magatartását nagymértékben befolyásolta a családi, felekezeti és nemzeti hagyományokhoz való ragaszkodás, ugyanakkor rendkívüli szellemi fogékonyság jellemezte, egész életében követte a nyugat-európai szellemi fejlődést, ízlésvilága, ismeretanyaga is élete végéig változott, fejlődött.

Nem volt a felvilágosodás dühödt ellensége, ahogy nemegyszer állították róla, azon összetett és bonyolult ideológiai, szellemi áramlatnak, amelyet összefoglalóan, de ugyanakkor leegyszerűsítve emlegetünk „felvilágosodás” néven, számos eszméjét magáévá tette (pl. a vallási tolerancia, a „világosság” terjesztésének szükségessége, az anyanyelvi műveltség ápolása és terjesztése stb.).

Ha a felvilágosodás fogalmkörébe csak azon nézeteket és eszmeáramlatokat sorolnánk, amelyeket a legradikálisabb nyugat-európai gondolkodók vallottak, akkor Teleki Józsefet ki kellene zárunk a felvilágosodás képviselői közül. Kétségtelenül elhatárolta magát a radikális politikai-forradalmi megoldásoktól, de ugyanakkor nem akarta a feudális viszonyokból adódó elmaradott helyzetet konzerválni, hanem a meglévő keretekben, reformok útján, a felvilágosodás mérsékelt irányzatainak szellemében kívánt társadalmi-művelődési előrehaladást elérni. A műveltség fontos szerepét felismerve terjedt ki figyelme és mecénási segítőkézsége az értelmiségre.

A felvilágosodott abszolutizmus művelődéspolitikai törekvéseivel való szembekerülése során elveszítette hivatalát, holott világosan megállapítható, hogy kritikus magatartása az államhatalomnak azokkal a törekvéseivel állította szembe, amelyekben nem a felvilágosodás szelleme, hanem az abszolutisztikus módszerek domináltak.

Teleki József bonyolult, sok tekintetben átmeneti egyéniség egy olyan korban, amely maga is nagymértékben átmeneti jellegű volt, tele ellentmondásokkal. Műveltsége révén a hazai nemesi társadalomban kevés magához illő társra talált, szellemi partnereit – néhány kivételtől eltekintve – bécsi politikusokban és az itthoni világi és egyházi értelmiség legjobb képviselőiben találta meg. Életmódjában a vidéki birtokos életformának jutott a legkisebb rész: amennyire kötelezettségei engedték, az ország központjává fejlődő Pesten és Bécsben töltötte idejét. Gondolkodásmódjában az európaiság és a nemes patriotizmus fonódott egybe, életmódjában a nemesi-értelmiségi életformára való törekvés egyik első magyarországi példáját ismerhetjük fel.

Életműve, nem teljesedett ki; könyvgyűjteménye volt az, amely fia és unokája gyűjtőmunkájával kiegészítve a reformkor és a magyar polgári tudományosság nagy alkotásának, a Magyar Tudományos Akadémiának szellemi bázisává lett. Műveltségét és a közműveltség emelését célzó törekvéseit, a tudományos és irodalmi alkotás iránti igényét azonban továbbadta közvetlen leszármazottainak, akik megváltozott körülmények között, más szándékokkal és más módon, de öröklött képességekkel és a családban hagyományossá vált műveltséggel tevékenykedtek a magyar szellemi és közéletben.

Fia, László, az Akadémia létrehozásán fáradozott egész életében; unokái közül került ki a történettudós Teleki József, az Akadémia első elnöke, Széchenyi barátja, valamint az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc politikusa, a Kegyenc írója, Teleki László is.